

Минеральные Воды – 2015

УДК 821.352.1-343.4
ББК 82.3(2=602.1)-406
С23

Абаза турыхква. – Минеральные Воды, 2015. – Напа 348.

АгІацІщтра адызгалыз, апхъажва згІвыз, агІагвныргІвыгаква йры-
дынхалыз – ЧкІала ШитІа йакІвпІ.

Ари агІацІщтра щатата йазалтІ «Абаза турыхква» – хІва
рхъадзгылата асквшква 1947, 1955 йгІацІцІыз агІвкнигакІ. Ауат рыуа
йапхъахауа адызгалыз Тобыль Толыстан йакІвын, йыгІвбахауа – То-
быль Толыстани Щакърыл Константины. Ауат йрыншвалыз алокІква
ракІвымкІва агІацІщтра йалалтІ айсра апхъала – асквшква 1933 –
1941 руацІа – апхъагакви агазет напакви йгІарыквшваз атурыхква.

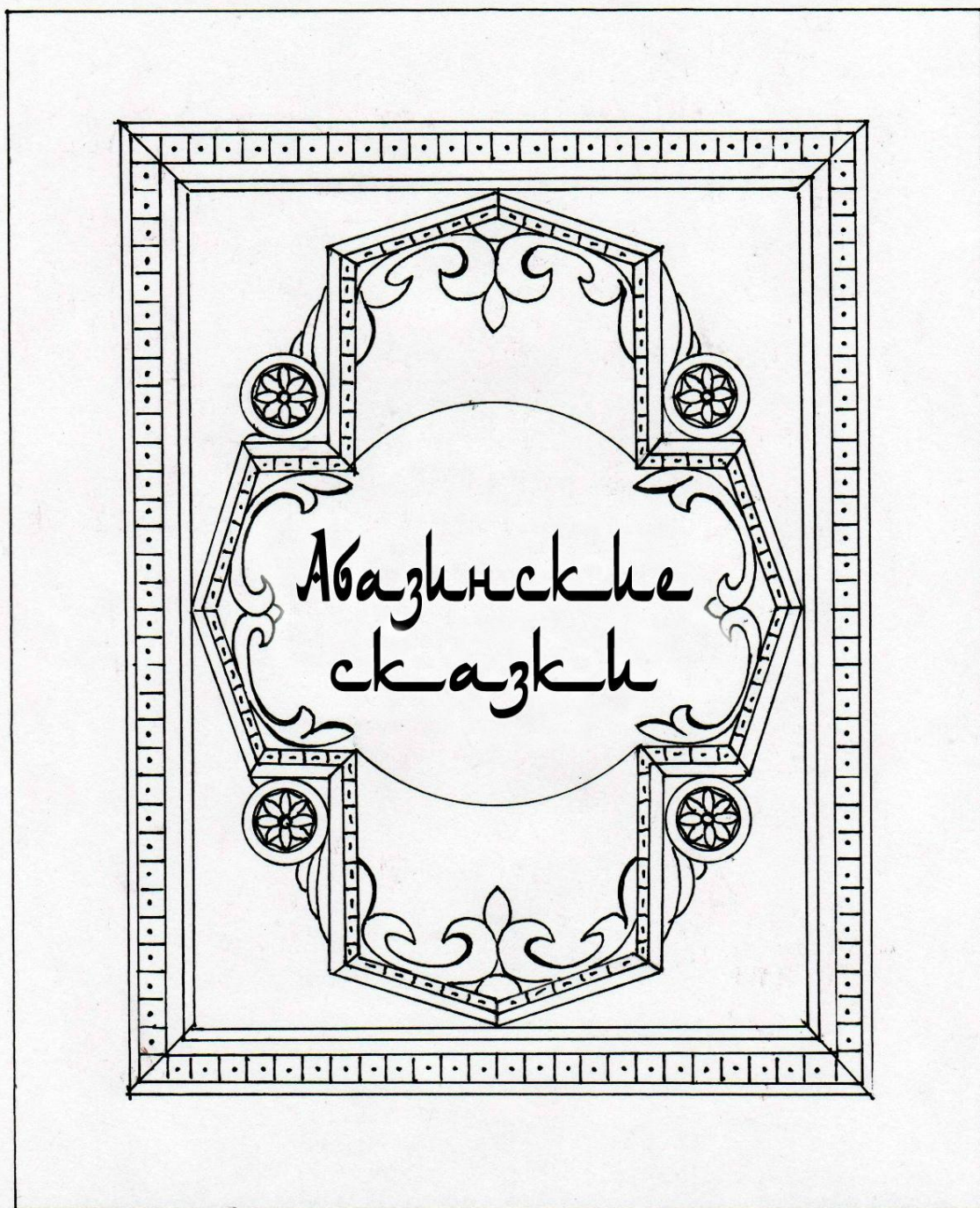
АхальатІква зрытамамыз, агІвыща йалапшыз ЧкІала Гъаргъ йакІвпІ.

Ахъкъба йану асурат згІвыз Быджъ Амир йакІвпІ.

Акнига абаза литература йагъбу агІвыраква шІыц-шІыц йгІацІщтхра-
ла Абаза-апсуа уагІахъа ртшауацІыхра знархару адуней адкІылар
«Алашара» йылнахыз апрограма архъйара апкъ йтата йгІацІщитІ.

ISBN 978-5-905726-21-7

Минеральные Воды – 2015

УДК 821.352.1-343.4
ББК 82.3(2=602.1)-406
С23

Абазинские сказки. – Минеральные Воды, 2015. – 348 с.

Составление, вступительная статья, примечания – П.К. Чекалова.

В основу издания легли первые два сборника абазинских сказок, вышедших в 1947 (составитель – Т.З. Табулов) и 1955 (составители: Т.З. Табулов и К.С. Шакрыл) годах. Их дополнили сказки, опубликованные на страницах национальной газеты и школьных учебников в довоенные (1933 – 1941) годы.

Издание предназначено для детей и взрослых.

Редактор, корректор – Г.К. Чекалов.

Дизайн обложки – А.А. Биджев.

Книга издается за счет средств Международного объединения содействия развитию абазино-абхазского этноса «Алашара» в рамках программы переиздания лучших абазинских книг

ISBN 978-5-905726-21-7

**Абаза шІалахІвара:
йырхъяхъу, хачІвыта хІпахъ йгылу
(Апхъажвацынхъвы)**

Асквш 1932 апрель а 9 Черкесияла ВКП(б) аобком йщаквна-ргылтІ Баталпашинск апны наука-рхъвыхырта институт гІаныршара. Ауаъа йапхъахауа амш йгІашІарышвта абызшви алитератури рхъвшара дынхауа далагатІ Тобыль Тольыстан.

Йара ауи амыз ауацІа урышв бызшвали къабардыйа бызшвали йгІацІуаз агазетка йгІарыншвалтІ латин графикала йщаквгылата Тольыстан йлихыз абаза алфавит. Ноябрь а 25 Баталпашинск апны йакІвшаз абаза арыпхъагІвчви анхагІвчви райззара ауи алфавити ауи йаццауата Тольыстан йгІанйыршаз ахІарыфби дрыбагъатІ. Араса абазаква йапхъахауата гІвыра раутІ.

Ари уыс амцтахъ хымызкІ ахІа мцІыскІва (асквш 1933 мартІ мыз агІан) анаука-рхъвыхырта институт апны абызшви алитератури йа-пщылаз анхагІвчва шІалахІвара азыркІкІырныс акытка йауыршттІ. Дрылан ауат Тольыстангы. Араса йапхъахауата абаза шІалахІвара адынхалра Тобыль Тольыстан йджвыквциатІ.

Йара ари асквш (1933) сентябр мыз агІан Ленинград дгІатыщІын Черкесия дгІайтІ апрофессор Генко А.Н. МызкІы ауацІа ауи Тольыстангы дйыцта йтахъыз абызшва алкІгІараква йырхъвыхуа абаза кытка дгІархъыкІвшатІ, данцахуаз Тольыстан йазикІкІыз ашІалахІвараква йыциган «Абазаква рыбызшва» амонография данадынхалуаз йгІайрысабаптІ.

ЙгІайрысабапуан ауат йара Тольыстан йынхара апынгы. Ауи апшта, асквш 1934 апычІв апхъартаква йырзынархата йгІацІищтыз ахрестоматия гІвлокІкІ алайцІатІ: «Алыгажви атажви рыджъма», «Абага»; асквш 1940 МалхІваз Мурадини Меремкъвыль НыхІви йадыргалыз литературала апхъага йаталалхтІ ауагІа ршІалахІварала Тольыстан йгІащаквйыргылхыз датша гІвлокІкІ: «Дадыра», «Алыгажв-уасаражв». Арат ракІвымкІва абаза газет анапаква йгІарыншвалтІ пщлокІкІи («АцгвычкІвын», «АбагачкІвыни ацха мартани», «АхгІвайщчва ахІ дшыржъаз», «ГІвкъвышчва») анартква йырзынарху пщхабаркІи («Сосрыкъви Сотраши», «Сосрыкъви Сосранпи», «Сосрыкъви ацыгІвхъачви», «Сосрыкъви айныжв лашви»). ЙгІалхІкІ-гІапІ: Сосрыкъва йхабарква рыуа йапхъахауа ахпа уыса квпшыра рыман, йпщбахауа – прозала йгІвын.

Араџа йхІвара атахъыпІ: абаза шІалахІвара ашвџа йанызІаквуз Толыстан йгыхъазымызтІ, ауи йазынхун Дагвжвей Х., Цекџа П., Джыр ХІ., Нипа М., Тау Х., Меремкџвыль А. датшагъи, ауаса рыџа багъџата ауыс йадгылыз, рыџа бзита ауи назрыскІбуз Толыстан йакІвын.

Абаза литературадырыгІв ТЫгв Владимир араса йхІвун: «Толыстан афольклор гІвхъатакІла дадгылуан: атурыхква, алокІква, ахабарква, акытчаква, ажважкква йа *ауагІа йшырхІвауа апшта йгІвуанта йгІацІищтуан*, йа *ауат рсюжетла, рмотивла, ридеяла литература гІвыра шІыц гІанйыршун*».

Йапхъахауа агвып («*ауагІа йшырхІвауа апшта*») йазыга йауаштІ йгІахІырбаз алокІква райхІара; йгІвбахауа («*гІвыра шІыц*») – Сосрыкџа йгІайыквчважвауа ахабарква. «Арат афольклор сюжет йымпсахуата литература хабзала агІвгІвы йанйыргІалхыз гІахІвахрапІ, поэмапІ. ЙалкІгІата, уысала йгІву хъатачІв гІаныршарапІ, – йрыбагъун алитературадырыгІв. – Ауат Толыстан йшгІаквицІаз гъакІвым ауагІа йшырлу. Ауат турасыта йызту прозапІ. Толыстан уысала йгІвыхтІ. Ауат йара Толыстан йпоэмапІ».

Асквш 1947 Толыстан йапхъахауата азкІкІра кІыдата «Абаза турыхква» гІацІищтІ. Араџа йаншвалыз алокІква зымгІвагъи («Дамыжв йпа ГъырпІи», «КІтІым, КІтІыщ, КІакІана ртурых», «Арахвхча Бати ауи йпхІа ауасахча Зачи ртурых», «ТІатІыщ», «Атшанхча Мидпи атенгъыз хакІви ртурых», «АгІвшварацЫгІвчви ауасахча лыгажви ртурых», «АхгІвайщчва ахІ дшгІаржъаз», «Къвартпа») дара рхцІара рымапІ. АчІвыйа ауи зыхІхІвауа? ЙатаркІвах ауи ауысла ТЫгв Владимир йхІвауа хІаздыргІвыпІ: «**Толыстан йгІвыраква йрапшта абаза турых гъаџам.** Толыстан турыхкІ гІайахвта поэмата, хабаргІврата йгъйымчпатІ. **Толыстан афольклор ацІасла, апсыпнкџващала литература гІвыра гІанйыршатІ** (ажва гъалам, афольклор асюжет, аситуацияква, атурасгІаныршащаква, абызшва гІайрысабапІ). Ажва ахъазла, «КІтІым, КІтІыщ, КІакІана ртурых» злагІву апринцип «Руслани Людмили» апринцип акІвпІ: агІвбагъи афольклор апкџ йгІалцІыз поэмапІ».

Йапхъахауа абаза поэмаква йрылайпхъадзитІ алитературадырыгІв асквш 1949 цри литературала апхъага йгІаншвалыз «Дадыри аунагІвашкІи ртурыхгъи».

Айсра амщтахъ Черкесия анаука-рхъвыхырта институт анхара анджвыквнацІах (асквш 1951), Толыстан ауаџа дынхауа даталагахтІ. Асквш 1954 ауи кытча 55 йгъи ажважв 421 азикІкІын аинститут

йгІацІнаштуаз агІвыра нхара йалайцІатІ. ЙащтагІайуаз асквш (1955) Щакърыл Константингы дйыцта йатаркІвах «Абаза турыхква» – хІва ахъагылата датша азкІкІракІ гІацІырщтІ. Ари акІвпІ йцІыхъвахауа уыста Толыстан абаза шІалахІвара агІащаквыргылхра йалайцІаз: анахъани асквш ахъа ауи адуней йхІваджьтІ.

УахъчІвала асквшква 1947, 1955 рагІан йгІацІцІыз «Абаза турыхква» адуней йгыквхым ухІва ауаштІ: ауат Кърча-Черкестгы, Ставропольгы библиотекакІгы йгыцІахым. Асквш 1982 йгІацІцІыз Толыстан йгІвыраква разкІкІра «Ашахв акІкІара» йалашватІ Сосрыкъва йзынарху ахабаркви, йапхъахауа «Абаза турыхква» акнига йалашваз алокІкви. Ауищтара сквшы 30 айхІа цІыхтІ, абанпара шІыц гІаншан йгы йгІадзынсылхтІ. Ауаса Толыстан йгІайтынхаз атурыхква зынгы йабаркІыта адуней гъримбатІ.

Ауи акІвпІ Абаза-апсуа уагІахъа ртшауацІыхра знархару адуней адкІылара «Алашара» сквшщарда зхъыцІуа абаза книгаква ргІащаквыжъхра анджвыквырцІа Толыстан йтурыхква бзазара шІыц рытра атахъыта йызщаквдыргылыз.

Ари агІацІщтра йаднакІылитІ айсра апхъала апхъагакви агазет напкви йрыншвалыз алокІкви, «Абаза турыхква» агІвгІацІщтракІгы йгІарыщІаркІыз ашІалахІваракви. Агазет йгІаквшваз рыуа зджъакІы уацІыхъван Тобыль Толыстаны Щакърыл Константины разкІкІра йалашвахтІ, ауи ахІатырла ауат зны-зын ахІа йгыгІахІырбум. Ауи акІвымкІва, йыгІвбахауа «Абаза турыхква» йаншвалыз агІвыра «ХІвадж Къвапа йхъацІара» алхІхтІ, йауа ухІварыквын, ауи йгІаншаз уыспІ, алокІква йгърылагІващум, йгърыцахъуам.

Ужвы ари хІажва йаццауата датша хъатакІ гІахІрыкІаппІ.

Агрусин бызшвадырыгІв бергълъы К.В. Ломтатидзе абаза бызшва йазынархата рхъвыхра нхара дута хпа гІацІылщтІ. ЦІабыргыпІ, ауат бызшвадыррапІ йыззынарху. АчІвыйа, щта, ауат руыс згІахІрахаз? Ауат ахпагы лара Ломтатидзе йазылкІкІыз абаза шІалахІвара агІвыраква рыщпІ: зымгІва шалу швкІи бжакІи раъара йнадзитІ. Асквш 1965 ТЫгв Владимир «Абазашта алокІква» – хІва ахъызта азкІкІра адигалтІ. Ауи йащтагІайтІ Меремкъвыль Владимир йкнига «Абаза уагІа рлокІква» (1986). Ауат ракІвымкІва Кърча-Черкес пединстиут (ужвы йуниверситетхаз) абаза бызшвали литературали ахъвшара йапхъуз астудентква сквш къомкІ руацІа шІалахІвара бзидздза азыркІкІын зынгы зджъарагы йгІаквымшвауата йщІаппІ...

Ужвы хІлокІкви хІтурыхкви гІащаквхІыргылхуа хІалагазтын, аратгьи гІаціщтра атахьыпІ. Ари йгІашІыхІпхьадзаз пщтомкІ гІары-цІаркІуаштІ.

Асквшкв 1939, 1964, 1983 рагІан Къарча-Черкес йбзазауа ауагІа-хъаква ртурыхква урышвла йатакІта «Волшебная сабля», «Сказки четырех братьев», «Чудо-яблочко» азкІкІраква гІаціцІтІ. ЙрылапІ ауат абаза локІгьи.

Асквш 1985 Москва апны ТЫгв Владимир урышв бызшвала йа-тайкІын напа 400 айхІа йнадзауата абаза локІква гІаціщттІ («Абазинские народные сказки»). Щарда мцІуата (асквш 2014) Ставрополь апны йатагІаціцІхтІ урышвла йатакІу абаза турыхква («Абазинские сказки»). Аратгьи йалых-йалацІата урышв бызшвала том бзикІ гІа-рылщт ауаштІ.

УыжвгІандзара хІызлачважвз алокІква ракІвпІ. Анахъанат ажанрква щта?

Асквш 1975 Меремкъвыль Владимир йгІаціщтыз «НартыргІа. Абаза уагІа рэпос» уахъІва зджъарагьи йгъуаухуам, арыпхъара апны йгъуызгІарысабапуам. Уыс духушын ари атагІаціщтхра!

ХІхабарыжвква «Ауасаражвква рытшгІва» – хІва рыхъызта асквш 1994 йгІаціщттІ ХІвран ШахІымби, Аджъбакъ ХІаджъисмель, ТЫгв Владимир. ЙгъгъымхамызтІ арыгьи адуней шІыц-шІыц йарбахра.

Асквш 1977 Тобыль Нурйа йадылгалын абаза ажважвква разкІ-кІра адуней йгІаквылжътІ: «Афористическая поэзия абазин». Аса-биква ршІалахІвара йазынархата ТЫгв Владимир гІвазкІкІракІ гІанйыршатІ: «ЛокІ, локІ, лакІвыца» (1968), «ЦІаракІвыжв сакІвпІ...» (1987). Паз Роза «ХІапхъанчІвиква рашваква» – хІва ахъызта хІуара-дыжвква разкІкІрачкІвын адылгалтІ (1997).

Йшызбауала, асаби шІалахІвараквагьи, ажважвквагьи, акыт-чаквагьи, ашваквагьи, агъыбзаквагьи ацІата томкІ агІаціщтра йазры-хІазыр ауаштІ...

Йшцауала, ари йшвнапІыцІакІу агІаціщтра аламкІва абаза шІала-хІвара йазынархата ужвыгьи агІтомкІ гІаціщт йауаштІ. Ауат аба-тшкІыта заман айшыскІ ауацІа адуней йахІырбазарквын, абазаква хІыхъыз дыргауа тынха бзита йхІзыгІанхарын.

ЧкІала ШитІа

АЛЫГАЖВИ АТАЖВИ РЫДЖЪМА

ТажвкІи лыгажвкІи йыъанйа. Ауат джъмазаджвыкІ рыманйа. Ауи аджъма ансисквшагъи йхъунта хдзсыкІ гІанариуанйа.

Ауат квыджъмакІ гІарыщцан сквшыкІ хънамрыпауа рдзараква рчвафуанйа. Йанамудзах аджъма гвжвайтІ. Алыгажви атажви йрылшахуа гъабахым – ахІван аквыджъма гІанакІырныс йджвыквылтІ.

Йцауа, йцауа, йцауамца – мачІра йцама, щарда йцама! ЙцЫ-хъвахаз абыгъькІ гІанйадйа.

– Уа, джъма хкЫкІакІ! УыхдзarakІ уырзыпшгІума? Уабацауа?

– Уа, абыгъь жакІа-бжакІа! УжакІа чвызкІвкІвыз ауасахча ура дузыпшгІитІ. Уара уыззыпшгІауа ачІвыйа?

– Ауи уасахча ззухІвауа йдзараква зфалуз аквыджъма йщытІ, ачвагъи хъамыта йырчІвыхтІ. Ауи сара сыгІвчІвгІвакІ ахІваспа хвата йчпарныс, счвагъи бчвата йыргасарныс¹ йгвалата йаныздыр схъа гІаджвыквызгатІ. Сарабырг сапшта уаргъи дузыпшгІитІ.

– Йсизгвалайа? Йуыста йсылайа?

– УычІвгІвакІва ахъвынчІвы йырхъайцІуштІ, учвагъи чварната² йцІихуаштІ!

– Йуыста йсылу гІасахІвстІ! Сара атажви алыгажви сырчІвыпІ. Ауи йуыста йсылайа?

– Уара утажви улыгажви мышкІы сара сгылата уасакІла уидырпсахырныс йайчважватІ. Ауыла йангІалын швпны йнайхтІ.

– Йыруа? Атажви алыгажви йсыдырцІауайа?

– Йыгъсыздырам. Сара йсагІаз уасхІвхтІ. ЙхъауцІузтын, ауи акІвпІ. ЙхъауымцІузтын, утшыбыгъра ура йунапЫцІахпІ. Утажви улыгажви ушыртахъыхмыз нахІвагІахІвата йсагІауизжътара щарда цІитІ, ауаса йызуысызда! ЙахъчІва хІананйа йгІасгвалашвахын йуасхІвхтІ. ЙхъауцІузтын, угъыртахъыхым.

– Сызтахъым саргъи дгъстахъым! Схъащтахъ шзымбуш апшта дзымбахтІ!

– Ауаса йанаъазара, хІгІвуджъ хІацырбзаза. ХІгІвуджъ хІквыч алата³ хІацбазарквын хІызтахъым дгІахІцныхчылуа хІызтахъугъи

¹ Счва бчвата йыргасарныс – счва стархырныс.

² Чварна – апхъазаман амгІаква анырдзахуаз рахъвацынхъвыта йгІадрысабапуаз цІагІвта йпкъу ауасчва йа ащамакъчва.

³ ХІквыч алата – хІаргваныта, хІабагвынгІвуата.

дгІахІайгвыргъауа хІбзазапІ. ХІгІвуджъгъи йхІыхІвтагылу ауасах-
чагы хІинапІыцІпІ.

Абыгъи аджъми йацбазарныс йангІалын хІатшпыкІ апны
йыцІабазитІ.

*Хрестоматия апычІв апхъартаква ры-
хъазла. Йапхъахауа ахъвы. Йхпахауа аскви
йызпхъуш. – Сулимов, 1934. – 4 – 5 ан.*

Тобыль Т.

АБАГА

Зны амшв чмазагІвхан ашвырка чмазагІвбара йазцаквун. Абага
акІвмызтын ашвырка шкытугы йазцакватІ. Абага зынгы йгъазым-
цасызтІ, йазцарнысгы гъагвыгъамызтІ.

МшкІы аквуджъми ажъи амшв йазцан араса архІвтІ:

– Швырта абна йылу шкытугы чмазагІвбара зны-зын, гІван-гІван
йуызгІайтІ. Абага зынгы йгъуызгІамитІ! Ауи тшардууитІта йгъуыз-
гІайуам. «ЙзымбахтІ амшв гъагван!⁴» – ахІвитІ.

– Ауи сара сазхъапІ! Швымгвжважван швара! – ахІватІ амшв.

Аквуджъми ажъи гвыргъауа йцахтІ.

ДукІ ахъымцІуа ауи ахабар абага йагІатІ. ЙанагІа амцтахъ мышкІ
ахІа бжъымсуа амшв йазцатІ.

– ЗхъацкІы сцара, ушпау? УчымазагІвра ахабар сагІизжътара
щарда цІитІ, ауаса узырбзихуш хъвшвыкІ сымамкІва суызгІайырныс
сгвы йгъамуытІ. УжвгІандзара ауи сазыпшгІун. Ахъвшв аныздыр –
«ЙызбапІ, ахъвшвгы асхІвпІ», – схІван суызгІайтІ.

Амшвгы гвыргъан: «ЙгІасахІв, ари адуней йыквызтын сара
йгІасаупІ», – ахІватІ.

– Хъвшвыта йгІасауыз ажъа агви аквуджъма азази⁵ ракІвпІ. Ажъа
агвы пшката йыркъвакъвата квуджъма зазла йалакІвхІахта йуфары-
квын, йшушІашвауа убзихуштІ, – ахІватІ.

Амшв ауи анагІа: «ЙауыпІ, уызгІадахатІ, уцах!» – ахІван абага
гІаунаштхтІ. Абагагы апыкв йыцІхъыччгІауа йцахтІ.

УадыргІвана атшын аквуджъма анца амшв гІамцІасын йахъва-
ратІ. Ауи ауаса йшцтІаз ажъа напалтІ.

⁴ Гъагван – хъвмарра.

⁵ Заз – желчь.

– УгІайгва! Йшпабзийыз ушгІайыз, арахь аргваныта угІаскІа!
МадзакІ уасхІвуаштІ, – анахІва, ажъа гвыргъбан, аныла-арыла йна-
квпа гІаквпан амшв йадзхъаххтІ. Амшв гІасын йыланакъбатІ,
йаквщщын йарбцІытІ.

Амшв нахъгІахъуамца ахъвшв аланацІан йафтІ. Ауаса ахъвшв
закІылагъи йгъамхъватІ. Йаргъи щарда ахъымцІуа йпсытІ. Абага
апхъа ацкІыс рыцІагъи бзита йбзазауа йджвыквылхтІ.

*Хрестоматия апычІв апхъартаква
рыхъазла. Йапхъахауа ахъвы. Йхпахауа
аскви йызпхъуш. – Сулимов, 1934. – 9 ан.*

АЦГВЫЧКІВЫН

(АлбыргІан кыт апны Тобыль Т. йгІвытІ, Нипа М. далапштІ)

Ахъата⁶ агвазанацкъва⁷ анхъаргылуаз йрымдырдзакІва цгвы-
чкІвынкІ рыцхъаргылтІ. АцгвычкІвын ахъата апны ауасахчаква ала-
хъвмаруа, ахІвынапква акІуа, йтхаджъуа йыквын. Ауасамца ащхъа
хъалра ангІадза ахъата пыртшын ащхъа йхъалтІ. АцгвычкІвын гІа-
рхъаштылтІ, йахъазыта ахъата йгІаквхатІ. МчыбжъыкІдза ачккъара
ахІвынапква акІуа йыквын. АхІвынапква анамаух йымлациуа
йалагатІ. Амлацира йджвыквнацан ацгвычкІвын шгІамдузымца
зджъара бна тшыткІ апны тшы псыкІ щтІата йгІанйатІ. Атшы псы
акъырстацІагъара⁸ гІанартІтІын амгва азна афтІ. АцгвычкІвын амгва
азна анаф, атшы адзарта⁹ йыквчІван йычвтІ. Йшычваз мшвыкІ абна
йгІалцІын атшы псы йшазгІайуаз йычваз ацгвычкІвын анаба йшван
йгІашІастІ. АцгвычкІвын рхІан йгІащтІчІватІ.

– Ей, узачІвуда ура? – ахІватІ амшв.

– Сара сбнагІвпІ¹⁰, абна йылакву сфитІ. Ари гъуымбума ари атш
ду шсхъвараз, – ахІватІ ацгвычкІвын.

– Уара хвыцдзакІ ари атш ду шпаузыхъвара, йшпаузыкІагва? –
ахІватІ амшв.

⁶ Хъата – къваш.

⁷ Гвазанацъ – йхІазырта акъваш агыларта анырпсахауа йацатдрыпауа бацкъа.

⁸ Къырста – арахв рпны амгва алгата аштахъщапІы ъагІалагауа (область голодной ямки).

⁹ Дзарта – адзаква ахъану ахъатала.

¹⁰ БнагІв – абна йылабзауа (леший).

– СцыхъвачкІвын ахъвда йгІакІвсыршатІ, сщапІхычкІвынква наласырпан, уаргв – хІва йгІакІасрыхІатІ, йнащапІкъбагІащапІкъбауамцара йсхъваратІ, – ахІватІ ацгвычкІвын.

Амшв ауи анагІа йшван, щтахъла йтхъумца абна ангІанайау ахы йтышвтыз апшта абначвыцІа йыцІаххтІ. ЙшыгІвуаз квыджьмакІ гІанйатІ.

– Ари ачІвыйа, сайгва, араса уызгІагІвуа? – ахІватІ аквыджьма.

– Ей, сайгва, сара уахъчІва джьащахъва дукІ збатІ. СщапІыкІ аъара ахІа йнамдзауата хвыцкІвынкІ тшдукІ ахъваратІ, йагвыквчІвахын йафуа йызбатІ. «УзачІвыйа?» – хІва санацІгІа, – «Абначквва зфауа сакІвпІ», – ахІватІ. Сафуан мачІкІ атахъхатІ, сгІанапІыцІцІтІ, – ахІватІ амшв.

– УнайстІ, йсырбастІ! – ахІватІ аквыджьма.

АгІвбагы ацылын ацгвычкІвын йазгІайтІ. ХъарачІвыла йнагылын ацгвычкІвын йазкІылпшуа йалагатІ. АцгвычкІвын ауат анаба йырхІан йнапагІапауа, тшарбабауа йалагатІ. Амшви аквыджьми ауи анырба, хІара йгІахІышталуаштІ – рхІван абна йылаххтІ. АцгвычкІвын ауат шшвуз анадыр йцан атара йтачІвахтІ.

Амшви аквыджьми щуагІа рыкв абна дрыхІвачвауа йыгІвитІ. Ауасамца ауат агІвба багакІ гІарынйатІ.

– Йыжвуа, швабагІвуа, йгІаншайа? – хІва йрызцІгІатІ.

– ЙгІаншайа, хІызфуш гІайын абна атшпы йчІвапІ, зджьара хІхъа апырыгІгуштІ, – рхІватІ амшви аквыджьми.

– ЙгІанша ачІвыйа? Йалыргата йгІасашвхІв! – ахІватІ абага.

Амшви аквыджьми ауыс шакІвшаз йалыргата абага йархІвтІ. Абага къомкІ йхъвыцын: «Щта, ауи апш уыс шпшдзахуш хІащталра атахъыпІ. Швара швджвыквххтІхІва швгІащаквхума? ШвъацалакІгыи швгІанайаупІ, ауи уыста йгъауам. АджькІахбаста йгІанамкІуа дгъаам, хІджькІахбаста хІымата хІапыралта йгІахІрайгвара атахъыпІ, пшдза ахІхІвра атахъыпІ. Абари акІвпІ ари амальта йаму, ауи акІвмызтын, швара йшвчпауа уыста йгъауам», – ахІватІ абага.

– Щта, уара угвыбзыгъапІ, амгІва хІыквцІа, уара уунашва хІаздзыргІвыпІ, – рхІватІ амшви аквыджьми.

– Сунашва ари акІвпІ: уара, амшв, цха мартанкІ гІаг! Уара, аквыджьмагыи, уасакІ гІаг! Саргы адкІыл гІазгпІ. Ауат азыгІгарыквын йгІахІрайгвапІ, пшдза ахІхІвпІта хІалгапІ, – ахІватІ абага.

– Ауи уысхама, уыжвжвыбырг йгІахІырдапІ, – рхІван амшви аквыджьми джвыквылтІ. Йымкъвауата амшв мартан дукІ гІанагтІ, аквыджьмагыи уаса псыла дукІ гІанаркІврытІ. Абага тажвкІ архъа

лхъацІа быгІвнифа шизылгушыз адыруан. Ауи лымгІва йцан къба-къбадза тшарпсын йщтІалтІ. Атажв пхІвыспахвыцкІгъи длыцта кІлаткІ азна чашви льякъвыми лхъацІа йзылгитІ. Ауат гІайуамца абага йгІаргванхатІ. Абага гылын йызынымкъвузшва йтлачауа йджвыквылтІ. Атажви апхІвыспачкІвыни абага тлача ркІырныс йащталтІ. Абага тшднаркІуашызшва псайспадза йцитІ, анатгъи ужвыбырг йхІкІыпІ – хІва йцитІ. Ауасамца атажв дгІапсан, амартан лыргылын абага дащталтІ. Дарцумца данхъаранага, абага зынла йгІацагъагъан акІлат йазыгІадзахтІ, йнанауахвын йджвыквылхтІ. Атажвгъи апхІвыспачкІвынгъи абага йахъыдзахуазма – амгІва агвы йгвжважвауа йгІаквхатІ. Абага акІлат агатІ.

Абагагъи амшвгъи аквыджъмагъи аняхтІ. Йазыргаз афачІкква йырхъагылапІ, ацгвычкІвын шгІадрайгвуш йалачважвитІ. Ацгвы апны йцара гыгІарылщІуам. Амшви аквыджъми йцара гырымуйтІ. «Щта, йанжвымуазара, сара сцапІ», – ахІватІ абага.

Абага ацгвы гІанадырныс йцатІ. Амшви аквыджъми шван зынла тшгъахІырбарым рхІван, амшв ацІла йхъалтІ, аквыджъмагъи акъваца йыцІащщтІ. Абага ацгвычкІвын гІанадын йгІайхтІ. ЙъагІайхыз – амшвгъи аквыджъмагъи уымбахра. Ауаса щтІапІ, амартангъи акІлатгъи ауаса йадгылапІ. АцгвычкІвын ауат йырфгІвышвауа йалагатІ. Аквыджъма ауи анаба йшван акъваца арцІсытІ. АцгвычкІвын ауи глазырцІсыз хІвынапыдзнащан йазыпатІ. Ауи аквыджъма йазыпадзнащан, зынла акъваца йгІацІкъбан йджвыквххтІ. Ауи анаба ацгвы рхІан амшв зквчІваз ацІла йхъаххылтІ. Амшв ауи анаба йара йазцауадзнащан зынла ацІла йгІабгъапан йагвнарцытІ. Аквыджъма джвыквылхтІ, амшв псытІ, ацгвычкІвын ацІла йгІаквхатІ, абага йазыргаз афачІкква йрыдчІвалын тшарытхаджътІ.

«Черкес къащ», 1940, окт. а 13, 16.

АЙДАМЫР-КЪАН

(АлбыргІан кыт апны Тобыль Х.А. йажваквала Цекъва П.К. йгІвытІ)

Лъаба атланыкъвала хІшыпІа апны уарба дудздзакІ гІапссгІун. Ауарба Йынджыгъ атшкква рпны йангІадза йгъагъасауамцара щардадзалагъи йгъымчІватІ, уацІыхъван ахы аквшвата йгІакІашвузшва зынла абначвыцІа апны йкІачІвалтІ. Ауи йапшуаз хъацІакІ йымаджъащахъвахан йъакІачІвалыз дазцатІ. Дъанайыз – уарба дудздзакІ

чІвапІ, апахъгъи сабичкІвынкІ дщтапІ. Ауарба ахъацІа данаба агІан швабыжта йгІайпшытІ, апхъынцІыгІва дуква ауацІнахын йпссгІахтІ.

АхъацІа днаскІан асаби дгІаштІихтІ. ЙгІаштІихыз ушипшра уымдыруата дчкІвын пщдзадзапІ. АхъацІа щарда дымхъвыцуата асаби акыт апны рыцІа пхІвыс бзита йтаз гІзачІвыта длиттІ, йаргъи Айдамыр-къан йыхъырцІатІ. АчкІвын ауагІа зымгІва дджъарщауа хахвездзата дгІадзынгылитІ.

Зны акыт йтаз ахъачва тларыхІква тшадыркІылын ныкъвара йджвыквылтІ. АныкъвагІвчва Дадыщ йыцхІа апны йаннадза жвыгІвсквша ахІа днамдзауата чкІвынкІ дрыцта йырбатІ.

– Уа чкІвын бзи, уабацауа? – рхІван йцІгІатІ.

– Сара Айдамыр-къан сакІвпІ, хІкыт ахъачва бзиква ъацауа закІыла сырцхърагІапІ схІван сшвыцІаджвыквылтІ, – йхІватІ Айдамыр-къан.

– Айдамыр-къан ныжъхта уйамына-къанызтынгъи хІъацауа угъызнайуашым, ухвыцыркІвапІ, – рхІватІ ахъачва.

– Швара сшвыцшвмырцаргъи швцІыхъва стагыла снайуаштІ, ауаса сшвыхІвахитІ сшвырцарныс, – йхІватІ Айдамыр-къан.

Йанамудзах агІан, «ЙауыпІ, днайыргІатІ, йамудзахуазтынгъи дхІтшыхчахапІ», – рхІван дрыцдырцатІ.

Йнайуа-йнайуамцара бжъахъа-бжъымш йанымгІвайс агІан ухъысгъи-ухъпшгъи утламыкІбуашта къала дудздзакІ йадгылтІ. Йъанадгылыз аныкъвачва рхъада агІвзачва араса райхІвтІ:

– АгІвзачва, марджъа, ари хІгІаздгылыз акъала ХъвдатлашыргІа ззырхІвауа йырчІвыпІ, ари атлапкъ уагІа щарда рыквдзтІ. Ауат йрыуата хІкыт ахъачва бзиквагъи рыквдзтІ, хІара хІгъщардагІвым, ауаса алахІ дхІыгІвзапІ. Ужвы хІара дхІыуата пшыхвыгІв дхІщтира атахъыпІ, – хІва.

Ахъачва ъанквынуа щардадзала йгылтІ, йъадзагылызлакІгъи «Сара сцапІ» – хІва хъацІакІгъи дгъгІарылымцІтІ.

Айдамыр-къан дгІагылын араса йхІватІ:

– Уа ахъачва хахваква, швара швыуа дцауа ацкІысгъи сара сшвщти, – йхІватІ.

АгІвзачва Айдамыр-къан йыбгъа аркъан акІвдыршатІ, намаз йдрычпан дауырщтгІ. Ахъачва шгылазымцара Айдамыр-къан хвырчвхІва акъала ахъахъ дхъалтІ, аркъангъи гІайыртІлан йрызгІауищтхтІ. ЙащтагІайуата Айдамыр-къан ХъвдатлашыргІа рыр ъагылаз мадзамадза дцан рпшыхвыгІвчва рхъаква хъичвтІ, атшква дрылапшын рыцІа йымабзийыз хвырчвхІва тшаквирышвын акъала агвашквва

йтІытІ. ХъвдатлашыргІа тшадрымгалскІва ртшква гІатицан аныкъва-
гІвчва рпны йгІайцтІ. АныкъвагІвчва абамыркъвауата атшан гварта
рцІыхъва йтагылын йгІарцуа йалагатІ.

МшкІы ахІа йгІамгІвайымсуата апхар¹¹ гІархъыдзауа йалагатІ.
Айдамыр-къан йыгІвзачва ласыта абна тшгІацІарпсан рагъачва йра-
йсуа йалагатІ.

– ШвашІас, – йхІван рхъада дгІарыквцІыртІ. – Ауи гъакІвым
йшайсуа, швайсуашызтын райша швгІахІпшІагыл, – йхІватІ.

Айдамыр-къан йыгІвзачва шван ртшква йрыквчІван йгІа-
джвыквххтІ. Айдамыр-къан дхъыччатІ, йсагІындакъгЫи гІатихын
ХъвдатлашыргІа рыр драйсуа далагатІ. Ар шабгаз аджвзаджвыкІ йа-
хІа дгІанимыжъуата йыквихтІ. ЙгІанижъыыз ахъацІа араса йайхІвтІ:

– Уа, ахъацІа бзи, сыгънаухъысуам, ХъвдатлашыргІа рхІачІаш¹²
аджвгЫи сйымбауата снаудылуазтын, – хІва.

АхъацІа дгвыргъан Айдамыр-къан ХъвдатлашыргІа рхІачІаш
тынчдзата днайдылтІ.

Дъанайдылыз пхІвыспа пшдзадзакІ йыхъвда тшгІахъалрышвтІ.

– Уа, къвырман сузалтІ, ари ащажвчва рпны спыцІгах, – лхІван.

Айдамыр-къан йуапІа аджвахашва йыквырышвын быжънамаз
къаригІаткІ¹³ йчпатІ, апхІвыспагЫи дгІащтІипгІан дгІаджвыквылхтІ.
ХъвдатлашыргІа рахІ, – «Уа, марджъа, стаца дишвмырган», – йхІван
апхар гІайыщтайыжътІ.

Айдамыр-къан хвырчвхІва апхІвыспа зджъара дйырчІван
йсагІындакъгЫи найахвын апхар дрылаган аджв йахІа дгІанымхауата
зымгІва рхъаква хъичвтІ. ЙгІанижъыыз йпцІа тланыкъва йсатІ, йарма
лымхІагЫи пикъын: «УахІ хабар йзыгах», – йхІван дауищтхтІ.

Айдамыр-къан йыгІвзачва дгІарыщталын хымшкІыла йамырдуз
мшкІы йамидауамцара дгІархъыдзахтІ. ЙыгІвзачвата дгІаздгылыз
йгІарцуаз атшанква Уарп йгІаррымцаскІва МарчаныргІа рхІаджъ-
ратква йрыквырхтІ, ауи ныжъхта, дара йырфара рмаухуата амла
йагауа дрызгІайхтІ.

Айдамыр-къан йхъаква ритын йдирыфтІ, йаргЫи ауи агІандзкІъара
абна дылаххын шварахкІи джъмакІи йщын йрызгІайгтІ. УацІыхъван,
– «Швара араъа швчІвазла, сара уачІвщымта сгІашвыдгылхпІ», –
йхІван йтшы даквсын абна дылаххтІ.

УадыргІвана ащымта Айдамыр-къан МарчаныргІа рхІаджъратква
хъищгІатІ, йрыквырхквас атшквагЫи дара тшыта йрымазгЫи гІайцын

¹¹ Апхар – йгІарыщталквас.

¹² ХІачІаш – асасчва ъадрайгвауа тдзы.

¹³ КъаригІат (ракъигІат) – намаз анырчпауа щамахъаша йгылата тшанынадыркъвуа.

йыгІвзачва дрызгІайхтІ. АгІвзачва гІайыргылын атшквaгьи гІайц-уамца Дадыщ йыцхІа апны йангІадза Айдамыр-кьан йыгІвзачва араса райхІвтІ: «АгІвзачва, атшква зымгІва швара йшвчІвыпІ, йшшвтахъу йшвша. “Айдамыр-кьан дабаьану?” – рхІвузтын, – “ХъвдатлашыргІа дырщытІ” – швхІва», – йхІван рнапІквaгьи йкІын дджвыквылхтІ.

Айдамыр-кьан дныкьвауамцара бна жвпІадзакІ дгІаланагатІ. Абна агвква рпны даннадза хъацІа кьвльейсызкІ¹⁴ йуандыр ахІвынчІвы йызгІалымдахуата дйынйатІ.

– Сальамун гІальейквым, хъацІа бзи.

– Уальайквым сальам, батыр.

– Ари ачІвыйа, ахъацІа, уара супшитІта – ухъацІа балахІпІ, ууандыр сапшыхырквын – абкьвылдза¹⁵ ахІвынчІвы йылагылапІ. Ауи гІалудара утламыкІьуата анцІра йгьхъасцІарым, – йхІватІ Айдамыр-кьан.

– Уа, батыр, сара сынцІра апны гІазабымкІва йызбаз гьаьам. ХІара ахІыкІ дхІымапІта – ала дапшпІ. Ауи гвымхарати гвнахІрати ауагІа рыцхІа йырзихаз уапшырквын, йхъа хъухпІта йуыршвахпІ, – йхІватІ ахъацІа.

Айдамыр-кьан дтшыжвцІтІ, дицхърагІан ауандыр гІалырдахтІ. Йгванчарыкь¹⁶ артмакь гІацІдыртІлан ахъацІагьи йаргьи бзидздзата йацчатІ.

– ЙышпакІву швахІ дшгвымху, гвымхарата йыргъахауайа, зъарагІв лыгчва йымайа? – йхІван Айдамыр-кьан ахъацІа дицІгІатІ. АхъацІагьи дгІалаган араса йхІватІ:

– ХІара йхІахІу ауагІа рщажвыгІв БалахІ-мырза йакІвпІ. БалахІ-мырза швабыж зджьара йгІанымхауата дбайапІ, ауаса байарата йыму зымгІва йыла йгьгІацІалуам. ЙыпщІа мышІ хІаджв гІважва аквыпІ, уацІыхъвангьи сара рыцхІа мчыла былчІв сйыргитІ. Сара йсапшквата БалахІ-мырза зкьгІвы райхІа йымапІ, ауаса ужвыгьи ры азикІкІитІ, лыг гІайкІра йтахъыпІ.

– Ауаса йанаьазара, – йхІватІ Айдамыр-кьан, – йазикІкІрагІатІ ры, ауи дзайсуаш сара дыздыритІ, ауаьа хІазхъапІ, йыжвыз ауагІа рща гІайхІырджвахпІ. Ужвы уцах, уахІ йхІваз уырзачІитІ.

Айдамыр-кьан ахъацІа дикьвыщІхын дымкьвауа рпны дгІайхтІ. ДьагІайхыз, – «”ДырщытІ” – ззырхІвуз ахъацІа, зыхъыз рхІвата зхъата рмауа Айдамыр-кьан дгІайхтІ», – рхІван акыт зымгІва алалын чаражвра ду йзырчпатІ. Айдамыр-кьан йтшы Джьаман-чарыкь

¹⁴ Кьвльейсыз – рыцхІа.

¹⁵ Бкьвыл – ачарх аквта.

¹⁶ Гванчарыкь – арахвчва йгІалху щхъва зцІам щапІхъацІа. Араьа – арахвчва йгІалху (артмакь).

даквчІвата швабыжта дхъвмартІ, уацІыхъван дтшыжвцІын ауагІа йрымаджъащахъвата бзидздзата дгІахІвытІ, ауагІа салъам райхтІ, драйхІвахІвын, Джъаман-чарыкъ тшаквирышвын БалахІ-мырза йлыгчва гІайырхвйтхныс дджвыквылтІ.

Днайуа-днайуамцара БалахІ-мырза айсра дыззцушыз рырхъакварпны днадзатІ. Дъанадзаз бзазагІвыта дызпшІашвазлакІгъи тхІаусыхитІ: «БалахІ-мырза айсра дхІызгІайитІ – хІызхчауада, хІызтлытахуада?¹⁷» – хІва. Айдамыр-къан ауат зымгІва йыцылтІ, ауагІа йыма-рыщІахатІ.

БалахІ-мырза йыр рапхъа дгыла гІвычІвгІвысгъи псауышвхІагъи йзынамхъауата дгІайитІ. Адгъылта дгІазхъысуа зымгІва щала йрыкъапщІІ. Айдамыр-къан йсагІындакъ гІатихын йтшы Джъаман-чарыкъ араса айхІвтІ: «Унай, Джъаман-чарыкъ. ЙгІадзатІ шардадзала хІзызпшуаз азаман, йыщтІахІцІапІ хІгІвуджъгъи хІхъаква ауагІа рхвйтра-рынасып ахъаз» – хІва. ЙаштагІайуата БалахІ-мырза йыр дырпшІагылын араса райхІвтІ:

– Уа БалахІ-мырза цІапІа, йнахъапІ ауагІа рщата йуыжвта йукІну, уыр хънырхІвы, лъажъа змам ауагІа уыркъвыщІ – хІва.

– Ала йгІанарийыз йпа. ЙгІасайхІвквуа ачІвыйа? Сара – ари аъара байара-насып зму! ДшвкІыта далашІашвхІва! – йхІван унашва йчпатІ БалахІ-мырза.

– Ала йгІанарита ауагІа йырзымчхІауа уара уакІвпІ, – йхІватІ Айдамыр-къан, дгІатшыжвцІын йармалагъи йагъмалагъи дкшауа далагатІ. Йагъмала дкшарыквын хІгІвы йщуа, йармала дкшарыквын ауи аъара атайщхуамцара БалахІ-мырза йыр зымгІва рхъаква хъичвтІ.

ЗымгІва рцІыхъва БалахІ-мырза дйыщталын, дгІайкІын далашІайхІватІ.

АуагІа зымгІва гвыргъачІвауа дугъи хвыщгъи Айдамыр-къан тшйыкІвдыршатІ. Бжъахъа-бжъымш чаражвра йзырчпатІ, йчІархІтІ. УацІыхъван ауагІа зымгІва гІайыхІвауа йалагатІ: «УхІахІа», – рхІван, ауаса Айдамыр-къан йгъйымуытІ: «Сара сгъахІхарым, ауаса швара швхчахара ахъаз скъаругъи спсгъи адсцІапІ», – йхІван. Йаргъи рпны дгІайхуа далагатІ. Рпны дгІайхуата акыт йтаз йыджъагІвагІвквуа – «Айдамыр-къан адуней гызынахъахрым, йшпасаркІву дхІщра атахъыпІ», – рхІван дшырщуаш агІамальквуа йырзыпшгІауата йпыралтІ.

¹⁷ ХІызтлытахуада – хвы хІзызбахуада, хІалазхІвахуада.

– Уа зыхъыз рхІвауата зхъата рмауа Айдамыр-къан, угІайгва, чаражвра ауыра узыхІчпуштІ, – хІва йшІагвыргъауа йалагатІ, дара ауаъа дырщра ргвыгъата.

Акыт апны Айдамыр-къан йчІархІдзауата чаражвра, хъвмарра ду йзырчпатІ. Ахъвмарра ауи аъара йдууынта, хІвсыса бжъышв аныатІ. Ахъвмарра апны Айдамыр-къан дйыщІахІвырныс лтлакІбуата пхІвыспазаджвыкІ лахІа дгъІарылымцІтІ. АпхІвыспа ушылпщра уымдыруата дпшдзапІ.

АпхІвыспа йылдыруан Айдамыр-къан дырщра шырговыгъаз. Айдамыр-къан дйыщІахІвын дангІаквцІх агІан Айдамыр-къан йкъалагІвыр¹⁸ араса йалхІватІ: «Айдамыр-къан, къащан дуымапІ» – хІва йайхІвныс.

ЙгІвбахуз атшын акъалагІвыр Айдамыр-къан йайхІвхтІ: «Къащан дуымапІ», – йхІван. УацІыхъвангъи ачкІвын йатайалхІвхтІ: «Айдамыр-къан уахъчІва сйымгакІва сгъауашым», – лхІван. АпхІвыспа Айдамыр-къан йшйалхІвра гъылдырам. ЙалымхІвуазтынгъи дырщрауаштІ. АджагІвагІвчва Айдамыр-къан йбыжьбахауа ауахъ дырщра ргвыгъан. Лара апхІвыспа ауи ахабар йхвбахуз ауахъ Айдамыр-къан йлырдыртІ.

Йцбахуз атшын Айдамыр-къани апхІвыспи швабыждзата йацІахІвытІ. УацІыхъван Айдамыр-къан йтшы Джъаман-чарыкъ даквчІван швабыждзата дхъвмартІ, йыджъагІвагІвква дрылаган зымгІва швабыж йзактІ, апхІвыспа длымцІастІ, дгІащтІипгІан дъагІатадрийыз ашыпІа Лъаба тланыкъвала дахъыцІхтІ.

«Черкес къащ», 1940, сент. а 8, 11.

ГВАБАНАКЪ

(АлбыргІан кыт йауу КІам Х.Т. йгІайхІваз атурых Нипа М. йгІвытІ)

Тшчва швгІвыкІ йнадзауата ахІ йпхІа йлайпсатлыхвуан. Ауат атшчва швгІвыкІ ауи лпны йшалачІваз Гвабанакъ – ауасахча дырмацІаугІвыта йаъаз – ашвымгъыцІара дгІайын дасын дыщІагылтІ. АхІ йпхІа Гвабанакъ данылба дгІагылын, – «ХІъадзамшыркъвазгъи хІъадзачважвазгъи щардапІ, сара бзи йызбуз дгІайтІ», – лхІватІ.

Асасчваквaгъи йцныхчылрагъи рхъа йакврымцІауата тшабадыркІын йджвылцІхтІ. АхІ йпхІа дасын Гвабанакъ дйыщатІ.

¹⁸ КъалагІвыр – хчагІвы.

УацЫхъван атшчва швГІвыкІ йасын ауатар¹⁹ йцатІ. Йанца амштахъ уасахча чкІвынкІ дГІарщтитІ. Гвабанакъ йпны гІван дГІарщтитІ, хын дГІарщтитІ, уацЫхъван йпщынхуз дасын йтшгъи кІвдыр аквЙырхъан днаджвыквылтІ.

– Абльатаквгъи угІадрывжважвауа йаналагара агІан улакта йа-кврышв, – лхІван, йарасахІаткІ тшадигалын дджвыквылтІ. Днарыд-гылтІ, – «Сальам-уальаквым», – йхІван.

– ГІван-хын йнахІщтитІ, уызГІамиуа ачІвыйа? – рхІватІ атшыГІв-чва. – Унай, ныкъвара ухІыцнаджвыквыл, – рхІватІ.

– Швнай, – йхІватІ йаргъи.

Йнайуамца абначвыцІа йнацІалтІ, ркІвдырквагъи гІаквырхын йщтІалтІ. Гвабанакъ йтшы акІвдыргъи гІаквихтІ йГІайхъчницІан, йцІГІвыпІагъи гІайыцІайрышвын, йуапІагъи гІайхъигІван дычвтІ. Йара дщтІаз дара шварацра йцатІ. Шварах рщыта йанГІадгылх агІан:

– Уара узачІвыйа, йумаГІныйа, уара гвымха йузычрынуашда? – рхІван йархІвтІ.

Ауи апш аниГІа, дасын дджвыквылтІ. Дщцуз кІвар дукІгъи дтыстІ, йыГІвкІваркІхуз апны дГІакІныцІын, атшымгвархъаквагъи ацІайырхъан, дастІ днаталын тшан хакІвапІчІвакІ²⁰ гІазцуаз абзыль-хвыгІа йналыдЙырххылын, лмачвкІьыс йхъаз лъатлынгъи гІахъижван, лчва дкІылицан, ахакІвапІчІва гІалыквихын агвып рпны йГІайцтІ.

– Сара сынасып, скъарууи сымчи йГІанакІыз ари акІвпІ, йшвзы-хІальальхатІ, – йхІван ахакІвапІчІва риттІ.

УацЫхъвангъи йгвы гІайыцІасын датахъынхІвхтІ. Датша кІваркІ апны бзыльхвыгІакІ даталыквшвахтІ. Ауыгъи гІвтшан хакІвапІчІвакІ гІалыквихтІ. АГІвтшан хакІвапІчІвакІ рызГІайцтІ. УадыргІвана ауи йхъацІара йацныхчылын, – «ДхІщыпІ», – рхІван мурадта йыркІытІ. Ауи аниГІа агІан дырнапІыцІын бхъвы-швхъвы йымхІвауата йхъа ъанархазла дджвыквылтІ.

Гвабанакъ дымГІвайсуамца нар-ГІарта кыткІ дырпшІашватІ. Ары-ла йГІарыз акыт чІвыуан,

– ШвызчІвыуа ачІвыйа, сайщчваква? – йхІван дрызцІГІатІ.

– ХІа хІызчІвыуа ари акІвпІ: кыткІта хІаъан, адзы хІаГІвнашатІ. Уырта йчІву акыт хъвыхІла йанГІарырдауа агІан, адзы аквта йанГІа-дзара асхъан заджв дГІарыцІакшитІта адзы йталпситІ.

Гвабанакъ дГІагылын араса йхІватІ:

¹⁹ Уатар – ауасаква ъакву, ауат ртакІырта.

²⁰ ХакІвапІчІва – жвтшанкІи хакІвакІи йнадзауа атшгвып.

– ЙзызхъашвцІауа хвГІвычкІвынчва гІасыщшвцІата, чІвГІван пынцІа апны йаркІыта швуагІа зымГІвадзугъи гІарызгуштІ, – хІва.

Дасын йГІаригун, адзы аквта даннадза апХІвыспа дГІаймыр-дзауата лхъабра гІакІыдихын ахъвыХІ дыцІирышвтІ. Акыт анГІарига, «Сара уыс сымапІ, суыс збара атахъыпІ», – йХІван дасын атенгъыз ауи ахъвыХІ дызлагІарызла дджвыквылхтІ, дымГІвайсныс дщцуз кІадыгвкІ дпщцІалтІ. АкІадыгв дъапщцІалыз заджвзаджвыкІгъи дгъапамамызтІ. Даннашыл дпшын – гІвпещкІ йкІаркІаруа йбатІ. Ауи апещ апны столь гъагъакІ гылан. Ауи астоль хрымдзакІ адзхъагылан. «Араъа йГІайуаш шсырхъвыхра», – йХІван алыгъвра дхъалтІ, алыгъв-ра апны кІынХІара хвыцкІ йчпатІ, рхъахъла дГІарылапшра ахъаз. СахІатбжакІ аХІа дыквымхауата хХІвыхІвкІ гІагІвнапссгІатІ, ауат ахХІвыхІвкІ акІарышвта йыквчІватІ. РХІвыхІвтараква йГІартыщІын хГІвыхІвссачва астоль гъагъата йадзхъачІватІ.

АхІбачва айцІба йылцІгІитІ: – «Йыбчпайа, йбыргъахайа?» – рХІван.

– Йсчпа ари акІвпІ: кІваркІ йГІатсцан тшан хакІвапІчІвакІ гІасцу-ан, Гвабанакъ брулькІ²¹ даквчІвата дГІасыдххылын смачвкІыс йхъаз аъатлын счвахъижван, счвагъи стицан, атшан хакІвапІчІвагъи счвйырцатІ. АлахІ йХІватагъи, ауи атІакІв сара дсхъацІанда, – лХІватІ.

УадыргІвана аквтанай йлызцІгІатІ.

– Саргъи йыГІвкІваркІхуз ауи апшта счва стицатІ. АлахІ йХІва-тагъи, ауи атІакІв сара дсхъацІанда, – лХІватІ ауыгъи.

АхІбагъи дГІагылын:

– Сара адуней ахъахъ сыззалхыз чвгъахаран. АхъвыХІ ахъсрышвт-уанта ауагІаква адзы йасрыхъватшуан. Гвабанакъ адзы аквта апны схъабрагъи кІыдихтІ, ахъвыХІгъи сыцІирышвтІ. АлахІ йХІватагъи, ауи сара дсхъацІанда, – лХІватІ ауыгъи.

Ауи йырХІваз анигІа агІан, акІынХІарала айцІба лъатлын гІакІы-лирышвтІ. Аквтанай лъатлынгъи лбжъа йГІаквирышвтІ. АхІба лхъа-брагъи алыгъврала лбжъа йГІаквшватІ. ЙарасахІаткІ алыгъвра йхъаххылын йыхІвауамца дГІакІнырдахтІ. ДанГІакІнырда амщтахъ: «Йышпаутахъу, ащарала акІвма, момкІва пХІвыста акІвма хІыз-лаутахъу?» – рХІватІ. Йара тагвжвата дрыдгылтІ. АхыГІвгъи тагв-жвата йнайхвтІ. ГІвба-хпа мчыбжъы данрыщбзаза асхъан йпХІвыс дГІайгвалашвауа далагатІ. Ауи закІы дшазхъвыщуаз гварттІ ахыГІв-айхщчва. Дасын пХІвыс дшйымаз райХІвтІ.

²¹ Бруль – зчва къапщу тшы.

– Ауи уысхама, хІара айцІба ахІвыхІвтара дтагІыжыпІ, дхІыр-
пшыпІта дгІахІщтихпІ, – рхІватІ.

АйцІба ахІвыхІвтара дталын Гвабанакъ йпхІвыс лпны дпссгІатІ.

– Йыббайа, йбыргъахайа? – рхІватІ дангІайх агІан.

АпхІвыспа йылхІватІ:

– Упсхъвгъи лчпан тшацІалыртшын дчІвапІ.

Гвабанакъ дгІагылын:

– Бара айцІба йбхІвауа гъхъасцІум, бара аквтанай бца, – йхІван,
дцатІ.

Аквтанай айцІба йлапщдзата ахабар гІалгтІ. Ауат рымщтІахъ ахІ-
ба дырщтитІ. Ауи дцан, дпшын дангІахъынхІвых, – «Йыббайа?» –
рхІван йанылцІгІа агІан: «Сара йсагІаз ари акІвпІ, – лхІватІ. –
ЙпхІвыс дабгапІ, дызгІвадапІ, уара уыда гвыргІва гълымам, атшчва
швгІвыкІ баз йацасын зтшы апхъысуа дйыртырныс йщаквдыргылтІ».

– Ей, сара сымцакІва йгъауам. Суыс алгарыквын сшгІахъын-
хІвыхра, – йхІван атшгъи даквчІван йшІагъи абльатакв аквипсан
дцатІ.

Атшчва швгІвыкІ дрылалын драпхъысын дырчвгІайгхтІ.
ГвымшкІгъи-хымшкІгъи длыцбзаян ахыгІвпхІвысчва рахъкІъала
дгІайхтІ. ДангІайх анат ахыгІвпхІвысчвагъи гвыргъатІ. Ажва бзигъи
райхІвын, – «Баракъат босын», – йхІван йаргъи дгІаджвылцІын дшгы-
лаз ахыгІвпхІвыспачва ауаса йархІвтІ:

– Утагвжва агваны дцауа даналагара агІан аджв лкІалта лкІыпІ,
аджвгъи акъвыбгІан налахвпІ, ауаса дджвылыгІдапІта дгІагІдылхпІ, –
рхІватІ.

Ауаса Гвабанакъ хъацІарала ахІчва драйгІайтІ.

Гвабанакъ – цІгІвыпІа хъамыпІ. Ауи ауасахча дырмацІаугІвын,
хъамыта йшвыз гвабанакъын, Гвабанакъ хъзыта йгІайхъхалтІ.

«Черкес къапц», 1940, сент. а 22, а 25.

Джыр ХІ.

ЛЫХВ

Йгвашв, йышв, йбора ашв йара йакІвмызтын датша заджвы
йзымтІуата, къалата йкІвыршата хахвакІ даъан. Ауи Лыхв – хІва
йыпхъун.

Лыхв сквшы гІвынгІважви жваба – гІвынгІважви жвыхв аъара йыкІадыгв гІвычІвГІвыс дызтамылуата йпхІвыс, йпхІахвыц, йара бзазун. УахъыкІ йпхІвыси йари щтІалхГІвацахтІ акІвын Лыхв фыгІв гвымхакІ гІайыхІатІ.

– Уальаи, фыгІв гвымхакІ шсыхІауа, – йхІватІ Лыхв.

ЙпхІвыс ауи анылГІа, лгвы ауаса йГІанагтІ: «Арат асквш къомкІ хІацбзазауата ауи апш фыгІв гвымха йымхІауата ауи апш анГІасайхІв-зара адуней сгъГІаквхарым», – лхІван дджвылщІын тшылщхтІ. Лыхв щардала йпхІвыс длызпшын – дгъГІашылхуам. Ауи амщтахъ Лыхв дъанаджвылщІыз – йпхІвыс тшылщхын дщтІапІ. Ауаъа апны Лыхв ныха йхІватІ: «УыжвГІандзара ари афГІвы зымдыруата ужвы йызды-рыз спынцІа шынкъвзымгахра, ауи тшпынхІвата йГІасызтуагъи адуней дшГІаквсмырхара», – йхІван йпынцІа кІыдихтІ.

Ауи амщтахъ заман къомкІ анахъыцІ агІан йпхІахвыц лыхъазла «Лыхв пагва²² йпхІа» – рхІвауата йылГІатІ. Ауи анылГІа дГІайын йаба дйызцІГІатІ: «Уыхъыз Лыхвын, «пагва» зацырцІа ачІвыйа?» – лхІван.

ЙпхІа дищырныс йакъама гІатихын данГІатрыс йпхІвыс штшылщыз йарасахІат йыла йанГІацІанага, дищырныс йгвы йгъамуыхтІ.

– Ари дгъсщрым, ауаса сыкІадыгвгъи дгъГІатасырхарым, – йхІван йпхІа лчГІвычаква зымГІвагъи гІалшвихтІ, ъатлын хвыцкІ лы-мачв йшахъаз йыкІадыгв дтицан абна дылайцатІ.

АпхІвыспахвыц абна дъалаз йГІалауа лфауамцара сквшкъомкІ дбзататІ. Ауасамца мшкІы ахІ байакІ гІвзачваквкІгъи йыцта дшшва-рацуаз къамыш дуракІ йанйатІ. Ауаъа йшварацуа йшылаз апхІвыс-пахвыц дкъъатІамазта дылата дырбатІ. Ларгъи анат хъарата йанылба араса лхІватІ: «Ужвы арат сГІаркІрыквын йГІасцІГІуштІ, ауи агІан сшГІвычІвГІвысу расхІвпІ, ауи амщтахъ саба хъацІарата йылу рым-дыркІва сгърачважварым», – лхІван ныха лхІватІ.

АхІ апхІвыспа дГІайкІын йкІвымжвгъи лшвицІан длызцІГІатІ: «БГІазлыцІ ачІвыйа, бГІвычІвГІвысума, ауи акІвымкІва бшайтанума?» – йхІван. АпхІвыспахвыц зынла дГІачІвыуын: «АльхІымдульиллахІ, сымсылманпІ», – лхІватІ. Ауи амщтахъ ахІ щардала длызцІГІатІ, ауаса дгъымчважвахтІ.

АхІ щардала дылпшын, тацата данлайлахІа араса йхІватІ:

– Уальаи, тлапкъта дГІазлыщІызлакІгъи ари аъара йпшдзу спа пхІвыста дшизызгара, – йхІватІ.

²² Пагва – йхвыцу, йхъарххалу пынцІа.

Абарауаса апхІвыспахвыщ дрыцта акыт йгІайхтІ. АхІ байа йпны дгІадйымрыгуата датша зджъара дадигалын рпны дгІайхтІ.

Ауи ахІ пакІ дйыман сквшгІважви цба – гІважви быжьба аъара йхъыщІуата. Ауи йпа жваба – жвыгІв сквша рахІа йхъымщІуата тшы-хчата дичпата даъан. ПхІвыс данйызгІарг агІан йпа дйынбжьагІвта аталыкъкІ дйыман, йпа дгІайдхырныс дицтийын, дангІайх ауахъ йпхІвыс щардала длачважватІ, ауаса лара закІгъи лымхІвауата дщтІан. Ауи амцтахъ ахІ йпа араса йхІватІ:

– Ари сызлу ахъыгІвщІгІвы рачвакІгъи йгвбампІарапІ, стшуапІа²³ сыщІарышв, скІвдыргъи схъчныта, суапІагъи сыкврышвта сщтІазарквын рачвакІ йбзийын, – йхІватІ.

Ауи анихІва апхІвыспахвыщ араса лхІватІ:

– Ауи аъара хъацІара швабыж ануылу, саба дъану гІахІва.

Ауи ангІайалхІв дгІагылын тшигІвычатІ.

– Баба йыхъыз гІасахІв, дъанызлакІгъи сара дгІасаупІ, – йхІватІ.

– Узыщушызтын, саба йыхъыз ЛыхвпІ, дгІаута швабадыруа шваналагара ари аъатлын йырба, – лхІван дджвыквылцатІ.

АхІ щажъыта дгІагылын йпа дгъаъахым. Йтаца лпны йнайжьылтІ, йылщІгІан – дгъчважвум. Ауи амцтахъ ахІ – «Спа дгъаъахым», – йхІван псхъвы йзичпатІ, тшйыртынчын дчІвахтІ. Йтацагъи тІакІв лыртырквын йылфауа, закІгъи лымхІвауа дыгІвначІвапІ.

АхІ йпа къомракІгъи дымгІвайсын йпхІвыс лаба йпны днадзатІ. Араъа апны уахъынлата днадзан, Лыхв йымдыруата агвашвгъи гІайтІын йтшгъи абора йтайыргылтІ, йаргъи ахІачІащ днашылын дычвтІ. Лыхв ащымта щажъыта дгІагылын, абора дъанаталыз тшыкІ тагылата йаниба араса йхІватІ:

– Ари зачІвгІальаматІа, сквшхынгІважва цІуата сара араъапны сбзазитІ, арат старашвква зтІрыз хъацІа адуней апны дгъыквмызтІ, ари йамагІныйа? – йхІван щардала йджъайщатІ. Ауи амцтахъ ахІачІащ даннашыл чкІвын айдзакІ йуапІа йыкврышвта дщтІапІ.

АчкІвын дангІагыл Лыхв дцан дгІайрайгватІ. Ауаъа апны ачкІвын дшгІайызла Лыхв дазымщІгІауата къомракІ дирысасын дицІгІатІ:

– Ужвы, сычкІвын, ари аъара сквшщарда цІуата сыкІадыгв хамакІгъи дгІаталра йтламыкІуата уара угІаталын, ауи швабыж йысгвапІ, сара стып утагылырныс ауаштІ, йгІасахІв уызгІайыз, – йхІван Лыхв ачкІвын дйызщІгІатІ.

²³ ТшуапІа – атшкІвдыр йацІарцІауа цІгІвыпІа.

– Сара схвыщищтара ухабар сагІалун, хъацІара швабыж уылата, саргыи тшкІвдыраквыла акыт стыцІуа санца хъацІарата йуылу ссырдырырныс суызгІайтІ, – йхІватІ.

Ауи амщтахъ Лыхв араса йхІватІ:

– Ей, уара учкІвыныркІвапІ, сара сажвытІ – сквшхынгІважва схъыщитІ, магІны гьмахым уари сари хІацгъычырныс, ауи ацкІысгьи швунагІва тынчта учІвахырквын рыцІа йагъьпІ, – йхІватІ.

АчкІвын ауи йзыйымуата агІвыджъ гычра йацджвыквылтІ. Йджвыквылын мыш къомкІ йанымгІвайс агІан Лыхв йанизаманыз дызчвгъычуаз абыжъгІвайщчви ахщазаджвыкІи рпны йнадзан ртшан гварта гІаджвыквырцан йгІарцуан. ЙшгІайуаз Лыхв йхІватІ:

– Ари ацІа хІзызнайуа акІвпІ хІайсырта, уара атшква нацла, сара ауат абыжъгІвайщчва аджв-аджв йгІайуаштІ, ауат срайспІ, сынасып йгІанагуазтын, срайгІайпІ, уара угІапшла, – хІва.

АчкІвын:

– Момо, уара саба уйыквлапІ, сара счІвата уара уайсы гьаурым, арат атшква уырхьпшы, ауат сара цІхъваквдзгІара рызгІазгпІ, – йхІватІ.

– Ауи агІангьи йызлагІайуа ахакІва йаквчІву данущра ахакІва гІакІы, – йхІватІ Лыхв.

АбыжъгІвайщчва раща данищы ахакІва йзымкІуата йхъынхІвын йцахтІ. Ауасамца айщчваква зымгІва анищы, йцІыхъвахуз ахакІва цахын рахщазаджвыкІ даквчІвата йгІадзатІ, ауи агІан ачкІвын араса йхІватІ:

– Сара сгІазрийыз дыбзыльхвыгІапІ, бара сбайсырныс йаквнагата йгъазызбумта, бхъынхІвыхта бцах, – хІва.

Ауи анихІва лара дгІагылын:

– ХІара хІтлапса змыргылуата йаъаз Лыхв йакІвын, ауи йымщтахъ йгІадзынгол дызда, сыбыжъгІвайщчвагьи зщыта стшан гвартагьи зырцауа? – лхІватІ.

Ауи анылхІва дищын, лхакІвагьи гІайкІын ачкІвын Лыхв йпны дгІайхтІ. АчкІвын ауи аъара хъацІара ду йылата Лыхв йаниба агІан швабыж дгвыргъьатІ. Ауаъапны мыш къомкІ тшпырщан атшан гварта ахакІва гІарылихтІ, антахъгьыт зымгІвагьи ачкІвын йыйтын дджвыквизатІ. АкІъадыгв дантыцІ агІан Лыхв ачкІвын дзыщІыртІ: «УшпагІанаг, уызууда?» – йхІван.

АчкІвын йхІватІ:

– Сара сгІазщтийыз упхІа лакІвпІ, – йхъауымцІузтын – абар лъатлын удырхуазтын, – анихІва Лыхв йпхІа лъатлын аниба йдырхын араса йхІватІ:

– Уара, ауи аъара хъацІара злу, сара мхІвыта усыхъвапІ, сшбзаркІву спхІа дсырбах, – йхІван ахакІвазаджвыкІ йгІанижъызгьи атшква йрылайжъхын дджвыквицахтІ.

АчкІвын къомракІ дгІамгІвайсын йаба йырахв ъаквыз дангІадза тшыхчахвыцкІ дишІашватІ. АчкІвын атшыхчахвыц дицІгІатІ: «Арат йухчауа атшква зчІвуда?» – йхІван.

– Ауат атшква ахІ йчІвыпІ, – йхІван йайхІвтІ.

– Арат атшква зчІву пакІ дйыман, акыт дтума? – йхІван ачкІвын атшыхча дицІгІатІ.

– Ей, ауи йпа пхІвыс бзагвакІ дгІайгын йапхъахуз ауахъ йпхІвыс лпны даннашыл дыгъгІаджвылымцІхтІ, дылщыма, момкІва дылфама гъырдырам, ларгьи пакІ длауын ауи длыгІзауа дчІвапІ, ачкІвын йпсхъвгьи рчпахъатІ, – йхІватІ атшыхча.

Ауаса йхІватІ ачкІвын:

– Уцата арат атшква зчІву йахІв, ауи йпа сара сакІвпІ, йуызхъарымцІузтын, абари сыхъвда йаму ашвахта²⁴ раухІвыркІвын сырдырхуаштІ, – йхІван ачкІвын атшыхча акыт дицтитІ.

Йаба йпны дцан йанйайхІв асхъан ахІ гвыргъашата йтшква рыбжагьи атшыхча йгІайыйттІ, ачкІвынгьи йгІайын ддырцахтІ.

АчкІвын мыз къомкІ тшпищан йани йаби йрадирыхІвтІ йпхІвыс лаба дылйырбара шатахъыз. Ауи анрархІв агІан афачІвквагьи рчпатІ, атшчвагьи азыркІкІын ачкІвын йаталыкъгьи унашвачпагІвта дрыщырцІан йджвыквылтІ. КъомракІ йанымгІвайс агІан аталыкъ унашва рзичпатІ дздукІ атшпы апны йашІаста тшпырщарныс, йрыжвырныс. Ауаъа апны йгІатшыжвцІкван йшалачІваз аталыкъ аркъа швабыжта йгІарылайгатІ, зымгІвагьи къахв дирауын, аныла-арыла йахъышвтын йычвтІ. Аталыкъ ачкІвын йпхІвыс длайлахІан ауи дйырпхІвысырныс даналага атаца дгІащтІчІватІ, лысабигьи дгІанылжъын адзы тшталрышвын дыртІ. Аталыкъ йыгІвзачва гІайырпшыхын ауаса райхІвтІ: «Дабаъаху атаца шайтан, лысабигьи дгІанылжъын дджвыквылхтІ», – хІва.

Ауи йыщыз атшчваквагьи гІахъынхІвыхын рпны йгІайхтІ. Атаца адзы дъанарыз хІварахча рыцхІакІ дйыквшван лчгІвычаква йлырпсахтІ. Атаца дджвыквылын байакІ йпны жвыхчата далагатІ. Абайа

²⁴ Швахта – дрыкъва.

йпны нхара даналагуз агІан дшбзыльхвыгІаз гыйымдыртІ, лыхьыз «Петя» – хІва йалхІвын «Петя»-ла йлыпхьун.

АчкІвын данцах мышквакІ анахъыцІ йаталыкъгьи дйыцта апхІвыс дгІайаухырныс дджвыквылтІ. КъомракІ йгІамидан ауи абайа йпны дгІаквылтІ, ауаъапны сасчва къомыгІвкІгьи аъата йаквшван ауахъ къазула турых рхІвун. ЗымгІвагьи турых рхІван йаналга амцтахъ Петя ашвамгъыцІара дъацІачІваз абайа Петя дицыхІалтІ: «Турых бзикІ йа уарад бзикІ гІахІва, уара ауат бзи йухІвитІ», – йхІван. Ауи шардалагьи йымуата йыхІвун. ЙымхІвакІва йрымуа йаналага, ауаса йхІватІ:

– Щта, йсымхІвакІва анжвымуазара агІан, ашв апны чІапцагІвыкІ дшвыргыл, йгІашылуа дгІажвжъыл, ауаса йджвылцІуа дджвылшвымщтын. Сара турыхтагьи уарадтагьи йгышвасхІврым, сара схъатала сызквшвата йгІамыздаз швасхІвпІ, – лхІван, лаба абна дшылайрышвыз апны дгІалаган, аталыкъ дйырпхІвысырныс дшылщыхІалыз зымгІвагьи лхІватІ, даналга: «Ауат йсхІваквас хъашвымцІузтын, – абари схъабрапІ, ауат ссызхазгьи абари йакІвпІ», – лхІван аталыкъ ауатыкв дгІаталыргылтІ.

Ауаъапны ачкІвын йаталыкъ ахІвала йысуа дгІаджвылырцан, ачкІвын йпхІвысгьи йаргьи тшыжвлын лаба йпны йцахтІ.

«Черкес къапц», 1940, сент. а 29, окт. а 2, а 4.

АТАЖВ ЛЫХЫГІВПАЧВА

(ХъвыжвчкІвын кыт апны Тау Х. йгІвыз атурых)

Апхъа азаманыжв агІан тажвкІ хыгІвпачви пхІакІи лымата дбзавун. Ауи лыхыгІвпачва шварацрамкІва датша уыс гърымамызтІ. Рахща ЦкІвыхвгьи хпата йаквгылаз атдзы ахъахъ апещ дыгІвната шварахквынцІла ддырчауа дрыман.

Ауасамца зны лайщчва шварацра йцан йджвыквта атажв – «СпхІа тІакІв лсрыфпІ», – лхІван ашв ангІалтІы йпссгІауа абльагІва апхІвыспа йгІалымцІасын, дыгІвнапгІан йпссгІахуата йылбатІ.

Атажв ауи анылба дчІвыутІ, дкъыутІ, ауаса атажв лчІвыуара закІгьи гълызгІанамгтІ. Атажв лпачва ргІайхра дазпшуамца дшаъаз лыхыгІвпачвагьи йгІаршварацыз рымата йлызгІайхтІ. Атажвгьи лпачва ргвы лмыргІвауата днашхыйата йлырчатІ, йылрыжвын, лпачва

ъаныз хабарта йрагІаз-йырбаз дрызцІгІауа далагатІ. Ауаса лпачва хабарта йгІалархІв гъаѡам. Ауи амцтахъ атажв йгІалхІватІ:

– Швара, сычкІвынчваква, швыгътларыхІым²⁵ – ухІва гъауашым, ауаса йѡамуыхуаш апны йаннадзара асхъан дасу уара йутлакІѡуаш гІасашвхІвырквын бзи йызбитІ, – хІва.

Атажв лыхыгІвпачвагъи ацшІакІта: «Ай-хІай, йбахІхІвпІ, ауи уысхама!» – рхІватІ. Ауи йацтагІайуата лпахІба Буба ауаса йхІватІ: «Сара йстлакІѡуаш ари акІвпІ: йапхъахауата ашварах амгва йту ахІвыс йамдыруата йгІауацІсхпІ. ЙгІвбахауата, амара аъара хІагІата йхъагылта агвыр гІакІарышвта, йѡакІашвалакІгъи йгІасаухпІ», – хІва.

Акврыт²⁶ Умаргъи ауаса йхІватІ: «Сара схы ѡанадзауа йымгІвайсуа апсауышвхІа зны ахІа самайхсуата саквшвапІ», – хІва.

АйцІба Тпалибгъи – «Амара аъара хІагІата йхъагылта са сапш жвабала йхІатлу шгІалбгІауа сацІаххпІта йгІаскІыпІ», – йхІватІ.

Ауат ауи анырхІва: «Щта, ауи акІвызтын, швахщазаджвыкІ абльагІва дщтІнахын дагатІ, дгІашваух», – лхІватІ атажв. АхгІвайщчва ауи швабыж йарынашхыйатІ, ауи амцтахъ рахща дгІармауата йгІадымгылныс ажва багъѡа абархІвын йджвыквылтІ. Атажв ауат анджвыквыл кІвымжвыкІ ачпара далагатІ, лпхІа лгІаухра апны лыхыгІвпачва рыщІа тларыхІта йгІацІцІуа йылтырныс.

АхгІвайщчвагъи щарда йымпшгІауата Буба зджъара йазйырцатІ. Йѡацаз къвайшІыйа²⁷ чвгъапІ, хІахъв тдзыкІ гылапІта мачвылщырта умауата бльагІвала йхъгІвапІ. Ауи ахІахъв тыдз рахща дыгІвначІвапІ. Ауи Буба щарда дазымгІапсауата рахща ЦкІвыхв дгІаджвылиган йгІаджвыквылхтІ. ЙшгІайуаз – мачІ йгІайма, щарда йгІайма – абльагІва гІашІыхан адуней ацІанархауа абжбы чІвыхъта йчІвагІгІауа йгІарыщталтІ, йгІархъыдзан ЦкІвыхв дырнапІыцІнагатІ, хІагІата дхъанагылын йшпсегІуз Умар щамхъаша дгІагылтІ, йшвокъла днайхсын абльагІва йщытІ, ЦкІвыхвгъи дгІанапІыцІшвтын дхъынхІвуа дгІаджвыквылтІ. Тпалиб, йшихІваз апшта, днатрысын дналыцІаххтІ, дгІайкІын псайспадза дгІайыргылтІ.

АхгІвайщчвагъи рахща дрымата йгвыргъѡауа ран йлызгІайхтІ. Атажвгъи дгвыргъѡан дджвылцІтІ, акІвымжвы лыма дгІашылхтІ, ауаса дхъвыщуа далагатІ, лгвылагъи ари лхІвитІ: «Буба йакІвымзарквын ЦкІвыхв дыдзын. Буба дангІайаухгъи Умар йакІвымзарквын датагауан. Умар абльагІва анищгъи Тпалиб йакІвмызтын ауи аъара хІагІата йгІалбгІуз дащуашын», – лхІвитІта дгылапІ, йзылтуаш

²⁵ ТларыхІ – зкъару мчу, йласу, щарда зылшауа.

²⁶ Кврыт – квтанай.

²⁷ КъвайшІыйа – йрайшам, йтырщцу адгъыл.

дгьылдырам. Йзылтуашыз данлымдыр дджвылщын рыгвлачва лыгажв Мыхвтари НыхІви гІалдтІ, ауатгьи уахьчІва йѳагІадзаз акІвымжвы зквнагу дырзымрытамамуа йхъвыщуа йалачІвапІ.

Апхъачва, снашвыхІвитІ, ауат агІвлыгажвчви атажви швырцхърагІата акІвымжвы зквшвауа йышвтныс.

«Черкес къапц», 1940, окт. а 20.

Джыр ХІ.

ЛПА ЙХЪАЦАРА ГЬЫЛДМЫРБАТИ

АхІ байакІ даѳан. Ауи кытта дызлачІваз йара йхІва акІвмызтын датша заджвы йхІвагьи амуашта йаѳан. Ауи ахІ сквшкъомкІ цІуата гІари дгьйымамызтІ. Ауаса йшаѳаз зны ахІ йпхІвыс пхІа длаутІ.

АхІ пхІа данйауаз ауахъ йчрынчва дрыуата рыцхІакІ пакІ длаутІ. Ауи арыцхІа лпахвыц ахІ йпхІа лацкІыс рыцІа дпщдзан. Ауат агІвыджъ рыхъаз ахІ байа йчрын бзыльхвыгІаква щардала араса йырхІвун: «АхІ йпхІа лтахІацагІа надзарыквын ауи ауахъ йлыщгІадрийыз арыцхІа лпа диганда, ауи агагьи дчкІвын пщдзахапІ», – хІва.

Ауат шырхІвуз зны ахІ байа йгІатІ. Ауи анигІа асхъан ауат зхІваз абзыльхвыгІаква акыт йтабазара йахвитымкІва йчпатІ, йтыщІын йджвыквылтІ. Апа пщдза дызмаз абзыльхвыгІа лсабигьи ларгьи акыт йтгата йырщныс йлыгчва йрыуата гІвыджъ йрыхъвдаквицІатІ. АгІвычрынчва ауандыр ацІархІван апхІвыс рыцхІа дъаргуз ларымхІв-уата лпахвыцгьи дшлымаз ауандыр даквдырчІван акыт йрылсын йщцуз бна жвпІаракІ йналалтІ. Ауаѳа йгІашІасын азаджв – «Швнай, чІва гІагІгпІта хІгІайхпІ», – йхІватІ. АпхІвыс лбазара цІхъва шайауашгьи лымдыруата лпахвыц дылшІагвыргъѳауа, длыруышвуа абна йылата йщцуз ачрынчва рыуа заджвы апхІвыс йлымдырдзакІва йакъамажв гІатихын дгІалыстІ, апхІвыс рыцхІа зынла дкІахІан, – «Чвгъарата йузысха ачІвыйа?», – лхІван лпахвыц лгвы дшыцІаз лпсы алцІтІ. Ачрынчва асаби дрымщцуата дгІаныржъын акыт йцахтІ. Асабигьи апхІвысгьи рщыта ахІ байа йархІвтІ.

Хъвлапны шварацыгІв лыгажвкІ джъмакІгьи йщыта йымата дшгІамгІвайсуаз саби чІвыуабыжъкІ йгІатІ. Алыгажв дгІашІасын дандзыргІвы, абна уылалта мза нуркІ гІайбитІ, ачІвыуабыжъгьи ауыла йгІагитІ. Алыгажв аджъма кІнихІан анур ѳайбуз дазцатІ. Даргванта днаскІѳазтын – мзакІгьи гъаркІым, пхІвыскІ дщыта дщтІапІ, ауи

йгІалыщІчІваз аща сабикІ дылапІ, анур гІайхъыщІитІ. АшварацыгІв асаби аща дгІалихтІ, йбашлыкъ дамгвайцІан, апхІвысгъи дыщІайцІан асаби дйымата рпны дгІайхтІ. ДъагІайхыз ашв дасын, йпхІвыс ашв гІалтІуа даналага – «Бымшван, заджвы сабикІ дгІаситтІ», – йхІван днашылхтІ. Асаби дъанайгылыз апхІвыс дгвыргъытІ: «Жвицквша цІуата саби дгъхІымамызтІ, рачвакІ йбзипІ, зымгІва рацкІыс рыцІа дпщдза-хъапщта дгІахІаутІ», – лхІван.

Ауасамцара сквшкъомкІ анахъыцІ ахІ байа йгвы дащуа далагатІ: «Ауи апхІвыси лпи рымщызтынгъи гъсыздырам, йгІаздырра ата-хъыпІ», – йхІван дджвыквылтІ. ДшымгІвайсуаз ашварацыгІв лыгажв йпны днадгылтІ. Ауат агІвыджъ ауи апхъалагъи йабадыруан. Ауи ахъазныкъвара йджвыквлырныс йайчважватІ. АшварацыгІв лыгажв па дшйымамыз ахІ байа йдыруан, ауаса ауи йпа даниба ахІ байа ашварацыгІв дицІгІатІ:

– Уара саби дгъуымамызтІ, ари ачкІвын дабагІауг? – йхІван.

АшварацыгІв лыгажв асаби дшгІайауыз зымгІвагъи ахІ байа йайхІвтІ. Ауи ачкІвын йырщыз апхІвыс дшылпаз ахІ байа йдыртІ. Ащымта ахІ байа дангІагыл асхъан дгвжважвитІ, ачкІвын дшищра гъйызгІахъвыщуам. Ауаса дшгвжважвуз ашварацыгІв лыгажв дангІа-джвылцІ ахІ байа араса йайхІвтІ:

– Ныкъвара хІджвыквлырн, ауаса сахча хІпны йгІанхатІ, упа дщтита йгІайрыгх, – йхІван швъакІгъи йгІвын ачкІвын йыйтын дджвыквизатІ.

АчкІвын йхъвлахъата ахІ байа йпны днадзан йтшгъи атшбора йтайыргылтІ, йаргъи ахІачІащ днашылын дычвтІ. Цыхквта ахІ байа йпхІа дангІаджвылцІ ахІачІащ амза аркІыта йылбатІ. Ауи анылба асхъан ахІачІащ ахъышв дкІылпшын заджвы ауапІа йыкврышвта дщтІата дылбатІ. АпхІвыспа днашылын ачкІвын йуапІа ангІащтІылх ахІ байа йгІайыйтыз ашвъа йджып йтагылата йылбатІ. Ашвъа гІатылхын данапхъа араса йаныпІ: «Ари ачкІвын дышнадзауа апшта асабын ъарчпауа йшгІашуа далашврышвта дыжвблы», – хІва. АхІ байа йпхІа ашвъа акъвылжвжван, – «Ари ачкІвын дшнадзауа апшта йквнагауа аъара рахвы, ахча, датша млыкв гІайыщшвцІата атаца-гачвагъи бзита йадыжвгалта спхІа дгІайышвт», – хІва йанылцІан, йджып йталцІахын, ларгъи дцан дщтІалхтІ.

Ащымта ачкІвын дангІагыл акІадыгв йтаз ачрынчва рыуа заджвы йыйтын ахІ байа йпхІвыс лпны ашвъа дйыргатІ. АхІ байа йпхІвыс ашвъа дгІапхъан йджъалщатІ. «Йшпасчпауа?» – лхІван апхІвыс йарасахІат аъахІыльчва гІазылдатІ, йшаквнагаз апшта

зымгІвагы адылгалтІ, лпхІагы дрылтын атацагачвагы ачкІвын йкыт йталтІ.

Атацагачва рбжыы ахІ байа йанигІа асхъан йгвы гІватІ, акІадыгв дгІатыщІын аурам дшыквгылаз тшыгІвкІ ахІ байа дгІайыдзхъаххын: «Ушвъа йнадурыгыз хІырзачІатІ – уыхагърей²⁸ йпа упхІа дйыз-гІагІгтІ», – йхІватІ.

АхІ байа ауи акыт апны йара йапшта йтакваз гІазидан йрайхІвтІ: «Ари ачкІвын закІыта дхІшвырщы, ауи акІвмызтын закІ сзихуштІ», – хІва. Агвып йзайхІвыз алакъангъашуа йалагатІ, ачкІвын хъацІара ду шйылу рдыритІ. Ауи амщтахъ агвып дрыуата заджвы араса йхІватІ: «Ауи ачкІвын акыт абзазагІвчва бзи дырбитІ, дхІщырныс хІалагарквын ари акыт акІвымкІва датша кыт щарда рпынгыи къазауат ду гІаншуштІ, ауи хІара хІйайгІайра гъхІзахъвдаквыщІрым», – хІва. АхІ байа ауи анигІа асхъан псайспадза дгІаджвылщІын рпны дцахтІ.

Ауи амщтахъ ауат зайхІвыз агвып ачкІвын йпны йгІайын йан ддзырщыз ауи ахІ байа шйакІвыз аниархІв асхъан йарасахІат йара йынбжъагІвчва гІазидан ахІ байа йыквсыз ачкІвын йнапІыла ахІ байа дищытІ. Ауи амщтахъ рыцІа гвып дугыи гІазидан, ахІ байа йыгІвзачвагы ахъырцан йымлыквгы ачкІвын йзыгІанхатІ.

«Черкес къапщ», 1940, нояб. а 22.

Джыр ХІ.

АХІ ПЫНЦІА КЪВАГВА

АхІ пынцІа къвагвакІ даъан. АхІ пынцІа къвагва зальым²⁹ чвгъакІ йакІвын. АхІ йпынца йахъачуамца данаргвыжвкІ дахъын йхъижватІ. Ауи йызныйыз йгвы рыцІагыи швабыж йарычвгъауа йалагатІ. «СпынцІагыи къвагвадза, пщрагыи сымахымкІва», – йхІвауа ауи рыцІагыи дарызальымитІ. Ауи йпынцІа атурыхла йызцІгІалакІгыи йкІарахІва гІатихуанта драйхсуан, ауи апш щардагІвгыи йщытІ.

Акыт пхІвыспа пщдзакІ дтан. АпхІвыспа пщдза ахІ дшзальымыз лдыруанта псатлыхвра йлызцалакІгыи ауи ахІ йпны йылштиуан. «АхІ, упынцІа шІызх ачІвыйа? – хІва швйызцІгІата, швабгата швгІайхуазтын сшвыцнайпІ», – хІва ралхІвлун. Ауи йпны йцата: «УпынцІа зкъвагвайа?» – хІва йызцІгІарыквын дгІарайхсуанта йщуан. Ауи апш

²⁸ Хагърей (хагърыя) – гІвза.

²⁹ Зальым – чвгъахагІвы.

щардагІв йщуан, ауат зымгІвадзугъи йызгІвун. Ауасамцара датша кыткІ дгІатыщІын чкІвынкІ апхІвыспа лпны псатлыхвра дангІай: «АхІ йпны уцата йпынцІа кІыдызхыз гІаууырдырырквын суыцнайпІ», – лхІватІ апхІвыспа. «ЙауаштІ, ахІ йпны сцапІ», – йхІван ачкІвын дджвыквылтІ. АхІ йпны днайын йхІачІащ днашылын дчІватІ. Уады-ргІвана асас дъагІвназ ахІ днашылтІ:

– УгІалатІ³⁰, уабаъаз? – йхІван дйызцІгІатІ.

Асас дгІачважван:

– Ухабар щарда цІуата йсагІун, акъылыкІ ухъысхырныс сгІайтІ, – йхІватІ.

– УгІайызтын дара йсгвапапІ, усыгІвапІ, уахъа гычра хІцапІ, – йхІватІ ахІ зальым.

Йджвыквылын мчыбжыкІ йымгІвайстІ, гъагъата йкІвыршата тенгъыз дукІ йталтІ. Атенгъыз адзыгІвбжъа апны кІваркІ аман, ауаъа тшгвартакІ бжъан. Атшгварта гІаджвыквырцатІ. ЙгІарцуамцара атш-ква зчІвыз дгІарыщталын дгІархъыдзатІ. АпынцІа къвагва дгІайкІын акІвдыр щкІла³¹ дыцІайцІан йыгІвза дгІайыдгылтІ.

– Ужвы упынцІа шызхыз гІасаухІвуазтын уауисрыщтхпІ, – йхІван къараир йчпитІ.

АхІ пынцІа къвагва йгІайхІватІ:

– УгІайыста ари зыщкІла сацІу дщы, – хІва.

Асас чкІвын дгІакшан атшква зчІвыз дйыстІ. АпынцІа къвагва ащкІла дгІацІшвтІ, йхъа дахвитхатІ, атшква гІарцын агІвыджъгъи акыт йгІайхтІ. Ауаъапны щарда анахъыцІ агІан ахІ зальым ачкІвын йайхІвитІ:

– СпынцІа тачуа санаргвыжвкІын йхъызжватІ, – хІва.

Ауаъа апхІвыспагъи дйыццатІ.

«Черкес къапщ», 1940, нояб. а 22.

ПХІВЫС ЧВГЪА

(АлбыргІан кыт апны Меремкъвыль А.М. йгІвытІ)

Заджвы пхІвыс чвгъадзакІ дйыман. ЛхъацІа абна дцата дгІай-хырквын йфуш закІгъи гылымчпузтІ. ЛхъацІа дъайгара гымауазтІ. МшкІы лхъацІа абна дъацаз хІацІла дукІ апны дчІвата дшхъвыщуаз

³⁰ УгІалатІ – бзила ухІызгІайтІ.

³¹ ЩкІла – атшы уанаквчІву уцапІква зтагылу (стремя).

йыщтахъла данацапш гІвадыгъ дукІ йбатІ. АгІвадыгъ дтапшын – йцІоладзапІ. Ауи аъара йцІолата йаниба – «Ай, спхІвыс араъа дтарышвында, саргъи стынчхарын», – йхІван ахІацІла дхъалтІ, швабыжта йгІайыршвшван хІа швабыж гІакІайырпІлатІ. АгІвадыгъ къвацаквакІгъи аквицІан ахъахъгъи хІа тІакІв аквипсан рпны дгІайхтІ.

ДъагІайхыз йпхІвыс йлайхІватІ: «Абна съацаз хІа щарда збатІ, уачІвы баргъи бсыцта хІцапІ», – хІва. Ащымта щажъыта йгІагылын йпхІвысгъи дйыцта абна йцатІ. Йъанайыз ахІа щарда йгІакІайпсаз анылба апхІвыс зынла далаган йшгІалхъвшвуз йлымбадзакІва агІвадыгъ дташватІ. АхъацІагъи – «СтынчхатІ дгІатымцІхуазтын», – йхІван рпны дгІайхтІ.

Рпны дангІайх агвлачва дырцІгІун: «СпхІвыс дабаца, дыжвбама?» – хІва. Ауасамца мыш къомкІгъи анбжъыс ахъацІа агІвадыгъ апны дцатІ, бацаквакІ апищылын агІвадыгъ йгІатайцІаз ацтанчІв хвыцкІ ахІа йнамдзахуата бльагІвакІ абаца ацІыхъва йапщылата йгІатигатІ. Ауи ахъацІа йаниба, зынла йырцІыжвын хъарата йкІайрышвтІ. АбльагІва хвыц тшазымырцІсхуата йщтІан. АхъацІа дазынаскъан данахъадзгыл, абльагІва гІачважван – «Сара ари сшубауа сгъаъамызтІ, ауаса пхІвыс чвгъакІ днаталын, гъыцІаракІ апны скІыдылцалын абари сшубауа апшта сылчпатІ, – ахІватІ. – Ауи апш джъабагІа ду сыквта сгІатызгаз ура ахъацІа хкыткІ усрыфпІ», – ахІван йангІалын ахъацІа рпны дгІайхтІ.

Ауи амщтахъ щарда йымкъвауата абльагІва кыткІ рпны йцан адзы йтагылын – акыт дзы гърымахым, дзымла йагауата ауи ахъацІа дрынйатІ. Ауи данырцІгІа асхъан акыт йгІайархІвтІ:

– Щарда цІуата ари акІвпІ хІшбзазауа, бльагІвакІ адзы йтагылапІта дзы гъгІахІнарыгуам, закІыла амалькІ хІзазыха, акыт млыквта йхІыму зымгІвагъи уыхІтпІ, – хІва.

АхъацІа адзы атшпы даныхвынгыл абльагІва тыцІын йджвыквылтІ, ахъацІагъи йызлайачважваз зымгІвагъи гІайыртын йпны дгІаргхтІ.

Ауи ацІыхъвала щарда ахъымцІуата абльагІва датша кыткІ рпны йцан дзы гІарнамтхуа йаналага ахъацІа дъаныз гІаддырдыртІ, йцатІ дгІардын абльагІва джвыквицахтІ. Ауаъагъи млыкв щарда гІайыртын дгІаргхтІ. АбльагІва датша кыткІ рпны йцан адзы йтагылтІ, акыт дзымла йагитІ, ахъацІа йпны йгІайитІта – дцара гъиуам, закІ йызныйырныс дачвшвитІ. Ауасамцара акыт щардала джъабагІа ду рбатІ. АхъацІа дырзымцарыквын дшырщуашыз ахабар анигІа асхъан йпхІвыс лъахвтан йауата йшвындыкъвара ас мачІкІ штаз йгвы

йанГаташва, ауи ас гІатихтІ, баракъта йчпан акыт рпны адзы апххъа йыхвынйыргылтІ. Ауи абльагІва йанаба асхъан – «СунагІва ычвтІ, апхІвыс чвгъа дгІайхтІ», – ахІван зынла тшгІаштІнахын тшанаквнакъа йагвцытІ. Акытгьи ахъацІа млыквта йтахъыз аъара гІайыртын йпны дгІаргхтІ. Даргьи йшыртахъыз апшта йбзазауа йджвыквылхтІ.

«Черкес къапц», 1940, нояб. а 29.

ГІВАЙЦЧВА

(Цамба Х.П. йажвала Меремкъвыль А. йгьи Пщмахва У. йыргІвытІ)

ГІвайщчва рыцІакІ аъан. Ауат гІвычкІ, тшадакІ, уандыркІ рымата унагІвакІта йалата йбзасун. АхІба айцІба рыцІа дйымалаган. Ауи ахъазла ахІба – «Ари айцІба дсылцІында», – йхІвун. Ауаса йшаъаз агІвайщчва алыцІтІ: агІвычкІи ауандыри ахІба йнайахвтІ, атшадагьи айцІба йнайахвын йбзазауа йджвыквылхтІ.

АйцІба йтшадала абна дцунта мшІы гІайглун. МшкІы щажьыта абна дъацаз быхъвбжьара дукІ дбжьалтІ. Дъабжьалыз тшыцтабыжь дуквакІ йгІауа далагатІ. Ауи абжьы анйагІа дшван, йтшадагьи бна жвпІара дукІ йылашІайхІван, йаргьи цІла жвпІакІ дхъалын дыквчІватІ. Бжьы зхъыцуаз хІаджьратын, ауат тшчва гІважвагІв йнадзун. Ауат райша йара дъаквчІваз йыцІахъ ахІатшпы апны йгІацІалтІ. Ауат ахІаджьратква банккІ пыртшын артмакъква хъапщ ахча рызната атшква йрыдхІвалан. Ауи ахъапщ ахча атшква йгІарыквырхын ахІатшп ду чвымлала йхъалын акІынхІара апны йтарцІатІ. Ауат йырчпауа зымгІва алага йбитІ. АхІаджьратква рхъапщ къарчІвахын йанджвыквылх, алага йарасахІат ймашакв гІайахвын, азна хъапщ ахча йчпан рпны дгІайхтІ.

ДъагІайхыз ахъапщ ъакъайчІвахра гъйауам. Ауаса йанца агІан алага йпхІвыс араса йалхІвтІ:

– Маша гІжыпІ, хІунакъващчва рбазмангьи³² гІагІгпІта йчакъта йтахІпсапІ, – хІва.

Ауыла йайчважван апхІвысгьи рунакъващчва рпны дцатІ, алагагьи амашажра далагатІ. АпхІвыс дъанайыз рунакъващ пхІвыс – «Йбчакъуаш ачІвыйа?» – хІва дгІалцІгІатІ. Ауаса йылчакъуашыз гълалымхІвтІ. Ауи йанлалымхІв асхъан абазман атамщакъ цха ахъыл-

³² Базман – чакъга.

щын йгІалылтІ. АпхІвыс рпны дгІадзан, ахьапщ ахча гвжважвагІвала йылчакьын амаша йталпсатІ. Ауи амщтахь абазмангьи йызчІвыз йырзылгахтІ. Йьаналгыз апхІвыс абазман атамщакь дапшызтын хьапщ ахча хвсомкІ гІакІыдхалта йылбатІ. Ауи анылба асхьан апхІвыс лхьацІа йпны дцан йалхІвтІ:

– Хиунакъващ йпхІвыс абазман анылгуз агІан йалалчакьуашыз ангІасалымхІв асхьан атамщакь цха ахьысщын йлысттІ, йангІалгх хьапщ ахча хвсомкІ кІыдта йгІацІцІтІ. Уцата ауи ъагІаргыз гІауырдыр, – хІва.

АхьацІа йунакъващ йпны дцан, – «Уари сари хІайщчвапІ, ауи ахьапщ ъагІаурыз гІасахІв», – йхІватІ. Ауи анихІва асхьан, айцІба ахьапщ ахча ъагІайрыз йайхІвтІ. Ауи анийхІв асхьан ахІба араса йхІватІ: «Уаргьи усыщнай. Утшади сычвки йрызгІагуа гІагІпІта хІгІайхпІ», – хІва.

Абарауаса агІвайщчвагьи ахьапщ ахча гІаргныс йджвыквылтІ. АхІаджьратква щыбжьанла акІвын йангІайхлуз. Ауат ангІайх асхьан хьапщта йгІаргызгьи тарпсатІ, ауаса рхьапщ штырхызла ргвы гІватІ. Ауи ахьазла ргвы йащуата йджвыквылтІ.

Ауат анджвыквыл азаман тшаквдыршван агІвайщчва йшрызгІагуаз хьапщ ахча гІаргын йгІайхтІ. АхІаджьратква гІайхта ахьапщ ъакІапсакваз анырба рыцІагьи ргвы йащуа йалагатІ – «Ари ахьапщ згычуа дыгІдырра атахьыпІ», – хІва.

АгІвайщчва ахьапщ ахчагьи рымата рпны йанцах агІан ахІба араса йхІватІ: «Алага йымдыруата ужвыгьи зны сцапІта йгІазгпІ», – хІва. АхІба айцІбагьи йайымхІвуата дцатІ, дьанайыз ачвуандыр зджьара йыргылтІ, ачвымла абыхъв йкІыдйыргылын даннахьал асхьан йара йщапІы ачвымла йгІадсылын ачвымла гІакІахІатІ, ахьацІагьи абыхъв дыквхатІ. АхІаджьратква ргІайхра аннадза йгІайхызтын – чвуандыркІ гылапІ, ачвымлагьи абыхъв ащапІы апны йщІапІ. Ауат анырба агІан, – «ХІхьапщ згычуаз дгІайтІ», – рхІван рыцІа зкъару бзийыз гІвыджь алырхын абыхъв йхьаржьылтІ, ашахьа йхьарцІан дгІабгьаргатІ. ДшгІабгьаргуз апшта ахІвала пщбата дагІвырчІван абыхъв дкІыднадыркІылтІ. Ауи амщтахь ачвквгагьи ацІырщтын рпны йгІайхтІ.

Ачквга йпхІвыс йанылба асхьан йгІаншаз лдырра ахьаз йаща лага йпны дцан, – «Уаща дьацаз гьсыздырам, ачквга гІайхтІ, йара дгьаьам», – лхІватІ. Алага ауи анийалхІв асхьан швабыжта йгвы йастІ, йаща закІ шйызынйыз йдырын. Ащымта щажьыта атшада даквчІван йаща дизыпшгІарныс дджвыквылтІ. ДшымгІвайсуаз ахІаджьратква рыбыхъв ахьапщ ъатаз данныквыл – йаща дщыта пщбата дагІвчІвата абыхъв

дкЫдыркЫлпІ. Ауи даниба щардала дчІвыутІ, ймашакв дтайцІан рпны дгІайгхтІ. Ауи рпны дангІайх ахІаджъратква дырчвшван, – «Саща длагахатІ», – йхІвауа акыт йрайхІвуан дщцу димырдыруата. Ауи амщтахъ дохтыркІ йпны дцан, – «Саща ахІаджъратква дырххын дщтІапІ, ауи дшыцІасцІуш апшта дудзахыхырквын, хъапщта путбжакІ уыстпІ», – хІва йайхІвтІ. Ауи ауаса зичпаз йаща ахІаджъратква дшырщыз акыт йдимырдырра ахъаз акІвпІ. Алаги адохтыри ауыла йангІалтІ. Алага йпны йгІайырныс йаналага алага араса йхІватІ: «Уылаква хъгІвата усмырцакІва йгъауашым», – хІва. Адохтыр йылаква хъигІван рпны дгІайдтІ. Апсы дшаъаз апшта дидзахыхтІ, хъапщ путбжакІгъи йыйтын, йылаквагъи хъигІвахын рпны дйырцахтІ. Ауи амщтахъ алага йаща дщцхаз акыт йдимырдыруата йгІазидан апсы дыщІадйырцІатІ.

АхІаджъратква апсы данрымбах асхъан ауат рхъапщ згъычуа дгІараура атахъыта йайчважван, ауи ауыс гІвыджъ йрыхъвдаквырцІатІ. Ауат агІвыджъ агъычква гІарауырныс акытква рпынква йджвыквылтІ. Ауат анджвыквылуаз рыгІвзачва йгІарархІвтІ – мцы рхІвузтын дара рщырныс. Ауат агІвыджъ щардала йпшгІатІ, ауаса ауи апш хабар гърымгІузтІ. Ауаса мшкЫ апсы дыздзахыз адохтыр агІвхІаджъраткІ дыршІашватІ. Ауи йаницІгІа асхъан араса йхІватІ: «Заджвы хъапщ путбжакІ гІаситын псыкІ дамгвасирыдзахтІ, ауаса санйырцуз сылаква хъгІвата сйырцатІ. Шваргъи сылаква хъгІвата ауыла сджвыквыжвдарквын чІвырхъала йыздыруаштІ», – йхІватІ адохтыр.

АгІвхІаджъратчва адохтыр йылаква хъыргІван йщцуз алага йгвашв апны йаннадза дгІашІасын, – «Абараъа акІвпІ», – йхІватІ. АгІвхІаджъратчва алага йгвашв номер аквырцІан даргъи рыгІвзачва рпны йцан йрархІвтІ. Ауат рымщтахъ щарда ахъымцІуата алага йпхІвыс дангІагварцІ агвашв йаныз аномер лбатІ. Ауи анылба алагъылагъи агІвадахъылагъи гІвба-гІвба тдзы гІанылжъын антахъгъытІ зымгІвагъи номер рыквылцІатІ. АхІаджъратква ауи йгІарауыз агъыч дырщырныс акыт йгІайын номер зквырцІаз гърымбахтІ. Ауи анырмау асхъан агІвхІаджъратчва – «Мцы швхІватІ», – рхІван йырщытІ. Ауат ртарала датша хгІвыкІ алырхын йджвыквырцахтІ. Акытква шгІамырдуз ауи адохтыр йатайшІашвахтІ. Ауаъагъи антахъгъытІ йщрайхІвыз апшта йрайхІвын, алага йпны йырцан, йгвашв номер атаквырцІахын рыгІвзачва рпны йцахтІ. Алага йпхІвыс апхъала йшылчпаз апшта аномерква атылрыпан ахІаджъратква ангІай йыгъгІармаухтІ. Ауи анырмау антахъгъытІ агІвыджъ рапш ауат ахыгІвгъи рщытІ.

Ауи апш гІаншауа йаналага рхъада гІвзакІгъи дгІайыцицІан дшпшгІуз йара ауи адохтыр ауат ахІаджъратква алага йпны йатайыр- цахтІ. Ахъада ауи агвашв номер аквйымцІауата бзита йырхъвыхын ахъвлапын йыгІвзачвагъи йыцта алага йпны дгІайтІ. ЙбагІайыз алага дгъаамызтІ, йпхІвыс ауат ахІаджъратква шракІвула лгвы гІвитІ, ауа- са драйгвыргъауазшва тшылчпан йлырчІварныс далагатІ. РфачІвы бзита йылчпан уаугъи алалцІатІ, йдылрыфын ахъада йахІа дгІаным- хауата зымгІвагъи ащытІ. ЙарасахІат ауыгъи дырщын млыквта йры- маз зымгІвагъи алагы йпхІвыси йнарахвтІ.

«Черкес къапц», 1940, дек. а 13, а 15.

АМАРИ АМЗИ РПХІА ДАХА (Тау Х. йгІвытІ, Нипа М. далапштІ)

ИсхІакъ йыхъызта кыткІ апны лыгажвкІ хыгІвпачва йыман. Йпа- хІба ХІаджъбакъыр, акврыт³³ МахІамат, айцІбагъи Сольман – хІва йрыпхъун. ИсхІакъ сквшигІадзапхъадзагъи шырдза аквипсун. Ауаса уачІвы йа уачІвацта йхІхыпІ рхІвауата йанаура, ауахъ, косилкала йырхыз апшта, адгъыл цкъата йаквшун, ауаса йызфуз дгърым- дыруазтІ.

ИсхІакъ зны йшырдза анауы: «ХІаджъбакъыр, уахъчІва йхча, уачІвы йхІхыпІ», – йхІван дицтитІ. ХІаджъбакъыр дщтІачвын, ащым- та дангІашыха – йабабаху? Ашырдза гъабахым.

УадыргІвана асквшгъи МахІамат йхчарныс дцатІ, ауыгъи ХІаджъбакъыр йапщдзата йызфазгъи йымдыруата ауахъ йчвырфтІ. ЙцІыхъвахаз Сольман чвкІвыба³⁴ йаба дйыхІватІ: «Ужвы йгІайуа асквш хІшырдза анаура сара йсрыхча», – хІва. Ауаса ауи Исхакъ йанигІа: «А, уара рыцхІа, уан лщапІахы ушщтІугъи ушвитІ, ауи узыхчума?» – йхІван швабыжта дйайхъыччатІ.

Асквш шІыцгъи гІадзан ашырдзагъи аквырпсатІ. АгІа аннадза ИсхІакъ дхъвыщын, – «СквшигІадзапхъадзагъи йапшхарагІатІ», – йхІван, Сольман дгІазшІитын йайхІвтІ:

– Сольман, уахъа уара уцата йхча, ухъацІазла, – хІва.

Сольмангъи дгвыргъыатІ. «СхъацІахатІ», – йхІван тшцІыхъва ала- па къврыкъв йчпан дцатІ, зджъара гІвынакІ днылачІван дшчІваз

³³ Кврыт – квтаней.

³⁴ ЧвкІвыба – ачваба апны йачпауа ахІвын (восковая моль); араа – чва зхъам, хвы ззырымбауа.

цыхквта надзауа йаналага штабыжквакI гIагатI, дгIапшызтын – тшан хIвычакI хакIва гъра дукIгъи рапхъа йгылата йгIайуата йбатI. Ашырдза апны йангIадза йашIасын закIы-закIта пшдзата йгIадзхъа-гылтI. АхакIва йахIван: «СквшигIадзапхъадза йшхIфуз йапшымкIва, ужвы адгъыл гIапшуа йхIфуштI», – ахIватI.

Сольмангъи йкъврыкъв йымата ддзыргIвуа дчIвапI. ЙащтагIайуата ахакIва – «Зны швашIас, сара тIакIв снапшыгIапшпI», – ахIван йгIаджвыквылтI. Сольман йангIайыдзхъахх акъврыкъв ауишттI, ахакIва йахъайрышвын йгIайкIытI. АхакIва йыхътI, тшаквнакъбатI, ауаса Сольман йгъауымшттI. Йхъварадзауа даналага, ахакIва уыбзан³⁵ гIвычIвгIвыс бызшвала араса йгIанахIватI: «Уа, саца, уара уакIвымкIва сара йсайгIайрыз дгъсшIамшватI, ауаса ужвыгъи сауштх, сара хтшбзидздзакI уыстапI, швымхгъи³⁶ ауи ахIа йгъхIфахрым, саргъи спырчв хъвыцкI гIалхта йуымазла, санутахъхара амца йакв-уырпхарквын съанызлакIгъи сузыгIадзуштI», – ахIван.

Сольман дадгылын, ахтшыкIгъи гIайкIын, ахакIва апырчвгъи хъвыцкI гIалихтI, йбагIвча йтайцIан, йаргъи ауиштын дгIайхтI. ИсхIакъгъи дгвыргъьан йшырдзагъи йхытI, йацIайгахтI, ауи ахIа йрызкъы зынгъи йгъичвымдзхтI.

Къомракъ анцы ахI йгIауиштын тшыхвгIагIвчваквакI гIаджвыквылтI. Ауат Сольман йхтшыкI анырба, – «ЙхIрыхвгIа», – рхIван йщыхIалтI. Йара йырзихIваз ахв гIайыргын атшквагъи дырцан йцахтI. АхI ауат атшква аниба, – «Арат ъашвхвгIаз абакIву?» – йхIван атшыхвгIачва дрызцIгIатI. Ауат Сольман дъабзауыз йархIвтI. УацIыхъван ахI ауи йзыгIайгIвтI: «Ари ашвъа шунапIыцIашвауа апшта угIадза», – хIва. Сольмангъи йхIварызйа? Ашвъа шинапIыцIашвуз йбыгIвнифагъи найахвын дджвыквылтI. Дшцуз ахакIва апырчв йгвы йгIаташватI, йбагIвча йгIатихын, асарныкъ айыркIын, амца анаквйырпха ахакIва акIвдыргъи агъврагъи закIгъи йазыбжамкIва йгIадзан, – «УгIасыквчIва», – ахIватI. Сольман дызквчIваз ахакIва алыпын³⁷. Днаджвыквнаган ахъа йзымкIуа дшнамгIвайсуаз йапхъала амгIва закIы адуней арылашарауа йыквта йбатI. «Ауи гIащIысхпI», – хIва йгвы йтата дшцуз, алып гIачважван араса гIайнахIвтI:

– Ари акIклара йыгIбауа уарба пхъынцIыгIвапI, уайхIвапсаргъи йгIащIыуымхын, – хIва. Ауаса Сольман ауи дазымдзыргIвуата даназынадза дкIныщIын йгIайахвтI, йхIазыртара йтайыргылын адуней

³⁵ Уыбзара – тшыррыщIара, ахIвара.

³⁶ Мхы – чхъа зхъу агIайыраква.

³⁷ Алып – алокIква йрылу тштIапIкъ.

аркІклауа днамгІвайсуамцара ахІ йпны днадзатІ. ДтшыжвцІтІ, атшгьи абора йтайыргылын ахІ дъагІвназ днашылтІ.

Ауаса тширысасуа дшаъаз, ахІ йпегвалкв³⁸ ауи дибауазшва йанырба, ахІ араса йархІвтІ:

– Сольман йхІазыртара йтагылу гъиквнагам, ауи уара, ахІ, йуымазара атахъыпІ. Бзи уибузтын, йызгІауыйымтуайа? – рхІватІ.

АхІ йарасахІат Сольман дгІайдылын, – «Ари угвпы йалу уара йгъуквнагам, сара йгІасыт», – йхІван йанйайхІв Сольман ажва алайымцІауа йыйттІ. АхІ йцхърагІачва ауи анырба ахІ араса йархІвтІ:

– Сольман бзи уибузтын, ауи ахъвы гІазлышвтыз уызгІайгыргІатІ, – хІва.

АхІгьи йарасахІаткІ Сольман дгІайдын йайхІвтІ:

– Уара ари йгІасутыз гъауам, ари гІазлышвтыз ауарба сызгІау, – хІва.

Сольман ауи анигІа джъауап йыйымтуата йхъагьи гІвнапІыкІла йкІын йтшы дазгІайтІ. Алып – «Уызнашхыйайа?» – хІва йангІайцІгІа, ауыс зквыз айхІвтІ.

Алыпгьи – «”ЙгІаштІумхын”», – ансхІва йгъуымуытІ, ауи йапшымкІва ага гІалцІуаштІ», – ахІватІ. ЙащтагІайуата араса гІайнахІвтІ:

– Унашылта ахІ араса йахІв: «ЙуызгІазгпІ. Ари йапшу абжъымгІвакІ ъалыцІуа аквта андакь³⁹ тшыткІ дыржы, ауи йаквшвауагьи адуней рызкъ зигІвата йыкву кІадырпса», – хІва. Ауи анкІарпсара адуней псауышвхІата йыкву ауаъа йгІайззуштІ, йгІайззатІхІва ачара йгъалагушым, ауи ахъвы гІазлышвтыз ауарба ауат йырхъадапІ. Ауи ангІайуа адуней аркІклауа, абжъы дута йгІайуаштІ. Уара ауи асхъан андакь апны утачІвуштІ, йангІадзара уамцІас, йгІакІыта, сара спны зынла угІадзата угІасыквчІва. Ауат апсауышвхІаква ауи анырбара пхъынцІыгІвала йгІауысуаштІ, йгІауыцІлуштІ, ауаса йаууымцтын, – хІва.

Сольман дгвыргъан, ахІ йпны дцан йайхІвтІ алып йшахІваз апшта. АхІгьи йарасахІат ауат ауагІа йдирычпан, Сольмангьи йалып даквчІван дцатІ. Алып зджъара йыргылын, йаргьи андакь дтачІван ауарба дшазпшуаз быжъ дукІ йагІауа далагатІ. Дпшызтын – адуней аркІклауа закІ гІайитІ. ЙшгІачІвалуаз псауышвхІата йгІайззата йаъаз ачара йалагатІ. Сольман дгІатыкъбатІ, ауарба дамцІастІ, йгІайкІын дгІатрыстІ. Ауи анырба псауышвхІата йалаз зымгІва гІайыщталын

³⁸ Пегвал – ахІ йунашвала алыгъва нзырхуз, амлыкв йахъпшуаз, ауи знапІыцІаз агІвы.

³⁹ Андакь – маша ауыра.

йгІайыщІитІ, пхынцІыгІвала йгІайыситІ, ауаса йгІауыымщтІ. Алып апны дгІадзатІ, тшаквирышвтІ, дгІатрысын, йгІайгын дгІайхтІ. Алып абора йтайыргылын, ахІ йпны днашылын йыйттІ. АхІ йцІагылчва ауи анырба:

– Ей, анасны, йгІамуытІ, – рхІван, ахІ араса йархІвтІ: – Сольман бзи уибузтын, ари йапшу адз ду апны тыгъкІ тапІ, ауи акІапа чІыда хъапщпІ. Ауи уара, ахІ, йызгІайуымрыгуайа? – хІва.

АхІ ауи аныагІа, Сольман дгІайдын йайхІвтІ:

– Ауи йапшу апны тыгъкІ тапІ, ауи акІапа чІыда сызгІаг, – хІва.

Сольман йхІварызйа, йалып апны дгІайтІ, алып аницІгІа, ауыс зквыз айхІвтІ. Алып йахІватІ:

– Ауи уысхама? Ауи атыгъ адуней йгІаквлын джъкІа гъамфстІ. МшигІадзагъи асахІат ажвыгІв апны джъкІапшгІара йгІатыщІитІ, ауи агІатыщІырта джъкІа кІахІпсарыквын йафуамца къахв анатуаштІ. Йъаталхуаш апны йаннадзара адзы хъала йтагылуаштІ, уара ауи асхъан уакъамала уаста акІапа чІыда гІапкъыта ласыта тшгІасыкврышвх. Узазахата тшъацанарпазгъи – уаргъи саргъи йхІаджъальпІ, – ахІватІ. – Ауаса йанаъазара, ахІ араса йахІв: «ДжъкІата жвыгІвпуткІ гІасытта акІапа чІыда уызгІазгпІ», – хІва.

Сольман ахІ йшйайхІвуаз аджъыкІа гІайыйттІ. АджъыкІа алып йгІаквицІатІ, йаргъи дгІаквчІван адзы йзырхІваз апны дгІайтІ. Алыпгъи дкІныцІын аджъкІа атыгъ ъагІатыщІуаз далаган йъаталхуаздза йкІайпсатІ, йаргъи йакъамагъи гІайрыхІазырын хІахъвыкІ дгІацІа-чІватІ.

Атыгъ агІатыщІгІа заман аннадза йгІатыщІын аджъыкІа афуамца аджъыкІа афара йалган йаргъи адзы хъала йнатагылтІ. Сольман дгІацІкъбан акІапа чІыда гІамйырцын ласылас алып даквчІван дгІайхтІ. АхІ йпны йнайгылын йыйттІ.

– Ауаъагъи дымдзуа дгІайхтІ, – рхІван, аpegвалкв ахІ йпны йата-цахын араса йархІвтІ:

– Сольман хъацІара йылазтын ари йапшу ашыпІа апны агІвдзыкІ рбжъара апслыкв⁴⁰ апны лакІ хъан гІвласпакІ ацІата йаъапІ. Ауат аласпакв рыуа закІ зуызгІайымгуайа? – хІва.

АхІгъи йарасахІат Сольман дгІайдын аласпа шгІайгуашыз йайхІвтІ. Сольман йчпарызйа? Йалып апны дгІайын йайхІвтІ. Алып гІачважван, араса ахІватІ:

– АхІ йпны уцата асхъа шкІвокІвата жвыгІваршынкІ, квайчІва-тагъи жвыгІваршынкІ гІайыквх. Ауат ангІайыквухра хІджвыквылпІта

⁴⁰ Пслыкв – дзтагыла хІвынчІвы, пслымдз (болото).

апслыкв апны хІаннадзара асхъан сара зджъара сырғылта, – «Арыгыи уаспІ, арыгыи уайквпІ», – хІвата, джъуарта⁴¹ апслыкв йаквпсата уаргыи уыквс, ласпакІ гІахвта ласыта усызгІайх, уацІыхъван гьуысхым, – хІва.

Сольман ахІ йпны дцан, асхъаквагыи гІайымихын йалып даквчІван дджвыквылтІ. Апслыкв апны даннадза, алып йшахІваз апшта, асхъаква щтІайцІан дыквстІ, аласпакІ гІайахвын ласыта йалып дгІаквчІван дгІайхтІ. Ауыгыи ахІ йпны днашылын йййттІ. АхІ йцхърагІагІвчва ауи аласпа анырба рыцІагыи йырхІатІ. ЙацтагІайуата ахІ араса йархІвтІ:

– Уара, ахІ бзи, пхІвыс дгьуымам. Уара йуквнагу адуней дгыквым, ауаса Сольман дуызгІайаура йзахъваквыцІуаштІ. Амари амзи рпхІа Даха атенгыиз йту агьей⁴² ауацІа дтата дбзазитІ, ауи уара пхІвыста дуымазтын дуквнагауашва йыгІбитІ, – хІва.

АхІ напсыйа⁴³ ауи аныагІа гвжважвагІва йыквшватІ, йаргыи ласыта Сольман дгІадирыдын араса йайхІвтІ:

– Атенгыиз йту агьей апны амари амзи рпхІа Даха – зырхІвуа дтапІта, ауи дсызгІаг. ДъагІауымгыизгыи – уара уаджъаль ауаъа акІвпІ, – хІва. Сольмангыи йнапІыцІахызыа? Йхъа напІыла йымата дгІаджвылцІтІ, йалып дазгІайын, кІара афуа йъагылаз днашхыйата дгІадзхъачІватІ. Алып тшйызгІанархан араса гІайнахІвтІ:

– Йыууа, Сольман, хъацІа бзи, уызнашхыйайа? – хІва.

Сольман ауыс зквыз айхІвтІ. ЙацтагІайуата алып араса гІайнахІвтІ:

– АхІ йпны уцата пхІвыспа ъамапсыма зигІваквва гІайыквх, ауи амщтахъ ауи атенгыиз атшпы ткван чкІвынкІ йыргылыргІатІ. Даха ауат ахІапчыпквва рпны дгІайуаштІ. Ауат джъалщтата дырпшуа аткван дшыгІвну улымцІаста дгІакІы. Даха мшигІадзапхъадзагыи щыбжъан апны агьей ахъа адзы атшпы йгІаквнацІитІта лара дгІатыщІитІ, гІвсахІаткІ пшыхъ лылрыситІта уацІыхъван дталхитІ, агьейгыи атенгыиз йалалхитІ. Ауаса ауи дангІайуаш азаман ачва хвабыж йгІаущыхІалуаштІ, ауаса уымчвын, – хІва.

Сольман ауи йапщдзата ахІ йайхІвтІ. АхІгыи шарда дамкІуата атквангыи дырычпатІ, йара йтахъкввазгыи гІайыйтатІ. Сольман атенгыиз атшпы дгІайын, йалыпгыи ауищтын, аткван йыргІапсын дшчІваз Даха лгІатыщІгІа надзауа йаналага ачва гІайщыхІалын

⁴¹ Джъуар – крест.

⁴² Гьей – кит.

⁴³ Напсыйа – йымазлакІгыи ззымхъауа, шардадза зтахъу.

дштIачвтI. Ауасамцара Даха дангIатыщIуа дылачвуамцара хымшкIы дychвтI. УацIыхъван алып йызгIайын араса гIайнахIвтI:

– Ари сыхъвда хъвыкI гIалхта уыла ачва йыцIацIа. Ауи уыла хъугIвапхъадзагъи йгIалахуаштIта угъарычвуашым, – хIва.

Сольмангъи уадыргIвана атшын ауаса йчпатI, дшчIваз Даха, лыхъыз шаъу апш дпшдзата, анур гIалхънагауа дгIатыщIын аткван дгIацIалын адыхв агъиква дшырфгIвышвуз Сольман длымцIасын дгIайкIытI. Йалып дгIаквйырчIватI, ахI дйызгIайгын дйыйттI. АхI йарасахIаткI накъахI йыгIвныс далагазтIхIва Даха йгълымуытI араса лхIван:

– Счумадан, агъей амгва йту, сымамкIва снакъахI жвыгIвныс сгъахвитым, – хIва.

ЙарасахIат Сольман дгIадирыдын араса йайхIвтI:

– Ужвыбырг Даха лчумадан гIардза, йъагIауымгызгъи ухъа хъсчIвапI, – хIва.

Сольмангъи алып апны дгIайын йанайхIв араса ахIватI:

– Араъа гъбаргвым. Уымшвузтын агъей ужвыгъи ашIа хътIыта йщтIапI, Даха йлызпшитIта. Ауи унашIалырквын йхъынхIвыта йдзцауа атенгъыз йылалхуаштI. УачIвы агIатыщIгIа ангIадзара ахъа адзатшпы йгIаквнацIуштI, ауи асхъан Даха лчумадан гIахвта угIатыщIх, – хIва.

Сольман йалып даквчIван днайтI, дъанайыз агъей ашIа хътIыркIвата йщтIапI. Йалып даквцIын, – «Бзила!» – йхIван агъей ашIа днаталтI. Йара дышнашIалуаз агъейгъи цIыхъвала йкшан атенгъыз ду йылалхтI. УадыргIвана атшын щыбжъан Даха лчумадангъи йымата дгIатыщIхын, Сольман йалып дгIаквчIван ахI йпны дгIайхтI.

Йара дшгIадзуз ахI – «НакъахI жвгIвы», – йхIвауа гвжважвагIва гIайхъыздатI. УацIыхъвангъи Даха лнакъахI рыгIвныс гълымуытI ари апш швхIаусыгIвала: «Амари амызи сара йсабапI, йсанпI. Ауаъа хабар гара атахъыпI, схъапщъатлынгъи гIагхра атахъыпI», – лхIван. АхI ауи анигIа Сольманта гIазаб зхъымцIдзахыз йайхIвтI:

– Сольман, йшутахъдзугъи уца амари амызи рпны, Даха хъацIа дшйыщцаз рахIвта, лъатлынгъи гIагта угIайх, – хIва.

Сольман йнапIыщIазйа? Йалып апны дгIайын йайхIвтI. Алып гIачважван, араса гIайнахIвтI:

– Уа Сольман! Ауаъа са сызлауыхъвахуа гъаъам, ауаса угIадзыргIвы, сакъыль тIакIв уыласцIапI, – хIва. – Сара атенгъыз апныдза уызгапI, ауаъа сауштта уара атенгъыз апны ахъа арыла адзы атшпы

йыквта, ацІыхъвагы аныла атшпы йыквта пслачвакІ цхІата йхъыпІ. Ауи уыквс гъауашым, ауаса ауи апслачва йгІаунахІвуа уадгыл. Ауи амштахъ агъни апхни айсуа уыршІашвуштІ. Ауат йгІауархІвуагы уадгыл, аджъауап уангІарыгІвсхра йрахІвх, – гІайнахІвтІ алып.

Сольман – «Уаргы уансыцхым йсчпахуайа?» – йхІван, днашхы-йадза даквчІван днамгІвайсуамца – шарда дцама, мачІ дцама – атенгъыз днадгылтІ. ДаквцІын, йалып тшакІвйыршан дчІвыутІ, багы айхІвын йауишттІ. Сольман апслачва цхІала днайын, дъацузгы айхІвын дшыквнаштуашызла дахІватІ. Ауаса апслачва йгъамуытІ. Сольман йагІаймырбахуа дахІвауа даналага араса ахІватІ:

– Амари амзи ари сызрахІв: араса цхІата шарда схъызлушма? – хІва. Ауи аджъауап сызгІаугхуашта суыргвыгъузтын, усыквсцтпІ, – хІва.

Сольман аджъауап шгІайгхуашла йкърар адичпалын, дыквсын дымгІвайсуамца агъни апхни айсуата днарынйатІ. «Сальамун гІальейквым!» – йхІван днарыдгылтІ.

– Уальейквым сальам, угІахІбжъамлын! – рхІватІ агІвбагы.

УацІыхъван Сольман йуыс зквыз анрайхІв араса рхІватІ:

– УхІбжъыхІштпІ, ауаса амари амзи ужвыгы хІъадзайсуаш аджъауап хІызгІагх, – рхІван дауыршттІ.

Сольман днайуа-днайуамцара амара аъамкІва амыз йахъазыта данйатІ. Амыз гІачважван араса гІайнахІвтІ:

– Уа, сара рыцхІа. СхъацІа мара дгІайхырквын усчвищпІ, уабазгахуа? – ахІватІ.

Сольмангы Даха лтурых айхІвтІ. УацІыхъван амыз Сольман дарчатІ-дарыжвын, амара агІайхгІа надзауа йаналага ашвындыкъвара дтанарчІватІ. Амара шгІайхуаз, – «Ари йамгІанфгІвыйа?» – хІва аду-ней пнатшуа йалагатІ. Амыз – «ЙамгІан фгІвыйа йубаз?» – ахІван йгъазамуытІ. УацІыхъван пщдзата йгІаджвыквнацІан Даха лтурых ахІватІ. ЙащтагІайуата араса йацІгІатІ:

– Даха дызбаз, ауи лхабар гІазгыз дубарыквын дгъуымщрыма? – хІва.

Амара гІачважван араса ахІватІ:

– Ай, сара рыцхІа! ДгъсымщрызтІ, ауаса спхІа лапш дызбарын, – ахІватІ.

Амыз йарасахІаткІ йгІагылын, ашвындыкъвара хънатІын Сольман дгІатнащтын хабар шардала йцІгІатІ. МчыбжъыкІ ддрысасын, аъатлынгы гІайыртын дшгІаджвыквылхуашыз джъауап рзигарныс

йыхъвда йыккквазла дырцІгІатІ. Амари амзи ацшІакІта араса гІа-
йархІвтІ:

– Агъынгы апхынгы анцІралагы йайсуаштІ, апсладвагы дуней-
та йаму цхІата йхъызлуштІ, – хІва.

Сольман салъам райхын дшгІайхуаз агъни апхни дгІаршІашватІ.

– ЙхІызгІаугыз гІахІауымхІвкІва угъаухІштуашым, – рхІван
дгІабжбырымштуа йаналага Сольман араса райхІвтІ: «Сбжбышвцтта
йшвасхІвпІ», – йхІван ныха йхІватІ. Ауыла йгІайыдгылын дгІа-
бжбырцтгІ. ДангІарбжбыс: «ШвынцІрагы швайсуаштІ!» – йхІван
дгІаджвыквылхтІ.

ДшгІайуаз, апсладва дгІадгылтІ. Ауыгы дангІагІвс анцІра ауаса
йшыквызлушыз айхІвын йалып дазгІайхтІ. ДгІаквчІван ахІ йпны
дгІадзатІ, днашылын аъатлын йыйттІ. АхІ ауи аниба дгІапкІын – «Ла-
сылас накъахІ жвгІвы», – анихІва, Даха араса лхІватІ:

– Сара – ахІ бзи дгъызбум – хІва гъсхІвум, ауаса сара амари амзи
сгІарылцІтІ, сангІадригы сынцІра атенгъыз йтазгатІ, ауаса йанаъаза-
ра, ахІ хшыла тшикІвабара атахъыпІ. Хшыла тшаникІвабара сара
сапш дцкъахуштІта, уацІыхъван накъахІ жвгІвы, – лхІватІ.

ПщырхІа гІважва зташвуз чуанкІ азна хшы тарчван мгъымцала
йгІадыршуа йалагатІ. АхІ – «ТшыкІваба» – анырхІва, араса йхІватІ:

– Сольман дгІазшышвт, ауи апхъа тшикІвабаргІатІ, ауи
йымцтахъ сара тшызкІвабапІ, – хІва.

Сольман дгІардуа йаналага Даха лъатлын йнапІы йгІацІалцІан
араса гІайалхІвтІ:

– Ари думырбауа тшыртІлата ахш йгІашуа ура уапхъа йазынар-
дза, уацІыхъван ура уталта тшыкІваба, – хІва.

Сольман ауаса йчпан, тшикІвабан дгІатыцІхтІ. УадыргІвана ахІ
тшнатайрышвын йарасахІаткІ джвытІ, йщапІква гІахъанагыл-
пхъадзагы – «АхІ дхъмаритІ», – хІва напІы йасуамцара йыбыгІвква
йылчІвырнадыкІъара дыржвытІ. ЙцІыхъвахуз Даха дгІагылын ауагІа
йалаз араса гІаралхІвтІ:

– Сара ахІ сгъгІайымгтІ, сгІазгыз Сольман йакІвпІ. Сара
йсхъацІугы Сольман йакІвпІ. УахъчІва йнанаркІыта швахІгы Соль-
ман йакІвпІ. ШвахІта зхъа акІвымкІва датша зымдыруазгы йквнага
йаухтІ, – лхІватІ.

Сольман йалыпгы ауиштхтІ, Дахагы йара дипхІвысхатІ.

«Черкес къапц», 1940, нояб. а 18, а 20, а 22, а 25.

ШВАРА ЗЫМДЫРУА БАЛЪАЦАЖВ

Апхъала КІавкІаз акытква рыуа закІы апны Аслъамбакъ – хІва йыпхъауа ахІ чвгъакІ даъан-дбзасун. Ауи Гващамыда – хІва йлыпхъауа пхІакІ дйыман – йухІваларыгъи лыпшдзара ацІыхъва узынамдзауата.

АхІ адгъа рыцхІаква гымырбзасунтІ, йазадицалуанта ауат уахъгъи тшынгъи йпны йынйырхун, ауат рымлыкв мачІква амцІичІвун. Ауи йахІыгІвара йгІацІанакІуаз зымгІва рыцхІагІа ду йацІан. АрыцхІаква рщали рчІвыуара ладзыли адгъыл дзнарыжвтІ. Адгъаква ахІ хъахвгІаша йыртырныс къару гърымамызтІ. Ансимшы ахІ йкІазна йгІаталуаз ахча йалдзгІун. АхІ чвгъа швабыжта дгвыжвкІын кІара зымтийквуз джъабагІа швабыж рыквицІарныс мурад йчпатІ. Аслъамбакъ ры тшчва гвып ду йыцта акытква дырталуанта арыцхІаква рахІа ймыгІву рахъванадзара зымгІва гІарыквихуан. Сквшпхъадзара йырту аджъычІв цІаква лыжжвауа апша швабыж апшта йыргъи йыцта ахІ акытква дыргвыквсуанта йахъипсун. Адгъа рыцхІачва шардагІвы тдзыдаъа, рызкъыдаъа йгІанхатІ. Ауи ахІ йгІайыщІайкІуаз йрыуата ауагІа хпа йчпата азакІы ахІа йбзата йгъгІанымхатІ, ауат йгІанхаз дрыуата закІквашва дакъвыжвжвата, дпІайта, Балъацажв – хІва йыпхъауа чкІвынкІгъи дгІанхатІ. Ауи заджвгъи дгъйымдыруазтІ, дгънахвамызтІ. Ауи заджвгъи гІвычІвгІвыста дгъйымпхъадзусунтІ. Ауаса азаман гІальаматта тшапсахуан. Сквшшарда цатІ, Балъацажв ддухауа, пельуан сурат пшдза гІайахвуа далагатІ. Ауи акыткІ дтыцІырквын кыткІ дцауа йгІамидун, рахІа йынхара хІатлакву майрадза йырхъйауа ахІкви агІымстакви рпны дынхун. Ауи апшымцара агІамадара ауыра амщтахъ Балъацажв дъагІадрийыз акыт дцахын йынбжъагІв Хъабльыхва рыцхІа йпны шардала дбзасатІ. Алыгажви ачкІвыни ауи аъарала бзи йабабунта Хъабльыхва лыгажв Балъацажв пата дичпарныс мурадта йкІытІ. Мурадта йшичпаз ауыс дадгылтІ. Аба азаъашала ауи пата йнайахвыз бзита дйыгІзарныс далагатІ, ауи бзи дшибуш, швара йыламкІва хъацІара шйылазлуш дазибжъатІ.

СквшкъомкІ атабжъысхтІ. Ауи азаман апны Балъацажв рыцІагъи йылахІатІ, дхъацІахатІ. Ауи хъацІарата йылази уыста дыздгылыз ажва аламкІва йшйырхъйузи ахабар адзду ангІатгІвырра апшта акыт хъараква рпны йгатІ. Щарда йнамихуата Балъацажв ахІ йпхІа Гващамыда пшдза лхабар йагІатІ. Ауи лылаква айачІвакв рапшта йкІкІауа, лбжъы рахІа йхвыцу дхънахуа йгвакІвата дызбаз йдры-

багъун. Ауаса Гващамыда багъата йкІвыршата дьагІвназ акъала агІымстапа Темыркъан йакІвмызтын заджвгъи дгваралырныс гыквнагамызтІ. Темыркъан дхІайльан, Бальяцажв йунашвала йныкъвауа ажваквa ъайгІуз – багъата йкІвыршу атдзы дгІатшкІаралпІта Гващамыда лгвылагъи лпсылагъи ауи тшйылтпІ – хІва дшвун. Темыркъан апхІвыспа длызсакъуан, адуней лашара апны йгІаншаквауа ауи йлагІарныс хвитагІа лыйымтырныс ймурадта.

Ауи акІвызтІхІва, ацІла шІа чкІвын агІапын пша хъагІа йгІасуа узахъгузма? Темыркъангъи Бальяцажв йыхъазла ажва пщдзата йныкъваквуз апхІвыспа лпны йнаймырдзарныс гытламыкІьтІ. Йалахъвладзахъата зны Гващамыда атыдз кІарышвта апны штшылпщуз лпны гІвнакъвытта⁴⁴ йынхауа ахІвссаква закІ амаркІуа:

– Эх, спсы йапшу сахщчваквa, хІара зымгІвадзугъи тшыгІымдырхуата хъацІара злу Бальяцажв гвыбзыгъа бзи дыгІбитІ, – хІва йапхъахуз агІвнакъвыт йшылхІвуз лагІатІ. – ЙышпахІчпуш, хгІвы хІнадзитІ, йгвы хпата йшата хІыхыгІвгъи йгІахІит гъауашым.

– ШвгІаздыргІвы сара йгІасхъвыщыз, швгІай ауи хІара къвытлхІата⁴⁵ закІы-закІ кІвымжвы йызхІшврычпа, – лхІватІ йгІвыджъхуз агІвнакъвыт. – ЗкъвытлхІа рыцІа бзита йгІацІцІуа хІара хІ-Бальяцажв ауи йанакІвызлакІгъи дылчІвхуштІ.

– Сара йышшвхІвазла сразыпІ, – лхІватІ йхыгІвхуз агІвнакъвыт, – ауаса Бальяцажв ауат йыхІтра ахъазла хІабайынйуш? АкІьадыгв агвашв апны уахъгъи тшынгъи хчагІв гылапІ. Ауат хІара бзи йыгІбауа гычкІврыта дырпхъадзапІта дырщыпІ.

АхІвссаква Бальяцажв йхъацІара ужвгыгъи щарда йалачважван, йцІыхъвахуз мчыбжыкІ ахІа ахъымцІуата Бальяцажв Гващамыда дзыгІвну атдзы абльын ду дгІадырдалта руыс щцуш йалапшырнысла, йадырдалта йайдырчважварныс йангІалтІ.

Бальяцажв йхъацІари йыпщдзари Гващамыда лгвы йтымцІхуата йгІатахатІ. Ауи лгвы йгІанагуаз азакІы ацкІыс азакІы рыцІа йымчхауа дгъдмыртынчхуазтІ. Ауи Бальяцажв дылбарнысла щарда дхъвыцІтІ. Абар, йцІыхъвахуз йгІалхъвыцІтІ. Ауи йалапаз лхъабра квайчІва гІапылкъытІ, йаудзата рахъва лрышатІ. Гващамыда ауи арахъва ацІыхъвакІ ахъышв арама йашІалрышвтІ, ацІыхъвакІгъи адгъыл апны йгІауылщттІ. «Бальяцажв йшырхІвауабыргдза апшта хъацІара йылазтын ари арахъва анибара далагІахъалпІ, дыгышварым», – лхІватІ.

⁴⁴ ГІвнакъвыт – абайачва ртдзы, рыкІьдыгв йтшкІаранхуз ауагІа.

⁴⁵ КъвытлхІата – йазалху заджвы йхъвы.

Щарда цуата йзыпшуаз амш гадзатІ. Гващамыда швабыж багыата лара рыща йгаларгванхуз аджвы агІвнакьвыт хІвсысаква атдзы йджвылйымщтырныс унашва йзылчпатІ, ларгыи лпещ лырдаратІ, дыгІвначІвахын ауи дйызпшуа далагатІ. Ауи азаман агІан Гващамыда тагвжвата дигарныс мурад багыа йымата Темыркъан йшвахьырчыз атшы даквчІвата атдзы дгІадххылтІ. Темыркъан Гващамыда лпещ днашылтІ, лпашвхІа апны тширыхъван йынцІрала ацакІхра йыламкІва йанакІвызлакІгыи бзи дшибауала квырмыш лзичпатІ. Ауи хъацІарата йчпакваз, зны абна лащцара аггыччваква шгІайгвыквсыз, ауаъапны йара йхъазы щардагІвы дшрайгІайыз лайхІвуа далагатІ. Ауи акІвымкІвагыи, апхІвыспа хъапщ бзи тшылйырбарныс ахъазла йалайцІакваз ахабарквагыи лайхІвуа далагатІ. Ауаса ауи зымгІвадзугыи ахъазгІваца дащтан: Гващамыда ауи дгызымдзыргІвуазтІ, закІы лгвы азакъвпуа, лгвы шыгыъуа дчІван. Ажва пщдза лайхІвуамцара Темыркъан Гващамыда лщапкІва йхъа рыквицІан швабыжта ачва даланагатІ.

Бальяцажв адыгъа уарад йхІвауа багыата йчпаз атдзы дгІадгылтІ. Ауаса ауи апхъала Гващамыда лыгІвнакьвыт лахІварала ахІ йлыгчварыуа заджвы акІадыгв аблыи дагв апны ауи хгІвыхІвсса хъапщчва кьвытлхІа рымата йшйызпшуаз йайхІвтІ. Бальяцажв ащхвыпстхІва ласыта ахІахъв гвара дхъысын Гващамыда дзыгІвназ апещ азрайша даъата дгІацІцІтІ. СахІат къомкІ дрызпшын, пхІвыспакІгыи анйымба дгІагварцІхырныс далагатІ. Ауаса йымдырдзакІва гІалахІва йузыбушыз рахъвакІ йнапІы адсылтІ. Бальяцажв ауи арахъва заджвы йымчпауата йшгІакІнымцІыз, ауи арахъва йыззаманыгІву ачкІвын апхІвыспа хъапщ йынасып дшалу гІазырбауа мгІва айшыста гвайттІ. Ауи арахъва швабыж дхънахтІ. ХъацІара гІазлыцІуашыз Бальяцажвгыи щарда дымхъвыцуата арахъва гІазкІахвхвуз ахъышвла дхъалуа далагатІ. Ауи ахъышв прапса хІатла апырихын зынла Гващамыда лпещ днапалтІ. Абджъарла дадгалата йлымдырдзакІва йнашылыз Гващамыда дгІайрыхІатІ. Ауи ласыта дгІащтІчІватІ. «Эх, ари ауи йакІвхармищтІ?» – хІва Гващамыда дазхъвыцтІ. Ауаса Бальяцажв йгІархІаз ахъапщ лпсып тамамта йшылмаухуа тынчта дылпшитІ, лыпкъ пщдза, лыла пщдза гвыргъяква дырпшитІ.

– Уа, спсы йапшу, сара бсчвымшван, сара сыгычвгъахагІвым, хъацІара злу срыцІапІ, лахъвгІахъасрапхъадза баба чвгъа зщра дазыпшгІушта йаъу сакІвпІ, – йхІватІ Бальяцажв. – Сара бара бзибара ду шбызсыму, бара быхъазла йыззыбтахъдзу уыс счпарныс сшхІазыру басхІвырныс сгІайтІ.

Араџа апны Балџаџв йГайра апхџала йычвыз Темыркџан дГашыхатГ. Ауи Балџаџв даниба, йакџама гГатичГвакџын тшйыкви-рышвтГ. Ауаса заджвгџи йчвымшвуз Балџаџв хГайлыацГсыщала Те-мыркџан йнапГыцГаз акџама гГайнапГыцГижван ласыта дджвылшвтхГ.

Ауат анайщыхГалыз агГан арахџва ацГыхџва швџачкГвын адыл-хГвалын Балџаџв йзыкГалрышвтГ, ауи ашвџа апны – «Ари арахџва ахџапщ апшта йхча, гвымхаракГ џауызнийыз апны ари угГашГна-гуштГ», – хГва йанын.

Балџаџв хвду азйымата ауи йГайылтыз йыкГва йтайцГан псайспадза урад йхГвауа атдзы дадцГхГ.

ЙгвыжвкГыз Темыркџан йтшы тшаквирышвын йыщтахџла дГла-цапшуа йаба йпны дыгГвхГ. Ауи Балџаџв дищыта Гващамыда ди-гара ймурадта йайхГвтГ.

– ЙбзипГ, сычкГвын, уачГвы сара Балџаџв дызбџџауа Хџабльы-хва йпны тшгварта шГларгџычуашла гџыччва адызгалпГ, уацГыхџван – «Атшква абна йылу агџыччва йырдатГ», – хГва хабар рылалпГ. Балџа-џв йыдзыз атшква дырзыпшГларныс данджвыквылра хГуагГаква ауи йгвыквспГта йапхџахауа аласра апны дырщыпГ, – йхГват йаба.

ЙшырхГваз апштагџи йырчпатГ. ЙащтаГайуаз ауахџ быџьтшчва Хџабльыхва йтшква џахГвуаз ашыпГла йадгылын йдырцатГ. Балџаџв атшква шгџычхаз анидыр агџыччва дырзыпшГларныс дтрыстГ. ШагГан-цГакГ дџахагГваз⁴⁶ ашыпГаква гГамикџџашатГ, ауаса заджвгџи гџи-маутГ. Ащымтахџа Балџаџв йдууымкГва кыткГ днадгылтГ. АкытГГвы-на йгылаз атдзы адзхџа дчГвата пхГвыспакГ кџвабыз дасуан.

– Уа хџапщчкГвын, арыла заджвгџи тшгварта гџагГвйымцамищГ?
– хГва Балџаџв ауи дылцГГатГ.

– Щымта гГацГнапымта апны бџџыгГвтшчва уапГла рышвата тшгвартакГ ани акГышвхџала йхџарцылтГ, – лхГватГ апхГвыспа. – Ауи сара схџатала йызбатГ.

Балџаџв мгГва дџаквылцГаз ахџазла ауи длайхГвахГвын йахџ-џайлырбаз атланыкџвала дджвыквылтГ. Цџабыргыта, ласыла агџыччва днархџатагватГ. Ауат агвып знапГыцГаз Балџаџв ласылас штшагГв-найыргушызла унашва гГайзичпатГ. Ауаса Балџаџв ауи йунашва гџимырзачГатГ. УадыргГвана агџыччва знапГыцГаз агџыччва унашва рзичпатГ йымдыргГвыз ддйырщырныс. Ауи йунашва анигГа Балџа-џв дгвыжвкГын йыла аща гГахџылтГ. Агџыччва знапГыцГаз кџамчы-ла швабыжта дйысын адгџыл дчвицГатГ. ЦыГвгџыччва Балџаџв тшйыквдрышвтГ. Ауат Балџаџв дшбзу дыркГра ртахџын. Райсра

⁴⁶ ДџахагГваз – йдыруз.

ашымтабырг апны Бальяцажв Гващамыда лбжбы псайспадза йагІатІ: «ХъацІара злу айсыгІв, уара йкъаучІвахыз арахва гІатых, ауи йгІауайсквауа йгІарыкІвгаша, уара уацкІыс йщардагІвыта йгІауайсуа урайгІайуаштІ», – хІва.

Бальяцажв ауасабырг йчпатІ. Ауи квайчІвадза йрышаз гІауацІихтІ акІвын, ащтанчІв апшта арахва гычипхьадза йыхъвда тшакІвнаршан, ауат ахъварауа йалагатІ. АхвыгІвгыччва йырзйыргІванысла йыхІватІ, йцыгІвхуз зымгІва дчІыхвхатІ, ауаса ажвакІгы гыымхІватІ. Бальяцажв ауи дгІайырхвитын йайхІвтІ:

– Уара уызгІвымсхыз хъацІара, чхІара зму уадыгъапІ. Сара уара убзата угІанызжытІ. Уцахта араъа йубаз зымгІва уызнапІыщІакву йрахІвх. Арат ашвагІвква йыдзыргІатІ, – хІва.

Агыччва йтахъыз рзихан Бальяцажв атшгварта гІайцхтІ. Ауи дангІацапахгы къвабыз йасуаз апхІвыспа дгІалшІашвахын йатаркІвах ауи мгІва дъаквылцІаз ахъазла длайхІвахІвын дызгІвадата ркыт апны дгІайхтІ. Ауи йыззйыргІваз Темыркъан йаби ахІи Бальяцажв къарута йылу, лала йрымбауата закІы ацыгІвтшчва шахъварази райхІвхтІ. Ауи акІвымкІвагы, ауи хъацІара швабыж злу ацІарыгъуа⁴⁷ Гващамыда диггычра дшацтазгы райхвтІ.

АхІ Аслъамбакъ ауи анйагІа, рыцІа йхъадата йыкІадыгв йтшкІа-ракваз гІазиддан йпхІа дшихчушызи Бальяцажв дширыдзуашызли драйкъангъаштІ.

– Уа ахІ, хІара хІзайсуаш закІы дгъачвшвум, – хІва заджвы дымшвауата ахІ Аслъамбакъ йайхІвтІ. – Ауи хІшйылгушла закІзаджвыкІ аъапІ. ХІара хІадгбыл йачвыхъарата абна жвпІаква рпны гІвайщчва-пельуанчва бзазитІ. АщакІ йыхъыз МлапІ, азаджвгы НцІрапІ. Заманла ауат агІвайщчва акытква йгІаргвыквслитІта ахІ млыквкви агІымста млыквкви амцІырчІвалитІ. АщакІба Мла йыззутахъдзу къарукІгы гызыпшІагылуашым. Ауат апельуанква Алып – хІва йапхъауа дурдуль⁴⁸ хакІвакІ рымапІ. Ауат апельуанква ауи ахакІва рчвыгІазггычуа Гващамыда дылхъацІахарагІатІ.

АхІ Аслъамбакъ ауи алыгажв йгІайхІваз йгвапхатІ. Ауи рахІа хъацІара злакваз гІазидан йрайхІвтІ:

– Ари акІвпІ йшвасхІвуаш, ащхъа псгІачІвква. ХІара хІкыт щардала уагІвста гІвайщчва бзазитІ. Ауат агІвайщчва ахцІыжв апш йпсгІауа Алып – хІва йапхъауа хакІвакІ рымапІ. Швара швыуа ауи

⁴⁷ Царыгъуа (цІарыкІва) – зыхъыз газ, ауагІа йырдыруа.

⁴⁸ Дурдуль – алокІва йрылу тштлапІкъ.

ахаКІва сызГІаздуа спхІа хьапщ Гващамыда дйыстуаштІ. Ари йсхІваз назахвта йызмырхьйахуа хьахьыхра чвгьала йхьа хьысхуаштІ.

Ауат агІвайщчва йырмагІнызла закІгьи гьйымхІватІ ахІ. Алып хаКІва йазыпшГІарныс йджвыквлыз гьщардагІвым, ауаса ауатгьи абна жвпІаква рпны йгІващан йыладзтІ. Ауаса БальяцажвзаджвыкІ агІа-псараква зымГІва йчхІатІ. Ауи мышГІвынгІважви уахьГІвынгІважви дымГІвайстІ. Швырла дчун, йчварта апхьа дызшІашваз ацІла апны йгІайауан. ЙцІыхьвахуз ауи узылымсуа бна жвпІала йхьГІвата быхьв цІолакІ днанйатІ. Абыхьв апны цхІа хьын. Ауаса ауи уыквшварныс баргвын.

Гьагьата ахІахьв цІара дукви ащхьа дзкви раКІвымКІва закІгьи гьаьам. Араьапынгьи йатарКІвах тлакІьныгІва⁴⁹ дудздза гІайцхьра-ГІарныс йатайызгІайхтІ.

«Угвы акьвумырпын, спсы йапшу сынбжьагІв, уара уырахьва чКІвын гІатыхта йутахьдзу чпахуштІ», – хІва Гващамыда лбыжьтынч йагІатІ. ЙарасахІатКІ йгІагвыргьяз Бальяцажв йара бзи йбуз йын-бжьагІв лгІайайкьангьашра йырхьйатІ. Ауи арыша чКІвын гІатихтІ акІвын, арахьва ау апшта ахьахьыла йхьалтІ, йара-йара ацхІа амахьа апны тшыдшІанахІвалын, хьацІара злу Бальяцажвгьи ахІахьв цІара ду ахьахь дхьанаршвылтІ. Бальяцажв ащхьа апны хьапщ цІапха амата акІадыгв апны атшан гварта йгІамырдауа, ауат рквта апынгьи ащапІы-лас Алып рылагылата йнайбатІ. Атшан гварта ла дудздзакІ йахчун. Ауи дамбауата атшан гварта дазцара ахьазла Бальяцажв бурйанла тшКІвйыршан апша йынкьвнацауа чварышазшва агвашв апны днаднар-гьяжьылтІ. Ауи ала йжьарныс гьизахьвдаквымцІтІ. Ала гІвычІвГІвыс фГІвы ахІан ачварыхьванч тшаквнарышвтІ. ХьацІара злаз йакьама райшата ауи агвбырдзакІ йалайкшан зынла йапырищтІ. Бальяцажв агвашв ацІапха лахьвгІахьасракІла йпитшытІ, Алып тшаквирышвын ацхІала дгІатрысхтІ. Йара ауи асахІатКІ атш гварта Алып джьащахьва йацта ацхІа йанГІаквыл уардагвуата йыщтахьла бжьыкІ гІагатІ. Балья-цажвгьи дара йалыргата ауи абжьы йагІун. Швабыж ддута, йгІатипуаз ачІвырхьаква адгьыл дырцІсуа ауи аджвы дгІайаргванхун. АпстхІва ап-ны амара гІацІшвтын ащахІба Мла пельуан быгІв ду йквпшыра гІана-рыкІкІатІ. Ауи ласыта Алып згьычыз дизыгІаргванхун, ацхІа дгІа-квылтІ, ауаса йара ауи асахІатКІ кьару ду зму арахьва ацхІа пнакьын Млагьи йхьвашаз ацхІа дацта райша атадзырта маша цІола дташватІ. Ауи гврыдзга йхьыщІуата атадзырта ацІГІва даквшван, дагвта дгвры-мын быгІв-бГІвы дамцІпІлатІ. Ауи атлахан ащайцІба пельуан ахІахьв

⁴⁹ ТлакІьныгІва – лшара.

цIара ду дыквчIван. Йаща дшыдзыз йбан, ауи гврыдзгата дчIвыуын ари апш ахIварала Балъацажв тшизынайырхатI:

– Уа хъацIара злу, уара Мла уйайгIайтI, укъару хIуырбатI. Сара уара суыцга. Сара НцIра – хIва йсыпхытI. Сара сынасып швабыж йбзипI. Сара усыцта адуней апны аджвгъи дгъуайгIайуашым, – хIва.

Балъацажв ауыгъи дгIайахвын Алып шапIылас даквчIвата Гващамыда лпны дыгIвтI. Ауи йцIыхъва йтагыла атшан гвартагъи ыгIвуан. Ауи дъагIатадрийыз акыт дангIадгылх Темыркъан дгIайшIашватI. Балъацажв Гващамыда ласыла йара дшичIвхушыз агвыргъара йгIалихын апельуан Мла йыкъала тдзы йгIатидаз атшан гварта Темыркъан йыйттI. Згвы гвымхара таз Темыркъан ауи йгIайыйтыз атшанквaгъи Балъацажв йызарархушла йгIайрысабапуа далагатI. Ауи ласыта Аслъамбакъ йпны днадзан йайхIвтI:

– Уа ахI, сара айщчва чвгъаква рпны тшыта быжъшвы гIатыздатI. Балъацажв АлыпIваца ахIа гымадзатI. Апельуанква сара снапIы йыцIадзтI. Ауаса йанаъазара, Гващамыда сара дсчIвыпI, – хIва.

Йара ауи ауахъ ахI Гващамыда Темыркъан дизихIвайтI, ауи асо-
льыкъвла⁵⁰ чаражвра ду йчпатI. Ауи ачаражвра апны Темыркъан амаль ъадзайауаз Балъацажв швагIвы, хыпахъысылхIва дйыпхъауа лакъырды йылихуан. Ауи аунашва Балъацажв йанигIа, Алып шапIылас дгIаквчIватI, апша апшта ахI йыкIадыгв дгIатшкIараххын ахъвмарчва амцIицатI. Темыркъан йгIайыквиххыз атшква адгъа рыцхIаква йырзишатI, йаргъи Гващамыда дигъычын йщыз Мла йбззарта апны дцахтI. Ауаса Аслъамбакъ йтищтыз асагIындакъ Балъацажв дащытI. Ауаса ауи йхъацIари йымшвари бззаркIвитI. Ари апны йгIашIарышвта Гващамыда НцIра дйыц Алып шапIылас даквчIвата йгIамылдитI, адгъа рыцхIаква бзидздза йырбауата хъацIара злата нбжъагIвта йрымаз Балъацажв хъацIа йыхъазла ауарад джъащахъваква лхIвитI.

МалхIваз М.М. Хрестоматия литературала. АпычIв школ ахъазла. Йапхъахауа ахъвы. – Черкесск, 1940. – 132 – 139 ан.

ХИВСИН-АБРАГЪ

Дбзазун-даъан хъацIара швабыж злаз МухIамад абрагъ. Акытква рахIква зымгIва ауи бзи дгърымбузтI, йауа ухIварыквын, ахIчваква

⁵⁰ Асольыкъвла – йгIахъшахъыцIуата, йазынархата.

гвымхарата йырчпаквуз дырпшлагылуанта арыщлачва дырцхърагун. Абрагъ йпхIвыс азгIвачвгъа йлыхъуаз йгIалцIла гIвысабичвагъи – пакIи пхIакIи – йызгIанылжъын дпсытI. Йара ауи азаманбырг агIан кыт хъарадзакI апны ахIчва-айщчваква Мырзабакъ, Бакъмырза, Мырзакъан бзазун. Ауат Гващасрыма – хIва йлыпхъауа ахщакI дрыман. МухIамад-абрагъ ауи тагвжвата дгIайгырныс мурад йчпатI. Ауи ахI йпны йпщIаз ачрынчваква сакъта йырхчуз акъала апны дбзазун. Гващасрыма дгIайгъычра ахъазла акъала дталра атахъын. МухIамад заман къвльей дазпшуамцара Гващасрыма йылгIагъычхушыз бзита дазхъвыцтI. ЗымгIва йрапхъата ауи Гващасрыма хъвлапныла йангIа-мылдауа агIан зъарагIв чрынчва дырхчауа гIаййырдыртI.

Ауасамцара ахIква Мырзабакъи Бакъмырзи зны шварацра йцатI. Акъала апны ауат ращайцIба МырзакъангIваца йакIвпI йгIанхаз. Алып – хIва йапхъауа Мырзакъан тщIарадзакI йыман. Ауи рахIа йызлабзийыз – хъацIа хама дангIайуаз агIан ала ацкIыс рыцIа ласы афгIвы ахIун, кIькIьра швабыжлагъи ауи ахама йгIайра йара зчIвыз йнардыруан. МухIамад ауи гIаййырдырын, атшгъи ауи зчIвызгъи йжъарныс мурад йчпатI. ЙрымдырдзакIва акъала йталыз МухIамад Гващасрыма дъагIвсуашызбырг апны адгъыл ахъахъ ахIврагъи шаквгылаз дахъымсуата маша йжытI. Йаргъи хъвлапны надзауата ауи амаша апны тшыхъайчIвахтI. ЙангIалашцараха агIан апхIвыспа дгIайгъычра ахъазла ъуагъанарта⁵¹ дазыпшгIаныс мурад йчпатI. Дсакъуа амаша дгIатыцIын абрагъ акъала дджвыквылтI ауи абльынква дырпшуа. Ауи абора адзхъала данагIвсуаз агIан атшы ахама хъацIа йфгIвы гIацIахIан швабыжта йкIькIьуа, адгъыл щамзала йасуа йалагатI. МухIамад зынла йрыхIазырыз амаша апны тшыкъайчIвахтI. Атшы абжъы аниагIа Мырзакъан дгIаджвылцIын акъала гIайпшыхвтI, ауаса зджъарагъи закIгъи гъйымбатI. Ауи даргвыжкIын тынчдза йчIваз дъарыхIальабальыкъыз ахъазла атшы швабыжта йбкъатI.

Мырзакъан атдзы днашылхтI акIвын йатаркIвах МухIамад амаша дгIатыцIын акъала гIайпшыхвырныс датаджвыквылхтI. Атшы йатаркIвахгъи йкIькIьуа, щамзала адгъыл йасуа йалагатI. ЙатаркIвах Мырзакъан дгIаджвылцIхтI, йатаркIвахгъи заджвгъи гъимаутI. Ари апшта хынкI йалтI. Атшы йызчIвыз агвыгIв гIайымчпауа йанаба закIгъи гъамхIвахтI. Йара ауи азаман апны Гващасрыма пшыхълылрысырныс дгIаджвылцIтI. АгIвнакъвытква абджъарла йадгалаз агIвы данырба, дасу йхъа ахъанархазла йамцIыкъыатI. МухIамад

⁵¹ Ђуагъанарта (къвагIанарта) – уагIа ъаным, заджвгъи уъайымбуш шыпIа.

Гващасрыма длымцІастІ, йыжвгІва дгІаквицІан, дацампшуа акъала аблын апныла дгІатрыстІ. Ауи азыцІырра быжь мачІла йтшы гІазшІиттІ, ауи тшгІаквирышвын йтшы йшатлакІуаз абыхъвква дрылалхтІ.

Цыхвквта апшта МухІамад гІвычІвгІвыс йщапІы зынги йъанамдзасыз абыхъв апны днайтІ. Ауи араъапны йгІайгызи йари ацбазарныс мурад йкІытІ, тдзыжвкІгы йчпан ашвыр-псауышвхІаква драйшварацрала йырфуш гІайауан. АгІвнакъвытква зымгІва Гващасрыма дъарзымхчаз йгІалцІла ахІчваква йырчвшван акъала ныржбын йырдатІ.

Ауат абыхъвквала йгІамырдумцара йрымдырдзакІва МухІамад дзыгІвнабзауыз йнахъанагатІ. АгІвнакъвытква аниба абрагъ ауат дгІарпылын:

– Сайщчваква, йнахъапІ хІара ахІчваква йырхІвауа хІаздыргІвуа гІвнакъвытта хІъадзаныз. ШвгІай, хІалата хІабадыруа, хІхъагІваца хІазынхауа хІацыншвырха! – хІва райхІвтІ.

АгІвнакъвытква ауи йхІваз йадгылын МухІамад йщбазарныс йгІанхатІ. Абрагъ йгвы бзихатІ, ауи йызгІайквас абджъарла йадигалын ахІчва йгІарыцІаркІуаз йагвыквсуанта абайаква рпны рахвы, тшы гІатырцун, тшыгІвра гІаргуан.

АхІчваква гвакъвпрата йрымаз гІвынагы гъамамызтІ: «ХІара араъапны зъара сквшы хІбзазауайа, зынги заджвгы закІгы гъхІчвимгычстІ. Йбжъара атахъыпІ ауатква зчпауа!» Ауат мурадтагы йыркІытІ Гващасрыма дызгычызи ауат рымлыкквва пышвт амамкІва йызгыччуи гІарауырныс. АхІква Мырзакъан, Бакъмырза, Мырзабакъ ры адыркІылын абыхъвква рпны пшгІара йджвыквылтІ. Ауат хысквша руацІа шІас рымамкІва шІыпІата йъапшгІуыз аганлагы ауралагы йамырдумцара рахща дызгычыз йзыпшгІатІ, ауаса закІгы гъырмаутІ.

МухІамад йтагвжва-ахІпхІа Гващасрыма лхъацІа дичвбахІауа далагатІ. Ауи зны – «Уара сара сгІаруырдатІ, сара сцІыхъва йтагыла сайщчва рыгІвнакъвытчва зымгІвагы гІардатІ. Сайщчваква йынхара гъыртлакІуашым, ауат амла йагапІ», – хІва йылхІватІ.

Гващасрыма МухІамад дйыхІватІ йпи йпхІи лайщчваква гІвнакъвытта йритырныс. Ауи ухарныс швабыжта йхІатлан, ауаса МухІамад Гващасрыма лбзира йгІалихын дадгылтІ. Ауи Гващасрыма ныха хІварала ажва багъа гІалыквихтІ лайщчваква гвымхаракІ йзыгІархъвыщуазтын лара дшылхчуш, ауи амцтахъ йсабиква ХІвсини Фатими ахІчва йриттІ.

ДАДЫРА

Ужвы Саратуз – хІва йызпхъауа акъарча кыт ъатачІву апны апхъала Исмель кыт – хІва йапхъауа абаза кыткІ аъан. Ари акыт апны анхачва азатыжвква⁵² дрыуата Дадыра – хІва йыпхъауа хъацІа бзикІ дтан. Ауи млыквта йцракІыз гъчІвагІвамызтІ. ТшкІвдыракв цкъакІ йыман. Йфуш, йгуш дгъязыбжамызтІ. Йаргъи дымхІвапсауа цкъата дбзасун. ХъацІара дута ауи йылаз ахъазла ахІчва, абайачва дукІ уыста дгърымчпузтІ.

Дадыра зны йхъауысла ауи агІан Гъагъан йтачІваз ХІагІвындкъвайа рпны дцатІ. Ауаъа йуыс йбан дгІахъынхІвыхтІ. ДгІайуамца Къвбина амараташвартала уырта ХІвынчІврыгІвта – хІва йызпхъауа дангІадза дтшыжвцІтІ. Амш швабыжта йпхагІвын, – «МачІкІ тшсрыхъчІвачІвапІ, стшгъи сырхІвыпІта сырхпІ», – хІва дтшыжвцІтІ. ЙкІвдыр аквихтІ, йтшгъи йщахІатІ, йаргъи тшйыртІлан тшикІвабауа адзы дахъачІватІ.

ШтшикІвабуз дпшын тшыгІвкІ дгІайуа дибатІ. Ари атшыгІв йгІайуа дсахІбузтын симацІауыгІвхапІ, дсайцІбузтын дсмацІауыгІвхапІ, хІыгвгъи абамыршІыгъуа хІаццахпІ – хІва йгвы йгІанагтІ.

Дадыра тшикІвабитІ, атшыгІв Дадыра йтшыщахІа дгІадгылын дтшыжвцІтІ. Атшы ащахІа ащихтІ, ъададжъта⁵³ йнайахвын дджвыквылхтІ.

Дадыра дкъбатІамазта адзы дъахъачІваз:

– Уа саща ду, стшы умырцан! Йухауа пхащарапІ! – йхІватІ.

– Уара ухъацІа бзипІ, утларыхпІ⁵⁴, сьацалакІгъи сгІауаухпІ! – йхІван атшы дасын дыбгъабгъауа дджвыквылхтІ.

Дадыра йчпахуазйа? Ласыта тшигІвычатІ, йуапІагъи пшдзата йауацІайрычххвиртІ, йкІвдыргъи багъята йалашІайхІватІ, йыжвгІва йыквицІан йтшы зырцуз йцІыхъва днатагылтІ.

Днайуа, днайуамца ауи агІв-ЙынджыгъкІгъи дрыртІ. Уарп даннатшпныл ауыла уырта гІвпхІвысчва дзгага дзбылга чІвгІванкІ хъвшва дукІ йацІдата дзгара йгІайуа йнайбатІ.

АгІвпхІвысчва ахъвшва дзы тарчван йджвыквылхтІ. Дадырагъи Уарп днарын агІвпхІвысчва дырчвыхъарахымкІва дцитІ.

АгІвпхІвысчва рыуа ацІыхъва йтагылаз Дадыра йахъкІъала дгІацапшын:

⁵² Азат – зхъа ахв зшвата тшзырхвитхыз агІвычІвгІвыс.

⁵³ Ђададжъ – заджвгъи дызквчІвам, зшІа рыма йдырцауа тшчІыда.

⁵⁴ ТларыхІ – зкъару мчу, йласу, шарда зылшауа.

– Ари йгІайуа йтшыта гІацІцІуаштІ ауи агъычкІвыр гвымха йгІайдыз атшы! – лхІватІ.

Ауи Дадыра йагІан йгвникІылтІ. «Арат ъатшкІаралуа стшкІаралпІ, арат мгІвакІ сывырцІушта гІацІцІпІ», – йхІван агІвпхІвысчва рцІыхъва днатагылтІ. Йнайуамца кІадыгв тшвакІ йнатшкІаралтІ. АгІвпхІвысчва агІвна адзы наргылтІ. Адзы ангІаргуаз ацІыхъва йтагылата йчважваз апхІвыс адзбылга ду гІаджвылылган ауарджыакъ агытшкІара⁵⁵ йлыргылхтІ. Ларгъи агІвна йапщылаз мхІаракІ⁵⁶ апны днашылтІ, тшытракІ дыгІвнан дгІаджвылцІхтІ.

Дадыра ауат шкытугъи йырхъвыхуа ахІачІащ ашу дгылапІ. АмхІара йгІагІвныцІыз апхІвыс агІвна даннашылх Дадыра дначІвырхъачІвырхъан, райшата апхІвыс дгІазыгІвныцІыз амхІара днашылын дчІватІ. ДукІ ахъымцІуа апхІвыс амхІара дцахтІ. Дъанашылыз хъацІа жажа дукІ дчІвапІ. АпхІвыс дгІархІан щтахъла дгІатхъатІ.

– Бымшван, сызхътаныхыз, бымшван, сныкъващагъи гвымхата йбымбан! – йхІватІ Дадыра.

АпхІвыс закІгъи лымхІвауа щтахъла дгІатхъумцара дгІаджвылцІхын ланхъва лпны днашылхтІ.

– СымхІара гІвыма хъацІа мдыркІ дчІвапІ, – «Бымшван, сызхътаныхыз, бымшван, сныкъващагъи гвымхата йбымбан!» – хІва гІасайхІвтІ, – лхІватІ апхІвыс.

Ауат апхІвысква ранхъва тажв уагІа збахъаз, шарда зыла йыцІсхъаз тажвкІ лакІвта гІацІцІуашын, ласыта лтаачва лрымацІаутІ, айшва анхІазырха Дадыра дгІазачважваз апхІвыс йналгылтІ. Дадыра тшйылрыджвджватІ. Айшва найыдлыргылын, – «Уча, дада!» – лхІватІ.

– Момо, сгъчарым, сызхътаныхыз! СызлабцІгІуш сабымхІвкІва таманам сгъчарым! – йхІватІ Дадыра.

– Уча, дада! УызлагІасцІгІуш кІара алыздыргІузтын йуасхІвпІ, ауи ахъаз йгІанумжъын, унапІы азыга!

– Момо, йгІасабымхІвкІва сгъзычушым!

– Ауи акІвызтын йгІахІва, йыздыруа гъуагъьасщарым⁵⁷.

– Байцали бари дзы ангІажвгуаз – «АгъычкІвыр гвымха йгІайдыз ари йтшыта гІацІцІуаштІ» – ззыбхІваз дзачІву, дызуу дгІасабымхІвкІва сгъчушым! – йхІватІ Дадыра.

⁵⁵ АгытшкІара – апахъ, адзхъа.

⁵⁶ МхІара – атгІачва шыц йырзалху апещ.

⁵⁷ Гъуагъьасщарым – йгыуыгІвызгарым, йгъучвыцІаскІрым.

АпхІвыс лхъа налыркъвын ачІвыла дщІапшуа дгыланхатІ. ЗакІ-
гъи лымхІвауа щтахъла дгІатхъумца дгІаджвылщІхтІ. Ланхъважв
длызцахын йгІалайхІвыз зымгІвадзугъи лалхІвтІ.

– Ауи зунашва гІасабхІвуа ахъацІа башамашакІ йакІвта гъгІацІ-
цІуашым, йбдыруа закІгъи цІабымкІуа йахІв, йаргъи дырча! – лхІватІ
ланхъважв.

АпхІвыс Дадыра йпны днашылхын атшы гІаздыз йыхъызгъи,
йыжвлахъызгъи, атшы сащата, лыхщата, квпшыра-чвапшырата йа-
маквазгъи йалыргата йалхІвтІ.

– Щта, бызгІвадахатІ, сызхътаныхыз, ужвы сымчузтын ббапІ, –
йхІван Дадыра дчауа далагатІ. Данча амщтахъ айшва гІанылххын
тшйылырджвджвахтІ.

– Ужвы, сызхътаныхыз, – «Асас данчара ашв дапшитІ», – ахІвитІ
ажважв, – сджвыквылхпІ, – йхІватІ Дадыра.

– МачІдзакІ тшгІакІ, дада, хІнына ахабар лсырдырпІ, – лхІватІ
апхІвыс.

АпхІвыс дгІаджвылкъбан ланхъважв Дадыра дщцахуаз лалхІвтІ.

– Ласыта артмакъ гІашвахв! – лхІватІ ранхъважв.

Артмакъ гІарахвын льякъвым, ашвы, жбыжвхъа, джъкІа агъиква
талцІан, – «Ма, ари йзыга, – “УымгІвайсуаштІ, зны уацІапІ”, – хІва-
та йыт», – лхІватІ. Атаца артмакъ Дадыра йылттІ. Аурам днабжьалын
днакІвшагІакІвшумца йтшы гІаздыз йыкІадыгв, йтдзы агъиква
ййырбан акыт дрылщІхтІ. ЙхъвланадзыкІъара зджъара ламбартакІ
дчІван. Йхъвлата ауагІаква анычвх йтшы гІаздыз йыкІадыгв
дтшкІаралтІ.

– Ей! ЙыгІвнуда! – хІва ашв дасуа далагатІ.

Дадыра йтшы зырцаз йтагвжва ашв гІалтІытІ, ашвхъымса дгІа-
хвынгылын:

– ДзачІвыйа ауи? – лхІватІ.

– Арахъ дгІаджвылщІтІ!

ЛхъацІа дгІаджвылщІтІ. Дадыра тшгІайыргъвгъватІ, йгІаджвыл-
цІыз ахъацІа йыхъвда дтасын дычвхъхъы дчвицІатІ, днайыквчІван
аркъанла йнапІы-щапІква багъъата йшІайхІватІ.

– АжвакІ агІвыджыгъи йшвымхІван, закІ ъашвхІваз швхъаква
анцІрала йхъамызшва йхъысхпІ, – йхІватІ Дадыра. – Ласыта акІва-
гъа⁵⁸ гІахвта абора бнай!

АпхІвыс акІвагъа лыма абора дйырцан, асах⁵⁹ ачІвы дасын
апхаргІаджа⁶⁰ гІамихтІ, йтшгъи гІатидатІ, акІвдыр аквицІатІ, дгІа-

⁵⁸ КІвагъа – гврахІа.

тшыжвылтІ, йщтІаз ахъацІа дйызгІащтІастІ, йтшы ахъвда даквицІан йаргы – «Бзила, сахща», – йхІван дгІаджвыквылхтІ.

Дадыра цІыхквта ркыт дталхтІ. Ауи шІуна бзикІ йыман, тшхъвдала йгІайгыз ахъацІа ашІуна дыгІвнайрышвтІ. ГІвычІвгІвыскІ дйымбауа цкъата сквшыкІ ашІуна апны йфачІви йчгІвычи йыгмырхауа дтачІвата дйыман.

Аныла ахъацІа йгІайгыз йъахІыльчва уыста дырчпан йзыпшгІитІ. Алагъь – рхІватІ, агІвадахы – рхІватІ – зджъара мгІвакІ йгбыквымшватІ.

Ауасамцара Дадыра йхъацІабзира рагІатІ. УахъыкІ ахшами джъаси рбжъара:

– Ей, йыгІвнуда? – рхІван Дадыра йпны жвыхвыгІв тшчва гІапшцІалтІ.

Дадыра дгІаджвылцІын асасчва гІайрайгватІ. Ари азаман агІан асас «уабаъаз?» – хІва хахъа-хымш ахъымцІкІва йгърымцІгІузтІ. Хахъа-хымш анцІы:

– Щта, сысасчва, швабаъаз? Швызщтаныкъвауайа? – хІва дырцІгІатІ.

Асасчва зщтаныкъвуз гІайархІвтІ.

– Уылпха хІауазтын, уара мгІвакІ хІыквцІа, – хІва йыхІватІ.

– ЙшвасхІвпІ, йыстлакІуаш закІгы гыгІанызжърым, – йхІватІ Дадыра.

Атшын щыбжъан чара аннадза Дадыра ашІуна йыгІвназ ахъацІа дгІатидахын асасчва райшва ййыргатІ. Асасчва ани бабадза йалайыз ахъацІа зныкІ ахъаз – «Ари дзачІвыйа, дбнагІвума?» – хІва йгІархІатІ.

Айшва гІазгыз асасчва дрымдырхызтІхІва, дара йдырхтІ, ауаса закІгы гыымхІватІ. Айшва джвылигахтІ.

– Уа, хІыпшвыма Дадыра, ухъацІкІы хІцатІ, ари айшва гІазгылыз дбнагІвума, ймагІныйа? – хІва йызцІгІатІ.

– Ауыгы дыжвдырхпІ, швымгвжважван, – йхІватІ.

УадыргІвана ауи йалайыз ахъацІа йжакІъа, йхъа дйырчатІ, йнапІхщапІхквagy пикъын дгІарылайдахтІ.

– Ари йакІвма швыззыпшгІауа? – хІва дырцІгІатІ.

Асасчва ауи дырдырхтІ, йгвыргъан йгІащтІчІватІ:

– Ай, уара, ухъацІкІы хІцатІ, – рхІван тшгІайыкІвдыршатІ.

УадыргІвана атшын Дадыра йшйымуазымцара дтшыжвырцІатІ, йыззыпшгІуз рыгІвгы днарахвын ркыт йцахтІ. Йъанайхыз аъахІыль-

⁵⁹ Сах – рыгІв, агвашв анадыркІуа йацІкладырпауа лаба.

⁶⁰ ПхаргІаджа – агвашв зладыркІуа (щеколда, засов).

чва Дадыра теуа йзытарцІатІ. Хахъа-хымш ддыргІачІвауа, ддыр-чІвачІвауа Дадыра дрыман. АхакІва рылата тшан хакІвапІчІвакІгъи⁶¹ ачвыгъь рылата жващамыкъгъи гІайыртын уаридада дула Дадыра дгІардасхтІ.

Атшани арахви гІазцквуз йырквнагала йгІайбан, йгІахъынйыр-хІвыхтІ.

Дадыра йгІайыртыз атшани арахви ацІайцатІ, йапхъа йгІайыргылын Уарп апны йбаз агІвпхІвысчва йтшы амгІва дыквызцІаз рпны йтшкІарайцатІ. Йаргъи йуапІа шишвыз ахІачІащ днамшылуа райша дахъын агІвна днашылтІ.

Дзызцаз йгІаншаз гъырдырам, йырзынашылыз ахъацІагъи йгІайпшызтІхІва дгъырдырам, йшгыланхаз йгІанхатІ.

– Сара азынкІ йшврысасыз ащъагІв сакІвпІ, сыхъыз ДадырапІ, Исмель кыт сауапІ. ШвхІамач йтазжъыз атшани арахви швыхыгІв-бзыльхвыгІачва йшвчІвыпІ, ауат ъагІайыз ауыс шалквас швазцІгІарыквын йшвагІахпІ, арахъгычІвла сара ари адуней съадзакву сшвайгвапІ, сшвтахъхарыквын сгІашваупІ! – йхІватІ.

– УчІва, тшпща, – хІва тшгІайцрархІвазтІхІва йымуата дырчвгІа-гварцІхын рпны дгІайхтІ.

МалхІваз М.М., Меремкъвыль Н.К. йалар-цІатІ. Хрестоматия литературала. Й-И-хауа ахъвы. АпычІв школ йпцІбахауа акласс рыхъазла. – Черкесск, 1940. – 9 – 13 ан.

Тобыль Т.

ГІВКЪВЫШЧВА

ГІвкъвышчва аъан. Ауат гІвкыткІ рпны йбазун. Зны азаджв ари апш мурад йкІытІ: «Ауи йкыт сцапІта ауаъа йту акъвыш дгІазжъапІ», – йхІван артмакъ запазакІькІ⁶² азнадза нышв тайпсатІ, дджвыквлын дымгІвайситІ. Йара ари азаман апны дзызцуз акъвышгъи дгІаджвыквлын дгІамгІвайситІ, йапхъахуз акъвышгъи йгІвыджъхуз акъвыш йкытла дгІамгІвайситІ.

⁶¹ ХакІвапІчІва – жвтшанкІи хакІвакІи йнадзауа атшгвып.

⁶² ЗапазакІь – нахъышт-гІахъышт, нахърышвт-гІахърышвт.

КъомракІ йанымГІвайс агІвкъвышчва анійатІ. АгІвуджъ рыуа азаджв араса йхІватІ: «ХІартмакъква амхІырпсах», – хІва. Анахъани акъвыш йапхъахуз акъвыш йхІваз дадгылын рартмакъква амырпсахтІ.

Йацапахын дасу дахъагІатыщІыз йкытла дымГІвайсхитІ. Тшыт-
ракІ йымГІвайстІ, йаначвыхъараха дасузлакІгъи йартмакъ йту йтахъы-
та дтапшуа далагатІ. Йапхъахуз йартмакъ дантапшы: сабала йыр-
чвыпІ. Анахъани йартмакъгъи ауи йгъагъьмызтІ – нышвла йырчвын.
Йырчпахрызйа? Йапхъахуз ласыта дГІацапахын йГІвуджъхуз дихъы-
дзара мурад йымата дуышвуа дГІамГІвайситІ. ЙГІвуджъхузгъи ауи
апш мурад йымата дГІахъынхІвыхын гвжважвагІвала дГІамГІвайситІ.
ДукІ мцІуата агІвуджъгъи анійахтІ.

ЙайчважватІ, йанГІалын чрынра йджвыквылтІ. Бзидздзара йи-
мГІвайстІ, йцІыхъвахуз байакІ йынйатІ:

– Уа швабацауа? ШвахъпагІатыщІ, швызыпшГІауа ачІвыйа? –
хІва дырцІгатІ.

Акъвышква рыуа азаджв:

– Чрынра хІцит, хІзырчрынра дгъхІауам, – йхІватІ.

Абайа щарда дымкъангъашуата:

– Сара спны швалага. Чрыншала швыгъГІасшвхІакІварым⁶³, ари
аъара ахча швыстпІ. Уыста йшвсырхушгъи гъбаргвым. КІамбыщкІ
сымапІ, ауи къазула йшвхчалуштІ, абора гІатшвхІвалуштІ, – йхІватІ.

Йапхъахуз атшын азаджв акІамбыщ ахІвырта йгварицатІ, ауи
йыГІвза борагІатхІвагІвыта дГІанхатІ.

АкІамбыщ мышкІы апны десатына швкІпхъадзараквакІ йахъна-
хІвауа гвжважвагІва аквта йГІамдун. АхІвырта йтызцаз акъвыш
ацапшрагІваца даханамырдауата йГІаминаркъъашатІ. БорагІатхІва-
гІвыта йГІанхаз йуысгъи ауи йгъагъьмызтІ. Апхдзы гІайкІнычІвауа
хъвлагІанцІакІ абора гІатхІвара даквнащытІ. АкІамбыщхчагІв акІам-
быщ ацІыхъва дтагыла дъагІамГІвайсхуаз араса йГІайхъвыщтІ: «Мыш-
хъвлагІанцІакІ чІварала йызгатІ. УачІвы сызквчІвуш рымдзагъи сы-
цызгата арымдза сыквчІва хъмаррала йызгуштІ», – хІва йыГІвза йай-
хІвырныс.

Абора хъвлагІанцІакІ агІатхІвара йахъанаргылыз акІамбыщхча
данГІатшкІаралхуа йгвы мГІвара ахъазла аурам къвалы йасуаз ач-
кІвынчвакв къвалы дрыцаситІ, абора гІатхІвара дшаквнащыз йхъа
йгъаквицІум, йыГІвза дйырхІвапсара ймурадпІ.

ДзачІвызлакІгъи йуыс майрата йхІвитІ. АкІамбыщ зхчаз
дГІачважван араса гІайхІватІ:

⁶³ ШвыгъГІасшвхІакІварым – швгвы сгъасрым.

– Ей, сынбжъагІв, уахъчІва сыла шпапш! УыскІгьи гьсымчпатІ. ХъвлаганцІакІ тшыспщауа, ахІвра тшыласырблыгъауа йысрыхъвлатІ. УачІвы рымдзакІгьи сыцгварызгуштІ, скІамбыщ акІвызтын – йъаса-дзапІ, йъацалакІгьи хъвлапны йгІасыдгылхуаштІ, саргьи арымдза сыквчІва схъвмаруа амш срыхъвлуштІ, – хІва.

Абора атхІвара зпсада шІначІваз дгІачважван:

– Абар лапшыща! Абора гІатхІвара щымтадза салган хъвлаганцІакІ ачкІвынчва къвалы срыцастІ, срыцхъвмартІ, – йхІватІ.

УадыргІвана атшын акІамбыщхчагІв дгІанхан абортхІвагІв рымдзакІгьи йчквныта⁶⁴ акІамбыщ ахІвырта йгварицатІ тшйыр-тынчра, тшипщара ймурадта. Абатшпимщыхыз! Арымдза йчквныта хъвлаганцІакІ гІврамкІва закІы дгъахамдзатІ, акІамбыщ ацІыхъва дтагыла йгІамикъашатІ. Швабыжта дгІапсата йарагъла дгІадгылхтІ. Абора тхІвара йадгылазгьи дызлагвыгъуэла ауыс "гІацІцІтІ". Апхдзы гІайкІнычІвауа щымта йалагаз йалахъвланадзыкІъара абора гІатхІвара йпсы давнарпшын йарагъла далгатІ.

УадыргІвана агІвыджьгьи айчважван араса гІархъвыщтІ: абайа йхъапщ ъану ддырдырта, уахъыкІ тшазадыргал йыргъычта йджвыквылхырныс. Ахъапщ ъатаз амаша гІаддырдыртІ. Йталра дгІарылым-цІуамца къомракІ йамаркІытІ, йцІыхъвахуз агІвыджь рыуа азаджв дталра дадгылтІ.

Йтамылуата ахъахъы йгІанхаз ныха йхІватІ йыгІвза амаша дгІахъайгылхырныс. Амаша йталыз аркъан ашвындыкъвара йгІакІв-йыршатІ, йалайрышвхын йаргьи ашвындыкъвара дталтІ, йахъайырпахын:

– Унахъ! Йнахъагыл! Аркъан гІатажъхта саргьи снахъагылх! – йхІватІ ашвындыкъвара дъатачІваз.

Ашвындыкъвара гІахъазгылуаз йыгІвза дызлайыргвыгъаз гьи-мырцІабыргтІ, ашвындыкъвара йчквниціан дджвыквылхтІ. КъомракІ данымгІвайс, дгІашІастІ. ЙгІапсаз – ачва даланахІван дычвтІ.

Ашвындыкъвара йтаз дгІатыцІтІ, йчквниціан дджвыквылтІ. Тшы-тракІ данымгІвайс адгъа уандырызшва «зту, зту» – хІва бжъы йхъыщІуа дымгІвайситІ. Ауасамцара йычваз ачва дгІалкъъан, ддзыргІвитІта, адгъа уандыркІ агъыз бжъы йгІитІ. «Ауандыр сзыгІадзарквын сшвындыкъварагьи ансыргылпІ, саргьи санчІвалпІта сым-гІвайспІ», – хІва йгвы йгІанагитІ. Ауи дшазхъвыщуазымцара ачва да-ланагахтІ. ДгІашІыхазтын – уандыр гъызбыжъгьи уымбахра! Дшжъа-хаз йдырын рпны дцахтІ.

⁶⁴ Йчквныта – йызкв йыквта.

Ари аныншаз мышквакІгьи ахъыцІхтІ, йжъахаз акъвыш йыгІвза йпны дцата, ахъапщква ршата йхъвы гІайгра мурадта йкІытІ.

Ахъапщква згаз йыгІвза дшйызцуш йдыруан. ДпсытІ – хІва хабар йыргара ймурадта анышвынтара апны маша йжын, йтагвжви йани унашва рзичпатІ быгІвнифа шйыздрыхІазыруашыз, акъвыш данцарагьи дпсыта шйархІвуашызла йрыбагъьан, абыгІвнифаквагьи ашвындыкъвара ахъапщквагьи тата йыццІайган амаша дталтІ. Амаша хъыргІвахтІ, хъадасагьи ахъадздыргылхтІ, пшыхъкІ златалуашыз кІынхІара хвыцкІгьи гІандирыжътІ.

Щарда йнамиуата анахъани йпны дцатІ, йтдзы гІайауын дышІтуа далагатІ. «Йпсыз» йани йтагвжви гІаджвылцІын йгІайыдгылтІ. Дзызцаз анрайхІв атажвгьи апхІвысгьи быжъладзыкІла йчІвыуа йалагатІ.

– ШвызчІвыуа ачІвыйа? – хІва данырцІга, – «Сара тажв рыцхІа, дабаугвыщаху спа. Йджъаназычпачва духІагьи гІарахвхъатІ», – лхІватІ.

– Щта, хІан, анчва йуыквицІауа бзипІ. ЙрахІвта, льягъанкІи къвыбгІанкІи сызгІадрьг, абдаз гІасахвпІта, «сынбжъагІв бзи» духІакІ йызгІасахвпІ, йнышвынтарагьи сшвырба, ауабагьи закІы си-запхъапІ, – йхІватІ.

Абдаз гІарахвтІ, духІагьи йчпан анышвынтара йдырбаныс гІвза йыцта дджвыквылтІ, йанийырдыр щарда дымхъвыцуата чІвгІванкІ гІайауын, ачвыгъь апш дыббуа анышвынтара гІайбгъьатІауа, ахъада-саква дрысуа даналага, йпсыта амаша йтаз дгІагвжважван:

– ХІю, хІю, чвыгъь уагІвырсыз! ЙгІатанарыхъвашитІ, – хІва гвжважвагІвала амаша дгІатыкъьатІ.

Дабацахуаз? Йчпахуазйа? Ахъапщква гІвхъвыкІта йыршан, йхъвы гІайгын рпны дгІайхтІ.

«Черкес къапц», 1941, март 1 а 9, а 12.

ДАДЫМЫЖВ ЙПА ГЪЫРПИ

I

Акыт ахІ тшыгІвта дгІагваралхын йара йзалхта йаъаз атшхъапара днадгылтІ. ЙыпщцІа йпщцІаз алыгчва гІадзата ауи дгІатшыжвырхра дазпшуа дшгылаз йахъьагІатыцІ йымдыруа арыбакІ атшхъапара аквбырг йхъапсгІалын «кІву-кІву-ри-кІву» – хІва йшІнатытІ. Араба алыгчвагьи гІадзан аджв атшы агъвра дамцІастІ, аджвгьи ащкІла йкІытІ, йхыгІвхузгьи ахІ йагъьма щапІ ащкІла йгІакІылихырныс да-

лагатІ. Ауаса ахІ агІатшыжвцІра тшазыйымчпауа йтабанчы гІатихын, – «Ари уагІвырсызыгІакІ ахъазла йшІнатытІ», – хІва йгвы йгІанайрыгын арба дайхстІ.

Арба гІабгъашван атшхъапара зтагылаз аччара йтаз ахІахъвква йгІарылашватІ. Ауаъа ауи йпхъынцІыгІвакъауа мачІкІ йапаман. УадыргІвана ачІвыла йгІакІашван йнапагІапауа, йпхъынцІыгІвакъауа, йщапІкъауа йалаган атшхъапара гъагъата шагърата йачпатІ, йаргьи псытІ.

АхІ дгІатшыжвырхтІ, йыла амцахІваца гІацІкъауа, – «Стшы абора апны йшвыргыл, ари атшхъапара йыдшвымхІвалын! Ужвыбыргшвалагата ари атшхъапара, ауи зтагылу аччара, ари арба – арт ахпа йхъвасатхІваханадзкІъара йыжвблы! ЙанхъвасатхІвахара зджъара сатхІва хвыцкІгьи гІащтІамхауа акыт лагъь йыжвгата апшагІасырта йылашвпсата апша йашвырга! Аччара йту ахІахъвквагьи гварыжвгата ауахъ акыт лагъь апны зджъара цІолата йыцІажвж; ауандыр йызлажвгазгьи адзхъа йтажвдата цкъата йшвырцкъа, йыжвджвджва; йацъараквата, зымгІвагьи чІыхквата адзхІахъв гІахъажвгыл. Ари арба аща ззынадзаз адгъылгьи швалагата рыкІ аъара гІатыжвжгІата ауахъ хъарата йгварыжвга; ауандыргьи цкъата йыжвджвджвахта нышв цкъа алагІажвгх; йъагІатыжвжгІазгьи ауи нышв цкъала йыжвжвагвах! Арат шванрылгара абараъа тшхъапарта шІыц швыргыл; аччарагьи шІыцта йшвшшыта, ахІахъв чІыхв шІыцкватгьи ауаъа йташвпсах!» – йхІван йтдзы днашылхтІ.

Алыгчва рыцхІаква джъабагІа ду рыкв, ащапхдзы дрычІвауа ахІ унашвата йгІарзичпаз зымгІвадзугьи дырхъйатІ, акІъадыгвгьи кІазкІазуа йырпсахтІ.

АхІ дчатІ-дыжвтІ, тшпсищан дгІаджвылцІтІ, акІъадыгв днапшыгІапшын чвгъагьи бзигьи йымхІвауа днашылхтІ.

– Йгвапхата гІацІцІуаштІ азальымыжв, закІгьи гъйымхІватІ, – йхІватІ алыгчва рыуа заджвы йрымадзауа.

– АлахІ йбалахІ ауи йгІайыквшваргІатІ! АхъазгІваца мгвачвышала⁶⁵ файда злам уысла хІирыгІапсатІ. Арба мыгІвагьи йальажъазйа! АшІтыгІа гІадзан – йшІнатытІ, – йхІватІ датша заджвгьи днапшыгІапшуа.

– ЙауыпІ, йашІашврысх! УахъчІва дыжвбахма ауи? ЙауыпІ, йамынакІ гІахІылашвымцІан! – йхІватІ йхыгІвхузгьи дара мадзадзата.

⁶⁵ Мгвачвышала – нхашадъа, чарагІвацала.

Ари ахабар акыт аурамква йырбжьалтІ, алахІварта⁶⁶-хърыгІвыр-
таква⁶⁷ рпны йнашылтІ. ЙзагІазлакІгъи ари ауыс гІвщышала⁶⁸
алыгчва йрыгІапсара ахъазла ахІ алыгчва йырзихауа антахъгъыт
азальмагІа шардаква йрыуа закІыта йщаквдыргылтІ.

Ари ахабар адуква рпны йшакІвшаз апшта чкІвыныргІа рпынгъи
йакІвшатІ. Ауаса чкІвыныргІа дгІарылцІтІ – «Ари ахІ йынкъвигауа
азальмагІараква зны цІхъва рытра атахъыпІ», – хІва згвы йгІазнахІвыз
чкІвын.

Ари ауыс анынша амщтахъ йхпахуз атшын щыбжьанщтахъ апны
ахІ йгвы пшыхъ тайрысырныс ахъазла тшыгІвта дгварцІтІ. Ауи
днапшыгІапшуа псайспадза акыт дрылстІ. ЙнамидагІамидумца
ахІахъвква ъацІаржызгъи ахъвасатхІва ъакІарпсазгъи йбатІ. Алыгчва
лакъырды йчпауа, ауат йгвы рыквйырпсауа, – «Ауи акІвпІ ауат
агІвлащапІыкІква йрыквнагауа», – хІва йгвы йгІанагын дыпшвыр-
хъыччатІ. ДгІахъынхІвыхын адзы атшпы апххъа йыма дшгІайуаз уа-
радбыжь цІарадзакІ йлымхІа йгІатастІ. Заджвы ари ауарад йхІвитІ:

АхІ йхъылпа хъакІвычвпІ,
АхІ йхъычв пІапІинапІ!
КІву-кІву-ри-кІву!
Арба мыгІва ухъа щтІауцІатІ,
Уща ахІ мыждата йылачІватІ!

Ари йалыргата ахІ йанйагІа дгІашІастІ, акІвдырта дгІатгылгІан
гъагъата днапшыгІапштІ, ауаса заджвгъи дгъйымбатІ, ауарадгъи
ашІасхтІ. ДгІаджвыквылхтІ йлымхІаква йыщтахъла йаъата, чІвырхъа
гІважва аъара ангІамида ауарад атагІайгІахтІ:

АхІ йхъылпа хъакІвычвпІ,
АхІ йхъычв...

Араъа ахІ ахы йтышвтыз апшта зынла дацапшын абжъы
ахъагІагузла дыгІвтІ. ГвгІварта ъайымаз зымгІвадзугъи гІайшвагатІ,
ауаса зджъарагъи псы зхъу заджвгъи гъйымбатІ, бжьыкІгъи дауышкІ-
гъи гъйымгІатІ. Апххъа, акІадзаква рпны йтшы ащапІы ъагылуашыз
зджъарагъи йгІанимыжьбуа йахъйыркшатІ, ма – дызщтаз йыла дыгъгІа-
цІамшватІ. Ари мгъыта ахІ йгвы йгІалахтІ, лацІашвата йылаква
йгІарыщІашватІ.

ЙялабыджтІ. АхІ дгІаджвыквылхтІ. Йгвы апшыхъ тайрысырныс
дгІагварцІызтІхІва йгвы ашвхІакІви агвакъвпри рпша чІвыхъла
йжвагвата дгІагваралхтІ. Алыгчва гІадзан дтшыжвырхтІ, ауаса ауи

⁶⁶ ЛахІварта – анартых йа ахъвдзы ъарлахІвауа.

⁶⁷ ХърыгІвырта – анартых, ахъвдзы ъадрыщкъауа.

⁶⁸ ГІвщышала – ахабзаква йыртыцІуа, швабыж йахърыкъбу чвгъарахара.

йылаква йГарыцІкъьуз амцахІваца аргваныта йгылакву ныжьхта хъарата йгылаквугъи аршуа йаѡан. АхІ закІгъи йымхІвауа райша йтдзы днашылхтІ. Йалагылаз алыгчва йГаншаз гъырдырам, йалалтІугтІугІитІ. «АлахІ йамынакІ зызГІайгрыз азальымыжв, ужвгыи йамына хъвшвы-хъвымгаракІ хІызГІайгта гІацІцІуаштІ», – хІва дара-дара йабархІвхитІ мадзадзата.

АхІ йтагвжва акІважва лхъацІа йлакта дантапшы ауи гвтыхъ дукІ шйымаз лдырын дйызцІГІатІ:

– Йыууа, йуызни ачІвыйа? – хІва:

АхІ закІгъи цІайымкІуа ауыс шакІвшаз йтагвжва йлайхІвтІ.

– А-хІы, йубама йуызнийыз! Ухъа апны йГадзатІ – лакъырды уырчпитІ. Ауат лапІ! Зынгыи рхъа уымщцын – хІва гъуасымхІвызма? «Ала ахъа ущрыквын, аджвджвы гІауыквнархвхвитІ» – зырхІвауа абари акІвпІ! Йубама? Кыт гІвымакІ дГІатыцІта араѡа уарадхІвара заджвгыи дгъГІамитІ, хІара хІчІвква ракІвпІ, датша дазуда арба ушайхсызгыи хъагыи здыруа? – лхІватІ акІважва.

– Ауат зынзаджвыкІгъи рхъа гъсымщцытІ. ЙахънасырхІвауа, къазмых мгъыта ргвы салахуамца йыдсыргара акІвымкІва зынгыи йыгыГІасмырльальатІ. Ауаса ари азын ари шалыз гъсыздырам, – йхІватІ ахІ.

– Йуымдыруазтын йГІагІдырра атахъыпІ, ачІвыла агІвпата дкІылымшвтызтын ауи дГІахІаура атахъыпІ!

Ани ахІ йгвы йбылаз акІважва шша талчватІ, дацІачвхІвахуа далаган ахІ йгвы сачІырныс мацІкІ ахІа атахъыхымкІва ацІачвхІвара ашІалрысхтІ, ахІ йгвы шчвгъахуз анылба.

II

АхІи ауи йтагвжва акІважви зынзамыза йахъвахъвлапшуа йаѡазтІхІва рылаква ачвасысра йакІын алахІва апшта пынцІала йлахІвауа, йщаныуауа⁶⁹ йадчІвалапІ ашара йазпшуа, ауаса ргвы йнадзатІ – йгышадзахуам. Ари апшта щуагІа рыкв йшчІвазымца арбаква «кІву-ри-кІву» – хІва йГІашІтуа йалагатІ. Арба шІытбыжь анрагІа ауарад акІвдзырщатІ, агІвыджыгыи зынла йщтІчІван ахъышв йазыгІвтІ. Ауаса арбашІтын шнадзас анырдырх рыгвква хІата-хІатауа рчІварта йазГІайхтІ. Араѡа агІвыджыгыи зынла ахІ йщыз арба ацІГІаргвалашвахын рпсыщхІа рщтитІ.

⁶⁹ Йщаныуауа – йчвасысуа.

ЙшатІ. Ауат рпегвал⁷⁰ йгІайызшыртын ари йгІаншаз ауыс йархІвтІ. «АчІвыла агІвпата дкІылымшвтызтын дгІау!» – хІва унашва багъа йзырчпатІ, йлымхІагъи дрыхъванчын дауырщтІ.

Апегвал йыхъвда йгІахъарцІаз ауыс рыцІа йаджъардамхушта⁷¹ хІисап ззичпуз амадзахІвалагІвчва йрыуата заджв-гІвыджъ ауыс йгІаншаз райхІвтІ. Арат азаджв-гІвыджъгъи зджъакІы йрархІвхтІ; шІакІ йтыцІын шІашвкІ йырталтІ; чвагъвара квпІита акыт хын йгІархъыкІвшатІ; амадза аргамхатІ; заджвгъи йыдмыргІушыз зымгІвадзугъи йрагІатІ.

Ари ауыс ауатыкв йшгІаталыз ахІ йанидыр апегвал йгІайызшитын адзы гІайыщІицатІ. «УкІасамспІ, уцІарагІвыджпІ⁷²», – хІва йайхІвтІ.

– Ауи магІны гъамахым, – лхІватІ акІважва. – Амахтша ацІис апшта уыкІва апны йгъузыкъачІвахрым. «ГІвыджъ йырхъысыз гъмадзахым», – хІва ахІвитІ ажважв. Швара ари гъшвзыцІакІрым, датша амалькІ шващтал!

– Амальта йаъу ари акІвпІ: пІатла амамкІва акыт аздата йрахІв – ари ауарад зхІваз дгІарауыргІатІ, дара дрыуапІ. ДгІазауа хъапщ тдзы дыгІвнасырчІвапІ. ДъагІармауыз – щата йрыласырчІвапІ! ГІвымшкІ рпІатлапІ – дгІарауыргІатІ! – йхІватІ ахІ апегвал унашва йзичпауа.

Апегвал акыт азидан ахІ йунашва райхІвтІ. Акытгъи – йауыпІсауыпІ, ари абалахІ акыт йгІатазгаз анаса-араса дцарагІатІ, – рхІватІ, йшвйытІ-йчІагъын⁷³ йамлысхтІ⁷⁴.

АпІатла тыцІтІ, ауаса ажванызуандыр гъатымпатІ⁷⁵, йъагылаз апны йгыланхатІ. Араъа ахІ дгвыжвкІтІ, акыт жвгІванд ддрата дрыквддуа далагатІ: заджвы дйайхситІ, заджвгъи тшгвытшпыла дигитІ, йхыгІвхауагъи йчвакв къамчыла йагвйырццитІ, йпщыгІвхауагъи дйачвхІитІ. Акыт аквтІухъа йтайцатІ, амгІа тшва йтайыргылын мса къымта йакІвицашитІ...

III

МшкІы амара хкъврагъкІ аъара йгІахъалхъата ахІ йыкІадыгв чгІвыча къыжвмыжвквкІ йшвыта чкІвын сагІа алакъакІ дгІатшкІа-раххын райшата ахІ йтшхъапара шІыц дазцатІ, ауи ауаъа дхъалтІ, аквбырг апны дгІаквгылын йтамакъ йышгІанагуаз ари ауарад гІайхІватІ:

⁷⁰ Пегвал – ахІ йунашвала алыгчва нзырхуз, амлыкв йахъпшуа, ауи знапІыцІаз агІвы.

⁷¹ Йаджъардамхушта – йацхърагІушта, йахъвушта.

⁷² ЦарагІвыдж – заза, ласылас йымпІатІауа.

⁷³ Чагъра – швира (швира-чІагъра – хІва ажва агІвызарата йгІайитІ).

⁷⁴ ЙамлысхтІ – йамцІыщІхтІ.

⁷⁵ Ажванызуандыр гъатымпатІ – ауыс йара йшаъаз йгІанхатІ; жванызуандыр – апІатла штыцІыз гІаныцІитІ.

АхI йхъылпа хъакIвычвпI,
АхI йхъычв пIапIинапI!
КIву-кIву-ри-кIву!
Арба мыгIва ухъа щтIауцIатI,
Уща ахI мыждата йылачIватI!
Акыт льяжъакIгъи гърымам,
Йызляжъу сара сакIвпI –
Дадымыжв йпа ГъырпIи –
Дадымыжв йпа ГъырпIи сакIвпI!

ГъырпIи ари гIайхIватI, атшхъапара дгIабгъапан дгваркъяхтI. Ауи йуарадбыжъ акIважва дгIаджвълнаркъяхата йаъан. АкIважва апщIа йпщIаз ауагIа дрыквхIвхIватI. Ауат – «Днауымщтийын-дгIауымщтийын!» – хIва йабарыщIыруа ГъырпIи йыщталтI. Ауи дырзыгIакIуашызтынгъи дырзымкI тшырчпан йгIахъынхIвыхтI.

Араъа акIважва йычваз ахI йпны днаххылын йалхIвтI: «Ауарад зхIваз дгIахIаутI! Дадымыжв йпа ГъырпIи йакIвпI!» – хIва.

АхI Дадымыжв дгIайгвалашвахтI. АхI уахъчIва дызцIабзазауа йтдзы амшIква ангIалыргуз агIан Дадымыжв йщаха амшIхъа гIаста йарасахIаткI дышчапIахаз⁷⁶ гIайгвалашвахтI; акIважвагъи Дадымыжв йпхIвыс ажыжв гIапыллыркъырныс алыгъвра дхъалжъылта ауаъа дгIабгъашвата дшарыхъвашаз гIалгвалашвахтI. АхIи акIважви Дадымыжви ауи йпхIвыси рдырызтIхIва ауат рпа ГъырпIи дгъырдырам. Ауи апш хъзы уахъчIва ахIагъи йгърымгIастI. Ауат ГъырпIи дрымдырызтIхIва ауи акыт дырдыритI. Ауи йани йаби анпсы йхвысквшата, тынхагъи-тынцIгъи, тыдзгъи, гварагъи йымамкIва дйыбагъашвата дшгIанхаз рдыритI.

ГъырпIи йъайыквхъвлауа йтдзыта, дрыщIазщауа хIампIал⁷⁷ тшыткI, йа мгъал⁷⁸ тшыткI гIайыртуа акыт дрыламца жвипщсквша дырталта даъан. Ужвы ари йцIыхъвахуа азаманква рпны ГъырпIи тажв рыщIадзакI лпны дапаман. Ауи ауаъа дшапаму агвлачва йырдыритI, ауаса закIгъи гъырхIвум.

Ари атажв лакIвпI ГъырпIи йани йаби ахI йынхара йшаквдзыз гIайазхIвыз, ауи лакIвпI ахI алыгъва рпны йакIвйыршауа азальма-гIараква йалыргата ГъырпIи йазхIвыз. ГъырпIи дчкIвыныркIвазтIхIва швхIакIва йыман, атажв лажва цIабыргкви йхъатала йбаз ахI йзальма-гIа мчкви йгIарылихын ауагIа йымарыщIлата, йышйылшауала ахI дипыщкIласуамца ауи дахъирышвтырныс гвникIылта даъан. Ауи

⁷⁶ ДышчапIахаз – хвырта шйадзас.

⁷⁷ ХIампIал – апхъазаман ахъвдзы йа анартыхв шыла йгIалхта йжвыта чIахъва цынхъвыта йырфуз афачIвы.

⁷⁸ Мгъал – апхъазаман ахъвдзы йа анартыхв шыла йгIалхта йрыдзта чIахъвацынхъвыта йырфуз афачIвы.

йгвникылыз ауыс адуней йглаквйыжьра ахъазла йылшуз ауи акывин: ахI лакъырды дичпауа уыс джвыквцIартата арыла далагатI...

АхI гвыпыргIа ауарад зхIваз Дадымыжв йпа ГъырпIи йакIвта анырдыр аpegвал йгIайызшIыртын, – «Ужвы ащта хIыквылтI – Дадымыжв йпа ГъырпIи – ззырхIвауа йакIвпI йхIылахъвмаруа! ДъанызлакIгьи дгIау!» – рхIван аpegвал унашва йзырчпан дауырщтI. Аpegвал атыдзква, алыгъвраква дырхъалуа, ашыхIв йыхъвда йтырпIла, акIата⁷⁹ йыквпсазшва зымгIва багъахала дхърыста щуагIа йыкв ГъырпIи дизыпшгIауа акыт даквацIапI.

Аpegвал ари апшта данпшгIуз агIан ахIгьи йыгIвнапIыкI акврышвта дыгъчIвамызтI. Ауи ГъырпIи адгыларта йымамкIва ангIайдыр, – «Ари акыт дгъапамам, апххъа хIатшпква рпны зджьара дбзазауата гIацIцIпI», – хIва йгвы йгIанагын ансимшгIадзагьи пычIвта ауарад тIайгIаз ашыпIаква гIайшвагалун. АхI мшкIы ари апшта йшгIайшвагуз ауарад гIайгIатI, ауарад зхIвуз ГъырпIигьи штшыцIайрышвхуаз йбатI. Араба ахI дгвыргъатI, йтабанчгьи гIатихтI, йгIвыщхъвакI атшы агъаба йадикшалын дгIатрыстI. ГъырпIи ари аниба, – «Атшы срыхIапIта дджвыквнасыргапI», – хIва мурад йчпан ауи тшазирыхIазыртI. АхI ГъырпIи дизыгIадзарныс хвба-цба чIвырхъа ахIа атахъыхымкIва ГъырпIи йчгIвыча кыжвмыжвква йхъа йгIаквипсан, – «УагI, уагI!» – хIва швабыжта дцIыруа атшы дапыраххтI. Атшы рхIатI, зынла йацапан хъамкIыхла йджвыквылтI. Араба ахI йтабанчы гIайнапIыцIшвтI, йаргьи атшы йзымкIхуа дджвыквнагатI. ЙгIархIаз атшы хъамкIыхла йшцуз адзгIыхра⁸⁰ хъала йнатастI. АхI ауаба дгIатахан, атшы ацIыхъва аргылтI, ахъагьи щтIнахын акIвдыр йасуа акытла йархаутI.

ГъырпIи ари аниба хвырчвхIва адзгIыхра ахъкIьала дтрыстI, ахI йтабанчгьи гIащтIихын адзгIыхра днатаххытI. АхI йшIагьи гIашышвтхын дыгъвгъвадза ауаба дщтIапI; ГъырпIи ахI йымба акъамагьи ацIдата йгIайыбгъихтI. ГъырпIи абджбарла дазабахатI. Араба ауи ахI днайыгватI-дгIайыгватI, дйырцIсытI, йжакIьа гIайкIын йхъа гIащтIихтI, йщтIайцIахтI, даникъьатI-данихтI, ауаса ахI закIгьи гьидырхуам – дмахтI. ГIвычIвгIвыс псы дзымбасыз ани ачкIвын дпсыта йщаквйыргылын, ауи дгъимайхстI йа акъамала дгъицрамстI, абджбар найахвын хъатакIла тшйырбгIвытлахтI⁸¹.

⁷⁹ КIата – пслачвакIыга хар (сеть).

⁸⁰ ДзгIыхра – адзы йтнахыз акIвар.

⁸¹ ТшйырбгIвытлахтI – тшырыдзхтI, дымгIвайсхтI.

IV

Зыла гІатыщІта апщІа йпщІаххыхыз атшы мцыра акІважва йанылба ахІвхІвара талцІатІ. Акыт абагІатцан, йпшгІумца ахІ дгІарауын йпны дыргахтІ. АгІвыма кытква йгІартырдаз аьазаква азаджв – «Йгвы цІсытІ», – йхІватІ; азаджвгьи – «Йдзаныза⁸² кІыдшвтІ», – йхІватІ; йхыгІвхузгьи – «ЙчІачІаква⁸³ ракІвпІ», – йхІватІ. АхІ днарчытІагІарчытІатІ, дцІладыркІын йамлысхтІ.

АчымазагІв закІгьи – дгьгІалкъьум, тшгІайымдырхуа дщІапІ. Псайспадзата йынкъвигауа йпсыпнкъвгарагІваца акІвмызтын ауи йпсы тапІ злаухІвуш закІгьи гьйыдхым. Ари апшымца йыквшатІ. Ащымта амара ангІацІшвтІ йаргьи мачІкІ дгІацІнарышвтІ. ДзтІакІвгьи йыжвтІ, мачІкІгьи йкъакъытІ, йгвгьи рыцІа йхьтІхатІ, дкъахвхатІ.

– Арахь угІаскІа! – хІва апегвал йхьа йзичпатІ. Апегвал дгІаскІатІ. – Дадымыжв йпа ГьырпІи акыт дыгьтам, ауи апхьхьа ахІатшпква рпны дапамапІ, сара дызбатІ, стшы гІазрыхІазгьи ауи йакІвпІ. Ауи дгІакІыта араьа дсызгІад! Стабанчгьи схьчы йгІацІацІа! – йхІватІ тшпсищумца.

Араьа акІважва дгІамцІасын, – «Утабанчы абауху? Утабанчгьи уакъамагьи, уымьагьи упщылахымкІва угІагІгхтІ», – лхІватІ.

АхІ ари анйагІа йпсыцІа швабыжта йщтийын, – «Ай, байтамаль, Дадымыжв йласпа сгІанафтІ!» – йхІватІ, йхьабра дахьын, дтанахІвахтІ. АхІ дшитІ, дблитІ, дхІвачвитІ...

АхІ дшымпсыз анйагІа ахІ йапшбыргта ГьырпІигьи йхьабра дахьтІ, – «Сзимайхсызйа йа йпсыхьвда зпсымкъызйа?» – хІва. Ма...

Ари ауахь апны ГьырпІи ахІ йбора днашылын ахІ йтшы ацІыхьва гІапикъытІ, атщІыхьвагьи атшхьапара йанихІан дылалхтІ.

АкІважва бызкІлитІ – «Йахьа утшы ацІыхьва пыркъытІ», – хІва ани мачІкІ йгІацІшвтыз ачымазагІв йалхІвтІ.

– Ай, сара тынхада! Да-ды-мыжв йласпа, й-лас-па! сгІа-на.... – йажва ацІыхьва йзынамырдзахуа ачымазагІв араьа йыбыз акІытІ, йаргьи дататанахІвахтІ.

ЙащтагІайуаз ауахь апны ГьырпІи ахІ йтдзы ашу йалайцІатІ. Амцаблыра акыт гІазнаддатІ. ЙгІайззаз аугІа мачІта йгІасуаз апша йацхьрагІумца ахІ йтлашІа: йхьапщ, йрызна, йхІапчыпква, йыкІадыгв йтшкІарагылаз йпсауатлакв⁸⁴ ацІгІайуата йадыршахтІ.

⁸² Дзаныза – селезенка.

⁸³ ЧачІа – почка.

⁸⁴ Псауатла – акІадыгв йтшкІарагылу бора, бакъ агьиква.

АчымазагІв арыгы йлымхІа йтастІ, йаргы далаблырныс мачІкІ ахІа атахъыхымкІва акІважви аpegвали дгІаджвылырхІван аурам дщІарцІатІ. Араъа ахІ ауи ахІа йзымчІахуа йгвы агІвкъан дпсытІ.

АкІважви аpegвали рхваша ашахв хъващхатІ⁸⁵: аpegвал шарпны квыджьмажвта дырдахтІ; акІважвагы адзы зцІабахыз пслачва дута лыгІвнапІыкІ лгІвыцІаракІ агвы дгІаквхатІ.

АхІ йщамакъы, йщасса, йтшанква акыт тыгъь амчІварата йана-мырчІвуз агІан ГъырпІи ахІ йымъа йыбгъа, ауи йабджьарква йкІныта – «Швара йшвчІвыпІ, швара йшвпхдзыцкъапІ», – хІва ашачва дрылагылан...

*Абаза турыквa.
ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.
– Ставрополь, 1947. – 3 – 13 ан.*

КІТІМ, КІТІЩ, КІАКІАНА РТУРЫХ

І

Даъан-дбазун ахІ лыгажв
Хъамабзи, саран⁸⁶ зальымдзакІ⁸⁷.
Дйыман ауи тагвжва тажв
ЧасырбгІа⁸⁸, кІважважв мчдзакІ.
Ауат гІари, тынха-тынцІы,
МадзахІвалагІв йа датша ъахІлыы
Зынгы, зынгы дгърымамызтІ,
Дрымазарагы гъыртахъымызтІ.
КІваттачата⁸⁹ акІвын йшаъаз,
Рыла азгІакІылцІуан йырбаз,
Арат рымлыкв гІаздыррхІаз,
Ауи ахчарагы йзадырцалыз
Ауат рлыгчваква зынгы
ЙгърымпыштытІ лахътІыла,
АхІ йкъамчы алыгчваква
Рызкв гІамнадатІ ймачІымкІва,

⁸⁵ Рхваша ашахв хъващхатІ – ргвы йтаз гыгІардамыхІвтІ.

⁸⁶ Саран – пскІа.

⁸⁷ Зальым – чвгъахагІвы.

⁸⁸ Час – фачІвы; «часырбгІа» араъа апны – атажв ауи аъара дпскІанта, афачІвы лымшара ацынхъвы йлырбгІаныс рыцІа йгІалылхуан.

⁸⁹ КІваттачата – пскІата.

АкІважважв лкшага гІва лаба
 Алыг хІвсыса мчдзата йаргваѡатІ.
 Йанитахъыхым атшынги
 Йгварицарныс ауашта йъаныз –
 Абарат ашвара дуква йгІарылцІла
 Йырдахраги рылымшауа, рахІчва
 ЙакІвдыршауа ачыдагІа мчква
 Рдыруа, йырчхІауа йпщІан.
 Арат дара бзита йырдыруан
 Йымкъвауата ауат ражвынтахъа
 Апны рахІ ауат шгварицушыз,
 ЙкІадрышвхуа ахІабырчбыр апшта,
 Арибырг апшта бзита йырдыруан
 ЙзыгІзахуаш гІари рымамкІва
 Йангварцахара, амла чвгъа
 Йшагуш йнапІкъѡащпІкъѡауа.
 Абарат рпшыртата агІвнагІви⁹⁰
 Ауи йтажв агІвнакъвыти
 ЙзыгІзахуаш гІари раура
 Ртахъыта уахъги тшынги
 Щардала ари агвтыхъ йазхъвыщуан,
 Ауаса гІари-тынха дгырмаутІ.
 АхІ лыгажв йаджъаль гІадзан,
 Щарда дщІамкІва дпсытІ;
 Атажв кІважважв дадцалхан
 АгІвнагІви йтажви дгІарзынхатІ.
 АкІважважв йакІвлыршуз амчыра
 Зныз амыз цатІ, ужвы ауи
 Ахвши ацхи рапшта чвала
 ДтІатІахатІ, дхъагІахатІ зынла,
 Амчыра шамуыхуашыз лдыртІ
 АгІв бзи кІасги лхъа йахъалцІатІ.
 Ужвы ауи агІвнагІвы ажва
 ХъагІа йалхІвитІ ймачІымкІва,
 ЙлыргІвзитІ ахъвы злацауала,
 ЙагІвсыз ачыдагІа чвщыраква
 ДрыщтапІ ауи йылрылашарахныс.
 АщтанчІв ачва тшапсахызтІхІва

⁹⁰ ГІвнагІв – абайа йыгІвна, йхакв апны йынхауа агІвычІвгІвыс.

Агвыжв таркІвапІ багъадзата.
 Ауи лажва зымгІва кІынхІарапІ⁹¹.
 Алыхвта дзы акІума!
 Йнахъата ауи дъасахатІ,
 Ауаса – аквыджьма уасахума!
 АкІважва лтІатІари лхъагІари
 ГазлыщІыз гІдырхитІ швари хІари,
 Дадцалхан агІвнагІвы йгІайалхІвитІ:
 – Амлыкв зымгІва уара йучІвыпІ,
 Йутахъдзу азыха, спсы ушІашватІ!
 Съадзабгу амлыкв сара салагІза,
 Санспрагъи салацІацІах сумырпудуа!
 АгІвнагІвы ауи лажва найахвитІ, –
 «Йзамуайа, йщахвпІ», – йхІвитІ,
 Арат ахыгІважвычІвча⁹²
 Ащца – хІва йацбазитІ;
 МшигІадзапхъадза рнышвынтара
 МачІ-мачІымца йазаргванхитІ.

II

МшкІы агІвнагІвы атшква
 Дзыжвра адзхъа йырцатІ.
 Атшква рлымхІаква дырцІсуа
 Дзы рыжвитІ дара йтынчдзата.
 АгІвнагІв лыгажв адзы атшпы
 ДгылапІта днапшыгІапшитІ.
 Ауаъа акІваззарта⁹³ апны
 Йыдзцауа чІвакІ хъыта йбатІ.
 Йбаз ачІва къапщмаскІапІ,
 Адзшвахъкви ахычІмычІкви
 Йрылата йдзцауа йхъыпІ.
 АгІвнагІвы ачІва дайлахІатІ,
 ЙгІатыйхын йджъып йтайрышвтІ.
 АчІва гІвхъвыкІта йагІвйыршатІ,
 АгІвтажвчва бжакІ-бжакІ дирыфтІ.
 Ауи зфаз атажвква жвмызкІи
 ЖвмышкІи анырхъыцІ агІвыджьгъи

⁹¹ Лажва кІынхІарапІ – мцыпІ, йазхъацІа гъауашым.

⁹² АхыгІважвычІвча – йажвыз ахыгІв.

⁹³ КІваззарта – адзы тынчта йъацауа, йъатагылу.

Йара гІамтакІ йазалуа зынла
Заджвы-заджв цІай раутІ.
АгІвтажвчва рцІайква закІыла
ЙбжамкІва йнахъата йапщдзапІ;
Рквпшыра-чвапшыра, хъантара
Агъиквалагъи ауат ацапшыпІ.
Ауат щтІызхыз апхІвысква
Арат агІвыджъ рчвалагІващатІ:
«Ари ани дылпапІ», – рхІвушта
Йырзымдырхуа йырчвалалтІ.
Ауат ргараква йангІарылцІ,
Йапшыта чгІвыча ршвырцІатІ.
Араъа ауат агІвыджъ рыщІагъи,
РыщІагъи швабыжта йалагІващатІ.
АчкІвынчва духатІ, ашварацра
ЪачІвагІата йыркІын йшварацитІ:
МшигІадза ауат шварах дукІ
ГІарщитІта жвгІвала йгІаргитІ.
АхыгІважвычІвчва шварах
БыгІвлашала⁹⁴ ауат йдырчитІ.
Ауаса акІважважв мшигІадза
РыщІа-рыщІа йацрылхуа дгІвитІ.
Ауи йылгъру лыгвтыхъ дафитІ,
Чви жъи ауи йгъылнаркІыхуам,
АгІвычкІвынчва рынхарагъи
ЗакІылагъи ауи дгъайгвыргъьум.
Лпа дахІхара амлыквгъи
Ауи йчІвхара лтахъхатІ,
Ауаса акІважважв дгъылдырам
АгІвычкІвынчва рыуа лпа.
Ауи тамамта дылдырырквыныз,
Швабыжта дылбжъушын. Ма...

III

АкІважважв апщдза лхІвитІ,
Ауаса лгвы йту дащитІ;
Ауи агвымхара бахсымата
ЙгІашуа йылгърапІта – дащитІ.

⁹⁴ БыгІвлаша – абыгІв йгІатыцІуа аквынцІ.

Агвымхара дгъагІанарбум, дгъарчІвум,
 Дгъаргылуам, чвгъата дынкъвнацитІ.
 Лгвтыхъ ахъа хъылтІуашын –
 Ма, йыззхъалцІара дгълауам,
 ЙшгІалрахари йшылхІвуши
 АмгІва дыквызцІара гълауам.
 Уара уыжвкъвыдкІ алгара
 Йазпшума, азаман агІвситІ.
 Арибырг апшта апсрагы
 Адзрагы гвыгъитІ, йгІаргванхитІ.
 УахъчІва – уачІвы, уачІвыркІвах –
 УачІващта гІанарихуа йакІвшитІ.
 АкІважважв лылахъ аквыпІ,
 Ауи швабыжта дыгвжважвитІ:
 АгІвычкІвынчва хъацІахитІ:
 Ауат йыртагвжвагІагІахатІ.
 АкІважважв зынгы йылтахъымкІва
 Ауат агІвыджъ бзидздза йабабитІ;
 Ауат рпсы кысакІ йацтапІ,
 АгІвыджъгы асыкІ йацтачвитІ;
 АгІвычІвгІвыс йгІвылакІ рапшта
 Ауат ацгвыргъыитІ, йацчІвыуитІ.
 АкІважважв дызлу ауыс
 Ауат гъалам ауасахІвагы,
 Ауи зынгы йгъгІалашвум
 Ауат агІвыджъ рычва-рпхызгы.
 АхыгІв ажвычІвчва рчІвы
 Шнадырхъара амаль йацтапІ.
 Ауат ахыгІв ргвы шырхчара,
 Ауат рыртынчра йапщылапІ.
 Ари атгІачва йтынчымкІва
 Йрылу акІважважв лгвы
 Йташвыз, йымчу ашвра
 ГІалайситІ, ауи заджвы –
 УасаражвкІ⁹⁵ дылтахъыпІ:
 Ауи лхъвыцра йгІанагыз уыспІ,
 Кыт гІвымакІ тажв-уасаражвкІ
 Дтата ауи зджъакІы йгІалархІвтІ.

⁹⁵ Уасаражв – гвыбзыгъа, шарда здыруа, закъыль цІару.

АкІважважв зынла тшадылгалын
 Атажв-уасаражв длызцатІ.
 Лгвтыхъ йхътІыта ауи йлалхІвтІ,
 Ауи хъапщ тоба лылтырныс,
 Длыртыдзныс⁹⁶ багъбата длыргвыгъатІ.
 Тажв-уасаражвта ахІвра
 Йылу ахъапщ тоба йхънахыз
 Зджъара йгІанымхауа швабыжта
 ДгІалайгвыргъатІ ауи йлызцаз.
 Ауасаражв лшан⁹⁷ гІайтІ,
 ЛпынцІагъи дахъын йгІалхІватІ:
 – Бара тшырчмазагІвта, амца
 БкъатІамазта батшпныл, слашара!
 АгІвычкІвынчва швпны йангІайхра
 Бара йбпахауа араба ласыта
 БхъигІвапІ, ауи бгІаштІихпІта
 Ачвартагъвы быквицІапІ.
 Йбпам анахъани дпхащапІта
 Зынла атдзы дджвылкъбахпІ.
 БщтІызхуа бара дбпапІта –
 ДбмыргІващахын, хцІара йынцІа:
 Ауи йлымхІа атІатІара
 МачІдзата йпкъы апсартла!
 Ари амщтахъ йымкъвауата
 Ауи бычкІвын «КІтІым» йыхъцІа!

IV

Арат ажва къомкІ анлагІа
 Атажв-акІважважв дцІарахатІ,
 ЛыгІвщапІыкІ хыц⁹⁸ рыцІазшва
 Дпауамца рпны дгІайхтІ.
 ТшылрыкъъатІамазын амца
 Дкъуа, дгъызуа датшпнылтІ.
 АгІвычкІвынчва рпны йгІайхтІ,
 Атажв къъатІамаз дырбатІ:
 Азаджв йарасахІат дджвылкъбатІ,
 Анахъани атажв дхъигІватІ,

⁹⁶ Длыртыдзныс – тдзы лылтныс, йылзылчпаныс.

⁹⁷ Шан – хІаль, абаща; «лшан гІайтІ» – лабаща, лчпашаква бзихатІ.

⁹⁸ Хыц – хрихыц, сагІындакъ.

ДгІаштІихын ачІвара дыквицІатІ.
Араѣ ачымазагІв дбзихатІ.
АчкІвын ахцІара йнылцІатІ.
Йымкъвауата ари ачкІвын
АкІважважв «КІТІым» йыхьылцІатІ,
Анахъани ачкІвынгъи ауаѣ
Ауат ажвычІвква «КІТІыщ» йыхьырцІатІ.
Ауаса арат агІвычкІвынчва
Арат ахьызквалагъи йгъалмыргахатІ:
Ахьызква «КІТІым», «КІТІыщ»
Ахъаз хьызгІвацата йгІанхатІ.
Ауаса хІара хІтурых апны
Ауат ахьызква гІахІрысабаппІ.
Ауасаражви акІважви анайчважвуз
ЙабархІвызла хІынхауа йгІахІырбитІ.
Ари амщтахъ йымкъвауата
Атажв-акІважважв дпсытІ,
Лгвтыхъ КІТІым йалхІвра
Дахамдзауа ауи дыхвтыкъватІ⁹⁹.
Ари амщтахъ алыгажв-
АгІвнагІвы апсра гІайхьыздатІ.
ЙгІанхаз ахыгІв ракъыльква
Аквшвауа бзидздзата йацбазитІ.

V

ГІальаматта йбзаууз рбзазара
Абыз мыжда-къыжда гІазгылтІ:
Хьапщ тобата атажв-уасаражв
ДызрыхІвачваз амц йазцатІ;
Ауи ахъазгІваца йажвабахын¹⁰⁰,
Йдзцауа ахІауа йыладзхтІ;
Ари атажв-уасаражв лгвы
Швабыжта, ймачІымкІва йыцІалтІ.
Асабапи азарари дырзымхъвыщуа
Абыз гвымха джвыквылцІатІ.
Уыста акІважважв йынкъвылгаз
ЗымгІвадзугъи, йутахъызтын

⁹⁹ Хвтыкъвара – псра.

¹⁰⁰ Ажвабах – ажва мцы.

ЙацылцIауа, агIвнакъвыт йгIалалхIвхтI.
 Атажквa йгIадыршыз ахъвш
 КIтIым мыгIва йгIайзалтI.
 Ауат йакIвдыршаз агвымхара
 Ауи дарбцIуа йгIайыквхIатI.
 Абыз гIазайдзаз агIвнакъвыт
 КIтIым рыцхIа дизычвгъахатI;
 ЙхътIымкIва, дара ймадзата
 Ауи дгIайызщыгIвалуа¹⁰¹ далагатI:
 АчкIвынчва шварацра йанцауа
 КIтIым йартмакъ йталцIитI
 БыгIвнифата джъыкIа-чашв,
 Арахъари чашв цкъа йзыталцIитI,
 ЙангIайхрагъи КIтIым аджъыкIа-
 Чашквa фачIвыта йзыквылцIитI,
 Арахъари ачкIвын – КIтIыщ
 Ахвша аквчвата чашв йзыквылцIитI.
 КIтIым ари ауыс гватра
 АзйымамкIва аурызма – йчхIитI.
 КIтIым йджъыкIа-чашв айшаква
 Абна атшпы ацIла акIынхIара
 МшигIадзагъи йтайцIитI.
 Ари апшымца ацIла акIынхIара
 ДжъыкIа-чашв айшала йырчвхатI.
 КIтIым мыгIва амла дагитI.
 Ауи дагIвыхъвахын дныкъвитI.
 КIтIыщ ари ауыс чвымыгъ,
 Цабыргыта, закIгъи гъалидыргIум.
 – Йыууа, йучпа ачIвыйа? – хIва
 КIтIым дицIгитI – дгъагIайырбум.

VI

Арат агIвыджъ шварацра
 Йшцалауа апшта йцатI.
 ХъвлагIанцIакI абна гIаршвагатI –
 ЗакIгъи гъырмаутI, ймачIвахатI¹⁰².
 ЙцIыхъвахаз абна йгIалцIхтI.

¹⁰¹ ДгIайызщыгIвалуа – дгIайызарархауа, чвгъара йыщтанкъвылгауа.

¹⁰² ЙмачIвахатI – сабап гъгIалрымхтI, мцърата йгIанхатI.

Абна атшпы ауат анГадза
 ЙГашАсын ари абарХІвТІ:
 – УахьчІва хІхква гьуагІвырльымызТІ:
 Ауат ужвыбырг йтыщтра атахьыпІ;
 АуасагІваца йтыхІымщтуата
 НашанакІ¹⁰³ хІайхсра атахьыпІ.
 Анаѣ абани ацІлажв йгылу
 АкІынХІара нашаната хІтахыспІ:
 ХІГІвыджь хІыуа рыцІа
 ЙпчараХІу араѣ дыГІбапІ – хІва.
 КІТІыщ дхысын ацІлажв
 АкІынХІара бырг йтайрышвТІ;
 КІТІым дхысын – ауыгыи
 Тамамта ауаѣ даквшватІ.
 Арат агІвыджьгыи рхква
 КІТІым йчашвква йрылашватІ.
 Ачашвква йыртаз аджьыкІа
 ШкІвокІвадза ауаѣ йГІатпІлатІ.
 Ари зачІвыз КІТІым йдыруан,
 Ауаса КІТІыщ йджьайщауа далагатІ:
 – УнайстІ! Ари йамагІныйа? Араѣ
 ДжьащахьвакІ аѣапІ! – йХІватІ.
 АгІвыджьгыи ауаѣ йабарцатІ,
 АджьыкІа чашвквагыи рбатІ.
 – КІТІым, сыла йапшу!
 Ари зачІву гІасахІв! Уара йудыритІ;
 Шварацра хІГІайпхьадза уара
 Араѣ угІашІаслун – йыздыртІ
 Ужвы уара уызГІашІаслуз:
 Арат ачашвква уара йтауцІатІ,
 Арат хІан йылчашвла сгвыгьитІ;
 АцІабырг гІасахІв – суыхІвитІ!
 – Момо, саща ду! Йгьсыздырам,
 Ауаса сара уахьчІва йуасХІвитІ:
 ХІпны уахьчІва йашІарышвта
 Сгьнайхуашым, спсы уфатІ! –
 КІТІыщ арат ажвакв аниГІа
 Ауи дѣагылаз хын дхьынХІвыТІ,

¹⁰³ Нашана – йанхысуа ахы аквшваныс йызкІылпшуа (мишень).

Ара̄а йыквлащцан йзымчІахуа
 Акврыс апшта дначвылтІ.
 МачІ-мачІымцара ауи тшгІайдырхын,
 Ауат ачважвара атаджвыквырцІахтІ:
 – Сара цІабыргыта йуасхІвитІ:
 Сара хІпны сгънайхуам.
 Уара уцах, хІаныжв дыгІза!
 ЙлауымхІвын ауи йхІвачІвым!
 – Уара упсырта, уыздырта –
 Сара йыспсыртапІ, йсыдыртапІ,
 СуыцнайуаштІ уара ӯацауа,
 ХІангъи йшылтах̄у дбзазапІ!
 – Момо, ауи йамуаш уыспІ,
 Уара хІпны уцах райшата,
 ДыбжамкІва хІаныжв дыгІза,
 Уара бзи субузтын, саща!
 Уцах ажвакІ аламкІва;
 Уара спси сабги удырра
 Утах̄ызтын йчпа араса:
 МшигІадза ашахв апны
 АсагІындак̄ х̄ажьыл уара,
 АсагІындак̄ ауа̄а пквышта¹⁰⁴
 ЙгІалбгІахуазтын – сара сабгапІ,
 Ауаса ауи ща акІныта
 ЙгІалбгІахуазтын – сг̄а̄ахымта,
 Спсх̄а шгІауаухуаш уазгылпІ! –
 Ари щардара ауат йамаркІытІ,
 ЙцІых̄вахуз апны ауыла йангІалтІ.
 КІтІыщ рпныла йырхаухтІ,
 КІтІымг̄и йх̄а джвыквигатІ.
 Абар атажквва йакІвдыршаз
 Ауыс гвымха йгІанагыз:
 Бзидздзата агІвайщчва йабабуз
 Йыртах̄ымкІва ауи йак̄внагатІ.

VII

КІтІыщ йунашва ашІахІрыспІ,
 Ауи йанагІахара хІаквчважвапІ,

¹⁰⁴ Пквышта – ахрихыц апыкв шкІвокІвата.

Ауаса ужвы КІТІМ
 Дызнарцаз ауыс гІахІхІвапІ.
 КІТІМ дахъацауа йымдыруа
 Йпахъ зланархазла дджвыквылтІ.
 Ауи амла дагитІ, ддзышитІ,
 Ауаса дашІамсуа дымгІвайситІ.
 Ауи мчыбжыкІ дымгІвайситІ,
 ГІвымчыбжъа дымгІвайситІ.
 ЙцІыхъвахаз бна лашцара дукІ
 Ауи дызлацуз амгІва дыцІанагатІ.
 АмгІва цумца амгІващ йазцатІ,
 Ауыгы абна йыцІадзхтІ –
 КІТІМ абначвыцІа лашцара
 ДгІватІыматІуа дгІалахатІ;
 Абна жвпІи акъвадахакви
 Абагъ йащаІаз ачвынцІы
 Апшта дзымпІатІаухуа дырщаІатІ.
 Араъа уадгына дагвызшва
 БжыкІ йлымхІа йгІатастІ;
 Ауыла йырхауын жвгъыркІ
 Апны бнаджъмаквкІ найбатІ;
 Тшырзичпан ауат аджъмакв
 КІТІМ ауаргв-хІва дрылахыстІ:
 Ажвгъыр¹⁰⁵ арыхІвачвауа араъа
 Бнаджъма мыкІвакІ¹⁰⁶ гІабгъалтІ:
 Ауи ачва ласдзата йахъихтІ,
 АщацІа¹⁰⁷ дастІ, амца дугъи
 АквицІан ажы йрыдзитІ.
 ДахъагІай йымдыруа бнагІв¹⁰⁸ дукІ
 Дсакъдзауа КІТІМ дгІайыдчІвалтІ.
 АбнагІв закІгы гыхІвум,
 Зны ауи КІТІМ дгІайпшитІ,
 Зынгы йшІадзы йзымкІхуа
 КІТІМ йрыдзуа ажы дапшитІ;
 Ажърыдз дамцІасныс йгвалапІ:
 Мадза-мадза ауи тшгІазичпитІ.

¹⁰⁵ Жвгъыр – хІакъвара ссала йалу агъаба.

¹⁰⁶ МыкІва – жы бзита йызкІну, йпсылу.

¹⁰⁷ ЩацІа – амца гІазлырцауа хІахъв, «кремень» – ззырхІвауа.

¹⁰⁸ БнагІв – гІвычІвгІвыс квпшыра йымата абна йылабзауа.

КІТІМ ажърыдзла абнагІв
 ДишІасырныс гвникІылті:
 Ажбы зхъаз амші жъыхчІва
 ЙыгІвнапІыкІла багъата йгІайкІыті,
 ТшгІайыргъвгъван абнагІв дишІастІ.
 АбнагІв абна гъарпагъаджъта
 ЙрыхІвачвауа дута дхъвагІгІатІ,
 ДщтІчІван ауи ахха – хІва
 Абна йрыхІвачвауа дджвыквххті.
 КІТІМ ахвырчвхІва ауи
 ДйыщкІлахысын дахъирышвтті,
 АбнагІв дгІащтІчІвахті, ауаса
 Цыгвхърышвт йчпауамца дыгІвиті,
 КІТІМгы айшыста днайыщталті,
 Ауаса абнагІв ауи дичвыдзті.
 Ауи абнагІв йгІайыщтІчІвуз
 Ащаламца йыщта гІайаухиті.
 Ащта йырцумца, бадз¹⁰⁹ хІагІакІ
 Йнадицалті, йаргы дгІашІастІ.
 Абадз ахъахъ машв¹¹⁰ тыпкІ аъара
 Цкъарта амата йнайбатІ.
 Ауаъа бнагІв тажвкІ дчІвапІ.
 Ауи лыгІвщапІыкІ раута,
 Дыгврымуа, дчІвыуа дчІвапІ:
 Ауи лбжъа КІТІМ йхвыз
 АбнагІв йхъа аныта дчІвапІ;
 Ауат рыщтахъла хІатшп
 Лащцара тшвакІ наубитІ.
 КІТІМ шарда дымхъвыцуа
 АбнагІв тажв дналайхсті.
 КъымкІ лымхІвауа ауи зынла
 Абауаъа КІТІМ дахъирышвтті.
 КІТІМ абадз хІагІа дхъалын
 Йхвхаз абнагІв днайхъадзгылті.
 Швокъщхъвала ауи йхъа
 Дасуа-дасуамцара йтайырпІапІатІ.
 КІТІМ ахІатшп лащцара

¹⁰⁹ Бадз – пххъа.

¹¹⁰ Машв – агвадз ъаквырпсауа.

ДыщІалын ауи гІайшвагатІ;
 ЩацІа кІвагъакІи¹¹¹ хІваспакІи
 РахІа ауаъа закІгъи гымаутІ.
 Арат рымщтахъ КІтІым йымца апны дгІайхтІ,
 Абнаджъма ажъы йрыдзуа,
 Йфауа ауаъа дгІачІвалхтІ.
 КІтІым дчатІ, тшпсищатІ,
 БыгІвнифа шардагъи найахвын
 АмгІвайсра ауи даталагахтІ.
 Ауи дызланагаз абна ду
 Йхыдж¹¹² днанардзан дгІалцІхтІ.
 Ауи дымгІвайсуа-дымгІвайсуамца
 Ауаъа зджъара гвартакІ¹¹³ дыквнагатІ.

VIII

КІтІым дызквнагаз агварта
 ГІайпылын ддрайгватІ, йчІархІтІ.
 КІтІым араъа агварта йыквыз
 Ауасахча ахІба дицІгІатІ:
 – Ари ахакв зачІвхаквйа?
 Ари агварта зчІвуда? – хІва.
 – Ахаквгъи ари агвартагъи
 ЙылчІвыпІ апхІвыспа КІакІана.
 Ауи гвартамца ари апш
 Быжъгварта дукІ лымапІ;
 Гвартипхъадза мышцарата
 Быжъба-быжъба мыш рызбжъапІ;
 Йбыжъбахауа агварта уантыцІра
 Хахъа-хымш уамдарыквын
 КІакІана дызту акыт унадзитІ,
 Ауи лтдзаквгылагъи убитІ,
 – КІакІана – ззухІвауа йылмагІныйа?
 ТахІа дымцасызтын – дзымцасйа?
 Лыквла¹¹⁴ намдзаскІва акІвма?
 – Зынгъи тахІа дгъымцастІ,
 Лыквлагъи надзахъатІ – йылцагІапІ,

¹¹¹ КІвагъа – гврахІа.

¹¹² Хыдж – йузымчІахуа гІапсара ду.

¹¹³ Гварта – ауасаква ъаркІуа.

¹¹⁴ Лыквла – лысквшква.

Ауаса ауи швабыжта дымчыпІ,
 Адура дута йахъылрыкъъауа далапІ,
 Йлыщталуа хъачвамщара йзылчпитІ,
 Ауи гІвыта дамуыхуа дылчпитІ.
 – Ауат зымгІвагъи гъуысым, саща!
 ЙгІасахІв ауи дахъъану ахъата!
 – Ей, хІысас, хІысас! Адзра
 Йауымтын, усыздзыргІвы, ухъа!
 Ауи лыщта гъымшым¹¹⁵ – ухъымлын,
 Тшуымрыдзын, унапІыла лабашІаба¹¹⁶.
 – Момо, суыхІвитІ, уара амгІва
 СыквІа, сахъацуш сырбагІваца,
 Уара йамыкІв гъуымахым:
 ЙгІасаухІвтІ КІакІана луысква! –
 КІТІым йартмакъ быгІвнифа
 Бахла багъата йыржвагватІ,
 АмгІвагъи йдырбан дауырщтІ.
 Ауи бжъахъа-бжъымш дымгІвайсын
 ЙгІвбахауа агварта днадзатІ.
 Ари апынгъи йапхъахауа
 Агварта йгІайархІвыз гІайархІвтІ,
 Ауаса КІТІым йгъйымуытІ,
 АмгІва гІайдырбан дджвыквылхтІ.
 Абари апшымца КІТІым
 АцгвартакІ йыщтахъла йгІанижътІ.
 Йбыжъбахауа агварта дазнайтІ,
 Араъа ауи швабыжта йгІайыхІватІ:
 «Йныжъ, ухъынхІвых!» – рхІватІ,
 Ауаса КІТІым дгъырзымдзыргІвытІ,
 КІакІана йылбашахушла¹¹⁷ дрыхІватІ.
 – ХІысас! КІакІана лбаша амальта йаму –
 ЙуахІхІвитІ – ари акІвпІ:
 Уапхъала хымшкІы уымгІвайспІ,
 КІакІана лкыт уара унадзапІ,
 Акыт мдзакІбырг¹¹⁸ апны
 Хъыбтыдз чкІвынкІ гылапІ.

¹¹⁵ Гъымшым – йгъбзийым, йгъхайырым.

¹¹⁶ ЛабашІаба – ахъазгІваца.

¹¹⁷ Йылбашахуш – дшибуш, дшлынйуш.

¹¹⁸ МдзакІы – ацІыхъва, агІвына.

Ауи атдзы апны тажв
 НажгІвыршІыдзакІ¹¹⁹ дыгІвнапІ,
 Ауи атажв амара анГІашуа
 Ауи лыцтахъ агваныла,
 Лпахъгъи атдзы ауацІала
 Йнархата ашвхъымса дыквчІвапІ;
 Ауаъа ауи лхъабра лпахъла
 ЙкІархвхвата йлыквпсата дубапІ;
 Ауи лыгІвкІыкІакІ лыцтахъла
 ЙГІархърышвтта дчІвата дубапІ;
 Мадза-мадза ауи улызцапІта,
 Йлымдыруа тшналыквурывшпІ.
 ТшлыквуымрышвскІва угІалдыртІ –
 Уара удуней уалгадзахъатІ.
 Ари апшта ауыс нкъвугарыквын,
 Ауи уара дучІвыпІ – дгІаукІытІ.
 Йутахъдзу ауыс лыдгал,
 ГІвза цІабыргта дгІаузалпІ.
 КІакІана лбашагъи ауи
 Тамамта уара йгІауалхІвпІ.

IX

Сальам абырххын хІ-КІтІым
 КІакІана лкытла йырхаутІ.
 Ауи хахъа-хымш дымГІвайсын
 КІакІана лкыт днадзатІ.
 Ауи дсакъдзумца атажв-уыд
 ЛтдзычкІвынгъи гІайаутІ.
 ЙшгІайархІвыз апшта, атажв
 Ашвхъымса дыквчІвата дибатІ.
 Мадза-мадза ауи дналыквщцылын
 Зынла атажв тшналыквирывштІ.
 Атажв дгІархІан дгІаштчІватІ,
 ДгІацапшын – КІтІым дылбатІ.
 – Ай, байтамаль¹²⁰, усайгІайтІ!
 Йутахъу гІасахІв! – лхІватІ.
 КІтІым йуыс зквыз йалыргата

¹¹⁹ НажгІвыршІыдза – шарда здыруа, шарда зылшауа, уыдра злу.

¹²⁰ Байтамаль – агвасра гІазырбауа шІтражва (междометие).

Араѣ атажв-уыд йлайхІвтІ.
 – АлахІ-алахІ! ЙбзипІ, йщахвпІ.
 Уара сара успахатІ –
 Зджъарагы уымцан, араѣа
 УчІвазла! СуызгІайхпІ ласдзата.
 Йгѣауашым ауыс, КІакІана
 Лхѣапщ ѣатлын уара йуымамкІва,
 Ауи сара швабыжта йсызхѣалцІитІ,
 ДсыздзыргІвитІ, ѣатлын гІасылтуаштІ,
 Ауи гІазгырквын йуасхІвпІ
 Уара ауыс шынкѣвугуш, – лхІватІ.
 Атажв-уыд ауи ѣара дакІыхуазма!
 КІакІана ѣатлын гІалырцзатІ.
 – Ари ѣатлын уымрыдзын,
 Ауи унапІы йхѣацІа! – лхІватІ. –
 КІакІана лпны уцара, спа,
 Швабыжта уыс ду апщылапІ;
 Ауи лымгІва аура зуру
 Апшыхвчва-кѣарагІвыльчва¹²¹ гылапІ;
 Ауат агІвычІвгІвыс дныжѣхта
 АцІисгы ауаѣа йгѣагІвырщтуам.
 Ари ахѣапщ ѣатлын ауат
 Йдуырбарыквын зынгы угъыркІуашым.
 Араѣа утыцІта уцумца
 Апхѣадза цхІа дукІ уазнайпІ.
 Ауи ацхІа агІвхѣатакІгы
 Аквта апынгы уагІа гылапІ.
 Ауат ари ѣатлын дырба,
 Ауи дуырбарыквын уагІвырщтпІ;
 Ауат уанрыгІвсра йтшвадзата
 Урам райшадзакІ убжѣалпІ,
 Ауаѣагы ѣатлын дырба –
 Тынцдзата ауатгы уагІвырщтпІ;
 Уцумца КІакІана лайха
 Гвара хІагІа ду унадгылпІ:
 Айха гвашв апны хыгІвхѣачва
 Уырфушызшва йгІаупыралпІ,
 Аратгы ѣатлын дырба –

¹²¹ КѣарагІвыльчва – ахчагІвчва.

УадыргІвана акІадыгв утшкІаралпІ.
 Ауаѣ ала гварта мчыта,
 Ауат абарыс йгІауыжвылпІ.
 Уымшван, умырхІан, аѣатлын
 ДырбагІваца – ауат ашІасхпІ.
 Ауат урыгІвспІта, йцІыхъвахауа
 Араѣ жвахакІвакІ гІауыжвылпІ,
 Ауатгѣи уара уырчвымшван,
 Аѣатлын дырбагІваца – йашІасхпІ.
 Арат рымштахъ уара ауаѣ
 Тажв-уыд хыджкІ¹²² дгІаупыралпІ –
 ЛшІа ахърыхІа, амцабыз ауи
 ЙгІалшІыкъбауа, лпыцква цІарата,
 ЛгІвылакІ аф¹²³ гІарыцІкъбауа,
 ЛнапІхы-щапІхква майысата¹²⁴.
 Уара ауыгѣи уылчвымшван.
 «Ма», – хІва аѣатлын ауи йналутпІ;
 «УгІай», – лхІвапІта уджвыквылдапІ,
 ЛцІыхъва утагыла ухъалдылпІ
 КІакІана лтдзаквгыла хІагІа.
 Ауаѣ уанхъалра уара райшата
 Ахъапщшв уазцата, – «ЙнатІы», – хІва
 Ауи мачІта унаквспІ.
 Араѣ КІакІана дгвыргъѣачІвауа
 ДгІаупыралпІ, ауи уылрайгвапІ;
 Ласыта ауи арымдза гІалыргылпІ,
 – Ари уыквчІва! – хІва дгІауыхІвапІ,
 Арымдза уыквчІвапІ, ауаса
 Швабыжта усакъха, арымдза
 АцІасуа араѣ йалагапІ.
 УгІащаквхама – угІащаквхатІ.
 Ари амцтахъ КІакІана – «Ласыта
 Асас дгІашвырча!» – хІва дцІрыпІ.
 МацІаугІвыта швгІвы закІы-закІ
 Айшва рымата йгІадзапІ.
 Ауаса айшвакІ йыкву афачІвыкІ
 Уара уажвылта йуымфан,

¹²² Хыдж – йажвдзас.

¹²³ Аф – ажвгІванд мачвысра.

¹²⁴ Майысата – швабыж йцІарата.

Айшви́пхьадза шIацIакI айхIа
 Уымфауа айшвакIва пшцIдуыргапI;
 ЙащтагIайуа KIакIана уара
 Чварта агвныргIвыкI уылалцIапI,
 Ларгьи датша чвартакI дылалпI.
 МачI-щардагьи уара уымчвын!
 Уычвма – гIвыта уамуыхуа уцапI.
 Лара данычвра ауи лчварта
 ЙыщIу апшвахIв¹²⁵ гIацIухпI,
 Ауыла ауи ачвартагъвы дызкву
 ДгIаумыршыхауа дылашIаухIвапI.
 Ари амцтахъ ауи дгIашIыхапI.
 АгIвпшвахIвкI ауи йшIылчIвапI,
 Йхпахауа лзышIымчIвауа далпI.
 Абараъа уара уымнакIгIакIуа,
 Лчварта ахъа апны йаныхIу
 Аджъаз¹²⁶ къамч гIауахвпIта акшара
 Уымч йшгIанагуа уалагапI!
 Утагылта, айгъдзах уымамкIва
 Уара швабыжта укша-укша!
 Араъа ауи уара дгIауыхIвапI,
 Ага торасгьи ауи дырталпI.
 Ауаса уара ауи тшаумыржъан!
 ЙцIыхъвахауа апны ауи дгIауыхIвапI:
 – ЗхъацкIы сцара! Укшара
 АшIарысх, йшутахъу сузалпI! –
 Абараъа ауи ныха лырхIва!
 Абарат ахачIвкIва йбжамкIва
 Йуырхъйарыквын KIакIана,
 СычкIвын, уара дучIвыпI.
 Момызтын – сгъуымбатI-угъзымбахтI.

X

Ахъапщ ъатлын найахвын
 KITым амгIва дыквылтI.
 KIакIана лъатлын дйырбан
 АкъарагIвылькIва ауи дагIвырщттI;

¹²⁵ ПшвахIв – цепь.

¹²⁶ Джъаз – бронза.

Аъатлын анырба айха гвашв
 Гартын акъадыгв дтшкаралтІ.
 Ауаъа ала гварта гайыжвылтІ,
 Аъатлын анырба йашасхтІ;
 АхакІвакввагъи гаджвыквылтІ,
 Аъатлын анырба – йашасхтІ;
 Аф лфауа атажв-уыд хыджгъи
 Ауаъа КІТым дгайпыраххтІ.
 Ауи ахъапщъатлын – «Ма!» –
 ЙхІван йлиттІ, ауи йналахвтІ.
 Атажв – «Угай!» – лхІван дджвыквылтІ.
 КІТымгъи ауи длыщтаджвыквылтІ.
 КІакІана лтдзаквгыла йхъалтІ.
 Ауаъа КІТым ахъапщшв
 ДшІтуа мачІта даквстІ.
 КІакІана дгайпыраххын дылрайгватІ.
 Арымдза галыргылын дыквылрчІватІ.
 Арымдза ацІасуа йджвыквылтІ,
 Ауаса КІТым тширыбагъьан дгъгІакІамшватІ.
 Арымдза ацІастІ, йацІасын йашасхтІ.
 Ари амщтахъ айшваквва гадырдатІ.
 МачІта дырхъасуамца йпщІищтІ.
 Арат агІвыджгъи йычвхырныс йщІалхтІ.
 КІТым дгъычвуам – ддзыргІвитІ.
 КІакІана ахвхва – хІва дычвитІ.
 Араъа КІТым ауи апшвахІвла
 Ачварта багъьата дылашІайхІватІ.
 КІакІана дгІашІыхан
 АгІвпшвахІвкІ зынла йшылчІватІ,
 Йхпахуз ауи дахъызтІхІва
 ЙгъамуытІ – ауи гылышышІымчІватІ.
 КІТым аджъаз къамч гІайахвын
 Акшара джвыквицІан дкшитІ.
 Аудын хІатла лзымчІауата
 КІакІана швабыжта дкІвадахатІ¹²⁷,
 Аныхагъи багъьата йгІалхІватІ.
 Араъа ауат агІвыквлачва
 РчІвы закІыта йацІбазарныс йангІалтІ.

¹²⁷ КІвадахара – льяльахара, къару змахым йапшта.

«ЙпшгІауа дызшту гІайауитІ» – хІва
Ажважвта ауагІа йырхІвитІ.
КІТІым дызштаз – КІакІана –
ДгІайауын йгвы тынчхатІ.
Датшала йгвы бжазтынгы,
Арыла ауи йгвы тынчхатІ.

XI

Азаман чархта йакІвшитІ,
КІТІымгы дбжамкІва дбзазитІ.
Ауасамца ауи гвтыхъкІ гІайадзатІ:
Ауи йаща КІТІыщ дгІайгвалашватІ.
Арибырг апшта ауи йъачІвагІаз
Ашварацрагы ауи йгІалнадахтІ.
Ашварацра, ауи йгІайыкІвшауа ашыпІа
ГІайшвагара бзи йбауа далагатІ.
МшкІы КІТІым КІакІана
– Сара сшварацуаштІ, – хІва лайхІвтІ.
– ЙауыпІ, йалайа, уца! Ауаса
Ани атоба убума? – лхІватІ.
– ЙызбитІ, – йхІватІ.
– Щта ауи – «Тоба уагІвырсызпІ», – азырхІвитІ.
Спсы йапшу, ауи ухъамлын,
Ухъалызтын – самучвтІ, – лхІватІ.
– Таманам схъалума ауыла.
Бара бгвы сасума! – йхІватІ.
КІТІым йабджъар найахвын
ДнапшыгІапшуа дджвыквылтІ.
Ауат йгІарыкІвшауа ашыпІаква
ГІайшвагатІ, швыркІгы гъйымбатІ.
ДгІахъынхІвыхын атоба ащапІыла
ДгІакІвшауа рпны дгІайхитІ.
Ауаъа зынла ажъа хъвышчкІвынкІ
КІТІым ахха – хІва йгІайпыраххтІ,
КІТІым ажъа дайхстІ, ауаса
Ауи даквымшвауа йцатІ.
Ажъа хъвыш атайбахын
КІТІым ауи датайхсхтІ,
Ари апынгы ауи дгъаквымшватІ.

КІТІМ ДГВЫЖВКІТІ, АЖЬАГЫ
 АТОБА АЗАДАРА ЙКІДХХЫЛТІ.
 КІАКІАНА ЙГІАЙАЛХІВЫЗ ЙХЪАШТЫЛХТІ.
 КІТІМ – ЙГВЫЖВКІЫЗ – АЖЬА ДАШТАХЪАЛТІ.
 АУАЪА АЖЬА ХЪВЫШ ГЪЙЫМБАХТІ,
 ЙАРГЫ АТОБА АКВБЫРГ АПНЫ
 ДГЫЛАПІТА ДНАПШЫГІАПШИТІ.
 АДГЫЛ ШВАБЫЖДЗАТА ЙГІАЦІСЫТІ,
 НАПІ БАГЪБАКІ ГІАЙЫМЦІАСЫН
 ЗЫНЛА КІТІМ ДЫЦІАНАХІВАТІ.
 КІАКІАНА Л-КІТІМ ДЙЫЗПШИТІ.
 КІТІМ ДГЪГІАЙДЗАХУАМ – ДЫДЗТІ.
 МЧЫБЖЫКІ, ГІВЫМЧЫБЖЬАКІ АХЪЫЦІТІ. –
 КІТІМ ДГЪАЪАХЫМ, КІАКІАНА
 АХІВХІВАРА ТАЛЦІАН АУАГІА
 ЗЫМГІВА АУИ ЙАЗЫЛДАТІ.
 КІТІМ ЙЗЫПШГІАРНЫС ЙАУЫЛЩТІ.
 АУАТ МЫЗКІЫ-ГІВЫМЫЗКІ ЙПШГІАТІ.
 ДАБАРАУХУАЗ! АУИ ДГЪЫРМАУТІ.
 КІАКІАНА ДЧІВЫУТІ-ДКЪЫУЫН
 АНЦІРА ДЖЬАБАРА ДАЗЧІВАТІ.

ХІІ

КІТІМЫ КІАКІАНИ РУНАШВА
 АКЪАЗУДЗА АРАЪА ЙАШІАХІРЫСПІ.
 УЖВЫ АКЪАЗУ КІТІЫЩ ЙЧІВЫПІ.
 АУИ АРИ АХЪА АПНЫ ЙГІАХІХІВАПІ.
 КІТІМЫ КІТІЫЩИ АНАКЪВЫЦІУАЗ
 АУАТ АГІВЫДЖЪ АЖВАТА ЙАМЫРДАЗ
 ЙЫКВТА КІТІЫЩ РПНЫ ДЦАХТІ,
 РАНЫЖВ ДЙЫГІЗАУА ДБЗАЗИТІ.
 АРИ АПШБЫРГТА МШИГІАДЗА
 АСАГІЫНДАКЪ АУИ ЙХЪАЙЖЫЛЛИТІ.
 АСАГІЫНДАКЪ ХЪАЙЖЫЛПХЪАДЗА
 АУИ ПКВЫШТА ЙГІАЛБГІАХИТІ.
 КІТІЫЩ АРИ ЙМАЧІЫМКІВА ДАРГВЫРГЪЫТИ.
 – САЩА ДАЪАПІ-ДБЗАПІ, – ЙХІВИТІ.
 КІТІМ АНАПІ БАГЪБА ЗТШЫН
 ДЫЦІАНАХІВАЗ АТАЖВГЫ ДПСЫТІ.

Йара ауи атшынбырг
 АсагЫндакъ шагІвацата йгІалбгІахтІ.
 КІтЫщ раныжв дара
 Ыадаб аквта дыщІайцІатІ.
 Ари аналга КІтЫщ тшадигалын
 Йаща йпсхъа гІайаухра дащталтІ.
 КІтЫщгЫи КІтЫм йапщдзата
 ГІапсара йыквымца дымгІвайситІ.
 Дцумца ауи къамыш жвпІамч
 ДудздзакІ дыланагатІ.
 Ауи джъабагІаха акъамыш
 Аныла-арыла йамихІвауа дылситІ.
 Ауи аурала зджъара мгІвакІ,
 МгІващкІ, щтакІ дгъыквшвум.
 ХІвынчІвдзыта ауи йкІвхІаз,
 Дызылысыз, йгІватІыз гъмачІым.
 Акъамыш ассартакви адгъыл
 Абагъьартакви рпынква ауи
 ЙмачІымкІва йгІайгвыквстІ алым¹²⁸,
 Аслъан, ауаса ауат ауи йщуа,
 Аныла-арыла йчвицІумца, йымгІва
 МачІкІгЫи дымшазауа¹²⁹ далацитІ.
 Ауи дцумца уандыр мгІвазшва
 Зджъара, акъамыш аквта, дыквшватІ.
 Ауи аниба – «МгІва гІасаутІ», –
 ЙхІван йнахъата дгвыргъьатІ.
 Ауи далацумца йапхъала
 «Асса» – хІва быжь чІвыхъкІ гІайагІатІ.
 Дпшызтын – ахъа щтІыхта
 АщтанчІв дудздзакІ гІакІвритІ:
 КІтЫщ дызквшваз амгІва,
 АщтанчІв дзыжвра йалацауа,
 Ауи йылнакъьаз мгІвата йгІацІцІтІ.
 АщтанчІв ахъа тамамта
 Махтша хъакІ аъара йнадзитІ.
 Абыз йгІатыху быжьгІвынчІвыпІ¹³⁰,

¹²⁸ Алым – барс.

¹²⁹ Дымшазауа – дамайгІваджьуа, хъагвыгІвбара йымчпауа.

¹³⁰ БыжьгІвынчІвыпІ – гІвбата йагІвыхпІ.

Йаргы аура къвлячк¹³¹ надзитІ.
АщтанчІв гІаскІапхъадза ахъа
РыцІа-рыцІа йнанаркъвитІ.
КІТыщ йшГІайысуаш амаль
ЙащтапІ, ауи йазыпшГІитІ.
Ауи КІТыщ йаргван йанГІадза
КІТыщ ауи зынла дастІ –
АщтанчІв ахъа, зынгы
Йхъамызшва, зынла йхъичвтІ.
КІТыщ ащтанчІв даГІвстІ,
Ауи амГІва найахвын дымГІвайситІ.
Дцумца дзычкІвынкІ данйатІ.
АдзычкІвын злацузла йырхаутІ.
АдзычкІвын зны йчвыдзхуа
Зынгы ауи гІайаухуамца
ЙцІыхъвахуз акъамыш дылнагатІ.

ХІІІ

Ауи дцумца йапхъахауа
Агварта рпны дыквнагатІ.
Агварта йыквквас КІТыщ
Данырба швабыжта йгвыргъятІ,
КІТым йакІвдзырщан КІТыщ,
Хабарла йцІГІауа йалагатІ.
– Уабга-уызГІвада КІакІана
УшпаГІалцха? – хІва йцІГІатІ.
– ДзачІвыйа КІакІана – ззышвхІвауа?
Сара аратква сгъГІанымкъвастІ.
Ауаса сара дсапшдзата
СащакІ дджвыквпІ – сизыпшГІитІ.
Саци сари закІылагы йбжамкІва хІапшдзапІ.
Ауи шварГІващауата гІацІуаштІ.
ЗхъацкІы сцара, сащчвакв!
Ауи йхабар жвдыруазтын
ЩтакІ сыквыжвжъ! – хІва дрыхІватІ.
Агвып азазцІГІахуа ауат
Къангъашра ду гІарылашватІ.
ЙцІыхъвахаз КІТыщ йажва

¹³¹ Къвляч – гІвнапІыкІ ауацІухырквын рыура.

Агвып йалаз йхъарцІатІ,
 КІТыщ КІТым йыщта дыквырцІатІ.
 ДыквырцІан ауи дджвыквылхтІ.
 КІТым йапшта КІТыщгы
 Агвартаква зымгІва дрыквылтІ;
 Ауи атажв-уыдгы дибатІ;
 Ауи акъарагІвыльква, алаква,
 АхакІва агыква зымгІва йбатІ;
 Атажв-уыдгы аъатлын литтІ;
 Ауи ахъапщ швгы даквстІ.
 КІакІанагы ауи дгІайпыраххтІ.
 КІТыщ данылба дгыланхатІ.
 ЛхъацІа дгІайхдзылщан зынла
 КІТыщ тшгІайыквылрышвныс далагатІ.
 КІТыщ ауи дшгІващаз йдыртІ.
 – Ари хІабачва йгырпыщІам:
 ХІыуа йджвыкву дангІайхра
 Ауи йтагвжви йари
 МызкІыдза йгъазаргванхум!
 Баргы ари баланха! – йхІватІ.
 Араъа КІакІана, тланыкъвакІла,
 ЙмачІымкІва дута дгвыргъьатІ,
 КІТыщ лхъацІа йакІвдзылщан;
 Датша тланыкъвакІлагы, ауи
 ЛахъаквцІара дута йылчпатІ,
 АгІвыджъ азаргванха ьамуа
 Ахъазла. КІТыщ ауи лпны
 Даъамца мчыбжыкІ йгатІ.
 КІТым йыщта дыквшвара
 Йтахъыта щардагІвы дырцІгІатІ,
 Ауаса заджвгы атамам
 ГІайайхІвуашта ауи дгымаутІ.
 ЙцІыхъвахуз ауи аджвыквылра
 ЙыквикІын тшадигалуа далагатІ.
 КІакІана ауи гвы алтын
 КІТыщ дицІгІауа далагатІ
 – Уабацуш? УгІайхтІ – хІва сара
 СгвыргъьитІ, ужвыгы тшадугалитІ!
 – Шварацра сцуштІ, ашыпІа

Бзита йгІасшвагуштІ, – йхІватІ.
 – ЙауыпІ, ужвыгы йуасхІвхитІ:
 Ани атоба уагІвырсыз ухъамлын!
 Ауи йхъалыз дыдзитІ – тшуымрыдзын! –
 КІтІыщ арат ажваква аныагІа,
 Ауи йгвы гІвауа йалагатІ –
 «Саща ари атоба дыквыдзта
 Йалырныс ауыпІ», – хІва.
 Йабджъар зымгІва найахвын,
 Псайспадза КІтІыщ дджвыквылтІ.
 Акыт дрылсын райшадзата
 Атоба ахъкІала йырхаутІ.
 Атоба ащапІы даннадза
 Ажъа хъвышчкІвын гІайпыраххтІ.
 Ауи дамайхсуа атоба дкІыдылтІ,
 Псайспадза ауи дхъалтІ.
 ДнапшыгІапшуа ауаъа
 КъомракІ ауи гІамидатІ,
 Ауаса ауи йгвы злагІвуш
 Ауатква закІзаджвыкІгъи гъйымбатІ.
 Ауаса атоба аквбырг апны
 МачкІ ауи йгвы азгІватІ:
 ГІайыра аквымкІва гІатгвыгвырта
 ТшыткІ ауаъа ауи йбатІ.
 Адгъыл цІсытІ, агІатгвыгвырта
 Апны напІ багъбакІ гІакІылпштІ.
 АнапІы агІапщцІасра йахамдзаскІва,
 КІтІыщ ахвырчвхІва дкшатІ:
 Швхызшва зынла анапІы
 АхвмачвкІгъи гІахъйырпІлатІ.
 Араъа анапІы уымбахра!
 Зынла ауи тшарыдзхтІ.
 АхвмачвкІ йнапагІапауа
 Атоба ахъахъ йгІаквхатІ.
 КІтІыщ ауат шазикІыхуаз
 Ауи быжь гвагІвакІ гІайагІатІ.
 – Сымачвква гІасытх, уаща
 Дабар дъану! – хІва гІайагІатІ.
 КІтІыщ дпшын – агІатгвыгвырта

Апны йаща КІТІым дибатІ.
 Араѣ хвырчвхІва амачква
 КІайпсахын КІТІым тшійыквирывтІ.
 Ажѣ хъвышчкІвынгъи араѣ
 Амачква ахъвшван йыдзхтІ!
 Араѣ агІвайщчва гвыргъбатІ,
 ТшакІвдыршан йгІаджвыквылхтІ
 Гвыргъара дудзда рымата,
 Ауат КІакІана йлызгІайхтІ.
 КІакІана лпны ауат аннашыл
 КІакІана ауаѣ дгыланхатІ:
 Лхъаџи асаси араѣ ауи
 ЙаллымдыргІахуа йылчвалагІващатІ.
 КІТІым – «Ари дсаџапІ!
 БгІаскІѣата салѣам йах!» – йхІватІ.
 КІакІана дпхаџауа дгІаскІѣан
 КІТІыщ салѣам йалхтІ.
 Абараѣ ауат агІвайщчва
 КІакІана дгІадырчІвалын йлархІвтІ
 Ауат руысква зымгІва шакІвшаз,
 Рыла йыџІсыз зымгІвагъи дрыздырдзыргІвытІ.
 Абар араѣ КІакІана ачаражвра
 ЛчпатІ, абыжъкъралъкІ гІазылдатІ;
 МызкІы зынги йапымшвтуа
 Теуа дугъи ауи йталџатІ.

XIV

КІТІыми КІТІыщи абайаухтІ,
 Апхъала апшта йшварацитІ.
 КІакІана лпсынч йаџІахІву
 АуагІа рбзаџа гвымха рбитІ.
 КІакІана лыргІапсџа пыртшырныс,
 АуагІагъи хъахвитта йырчпарныс –
 АгІвайщчва абари гвныркІылтІ.
 КІакІана ари ауыс лдырызшва
 МшигІадза рыџІа-рыџІа дгІвитІ,
 Ауи лхъа лхъвыџыртата
 ДџатІ, лчвагъи гвымхахатІ.
 Ари арат агІвайщчва йанырба,

Ауат КІакІана йылціІатІ:
– Йбуа, араса бызгІвауайа?
Быгвтыхъ гІахІахІв! – рхІватІ.
– ЦабыргыпІ, сара гвтыхъ сымапІ,
Ауи сара сафитІ, саргІвитІ.
Гвтыхъта йсыму ари акІвпІ:
Сара ахщазаджвыкІ дсыман,
Ауи данхвыцыз уарбакІ дагатІ.
Ауи ужвы даъазырквыныз
ЙылтаІацагІапщдзахушын,
Ауи сара дсаухырквыныз
КІтІыщ тагвжвата дйыстрын.
Абарат сгвы йгІанагитІ,
Абарат сдыргІвитІ, сырфитІ!
«Йыдзыз дгІахІаухпІта уадыргІвана
Ауыс хІалагапІ», – хІва йыквыркІтІ.
– Щта ауи уысхама? Бара
СквшбыгІвнифа адгал!
Адуней дыквызтын хІара
ДгІахІаупІ! Бара хІадгал.
КІтІыми КІтІыщи йбжамкІва
Тшадыргалын мгІва йыквылтІ.
Ауат ащхъаква гІаршвагумца
ЗымгІва агІщхъакІ йырхъыцітІ.
ЙагІбахуз ащхъа ду ауат
Анхъыці атенгъыз йатшпнылтІ,
Атенгъыз йакІвшан зджъара
Хакв пхартакІ ауат талтІ.
Ауат пшгІауа йцумца зджъара
Бна жвпІа дудздзакІ йыланагатІ.
Абна ду анціра цілажвквали
АхІвра дуквали йхъгІвапІ;
Зджъарагъи лыціыртакІ, цісыртакІ
Ауи абна йамамкІва йыжвпІадзапІ.
Ауат ауаъа псауышвхІата
Рынціра йрымбасыз рбатІ:
КІамбыщызшва йлыхта араъа
ЧІвгІвазаджвыкІ ауи апынціа
Аквта бырг апны йалагыла

ЙмачІымкІва ауат йырбатІ,
 Ауат рыуа закІгъи гъырзымкІтІ,
 Ауаса ауат рыуа закІ гІарщытІ.
 Ахъачва апынціа чІвгІвагъи
 Шалагылаз йара ауаѣа йгІахъырхтІ!
 ЙтыбгІамкІва тшыгъра сагІакІ
 Ауи аныркІуаз швабыждзата
 Ауат ари ахакв апны йгІаркІытІ.
 ЙадгІапсалтІ йаргъи рбжъатІ;
 Датша пахъщапІ хІагІакІ,
 Ауыртгъи ахъвдагъи чІврыта,
 ЩтахъщапІ сагІадзаквакІ амата,
 Йаргъи гърачІыгъра пшдзата
 ЙгІапсумца ауат йгІаркІытІ,
 Ауаса ари ауат йырчвырдахтІ;
 Пыль танакІ ауат йгІаркІытІ,
 Ауи ауат йынкъвырхІвумца йырчвпсытІ.
 Ауи агІвлымхІакІи апынціи
 Рпны йгІаргырныс йгІапыркъытІ;
 Амимун йгІаркІызгъи рпны
 ЙангІайхуаз ауат йрыщІаргхтІ.
 Ауат гІвтшыгъракІ къврыкъв
 Рзыркъбумца йгІаркІытІ;
 Пыль хІвычакІ шагІвсуаз КІтІым
 Аркъан пыль танакІ йахъайрышвтІ,
 Антахъгъыт апыльква КІтІыщ
 Дрылахысуа далаган йамціицатІ;
 АмимунчКІвын мимунквакІ
 Йрылата ацІла жвпІа хІагІаква
 Рыквква рпны йныкъвун
 ЙнапагІапауа, йхъвмаруазшва.
 Ауат КІтІыщ дрылахысын
 Ухъа-схъа тшыкъарчІваххтІ,
 Араѣа йырхІата йгІабгъашваз
 Йрыуата ари йыркІыз гІабгъашватІ.
 Ласыта КІтІым йуапІа ауи
 Йаквирышвын майрата йгІайкІытІ.
 Арат ракІвымкІва датша
 Джъащакъва щардагъи рбатІ.

Йырбаз зымГва рацКыс
АблягГва рыцІа йджьарщатІ:
АблягГва йырбаз ашІа ду
АхърахІа амара тшаннаршитІ,
Ауи ашІауацІа йтагыла
Ціис гъра хвыцквакІ нагІвГІагІвитІ;
Ауат аблягГва апыцкв
Йырбжъахаз фачІвыкІ рфитІ,
АблягГва ауат закІгъи
ГъырнахІвуам, йдзыргІвитІ.
Ауат аблягГва апыцкв
Цкъадзата йгІадрыцкъитІ.
Апыцрыцкъара йаналгара
АблягГва ашІа псайспадзата
ЙхънагІвахуамца ауи
ЙгІатнащтхитІ ауат ацІисква;
Йапшквाम псегІачІвквата ауат
АгІвыджъ ауаъа йырбакваз
УырзымцІГІан – джъащахъвапІ,
Таманам йгъхъайцІарым йзымбаз.
Атенгъыз атшпы – ахакв
Пхартаква зымГва гІаршвагатІ.
Ауаса йызцтаз лыщта
Зджъарагъи ауат гъыквымшватІ.
ЙгІахъынхІвыхын, йжвбахуз
Ащхъа гІаршвагауа йхъалтІ.
Ари ащхъа абна йшылсуаз
Ауат хІвамакъ дукІ гІаргвыквстІ:
КІТІым апхъа дгылата
Дщцуз амакъ йызгІатрыстІ:
Йтшы апахъ щапІква
Пыцла зынла йхънагъвычвтІ,
КІТІымгъи йтшгъи ауаъа
ХъамкІыхла зынла йчвылтІ,
КІТІыщ хвырчвхІва ахІвамакъ
Дайхсын йара ауаъа йчвылтІ;
Ауи амакъ агІвпыц дукІ
ЗакІы-закІ къвлач йнадзун,
Ауат апыцкв рымадухан,

Ауат йрыщГаргтІ, йГІацІдырцын.

XV

Йжвабахуз ащхъа ду ауат
ЙГІаршвагауа ауаъа йапамапІ.
Райха амГІаква цІхГІатІ,
Ауаса дара цІараркІвапІ.
ГІвадыгъипхъадза, хІатшпипхъадза
Ауат талитІ, йрыщІалитІ,
Ауаса ауат зщту зджъарагъи
Ауат рыла дгъГІацІамшвастІ.
Ахъвлапын ауат ащхъа
АхІаГІартабырг апны йхъалтІ,
Цыыхквта гІвадыгъкІ апны ауат
КІкІаракІ рыла йГІацІашватІ,
Ауат ари акІкІара анырба
Рыла акврымхуа йдыршатІ.
Йанша акІкІара гърымбахтІ,
Ауаса алГІва йГІачуаз рбатІ.
Ауат рхІатлаква гІаныржъын
АГІвадыгъ ду апны йталтІ.
ГІапсара ду рыквымца
АлГІва ъаГІачуаз йазцатІ.
Йъанайыз апны тахІванажкІ
Йкъвыкъвхын¹³² абар йгылапІ;
Ауи атахІванажв йхІаГІата,
ЙтыбГІата швдудздзакІ лапІ.
КІтІым пшыхвта дГІанхан
КІтІыщ ауи ашв ду днадгылтІ,
Ауаса ашв хІаГІан ауи
ДыГІвнапшырныс гъйылымшатІ.
АхІахъквва наквицІаГІаквицІан
Ауи атахІванажв дыГІвнапшытІ:
АтахІвана ауацІа лащцарапІ;
ХвкъвлачкІ аъарагъи ацІоларапІ.
– Уай, марджъа, араъа йыГІвнуда? – хІва
КІтІыщ араъа дыхІвхІватІ.
Ауи йбжъы ласдзата
БзыльхвыГІакІ дГІанаргылтІ.

¹³² Йкъвыкъвхын – тшарайджын, йсаГІахан.

АбзыльхвыгІа дГІаскІа-гІаскІаан
 КІТыщ хвитдзата дГІалбатІ,
 Лара лапшта КІТыщгы
 Ауи хвитдзата дибатІ.
 – Бара бджьнума момкІва
 БГІвычІвГІвысума? Ласыта
 ЙГІасахІв! СнабайхситІ, – йхІватІ.
 – Сара сГІвычІвГІвыспІ! Араѡа
 Стищтара жвахсквша цІитІ;
 АйныжвкІ ауарба сГІашІикъан
 Араѡа сара сГІатайрышвтІ;
 Сара ахщазаджвыкІ дсыман,
 Ауи КІакІана – хІва йлыпхьитІ;
 Айныжв хъвлагІанцІакІ ари абна
 Йубауа дылапІ – дшварацитІ;
 Ауи йанхъвлара йГІайщыз
 ГІайгитІта араѡа дГІадгылхитІ;
 Йсфуш-йызгуш агыквала ауи
 Швабыждзата дсызсакъитІ,
 Йсзигвалу гъсыздырам, ари
 Йшубауа апшта, араѡа стайырчІватІ;
 Йшубауа апшта, съатачІву
 ЙцІоладзапІ – араѡа стадзитІ.
 Марджѡа, ухѡацкІы сцатІ!
 Снатгах араѡа! СуыхІвахитІ.
 КІТыщ дгвыргъан – «КІТым!
 Ласыта угІай!» – хІва ауи дйыпхьатІ.
 КІТым ахы йтышвтыз апшта
 Ласдзата КІТыщ дизыГІадзатІ.
 Арат ахыГІв араѡа хвитта
 ЙабабатІ, йабадыртІ, йайчважватІ.
 – Айныжв дызкІуаш ари адуней
 Апны закІгы гыквым, ауаса
 Ауи йпсыз йпхІвыс лыбра
 ГІашвауырквын ауи дакІуаштІ;
 Ауи дѡацІу лнышвынтара
 Швабыж мчыта йрыбагъапІ,
 Ауи лнышвынтара армала
 Йнажвбауа атоба щТІых акІвпІ.

Ауи атоба щтІых гІажвжрыквын,
 Ауи лхъвади ауаѳа йгІашваупІ.
 Ауи лыбра аджыр псартла
 ЙгІапшвкъыта аркъанта йшврыша!
 Ауи адзы къомракІ йтамкІва
 Ауи гьалалуашым багъята.
 Айныжв швабыжта дычвитІ,
 Ауи ауаса швабыжта данычвра,
 Абра-аркъан йшврышазла
 Ауи далашІашвхІва багъадзата.
 Ауи амщтахъ снатыжвгах!
 СбзыльхвыгІапІ, снашвыхІвахитІ,
 Ари адуней лашара сшвырбах!
 ЙшвасхІвитІ, марджъа, швсакъха:
 ШвгІайдыртІ – швыдуней швалгатІ!
 КІтІыми КІтІыщи гвыргъѳан
 Ласдза атоба дугъи гІаржытІ;
 АпхІвыс лыбрагъи гІапыркъын
 Аркъан багъята йдрышахтІ.
 Йаналабыдж айныжв ашварах
 Йымата йтахІвана дгІадгылхтІ;
 ДчатІ-дыжвын атахІванажв
 Апахъ ауи дщтІалхтІ.
 Айныжв дпырхуа дычвитІ.
 Ауи йпырхбыжъ гьарпагъаджъта
 Абыхъв, акІвар агъиква арыхІвачвитІ.

XVI

КІтІыми КІтІыщи айныжв
 Араѳа багъята далашІархІватІ,
 АпхІвыспагъи дабар! ДгІатыргахтІ.
 Ауат ауи дгІарахвын йгІахъалхтІ.
 Ауат ащхъакІ амырдан
 Йбыжъбахауа ащхъа йгІадзатІ.
 Айныжв йычва аннахъа,
 ДгІашІыхатІ, – ма! ДалашІахІвапІ.
 Ауи дгвыжвкІын тшихІвынчІатІ;
 ДнахъгІахъын аркъан шІичІватІ.

Йалып¹³³ даквчІван дГарыщталтІ;
 Аф йфауа ауи дГамГІвайситІ;
 Йалып ащапІква йГарыщІпІлауа
 Анышквкв кІвымГъара¹³⁴ жвпІата
 Йхъагыла дхъвагІГІауа дГІайитІ.
 Агвып йбыжьбахуз ащхъа
 Шамырдуз дауыш дукІ гІарагІатІ.
 Адауыш жвГІванддра дута
 Йгумца рыцІа-рыцІа йГІаскІьитІ.
 Ари ащхъа ауат анГІахъыцІ,
 Айныжв йГІайуаз ауаъа дырбатІ.
 Агвып араъа йГІашІасын йгылапІ.
 – Сара араъа сГІашІаспІ, швара
 Ласылас швымГІва швалаца! –
 ЙхІватІ КІТІыщ, ауаса ауи
 КІТІым йгъиуам: «Швара швца!
 Сара араъа сГІанхапІ», – йхІватІ.
 – Момо, таманам ауи гъаурым,
 Уара утГІачвапІ, ауат урызцах!
 Сара йсхъазыпІ, марджъа, швцах! –
 КІТІыщ дГІашІасын антахъгыт
 АГІвыджъ рымГІва йыквылхтІ.
 Ауаса КІТІым йаща – КІТІыщ
 Айныжв йГІайуа къвырманта
 ДйызГІанижъта ауи дцузма!
 АпхІвыспа ламбартакІ дкъайчІвахытІ,
 Йаргъи КІТІыщ дГІайымбауа
 Ауи дйаргвандзата зджъара
 ТшыкъайчІвахын дщтІалтІ.
 Айныжв дшГІайуаз КІТІыщ йахъыла
 Айха токъмакъ¹³⁵ гІауищтІ.
 КІТІыщ атокъмакъ дацІкъьатІ,
 Ауи ачІвыла йлащщытІ.
 КІТІыщ алып дайхстІ –
 Ауи йара ауаъа йначвылтІ.
 АчІвыла зауыз айныжв
 Ласы тшизымгайхуа дщтІанхатІ.

¹³³ Алып – алокІква йрылу швабыж ласыта йыгІвуа, къару мчы злу атшы

¹³⁴ КІвымГъара – къанджъа шарда.

¹³⁵ Токъмакъ – айсыга мачва: ахва дучвамкІва, ахъа гъажъыта (палица).

КІТІЩ ахвырчвІва ауи
 Дигвыквсын йхъа хъичвтІ.
 Ауи йгІайыщІцІыз ащакъвада
 Дзыта акІварква йыртачІватІ.
 Ауи йнапІкъащапІкъъара
 ДъащІаз адгъыл тнарццытІ.
 Айныжв йпсы цатІ. КІТІЩ
 Ауи йыгІвлымхІакІ гІапикъытІ,
 Йызкв йыдта йгІайырхІвхІвауа
 ДгІаджвыквылхтІ акІвын,
 КІТІым ауи днайпыраххтІ.
 Агвып зымгІва абайаухын
 Ауат рпныла йгІадырхаухтІ.
 КІакІана лахща апхІвыспа,
 Йщхаз айныжв йлымхІаква,
 Атшыгъра, амимун, ахъачва,
 АхІвамакъ апыцква, пыльта
 Йпсыз апынцІа, алымхІаква –
 Ауат согІата йлызгІаргын
 КІакІана лджвыквчва¹³⁶ лызгІайхтІ.
 КІакІана йылзаквшватІ дызщтаз –
 Лахщацри дабар! ДгІалаухтІ!
 Ауи тагвжвата КІТІЩ
 Дйылтын, уахъчІвагъи йацбзазитІ.
 АхІвамакъ пыцква КІакІана
 Лхъсхъа¹³⁷ пшката йрылалгІвитІ;
 АмимунчКІвынгъи КІакІана
 ЛгвшІыгъра алатылщтитІ;
 Атшыгъра дыркІваруа¹³⁸ агІвахщчва
 Аурамква рпны йаланыкъвитІ;
 Апыль алымхІаква дыргІван,
 ЖвгІваквпсата ауат йынкъвыргитІ;
 Апыль апынцІагъи рдзыхъ
 Адзы гІатыжжуа йаквдыргылтІ;
 Ахъачва ауагІа йджъаддырщарныс
 Райха гвашв йкІнырхІатІ;
 Айныжв йлымхІакІ ртдзы

¹³⁶ Джвыквчва – йджвыквылквас.

¹³⁷ Хъсхъа – ачгІвыча хъапщ йа рызна рахъвала йаквдзаху апщдзара (галун).

¹³⁸ РкІварра – атшы йкІваруа йауцтра, кІварра – тшныкъващапІ, «иноходь» – ззырхІвауа акІвпІ.

Акв апны йкІнырхІатІ,
АнахьгычІв алымхІакІгыи
АцхІа ду апны йкІнырхІатІ.

XVII

КІакІана лаба дхаквахІын –
Ахакв ахІква дырхъадан,
Ауат зымгІва йралчуан:
Йыхъыз загІауа йчвапса
КІаызыуа дута дымчын.
Ауи ауаса дъаныз ахъазла
Бзи дгърымбузтІ ахІчвакв,
Ауи йпсра-йыдзра ргвапан,
ЙтгІачвагы намыптл¹³⁹ рыртуан,
Бзи йырбун ауат тІахсахара,
Рхъа назыркъвуаш йанйара.
Аджьаль змамкІва згвалаз
АхІ чвгъа – КІакІана лаба –
Йаджьаль йадзан дпсытІ
КІакІани лахщи гІайтынхан.
КІакІана ланща-ахІ йнапІы
ДыцІакІымца КІакІана дщаквгылтІ.
ХІаракІыла йышгІахІырбаз апшта,
КІакІана швабыжта дымчын,
Ауи хъылпа лхъамызтІхІва
РахІа йзымуа дйайгІайуа
ЙакІвлыршун ауи ачІыдагІа:
ЙлырхІвуан, йылхІвынчІун ллыгчва.
Ауи лпыцІаква¹⁴⁰ йымуа
Зхъа мачІдзакІ йгІащтІызхуаз
Йыуа заджвгыи гІаквымхауа
Адуней йамылчвуан зынла.
КІакІана млыкв дудздза лыман.
Акыт хпачІвыта агІвба
Ауи лымлыкв нкъвыргун;
АзакІгыи гІвбата йшахта
Ауи дырхчауа йкъарагІвыльын,

¹³⁹ Намыптл рыртуан – чвымыгъчвала йырпшуан; намыптл – чвымыгъра.

¹⁴⁰ ПыцІа – хабза.

Анахъани азакІгъи лыгІвна
 Къаланква¹⁴¹ йгІархъымшвалуа
 Уахъгъи тшынгъи лыпщІа
 ЙпщІан – «Бызгара хІигатІ», – хІва.
 ЙгІахІырбаз амгІва йыквымца,
 КІТым, КІТыщ, КІакІана,
 Ауи лахщайцІба адхІвалахатІ.
 КІТыми КІТыщи агІвахщчва
 Ртагвжвата йацбзазитІ.
 Арат апщыгІв нымхауа
 АуагІа ауат йырзынхитІ,
 Анхачва рщапхдзы цІгІа
 Рфауа, багъата йбзазитІ,
 Ауаса ари абзазаща-аъаща
 КІТыми КІТыщи йгъыртахъым.
 Ргвы щІакІыта йгъачпум.
 КІакІана лыргІапсща пыртшырныс,
 АуагІагъи хъахвитта йырчпарныс
 ХачІвборчта рхъа йаздыргылтІ.
 Арибырг ашта дара
 Рхакв хъата кІадрывта
 АгІвыма хакв йаъазлара
 Гвтыхъ дута йрыгъран,
 ЛацІашвата рыла йыцІан.
 Арат агІващчва гвыбзыгъан,
 АуагІа рынцІра ажважккв рдыруан:
 «Зта йазымцахуа дкІвадахитІ»;
 «Зта бзи йзымбауа дхъарчвыгъьпІ»;
 «АгІвыма пхдзыла йчауа
 ДбнашвырпІ, дхъвадачапІ»;
 «АрыцхІа йщапхдзы цІгІа
 Абайа мгватІатІа йцхахвшапІ».

XVIII

МшкІы арат агІвайщчва
 РыгІвзачви дари айкъангъаштІ:
 «ХачІвборчта йхІыргылыз
 Ари ауыс бзила хІалагапІ,

¹⁴¹ Къалан – хачІвы.

ЙшхІтахъу апшта йалума –
 ЙбзипІ, момызтын – ачвгъара
 Абацахуа!» – хІва йыквыркІтІ.
 Абар мшкІы КІакІани лахщи
 ПадырчІвалын йыргвалу рархІвтІ.
 АзальмагІа акІыкІах зчваз,
 АчыдагІа анапІымч йагІаз
 КІакІана ари ауыс луазма!
 ЙгълымуытІ, тшылкъватхтІ.
 КІакІана ланца, датша ауат
 Райсчва, рхчагІвчва рхъадаква
 АлачІван пІатла амакІва
 КІтІымыргІа рщырныс йацщІырхтІ.
 КІтІымыргІагъи рыгІвнапІыкІ акврышвта
 ЙгъчІвамызтІ йгІайуаш йазпшуа.
 КІтІымыргІа зачважваз рбызлагІв¹⁴²
 Анхачви дари айсра джвыквырцІатІ.
 Абар КІакІана лкыт айсра амца
 Алашван йблитІ, йсачІитІ.
 КІтІыми КІтІыщи рапхъагылагІвта
 Анхачва-лыгчва, ачрынчваква,
 АгІвнагІвква, агІвнакъвытква – зымгІва
 Ащакъвада дрычІвитІ, йайситІ.
 КІакІана ланцагъи лахщагъи
 Ларгъи абараъа йщхатІ.
 Цабыргыта, КІтІым дыхвхІатлата,
 КІтІыщгъи йщахва хъвашата,
 АйгІайрагъи ауагІа йырчІвыта
 ЙалгатІ ари айбащра.
 АнцІралагъи зхъа йахвитмыз,
 Ансимшы мыждахамца йызгуз
 АуагІа ахъахвitra амара
 Анур чвахІва зигІваква
 КІтІыми КІтІыщи рджъардамла¹⁴³
 ЙгІарыквпхатІ, ауат дыркІкІауа.
 КІакІана лымлыкв зымгІва,
 ЛыбыжъгвартакІгъи ацгІайуа,

¹⁴² БызлагІв – ахабар зкву гІарзырдыруа.

¹⁴³ Рджъардамла – рбзирала.

Йызпхдзыз, йзырхІаз ауагІа
Йхъахвитхаз мхІачІва хъвыла
ЙбжамкІва тамамта йырзыршатІ.

XIX

КІТымыргІа рпны йангІайхуаз
Чаражврата ауат йырзырчпаз
Ари ашыпІа зынгы йамбаскІва,
Ари апш зынгы йгІанымшаскІва
Чаражвран – ахІвыхІв-цісква йджъарщауа.
«Швъацауа хІнайуаштІ», – зхІвауа
Заджвгы – «Мо», – хІва рарымхІвуа
АуагІа-нхачва жвпІара рыцта
Ачаражвра аналга йгІаджвыквылхтІ.
КІТыми КІТыщи ъадзаджвыквыз
Акыт ауат гІазтадрийыз
Датша ахІыкІ йыдикІылын
Ауи йайха псынч йацІахІван.
Ари ахІ дзальымчвгъан,
АхІчва зымгІва йчвшвун.
Йара йкыт ауагІахъа
Йгвы йгІанагыз рзихауа,
Уахъгы тшынгы йацІахІва,
Ауысхара йгІахъымшвалуа,
Баста мыжда дирыфуа
Йырбзазун ауат мыгІваха.
КІТымыргІа йыркытта ауи
ЙыдикІылыз ари акытгы
Агъ чвгъа зхъысыз апшта
Йалаликъъан рхъаква
РызгІащтІымххуа, рылаква
Адгъыл йадта, йпегвалк¹⁴⁴
Ркшага лаба мчквала
Рчваква агІвдырццуа,
Зынгы шІас рымамкІва
ЙрыщІагылан ахІ йкъаланк¹⁴⁴
Абар, КІТымыргІа гІайхтІ,
ЙъагІайхыз – уызчвымхъву йбатІ:

¹⁴⁴ Пегвал – ахІ йунашвала алыгъча нзырхуаз, амлыкв йахъпшуаз, ауи знапІыцІаз агІвы.

Ауат анаъаз йырбаз,
 Йыцбзааз, йыцынхаз
 АуагIа рщардагIв уымбахра!
 АхI чвгъа йылахь амачвысра
 Ауат амнахтI йаъадзамызшва.
 АлгъачI мычдза зхъыста
 ЙгIацхаз амачIгъи, чвыбблыта
 ЙгIанхаз абна ду апшта,
 Акыт ду мцаблыракI ахъысшва
 ЙаъапI алахь аквдзата.
 Чвгъа зымбас бзи гъидырам,
 Аламба¹⁴⁵ мшвгъи гъщхум.
 КIтIым, КIтIыщ рыгIвзачва
 Ари агвыхь чвгъа анырба
 Швабыждзата йарышазатI¹⁴⁶.
 Йырбаз зымгIвагъи рхънараштылхтI.
 Ари агвыхь чвгъа акыт машвала¹⁴⁷
 Азызхаз амшв ламба чвгъа
 Ласыла йгIараута аквнага
 Йандырйара, арибырг йапшта
 АуагIагъи хъахвитта йырчпара
 КIтIыми КIтIыщи йырхачIвхъадата
 Йщаквдыргылын йащталтI.
 ЙгIанхаз ауагIа ацIадырсыгътI;
 Йара ахI зальым йкыт ауагIагъи
 АхI йагIымстачви йпегвалкви,
 Датша йкыт йту абайачвакви
 Йрымдыруа, мадзата йайчважватI:
 Дара рахъкIъала йгIадрыхътI.
 «Айсра бзии абакIра бзии гъаъам».
 «Уагъа уымгIва бзила дгъапырцIуам».
 Айсра, абакIра аламкIва
 Ауаса йшгIайуа майрата
 Йыщту шахъвдаквымцIуаш
 Рдыруан; айсра йатахъхуш
 ЗымгIвала ауат тшадыргалуа
 Йшалаз, мшкIы апегвалква

¹⁴⁵ Аламба – ала йамбауа.

¹⁴⁶ ЙарышазатI – рылахь аквнацIатI.

¹⁴⁷ Машвала – къарула; араъа: зальмыгIа, къарула чвгъара хара.

Рыуа заджвы КІТымыргІа
 Ркыт дГІайын айсараква¹⁴⁸
 КІылихуан. КІТыщ ари аниба
 Апегвал дйайхсын дищытІ.
 Айсараквагъи хъынйырХІвыхтІ.
 Ари ахабар ахІ йзынадзатІ.
 Арибырг апшта ауи йуагІа
 КІТыми КІТыщи рахъкІъала
 Йшхъкъалхазгъи йдыртІ:
 Ажва змамыз заджв дхачатІ.
 АхІ дгвыжвкІтІ, дыддытІ жвгІвандта,
 Адгъыл йырцІсуата.
 Йайсчва-агІымстачва дГІарыпхъатІ.
 КІТым, КІТыщ, ауат рыгІвзачва
 ХъырщГІарныс унашва рзичпатІ.
 Ауат датша гІвзачвагъи гІараутІ.
 Тшадызгалыз арат КІТымыргІа
 ЙГІарысра ауат ахамдзаскІва
 КІТыми КІТыщи рыгІвзачва
 Алыгчва нхачви ачрынчви рыцта
 Ауат апхдзфачва-нымхачва
 ЙыргвыквстІ хъатакІ-хъатакІла.
 Абараъа айсра джвыквылтІ,
 Ащакъвада дрычІвауа йайситІ.
 КІТыми КІТыщи рахІваква
 Щала йдзрыжвта¹⁴⁹, аныла-арыла
 Агъачваква рхъаква хъырссауа,
 АуагІа айсра йаквдыргвышхвауа
 ЙынкъвыкъытІ квыджъма млащишва.
 КІТым ахІ – амшв ламба –
 ГІайауын йГІатицатІ агІвара.
 КІТыщ ауи ахъвда ахІвала
 Дасын йхъичвтІ швхызшва.
 ЙапшІагылаз арат агІвгвыпкІ
 Айсра акІвдыршатІ мчыбжъыкІ.
 ЙщІыхъвахуз апны айГІайра
 КІТым-КІТыщыргІа йырчІвыта

¹⁴⁸ Айсараква – ашвачІквва.

¹⁴⁹ Дзрыжвра – айха амцала йдыршыта адзы йантырщыхуа, «закалка» – ззырхІвауа.

ЙайаутІ айсра цІхъвашІчІвара.
 АгІвкыткІ руагІа хъахвитра
 ГІарауын, ужвы пхдзфачва
 Злахым нхачва кыт дута,
 КІТІыми КІТІыщи рнысла
 Адзы йахвауа йбзазитІ.
 ХІаракІыла йшгІахІырбаз апшымца,
 АнцІрала алыгырта йпщІаз,
 Ахъахвитымзари ачІыдагІи йырхъвараз,
 АхІква рылахъ чвгъаква зауыз
 АхкыткІ руагІа КІТІыми КІТІыщи
 РабакІри ркъвышра-рхъацІарали
 Шыц-шыц адуней йгІаквылхтІ,
 ЙгІапса-йдзышызтынгыи йгІархІвахтІ.
 Ари абаза локІ уара,
 Саща, лымхІала йуагІатІ,
 Ари уара уылаквала
 ЙубанадзыкІъара нуцІытІ.

*Абаза турыхква.
 ЙалазцІаз: Т.З. Тобыль.
 – Ставрополь, 1947. – 14 – 49 ан.*

АРАХВХЧА БАТИ АУИ ЙПХІА АУАСАХЧА ЗАЧИ РТУРЫХ

І

Щарда цІитІ. Ауиштара ащхъа анцІра цхІашвыжв щарда цІыратгІахъатІ дзщардагыи агІвкъахъатІ; апшаквагыи пстхІва щарди саба щарди нкъвырцахъатІ. Ауаса арахвхча Бати ауи йпхІа ауасахча Зачи ртурых адзгыи апшагыи йгырымгатІ. Ауат ртурых шІакІ йтыцІырквын шІакІ йталуа, ашІаква йамырхуамца уыжвгІандзара йгІамгІвайситІ.

Ащхъа апычІвкв¹⁵⁰ рыуа пычІвкІ апны йдучвамкІва абаза кыткІ чІван. Ари акыт йтаз ауагІахъа райхІарагІв нхачван: алыгчваквa, ачрынчваквa. Антахъгыит агвып: ахІ, агІымстачва, абайачва руагІахъала рыцІа ймачІын, ауаса амахъарыхъвара ауат мчыта йрыман.

Ари акыт апны анхачва рчажьквa йгІархІвауа апхдзыцІгІа гІаркІажжуа гІазабха йдырхІата чкІвын-дууызтынгыи щамакыы хын-

¹⁵⁰ ПычІв – агІвкІваркІ ъалалуа асыртхъаквa.

гІважва йнадзауа абайаква рырахв йрыларжъра ртахъымкІва кІыдата йырхчауа хІвычачкІвынкІ рыман. Ари ахІвычачкІвын зхчуз арахвхча Бата – хІва йыпхъун.

Ари арахвхча Бати ауи йхчуз ахІвычачкІвыни тшцамыгъта зылаква йрыцІагылу джъагІвагІв рыман. Ауат джъагІвагІвта йрымаз ахІ, агІымстачва, абайачва ракІвын. Арат агвып алыгчва нхачва йырзырхауа агвымхараква йымуа Бата ауат дъарпшІагыллуз, алыгчва нхачва ъацІайырсыгъуаз ахъазла ауи дырба гъамуазтІ. Бата алыгчва нхачва йрылайпсун ацІарсыгъра жвла. Ауаса абайачваква анхачва рыцІагІлата йрыкву рымамачІта, ауат рыцІагъи йдыррыцІарныс, рыцІагъи уыбзагІвта¹⁵¹ йырчпарныс ргвалата Бата йхчуз ахІвычачкІвынгъи лакъырды йырчпауа – «Арахвхча Бата йхІвыча!» – хІва йа-лахъыччун, аныла-арыла йнаныкъвагІаныкъвун.

Абарат агвып анхачва рырахвхчи рырахви мурад гвымхата йрызрымаз лала йырбара ахъазла ауи агІан агъычра-кІвачраква, ахІвынчІара, ачвгъахара агъиква йырпщылаз ахІаджъратква йрачважватІ: Бати ауи йхІвычи дрыдзырквын хъапщ тоба рыртырныс йдыргвыгъатІ. Йзачважвас ахІаджъратква Бати ауи йхІвычачкІвыни ацгвы ахІвынап йшайгІвадзашвауа апшта йрайгІвадзашвитІ. Ауаса атІахсарти акъвльейырти йгъаквшвум. Ари амурад гвымха Батагъи арахв зчІву анхачвагъи закІгъи гъалырдыргІум: мурад гвымха зму арат агвып руыс ачІвыла ацІгІвала йынкъвыргатІ.

Абар мшкІы ауат ахІаджъратква зыскІылпшуаз арахвхча Бати ауи йхІвычачкІвыни акыт йачвыхъарата зджъара бнатшпыкІ апны йапамата йгІадырхъвыхтІ. Арахв тынчдзата йалачІвапІ, арахвхча Батагъи йцІасдзамкІва ари атшын гвыцІахъта дщІапІта дычвитІ, ауи йхІамшвкІвытІ лабагъи йара йапшта йычвуазшва йыдзхъала йщІапІ. Ари ари апшта йзырхъвыхыз ахІаджъратква цыгвныкъваща рчпумца Бата йгІайыдгылтІ, йщІаз ахІамшвкІвытІ лаба гІарахвын Бата йхъатІыгвбырг йазалуа йастІ. Бата зныкІ ахъазла дгІащІчІватІ, ауаса йыквлащцарахатІ, йхъа хъынхІвуа йалаган тшыйымдырхуа дкІахІатІ. Араъа ахІаджъратква хвырчвхІва тшызымдырхуа йщІаз Бата йнапІыщапІква багъята йалашІархІватІ, рхъантатшква рыуа закІы даквырцІан гъаргъанла¹⁵² багъята даквшІархІвахтІ. Арахв гІазыркІытІ, рапхъа йгІадыргылын йрыстІ.

¹⁵¹ УыбзагІвта – рхъа хвы рзазымбахуата.

¹⁵² Гъаргъан – хІапчып шІахІвага шахъа.

II

Анхачва рыхъаз йгвапам, ахІаджъратква йрачвахаз¹⁵³ аджъагІвагІв гвып рыхъазла йгвыргъяру, щыбжъан агвбырг йгІаншаз ари ауыс аджъагІвагІвчва гвып ласыта, йара йангІаншабырг йгІарайдзатІ. Арат ауи ахъызла ашІа щтІырхтІ, ашІаква аддрысылтІ.

Артахъгъыт анхачва гвып рырахвхчагъи рырахвгъи шаъахмыз анырдыр уадыргІвана атшын акІвпІ. Ари ауыс гвымха анхачва швабыж йщтІанарпшытІ. АгІыла-псыла – хІва йдырхІаз рырахв рчвыдзра йапшхымкІва, бзи йырбуз рырахвхча Бата ауат рырахв дрыквыдзра зджъара йгІанымхауата лахъаквцІара ду днарычпатІ, гвакъвпра хъантагъи гІарыквхІатІ.

Зунашва хІалу ари арахвхча Бата йхчуз ахІвычачкІвын тыйыр-хІвуаз ахІвыртаква рпны йамаз атоба, ахва агъиква дрыквчІвата акыт дгІарылапшуа ймачІымкІва йгІаншун. Ари апны ауи дгІазлапшуаз акыт анхачва йрыквыз азальмагІа йгІахъыцІуа алгІва чвгъа йыла йыцІахІата дгІащтІнарчІвузшва дгІащтІчІвун. «Амахъарыхъвара зму арат азальымхачва йакІвдыршауа азальмагІара срыдзта анхачва амахъарыхъвара дсымраукІва адуней баста сфауа сгъыквызларым», – хІва йгвы гІайайсуа, ауи дынкъвнацауа даъан.

Бата зджъара йгІанымхауата дхъацІа цІабыргын, дгвыбзыгъан, къару дугъи йылан, йкъару йшаквнагауа гвдугъи йыман. Анхачва дрыквцІата¹⁵⁴, ауат рыхъазла йпсы щтІайцІушта, чІыдахъвыта анхачва йгІарзырхауа йымуа, акъвльейква¹⁵⁵ ачвахърта, ахІвырта рымайкІуа, ауат анхачва ргвыргъяра-чІвыуараква йгвыргъяратата, йчІвыуарата, ауат йпсы апшта бзи йбауа даъан. Дара анхачваквгагъи йнахъата ауи бзи дырбун, швабыжтагъи йзыразын, бжъагата йрайхІвуаз ажваквва рыларкІуан, йрыздзыргІвуан.

Абаратква ракІвын амахъарыхъвара змаз агвып Бата дызрымуаз. Абаратква ракІвын анхачвагъи ауи дрымахымзара гвтыхъ мчыта йзырзалуаз.

Арахвхча Бата йабаду йпны йгІашІарышвта дара йкъвъльейсызта¹⁵⁶, ахІ йыпщцІа йпщцІа, хъахвгІарала йаназатхагъи¹⁵⁷ чрынта акъвльейква рпны йпщцІамцара йгІамгІвайстІ. Йара арахвхча Батагъи йабачви ауи зырахв йхчауа анхачвакви рапшта дкъвъльейсызын.

¹⁵³ Йрачвахаз – рхъа зчваршаз, драргванта йырбаз.

¹⁵⁴ ДырквцІата – дырхъпшылуа, руыс дазгылуа.

¹⁵⁵ Акъвльейква – абайаква.

¹⁵⁶ Йкъвъльейсызта – йрыщцІата.

¹⁵⁷ Йаназатхагъи – рхъа рхвгІахта йанхвитха; азат – зхъа йахвиту адгъылрхарджыгІв.

Цыпх рахвчашата¹⁵⁸ йгІакІылихыз йгІатнихта жвчІвысапхья-чкІвынкІ йыман. Ауи дызцІаз агІвнажв анахь аквдза йкъвыкъвхын¹⁵⁹ йгылапІ; уагІахъата йнадзауа хгІвы ракІвпІ: йара, йтагвжва, Зач – хІва йлыпхъауа йпхІачкІвын – жвизсквша дыртата.

Ауи йквпшырала дквтанайын, сквшгІвынгІважва дыртан, жвгІвы-мсакъба алакъбакІ, лаквайчІва, джъымса аларыхъванч, хъапахъ къбакъба, пынцІа хвхва къвагІвкІ йакІвын. ЙанакІвызлакІгъи дацІар-пхха, йышву атІакІв йынгІалуа, дышгІгъвычвдза акІвын дшаъаз.

III

Арахвча Бати арахкви зрымгІвайсуа ахІаджъратква мгІва-рыгІв¹⁶⁰ рчпумца шІасымгІва рымамкІва йымгІвайситІ. ЙгІвымшкІхуз зджъара ламбарта тшшартакІ¹⁶¹ апны арахв гІашІадрыстІ арахвгъи даргъи тшпсырщарныс ахъазла.

Атшы багъбата йаквшІахІвата йыргуз Бата амгІва аквта апны тшгІайдырхтІ. Ауаса ауи ага дгІапсузтынгъи, ага джъабагІа ду йбузтынгъи йчхІатІ: «Атшы сшаквшІахІву сабап злу закІгъи гъсычпарым, ауи ацкІыс, йабацара, зны атшы сгІаквырхпІ», – хІва гвникІылын, дпсызшва закІгъи йымхІвауа тшдйыргатІ.

АхІаджъратква ъагІашІасыз атшшарта апны ртшква ртшы-мгвархъаква гІадырльальатІ, йырщахІан йауырщтІ. Араъа Батагъи атшы дгІаквырхын дгІадырчІвалтІ. Ауи йнапІы-щапІква багъбата йалашІахІвапІ. Удын швабыж зквшваз, зхъа наркъвымца зхъаща азкІв-кІваз, гІвахъа-гІвымш дымчауа, дымпІатІауа змахъа-щахъаква дийыз ахъацІа, ага дымчхъазтынгъи, сахІат-сахІат йгвы чвгъахун, йгІайыкв-лащцарахун, йхъа хъынхІвуан. Ауаса арат зымгІвадзугъи атшы дъагІаквырхыз йгІанарийыз агвыргъъара йарыздзын, дштІлахуш, дшхвитхуш, дшайсуаш рамальква дрызхъвыцуа дчІван.

Араъа ахІаджъратква руапІаква гІащтІарцІатІ, быгІвнифа бах гІатырхын уакъасакъа – хІва йчауа, йыжвуа, йхІвачвауа йалачІвахтІ. Ауат зынгІалашвара Бата лацІыхъвала йгІайызкІылпшитІ. Йырфуз ауагъи тшыткІ гІайшІарцІан йдрыкъакътІ, дзмачІгъи дадырхватІ, ддмырпсуа рпны дыргата ддырлыгырныс йа дыртйырныс ахъазла.

Бата тІакІв аникъакъы дзмачІгъи анишІашва йгвы рыцІа йхътІхатІ, йхъахъынхІврагъи рыцІа йашІасшва йцатІ. Арат йрапш-хымкІва тшгІархвитрата йгвникІылыз рыцІа-рыцІа дгІанарыщІарумца

¹⁵⁸ Рахвчаша – арахв ахчара йаквшвауа анхаша.

¹⁵⁹ Йкъвыкъвхын – йхъпкІыыхын, тшарайджъхын.

¹⁶⁰ МгІварыгІв – уагІа ъану хъарата йгІакІвшвауа мгІва.

¹⁶¹ Тшшарта (тшшара) – хІврамкІва цІла ъагІамыйуа адгъыл тшыт (поляна).

заджвгъи гватра азйымамкІва йыгІвнапІыкІ гІайыртІлатІ. Ауат йрыщтагІайуата йыгІвщапІыкІгъи гІайыртІлатІ. Ужвы абар Бата дыр-тІлахатІ. АхІампІладжъ¹⁶² акъарта рыщІа йахъбакъвльейхуш амгІва дазхъвыцитІ, дазкІылпшитІ.

АхІаджъратква закІылагъи ргвы гыгІвахуам: ашварагІвара рыщтахъла хъарата йгІаныржъла йгвыгъитІ, Бата йпныла йгІатыщІта хъарата шварагІваракІ ауат йгІарайдзарныс ауасахІвагъи ргвы йгыгІанагуам. Ауат читІ, йыжвитІ, йхІвачвауа, йабаркъахвуа йалачІвапІ. Ауаса Бата йгвалу амыгъ апшта йгІайылахитІ, лахъвгІа-хъасракІ дгыагІнарбум.

Абар Бата ахы йтышвтыз апшта дгІащтІчІватІ, ашвокъ дамцІасын йгІащтІипгІатІ. Ашвокъ хвырчвхІва адахІвтей¹⁶³ ахъйыркІврытІ, апынцІала йкІын акшара джвыквицІатІ.

Ани йхІвачвауа йалачІваз агвып йгвыжвкІыз алым¹⁶⁴ апшта дыр-гвыквстІ, дрылакшауа далаган ухъа-схъа, аныла-арыла швокъщхъвала акврысква рапшта йчвицІатІ. Ауат абжыгІвхъачва мачІ-щардазтынгъи удынкІ зимрайдзас дгыгІанимжътІ. Ауат рыуа агІвыджъ щхатІ, ахыгІв абначвыщІа йчвыладзтІ, агІвыджъгъи удын хъанта рыквта хъара йзымцауа йгІащтІахатІ.

Араъа Бата дымнакІгІакІуа хвырчвхІва ауат рабджъарква гІазикІытІ, уапІакІ багъьата йамгвашІайхІван тшыкІ йаквшІайхІвахтІ. АгІвхъачва йхвхаз артмакъ запазакІьта¹⁶⁵ тшыкІ йаквшІайхІватІ. Атшква ркІвдырква рыквта – зымгІва жваба йнадзун – гІвба-гІвба, хпа-хпата йадихІвалкван арахв йрылайжътІ, йаргъи тшбзикІгъи швокъ бзикІгъи найахвын дтшыжвылтІ, арахква – «ХІоу, хІоу!» – хІва дрылалын йгІазикІытІ.

ДызквхІвхІвуаз арахква Бата йбжыы рдырхызшва ласыта тшгІащтІырхын йгІаджвыквылтІ. ЗщапІква цІкъьаз, йгІапсаз арахква йапхъа йгыла Бата мгІва дгІаквылхтІ. Ауи амгІважв гІайаух-надзкІьара йырахвгъи йаргъи швабыж йгІапсатІ. АмгІважв дангІа-квылх арахв ауи аъара дырмайпхатшауа йгІайрымгІвайстІ.

IV

Амш шуарапІта – алабыз хвапситІ, ани зщапІква цІкъьаз арахква ашуара чвгъа ртамакъква акІын рыбызква тхІва, йгвыс-шысуа псайспадза йгІамгІвайситІ. Ахвчваква ргврымгъыз быжъква гъар-

¹⁶² АхІампІладжъ – дзхІахъв (булыжник).

¹⁶³ ДахІвтей – ашвокъ атара.

¹⁶⁴ Алым – барс.

¹⁶⁵ ЗапазакІьта – нахъышт-гІахъыштта, нахърышвт-гІахърышвтта.

пагъаджъта, уадгъына дагвызшва, ашуара чвгъа йаршыз ахЛауа йГалгГитІ. Ауаса ауат рбыжкъва Бата закІылагъи дгъдрышазум¹⁶⁶: «Сара йгъсызам, швхъа йазГлажвгхыз лъажъапІ», – хІва дГІамГІвайситІ.

Бата йырахв, йхвчва, йтшкви йари глазбжъысуа абыхъвчІвыца йГлахъыцІуа ахЛауа пха чвгъа рпсы йабакІуа, ауи швабыжта йарыхъантауа, рыбыз ахъвшІа¹⁶⁷ акІуа зынгІалашварагъи псып рмаухуа йГІабжъыситІ.

Аныла-арыла абыхъвчІвыца ахъаква йрыквчІву ауарбаква рпхъынцІыГІваква рыцІхта, ршІаква ахърахІа чухЛауасазшва йГІвабджъадза йнаубитІ. Абыхъв абжъараква йкІвзымызуа йыртагылу агІваз пха акІвымкІва пшакІ йа датша платІаукІ адуней йыквхмызшва йдауышвапІ, ахъаквынцІ арартуа йчхЛауачвата пхаГІвдзапІ. Ауаса Бата дГІамГІвайситІ.

Ауасамца йхыдж днадзан¹⁶⁸ ащапІкъьарта¹⁶⁹ дГІаквылтІ. АщапІкъьарта анГІайау арахв гІашІайрысын бзита йпхъадзатІ. ЗакІгъи гъджвыквым, ауаса арахв аластІ, йуацІадахатІ¹⁷⁰, ръараГІвшара рщапІцІкъьара йГІалцІла йтлачахатІ. Абараъа Бата йырахвгъи йаргъи бзита тшпсырщан йГІаджвыквылхтІ. Псайспадзата йГІамГІвайситІ. АхІаджърат хвчваква амГІва аурала – «ДзмачІкІ хІархва, марджъа!» – хІва Бата йГІайыхІвитІ. Ауаса Бата дзы абаГІайгра! Ауат ныжъхта йаргъи йыбыз ахъвшІа акІын, дзы йыжвуаштІта йгъйауам.

Бата дъаГІамГІвайсуа амГІва аурала ГІвынакІла – «АбначвыцІа йсчвыцІадзыз ахыГІвхІаджъратчва тшГІаргайхта йГІасгвыквсырныс ауыпІ», – хІва, датша ГІвынакІлагъи – «Датша хІаджъратквкІ сыршІашварныс ауыпІ», – хІва днапшыГІапшуа, швабыжта йылаквагъи йлымхІаквагъи цІарата дГІамГІвайситІ.

Ари апшымца дшГІамГІвайсуаз йапхъала йымГІва апны хъарачІвыла пстхІвазшва сабакІ глацІІнахуата йыла наквшватІ. Йгвжважвауа зджъакІы йшГІадырцІсуа гвы аутуата ласыта амГІва йахъагыла йГІайитІ. Бата ари аниба йшвокъ ГІайрыхІазыртІ, арахв рапхъа дгыла псайспадзата дымГІвайситІ. Асаба дыцІпшын уаГІа жвпІаракІ днарылапштІ. ЙГІадзастын – йкыт анхачваква ракІвпІ. Ауат йтшыГІву дтшыГІвта, йщъаГІву дщъаГІвта, рлабаква, рхъвынчІвква рымата, абджъар зму зджъакІгъи рылата пхарра йГІаджвыквлыз¹⁷¹, зырахвхчи

¹⁶⁶ Дгъдрышазум – йыгъйылайхІвум, йгвы гъдрыпшкум.

¹⁶⁷ АхъвшІа – араъа: абыз ахъа аламкІва анахъани ахъвы.

¹⁶⁸ Йхыдж днадзан – йпсы днадзан, дГІапсадзан.

¹⁶⁹ ЩапІкъьарта – гъвгъвара, йхътІу ашыпІа.

¹⁷⁰ ЙуацІадахатІ – руацІаква закІгъи гътахым.

¹⁷¹ Пхарра йГІаджвыквлыз – йрыщталыз.

зырахви йырзыпшгІауа анхачваква ракІвпІ. Араѣа ауат швабыжта йгвыргъѣатІ, Бата къазула тшйыкІвдыршауа, ба йархІвуамца дамырдатІ. ДгІаштІырпгІан уаридада мшы рхІвумца акыт йталхтІ.

V

АхІаджъратква Бата зтшын йгвыквсыз агвыргъѣара шІаква щІызхквас, злымхІаква ажѣа лымхІата йзыркІѣакІѣаквас, зпынцІаква хІагІата йщІызхквас аджѣагІвагІвчваква Бата йырахвгѣи йаргѣи абгата зтшын акыт йгІаталхыз ргвыргъѣара шІаква гвасра шІала йпсаххатІ, рлымхІаквагѣи кІашватІ, пыль лымхІата рдзамгІваква йгІарыквщІалтІ. Ауаса анхачва ари атшын зтшын йгІадрийыз апшта йыргвыргъѣара мыш тлапІа духатІ.

ЙгІанымшас хѣацІара ду нкъвызгаз, арахвгѣи йнахѣауата «атІкъва» йгІашІикъѣата йгІазцхыз Бата йчІахІла ауи ддыртлапІауа анхачва алалын чаражвра ду йзырчпатІ, хахѣа-хымш йалата теуа дугѣи йзытарцІатІ.

Бата йхѣацІара ахабар йара дызтадрийыз акыт йтыщІын ахакв ахѣатаква зымгІва гІамнадатІ. Бата дзымбас, ауи дзымдыруа ауагІанхачва дгІарылщІта дыгърахвхчата ари аѣара хѣацІара нкъвызгаз дыгІбанда днархІвауа йакІвшатІ.

Абарат зымгІва рымщтахъ Бата йпІатІу апхѣала йапшхымкІва хІврапщдзата йгІайуа, йкъагІауа йджвыквылтІ. Ауи йпІатІу мшкІы ацкІыс мшкІы рыцІа-рыцІа тшауацІнахуамца хвду йымата далтІ. Анхачва йшІацІгІауа, уыс зму къангъашра йызгІайуа, ауи йнысла адзы йахвауа йалагатІ. Йара Батагѣи акъвлъейква йынкъвыргауа ачІыдагІаква апхѣала йапшымкІва рыцІа мчыта дырпшІагылуа, акъвлъейква рпыкв дыквчІва, йымгвапхауа закІ йгІарыквын ауат дыршІапауа далагатІ.

Уахѣгѣи тшынгѣи дашІамсуа анхачва-лыгчва рыцІагѣи йшгІайыдикІылуаш, ауат йрыкву агІазаб шрыквихуаш амальква дрыщтан; айсра-абакІра аламкІва, ауаса йшгІайуа майрата ари ауыс шахѣвдаквымцІуаш агыква йырзибжъумца анхачва рыцІагѣи йацІайырсыгъуа дрылан. Акыт апны амахѣарыхѣвара змаз ахІ, агІымстачва, абайачва амахѣарыхѣвара гІарыквихта анхачва йдирауырныс дазгылата даѣан.

Бата дыргвыщІырхырныс ахѣазла арат аджѣагІвагІвчва гвып пычІвта йауырщтыз алакв Бата дырзымрыдзуа, йхѣыркъкъвалшІыркъкъвал къватхы йантал, ргвы злагІвуз ахѣаталагѣи «аквыджъма» рызгІайуа йаналага, йызчвшвуз ауи «аквыджъма» – Батагѣи дызщту ауыс ауатыкв йырчвгІаталуа йанца ужвыркІвахгѣи Бата хѣа-

лъажьата дырчпарныс рмурадта датша амальквакІ гІархъвыщІ. Гвымхара, чвгъахара амальта ауи йзыгІарымхъвыщта йгІанхайа? Уа ауи ймайгычызтын, уа ауи йтдзы рымблызтын, уа ауи мадза-мадза ймайхсызтын! Датша рыуа йыхІхІварыйа! Ауаса аратква рпынгыи «рла бага гьамкІытІ», аратла ауыс йызчвшвуз гьщтІамцІахатІ.

АхІ, агІымстачва, абайачва Бата рымгІва дапырырхырныс ахъазла ауат ауи йыщтанкъвыргаз арат агвымхара-чвгъахараква зымгІвадзу-гыи ауат руыс закІылагыи йгьамхъватІ. Ауаса ауат зхъваз, тамамта йутахъызтын, Бата дзапхъагылагІву анхачви йара Бати руыс амцІых-хари рыщІагыи хІагІата йщтІыххари ракІвпІ. «АквтІу зщуаш ащамхы йгІанабгъьатІитІ», – ахІвитІ ажважв. Ауи йагІвызата арат аджъа-гІвагІвчва-гвымханкъвгагІвчва рыщІагыи швабыжта йызщыхуашыз ауау чвгъа гІадыртІтІыхтІ.

Хъахъыла йгІахІырбакваз рымщтахъ пІатла айшысла акыт гІвбата йшахатІ; алыгырта йпщІакваз алыгчваква-ачрынчваква, агІвнагІв-ква¹⁷² рчвгІапщІыцІхуа, йырчвырдахуа йалагатІ.

Аурамква рпны алыгчва, ачрынчва, агІвнагІвы агыкви ауат рахІчви рагІымстачви абайакви азытрысра, адысылра агыква гІар-бжьашвауа йджвыквылтІ. ЙцІыхъвахуз апны арахвхча Бата драпхъа-гылагІвта анхачва тшгІащтІырхтІ; акыт мца ду гІащтІнахтІ «Бата йайбашра» – хІва йапхъауа. Бата драпхъагылагІвта айсра мчы акІвдыршатІ. АгІвытланыкъвакІ рпынгыи уагІахъа аладзтІ, ауаса анхачва рчІвы хъахъыта айсра алгатІ.

Ари айбашра ахъазла ауи агІан йыруысаз ауарад йауата арахвхча Бати ауи йыгІвзачва анхачви ауат рагъачва: ахІ, агІымстачва, абайачва райсша, «рхъацІара» агыква гІазырбауа зджъакІы араъа йгІахІырбапІ.

Бата йайбашра

I

«ХІгъахІыльчва, хІайгвачва щхади» – швхІвауа,
Швымджъабан, уай, марджъа, мащаларгІа!¹⁷³
Ауат рща Сидпа щавчв дамначвди!
Дамырчвди, дамырчвди, хІахІай мащаларгІа!
ЗхъацкІы хІцара, хІара хІ-Бата афыр
Дызрыххвыз ахвырта щарда дгъырзымкІди,
Аф йфиди, айбашра ачІвец махагъаква
ГІайыквпІлауа алымта ауи дайсиди.

¹⁷² АгІвнагІвква – абайа йунагІва, йхакв йынхауа алыгква.

¹⁷³ МащаларгІа – гІвычІвгІвыс бзиргІа.

ХІагъачва рхъаква щачвпыла йрыгъажьиди!
 Сахътных, Бата йахІва амата амахъвшІа
 Щагърахади, хІагъачва рщала йдзирыжвди¹⁷⁴!
 Марчипа йабажв азальмыжв¹⁷⁵ Саралып
 АхІвхІвара тайцІади, йпа дгІайыпхьиди –
 Упа дабауху, Саралып къыдрыгІвыжв¹⁷⁶,
 УгІанижъын дырдахди, уара къдууыжв¹⁷⁷!
 Марчипа шарпны квыджъмажвта дырдахди.
 Йабджъарква абжъынцІы¹⁷⁸ жвпІа йылайрышвхди,
 Щтахъла дгІацапшуа тшгылыжвта дбгъабгъиди!

II

Сидпа шахвачвыжв йтагвжва-кІватгача¹⁷⁹
 ЛкІалта рыквпса АжвыгІва ахра йашІалхди!
 Заныжв чалымла¹⁸⁰ дызгуз ХІарпа хъдагвыжв
 Йаныжв дчІвагІгуа дгІанижъын йхъа апыригади.
 Гваджъа-нына лхІампІладжъ-джъкІахыга
 АгІвырпа Хъылпачв йыжвгІвымсакъъа арыхъвашади!
 Цыжвба махагъажв¹⁸¹ йкъарабагъ¹⁸² апыкв
 АчІвыла йыдби, йнапІкъъа-щапІкъъауа йщабиди¹⁸³,
 Уан джъа лбатІ, Цыжвба махагъажв, ухъвади
 Ащашв йылашвхын, йара ауаъа йщтІаби!
 Ауи дызщыз Бата афыр ухъацкІы хІнацади!
 Мазана йларджъыжв¹⁸⁴ анкІвадаха¹⁸⁵ дтшыжвпади,
 Марчипа йтшчва днарылаххын йамцІицади;
 Ауат рхъа хъичвуамца йымгІва ликъади!
 ЙылахъчІваз ахІвапс джыр дамрышазауа¹⁸⁶
 Дадыра хІагъачва рщакъдзыра йрычІвиди...

¹⁷⁴ Дзыржвра – айха мцала йдыршыта адзы йантыршыхуа, «закалка» ззырхІвауа.

¹⁷⁵ Зальым – чвгъахагІвы.

¹⁷⁶ КъыдрыгІвыжв – ажвынтачвгъа.

¹⁷⁷ Къду – рыцхІа, мыгІва, тынхада.

¹⁷⁸ БжъынцІы – гІайыра «азалия».

¹⁷⁹ КІватгача – пскІа.

¹⁸⁰ Чалымла – йызкв дыдта.

¹⁸¹ Махагъа – гІвы дызщыз.

¹⁸² Къарабагъ – тштлапкъ.

¹⁸³ Йщабид – аща ацІцитІ.

¹⁸⁴ Ларджъ – зчва шкІвокІву атшы.

¹⁸⁵ АнкІвадаха – акъару анацІцІ.

¹⁸⁶ Дамрышазауа – дамырльальауа.

Араѡа акыт ахІ Сидпа дуымбахра! Ауи агІымстачва, байачва кѡомкІ йыцта Апсныла дахъхтІ. АгІымста дуква дрыуата Марчипагъи агІымстаквакІ, байаквакІ йыцта дырдан Багъкыт дцахтІ. Датшагъи кѡомкІ ауи агІан ащхъаква йырбжъачІваз абаза кыт тшыт-мытквкІ тшырыларшатІ.

Абари апшымца Сидпакыт апны амахъарыхъвара змаквас ахІ, агІымстачва, абайачва «Джъалман йцІараква» рапшта йамцІырцатІ. Ауат йрыуата агІымста хъзы рымата, ауаса йкѡвльейдзамкІва бжъунагІвачва рахІа акыт йгІатамхахуа йамырцатІ. Акыт йамырцаквас рымлыкв, йалдзгІауа дукІ аѡамкІва, ауи зпхдзыз анхачва йгІарыдыркІылхтІ...

VI

Сидпакыт ахІ Сидпи ауи йгвыпи анаѡаз агІан йамаз квпшыра ужвы йгѡамахым: ужвы ауи кѡагІатІ, йбагІватІ, зальмагІа зтахъым нхачва кыт гІальаматхатІ.

Апхъала ари акыт хъзыта йамаз «Сидпакыт» ужвы йгѡамахым, ужвы ауи «Батакыт» – хІва йапхъитІ. Батакыт йтабзазауа ауагІа рчІвы закІыта, ракъыль аквшвауа, бзи йабабауа, гвчІагІв азрымата, йацацхърагІауа, хІвапсагІва рымата йбзазитІ...

Азаман дзылу чархта йакІвшитІ, пщба-хвба сквшы ахъыцІтІ, зджъаралагъи гвгІвартакІ йа датша хІальабалыкъ хабаркІгъи гѡаѡам, швабыжта йдауышвапІ, ймамырпІ. Батакыт тынчта, мамырта йшбзазауа апшта анхачви Бати йамдыршвтыз агвыпгъи дасузлакІгъи йахъѡатанагаз ашыпІаква рпны тшагІдырбата тынчта, мамырта йбзазауа йчІвахта хІисап учпарныс ауашта акІвын йшаѡаз, ауаса ауыс ауи апшта йгъгІацІымцІтІ.

АхІ Сидпа дѡацаз Апсны йщапІы анымгыл йгвыпгъи йыцта ПсхІвы дгІайхтІ. Арахъари Марчипагъи Багъкыт ахІ Багъ йпи йари ракъыль анаквымшва ауыгъи йыгІвзачва йыцта ПсхІвы дталхтІ. Ауаѡа – «Алыг йлыгхта замгІахъашвта¹⁸⁷ рмауа алыг квайчІвадза, йацы йрахвхчаз Бата факъра уахъчІва амахъарыхъвара хІчвикІта адуней хІзыквхйа!» – рхІван арат агвып азгІважв гІадырцІсыхтІ. Бата йкъазауат апны ауат агвып швхІакІвати анцІра тшпынхІвати йрызнийыз дрыдзхта хъацІари ртшхъвари гІатыргарныс, йырчвыдзыз амахъарыхъварагъи акытгъи амлыквгъи гІарнапІыцІадыршвахырныс рмурадта, рабджъарла, руагІахъала, датша айсра йатахъхушквала швабыжта тшадыргалтІ. ЙгІарымщыс амшв ачва йаздыргвыгъан

¹⁸⁷ АмгІахъашвта – амгІа ахъвы (ацІшы угІалагата ащакъвалдза).

хІаджърат гвыпквакІгъи рыщайсырныс йрынгІалтІ. Ауаса ауат гІазайсуаш Батакыт йшубалакІгъи уагвыквхх ауашта йбальарыгъта йгъчІвамызтІ. ЙгІайсныс тшадызгалыз агвып рацкІыс жваныла рыщІа айсра йазыхІазырта йаѡан.

Абар ауат агъачва гвып Марчипагъи драпхъагылагІвта Батакыт йгІагвыквсырныс йгІаджвыквылтІ. Ауат агвып акыт, арахв, ауагІахъа хынкІ аѡара заман айшысламца йгІаргвыквстІ, агІагвыквсыртаква рпсахуамца. Ауаса арат агІагвыквсераква зымгІва рпынгъи зыхъыз ухІвуш зарагагІа дукІ Батакыт йгІарыквымшвауата йщаквыркІытІ.

ЗлымхІаква зымапщдзата чІвгІвапшгІара йджвыквлыз атшада алымхІаква пыркъыта йшгІайхыз апшта ахъацІари, артшхъвари, амахъарыхъвари, акыт нахври ртахъыта, ауи йазыпшгІауа йгІаджвыквлыз арат агвып рлымхІаква пкъхатІ – ауат зцтаз гъгІардамыхІвтІ. Ауи атарала анцІрала йырзымрыцкъахуаш тшпынхІва ду ататыргахтІ, руагІахъагъи аларцІатІ. Марчипагъи жвизыгІв йыцта, дара ауатгъи щъагІвта, ПсхІвы дталхтІ. Абараѡа зынзаджвыкІгъи айсра гъырзыгІащтІыххрым – рзыхІва ауашта йщахъчІвалтІ.

«Ачв йахъымдзас агвышв дастІ», – ахІвитІ ажважв, ауи йагІвызата ахІ Сидпи ауи йагІымстаду Марчипи амальта йакІвдыршазлакІгъи Бата йхъыдзарныс анрылымша йцІыхъвахауата зыда рмаухыз ауи акІвын: Бата йпхІачкІвын – Зач хъвшвы-хъвымгара лзаларцІатІ, ауи дыргъычта ддрыдзырныс лзыгІархъвыцтІ. «Бата ауи дылзыпшгІумца, йабацара, зджъара кІвархъакІ дтадзхпІ йа ари ашвхІакІва йхъа йташыпІта длагахапІ, йа ауи дылзыпшгІауа данныкъвауа зджъара къвльейыртакІ апны ддхІырщыпІ; хІаргъи ауи дъадзапшгІауа айсра тшазадыгІгалпІта хІыргвыквспІ», – хІва ауи йыквыркІтІ.

АпхІвыспачкІвын дахъызгуш, ауи дъаргуш, дшыргуш агъиква андыргІалтІ, йырсатІ, йырдахын Бата йджвыквылра, ауи зджъарала дахъыцІра ахабар йазпшуа йчІвапІ.

Бата дшахъыцІуа ахІа пІатла амамкІва ауи йахъыцІра ахабар ауат йдызрайдзуш бызлагІвкІ¹⁸⁸ – анда-мында къвнакъкІ¹⁸⁹, акыт йгІатахаз агІымстачва дрыуата заджвгъи – ддрыхІазыртІ.

VII

Бата лацІашвата зылаква дрыцІу агъачваква гвымхарата ауи йыщтанкъвыргаз закІгъи йапшхымкІва ари азын апны ауат йаларцІаз ахъвшвы-хъвымгара зацкІыс зальмагІа аѡахым уыс гвымхадзапІ. Бата

¹⁸⁸ БызлагІв – бзы нкъвгагІвы.

¹⁸⁹ Анда-мында къвнакъ – анылагъи арылагъи йауу.

дъарзымрыдзуа йгІалцІла ауи йпхІа – льяжъа змам асаби – дшбзу лжъы рфарныс йазгылыз агъачваква ари ауыс чІвыхъ чвгъа нкъвыргуштІта йязыкІарахІваджьитІ¹⁹⁰. ЙгІазкІуа Бата йахъымцІра акІвпІ. Ауи йахъыцІра ахабар лахъвгІахъасракІ аъара ргвы йтымшвтуа йазпшитІ. Бата йагъачва рынасып йгІалнадан – ауи дахъыцІтІ, уыскІла дджвыквылтІ. Анда-мында къвнакъ рбызлагІв ахъыцІра ахабар йарасахІаткІ йырзынайырдатІ. Бата зтшын дджвыквлыз уадыргІвана ауахъ, цІхагІвшан, Бата йыкІадыгв гІвтшчва тшкІаралын, – «Уай, йыгІвнуда?» – хІва йшІтытІ. Бата йтагвжва дгІагылтІ, лпхІачкІвынгъи длыцта ашвхъымса дгІахъагылын, – «Бата дгъаам, швайгва!» – хІва лпхІачкІвын йыллырхІватІ, лара асасчва дырчвпхащауа.

АгІвтшчва рыуа азаджв дгІаскІан, – «ЙбхІвауа гъсагІум, арахъ аргваныта бгІай», – йхІватІ йаргъи ауи дылзынаскІауа. АпхІвыспачкІвын атшыгІв аргваныта днайыдгылтІ. Араъа ауи дгІапшцІасын ахщ¹⁹¹ йщтІнапгІаз аквчІис апшта зынла дщтІипгІатІ. Зынла йхъынхІвын агІвтшыгІвчвагъи гваркъахтІ. АпхІвыспачкІвын йгІаншаз лымдыруа дырхІан, къомракІ закІгъи лымхІвауа дгвардыркъбатІ.

Арыла Бата йтагвжвагъи йамагІну лымдыруа дгыланхадза дцатІ. Ачва йгІалкъяз йапшта ауи дызкІыз агыланхара дгІалкъан лгвы хІатахІатауа, – «А, Зач, бгІамахума, йбчпахуа ачІвыйа?» – хІва лпхІа дылзышІтуа далагатІ, ауаса ацІх дауышвапІ, зджъарагъи платІаукІ гъаам, Зачгъи лан лшІтбжъы джъауап гъгІалтуам. Зач лан ари апшымцара къомракІ дшІтытІ. ДжъауапкІгъи анылмау акІадыгв апны дылзыпшгІауа далагатІ. КІыла-кІыпщ зджъарагъи гІанылымжъуа рыкІадыгв гІалшвагатІ, ауаса дгъылмаутІ. ЙцІыхъвахуз апны ауи йаминакІ шыншаз лдырын ахІвхІвара джвыквылцІатІ. Ауи лыхІвхІвабыжъ чІвыхъ рыгвлачваква гІазнаддатІ. Ма...

ЙымшаскІва ари ауыс гвымха акыт йгІархъыкІвшатІ. Акыт йтаз анхачва айззан унашвала апхІвыспачкІвын йылзыпшгІарныс йджвыквылтІ. Лагъы, гІвада, психІва, кІвары, дзгІыхра¹⁹², хва, тоба, чвагъварта, чвахырта агъиква дара радгъылгъи акыт аргванква радгъылквгагъи йгІарыцІаркІуаз ашыпІаква цкІыцкІ йахъдрышвттІ, ауаса апхІвыспачкІвын дгъырмаутІ – адгъыл агІвпан дкІылшвттІ.

Батакыт хъачвагъи хІвсысаргІагъи ари ауыс чвымыгъ чвгъата йырзалын рыла гъарпшыхуам, арыла Бата дгъгІайдзахуам, йыщтарщтиуашын – дахъацаз ахъата гъырдырам.

¹⁹⁰ ЙязыкІарахІваджьитІ – йайгвгъитІ, йайхІвапситІ.

¹⁹¹ Ахщ – ястреб.

¹⁹² ДзгІыхра – адзы йтнахыз акІвар.

Амш цатІ, ацІх цатІ, мчыбжыкІ ахъыцІтІ. Бата дгъІайдзахуам. ЙцІыхъвахуз Бата дгІайхтІ. Ауи йгІайхра йазыгвжважвауа йаъаз акыт дгІайхта йанырдыр тшабадыркІын Бата йызцатІ. Ауи йызцаз ауагІа – «Ари уыс гвымхата уахъчІва хІкыт йгІатшаз зымгІва хІшкыту йхІхыгІапІ, йхІгвыхьпІ, апхІвыспачкІвын йылгІаушахуш амгІва хІыквцІа», – хІва йархІвтІ. Акыт Бата йгІайархІвыз швабыжта йгвапхатІ, йпхІа дйызгІараухызшва йбатІ, даргъи зджъара йгІанымхауата ажва хъагІа райхІвтІ.

– Баракъат босын! Швара йамыкІвта йшвыдху гъабахым, дасу-злакІгъи швынхараква шврыдгылх! Сара сабгузтын гвыхъта йышвзалыз ари ауыс цІхъва асрычпапІ, – хІва райхІвын йамцІицтхтІ.

Ари араъа йашІахІрыспІ, апхІвыспачкІвын Зач лунашва гІа-хІхІвапІ.

VIII

ХІаракІыла йшгІахІырбаз апшта, апхІвыспачкІвын Зач агІв-тшыгІвчва дгвардыркъатІ, ларгъи дырхІан къомракІ закІгъи лымхІвахуа дыргатІ. Лгвы ангІалаух амцтахъ дцІыруа далагатІ. Араъа ауи лшІа абльатакв таргватІ, лылаквaгъи шІархІван апша хышвашва лыцІыршвшва ртшква йшрылшауа гІврала дыргитІ. Ауат мачІра йцама, щардара йцама – Нибна ачвыцІа йыцІалтІ. Ауаъа зджъара гІвадыгъ ламбартакІ апны апхІвыспачкІвын Зач цІла дукІ дыдырхІвалын даргъи гІаджвыквылхтІ.

Зач лылаквa шІахІвапІ, закІгъи гбылбум, лыгІвнапІыкІгъи лыцтахъла йгата йшІахІвапІ, ларгъи зыквла ацІла ду дыдхІвалапІ. Ауи быжъладзыкІла дчІвыуитІ, дчІвагІгитІ. ЛчІвыуабжьи лчІвагІгІабжьи гъарпагъаджъта абыхъквa, акІварквa, агъьалквa, агІвадыгъквa рыцхІвачвитІ. Ауи лбжьи лфгІви йгІазырдаз абна йылу ашвырквa йзачІву рымдыруа, йджъарщауа, йырхІашвхІауа хъарачІвыла йгыла йгІалпшитІ. Абна псегІачІвквaгъи ацІла быгъквa, акъвадамаквa йнарчвыцІпшгІарчвыцІпшуа ауи дрымарыцхІата лахътІыла йгІалпшитІ. Абна псауышвхІаквa Зач йлызнийыз зымгІвагъи шзальмагІа дуу рдырта ауи дрыцхІарщауа, – «Йау-уай, зальмагІа! РыцхІачкІвын», – хІва ргвыла йырхІвузшва гІван-хын гІалашвара лахъаквцІала йгІалпшитІ.

АпхІвыспачкІвын Зач абари апшта дчІвыуа-дкъыуа, дчам-дыжвымкІва, тшылзымыртІлахуа мчыбжыкІдза даъан. ДыздхІвалаз ацІла ду лхъацтахъ нахъылхІвагІахъылхІвумца лылаквa злашІахІваз акІас гІахъылрышвтІ, алашарагъи лбахтІ, йацтагІайуата

йцІыхъвахуз апны зымГІва хвйтта тшГалыртІлахтІ. Ари амштахъ апХІвыспачкІвын Зач днахъвыцГІахъвыцын, – «Запш нымшауа гъаѣам, згвы тахым дтамцаххитІ¹⁹³, хъацІара атахъыпІ», – лхІван лгвы лрыбагъѣатІ, дшбзатушыз амаль дазджвыквылтІ.

ЗачкІвын абнацІла швырквала дбзатІ. Тшынла бнацІла швыр – фачІвы гІалхъвшвауа абна дылапІ, уахъынла зджъара цІла дукІ дГІадгылхитІ, ауи дхъалитІта дыквпхъитІ. Ари апшымца Зач абна йылу ашвырка рапш дымшвахуа, лфачІвы дацта дшвырхан гІвычІв-гІвыскІгъи длымбауа, тамамта гІвысквша абна дыцІан.

Абар мшкІы Зач абна бна швыр дазыпшГІауа дшыцІаз йхъарамкІва лашбжъыкІ гІалагІатІ. Ауи анлагІа дшван хвырчвхІва лпхъарта ацІла дазГІайхын ауаѣа дыквчІвахтІ. Зач днапшыГІапшитІ, лыГІвлымхІакІ царата йдзыргІвитІ. Ауасамца дшыквчІваз йшІпІлата абна йыцІу ацІла быгъѣ гІваква закІы йарыхІвачвауа йГІалагІатІ. Адауыш йГІалагІаз рыцІа-рыцІа йГІаргванхумца йГІаргвандзахатІ. Дпшын – лакІ лбатІ. Ала нафГІвышваГІафГІвышвауа йалагатІ. Ауи райшадзата Зач дызквчІваз ацІла ащапІы йазГІайтІ, йаргъи ашра джвыквнацІатІ. Ала уакъ-уакъ – хІва абна гІанарыхІвачвауа ацІла йхъашлитІ, ацІыхъва аркашвитІ, закІ ачвцата йгвжважвузшва ацІла ащапІы щамхыла йагатІ. Зач закІгъи гылхІвум, ацІла дыквчІва ала дГІапшитІ. Йымкъвауата шварацыГІвкІ, араса хъацІа жажа алакъѣакІ, йшвокъгъи хІазырта йымата дГІадзатІ. Ауи йла ахъахъапшылуазла дхъапшылын Зач дибатІ. Ала даквцІкъѣан йашІайрыстІ. Йшвокъ пынцІа Зач йылынайырхан, – «Бара йбмаГІныйа, бджъынума, бшайтанума? МомкІва бГІвычІвГІвысума? Ласыта йГІахІва! СнабайхситІ», – йхІватІ ашвара мачІта йГІайчвыцІалуа.

ЗачІ закІгъи гылхІвум. Ашвара лгвы акІын техІагІва гІалхъал-уазшва дкІѣазызитІ, дхІатахІатауа дчІвыуитІ.

– Ужвыбырг йГІахІва бзачІву! СнахыситІ, – йхІвитІ йгвы рыцІа йГІайаухуазшва дцан.

Зач ачІвыуара дахъварауа – «СГІвычІвГІвыспІ», – лхІватІ.

– Щта, бГІвычІвГІвысызтын – бГІакІныцІ, бымшван. Саргъи сГІвычІвГІвыспІ, – йхІватІ рыцІа йажва йрыпшкауа. Зач закІгъи гылхІвум йгъи дгъцІсуам, ацІла даквгъѣазшва дыквчІвапІ. Токъаль гылызчпум, агІвымцакІ рбжъара дбжъакІхатІ.

– Ауи аѣара йсбмырхІван, сыпшдза! Бсчвымшван, бГІакІныцІ, – йхІватІ йшвокъ апыкв хъатакІла йнайырхауа.

¹⁹³ ДтамцаххитІ – йпны дгъзыцахуам.

Зач лыладзка квашуашва йгІакІапІлауа дчІвыуитІ, токьаль лчпан дгІакІныцІтІ. Араѣ ашварацыгІв ауи лхѣа йщщытІ, пшдза лайхІвтІ, лчІвыуарагыи лхІатахІатарагыи ашІайрыстІ. Цхали хвшали йкІвхІата хІакъвыт тшыткІ литтІ. Гвысквша руацІа хъвдзыц зшІамшвахыз Зач ахІакъвыт зын-гІван йылшІалцІатІ, ауаса лгвы алагауа йалаган йгъыл-зымфтІ.

АшварацыгІв Зач лыхъыз, лан-лаба рыхъызква, лкыт ахъыз, лхакв ахъыз, араѣ дшгІанагыз агъиквала дылцІгІауа далагатІ. Зач агвалалпри ачІвыуари днаркІыгІаркІуамца араѣ дшгІаргыз йалхІвтІ. Ауаса лхакв ахъыз гълымдыртІ, антахъгыт ахъызква зымгІва йалхІвтІ.

– Сара сыхъыз ЗачпІ, саба – БатапІ, сан – КъвдаспІ, ауаса хІара «Даса» – хІва хІлыпхытІ, хІкыт ахъыз БатакытпІ, апхъала ауи «Сидпакыт» – хІва йапхъун, – лхІватІ лгвы гІаламылхуа, йаргыи рыцІа-рыцІа йбзихауа.

Хъзыта Зач ашварацыгІв йалхІвквас гъизымдыртІ, ауат рапш хъзы гъйымагІастІ. Зач луысква шакІвшаквас ашварацыгІв джъащахъва дута йзалтІ. Ауи йынцІра апны ныжъхта йабачва дуква рынцІра апынгыи ари апш джъащахъва йанйата йырхІвауа йгъйымагІастІ, йхъатала йаргыи дгъанымйастІ. Араѣ ашварацыгІв дчІван Зач луыс швабыжта дазхъвыцтІ. Ауи йхъвыцра гІвуыскІ гІанаритІ: Зач лхакв, лкыт, араѣ дангІаргуаз дахъбагІатыргаз ахъатаква лзыгІадырхуашызытын, дгІапса ддзышыргыи лпны дигахра – ари закІы, йа ауат лзыгІамдырхуазтын йара йпны дигата уадыргІвана дызчІву дырзи-гахра – гІвба.

Зач тамамта мцыкІ алалымцІауа лкытгыи, лхаквгыи ахъану ахъата, уахъчІва дъану ашыпІагыи, дъагІатыргаз ахъатагыи, дызлагІаргыз амгІвагыи шлымдырхуа йалхІвтІ. «Араѣ сгІалауымжъын!» – хІвагыи дгІайыхІватІ дрыцІауауата. Араѣ ашварацыгІв ауи ахІа дымхъвыцхуа Зач днайахвын рпныла йырхаухтІ. АшварацІви Зачи хымшкІыла йамырдушыз амгІва псайспамца пщымшкІла йамырдан йхвбахуз атшын къвышлыкъвду апны ашварацыгІв йпны йнадзатІ. Ауат ауаѣ гвыргъьарадула йтагвжва, йпа, йыгвчлачва гІарпылтІ.

АшварацыгІв йтагвжва йара духъылпраштылхуата гІвычІвгІвыс-бзидздзакІ лакІвын. АшварацыгІв Зач луысква шакІвшаз лайхІвуа даналага ауи тшылзымкІхуа дчІвыутІ. Зач дгІалгвыцІалхІвхІван щардара ауи дылпшуа, ба лалхІвуа длыман.

IX

АшварацГви ауи йтагвжви уаГІагвыбзыгъакван – Зач зынла арызкы дажвырцІата дыгдмырчатІ. Гвысквша руацІа хъвдзыц зуацІа йтамылхс Зач арызкы зынла дажвырцІарквын йшлызарархушыз рдырын йхъаГІата, йгвгата, шша ацІата, мачІ-мачІ, ласыласымца ддырчумца Зач лшвырра дтырщтын ГвычІвГвыс тамамта дырчпахтІ. Ауи ауаГІа дджьарщауа дыГІвхатІ, аунаГІва жванапІхыкІла дГІахъитІ, ашварацГви йтагвжви гвыргъытІ, даргъи ауи лнысла адзы йахвауа, – «Бызгара хІагатІ», – хІва йбзазитІ. Зач лаба Бата дшипхІу лмыргІващауа лшан, лыкъазща¹⁹⁴, лыбыз, лымч, лымгва, лчхІара дахвитта, лъачІваГІалагъи дызквпшыз лара йылчІвыта, дцІабыргыта, дщаквкІыта, дгвыбзыгъата дцатІ. Абари араса дшаъу уадыргІванагъи ашварацыГІв ауи лани лари гвчІаГІв рзичпауа, Зач лкыт, лхакв агъиква ашІасымГІва йымамкІва дрызцІГІитІ. Ауат тамамта йзыГІадырырквын Зач лани лаби дырзигахырныс йгвалапІ. АшварацыГІв йгвалу ари ауыс цкъата Гвысквша дапщылан, ауаса ауи заъара дазцІГІазлакІгъи дпшГІазлакІгъи йхъацІа ауашта джъауап тамами мГІва тамами гъимаутІ. Йанамудзах, йцІыхъвахуз ауи йгвалаз дакъвыцІхын датша пшыртакІ йчпатІ: Зач тацата йпа дизихІвайырныс йгвы йГІайнахІвтІ. Ари ауысла йтагвжви йари айкъангъашын йауашта, уыс бзита йащтІырхтІ. Ари ауыс йпи Зачи йраддрыхІвын, ауатгъи мо гъазырымхІватІ, дара йазыразта йадгылтІ.

АуаГІажвлара йджьарщауа, чІахІ ду амата анакъахІ рГІвытІ. Ауат рпагъи ашварацыГІв йаргвану йыквлагІв йпны течара дырщтитІ, дыззырщтийыз йпагъи течара йырщтийыз рпа швауадакІвата¹⁹⁵ дГІайыцылтІ. Абари апшымца ауи агІан йакІвшуз апыцІа¹⁹⁶ йшахІвуз йыквта ашвауадакІва кІыкІахи жъыри збжъу айщчва-ахщчвакварапшта Зач длащацрихатІ. Лара Зачгъи ашварацыГІв дитГІачватамамхатІ.

Ари атГІачва рбзазара мшкІы ацкІыс мшкІы рыцІа-рыцІа тшщтІнахуамца тхаджыгІва рымата йбзазитІ. Зач аунаГІва щъа багъята дацІагылапІ, лабхъви ланхъви ргвы дацчпапІ, рпсы апшта дырбитІ, швабыжта йылзыразпІ.

Ауасамца Зач данхатІ: гІвпачва лымапІ, ахІба Гвысквша дыртапІ, айцІбагъи жвамызкІ йхъыцІитІ, агІвыджьгъи рызнацпІ¹⁹⁷, йхъапщырчІвачІвапІ, йызчІву рхъыбыруа, йызчІвым гІарайхІвапсауа йгвыбзыгъачІвапхагъапІ.

¹⁹⁴ Къазща – хІаль, шан, аъаша.

¹⁹⁵ ШвауадакІва – пхІвыс дГІазгыз ачкІвын гІвзата йыцу.

¹⁹⁶ ПыцІа – хабза.

¹⁹⁷ РызнацпІ – арызна йаГІвызапІ.

«Гвтыхъ змуи зГІва змуи агвып йрылазтІхІва йгърылам», – ахІвитІ ажважв. Ари Зач лпны йбергъыльхатІ. Цабыргыта, Зач ага дГІапса-зтынгы, ага джъабагІа ду лбазтынгы атхаджыгІва далапІ. ЙшГІахІхІваз апшта, тхаджыгІвара зыгІвну аунагІва жванапІхыкІла дГІахъуа щъа багъятагы дацІагылапІ, ауаса ауи рыцІа-рыцІа дГІвитІ. ЛъахІыльчва: лан, лаба агыква рхабар ьалымдыруа гвтыхъ мчыта йлымапІта – ауи даргІвитІ, атГІачва хІвапсагІва дрыламызшва да-чпитІ. Зач ари апшта дшцаз збауа ланхъви лабхъви рылахъ дута йаквнацІитІ, зъара йылцІГІазлакІгы – «АтГІачва рпны гвынамдзата¹⁹⁸ сачпапІ», – хІва лгвы йГІанагитІта гвырчІвага джъауап гІалшЫр-гарныс гърылшум. ЙцІыхъвахуз апны, здахъваныхмыз¹⁹⁹ апны йабанардзан, лгвтыхъ гІалдырхІватІ. Ауи лъахІыльчва шГІалгвала-шваз, ауат лбара бзи йшылбуз ралхІвтІ. «Ауи уысхама, баргы хІаргы ауи хІзабрыфІа? УыжвГІандзара ауи цІакІыта йызбымайа?» – рхІван, ауат амГІва йазадгалуа йалагатІ.

ЗакІыла йбжамкІва сквшбжа быГІвнифа, квагы, сгы, пшагы кІылымсуашта гвима²⁰⁰ агвындыргІвытІ. РхІапчыпква, рбыГІвнифа пшдзата агвима йанырцІатІ. Зач, агІвысабичва, Зач лхъацІа, йшвауа-дакІва агвима йанчІвалтІ, сальам пшдзали хІвахІв хъагІали йнардас-уамца йауырцІттІ.

Агвып мгІвайситІ. АмГІва аурала йызшІашвалакІгы – «Ари апш кыт ахъпаъу, хаквта йызтайа?» – хІва йырцІГІауа йымГІвайситІ. Дар-гы абаркъахвуа, ауарадква, атурыхква, акытчаква, ажважкква рхІвауа йымГІвайситІ. Абари апшымца ауат мызкІы йымГІвайстІ. Зач лкыт амГІва йыквшвата, ауи йазцузшва йымГІвайсуамца зджъара дзыгІв дукІ йнатшпнылтІ. АдзыгІв гІатыгІврын, ала гІатыцын, али ашІи агауа, квырпІа жвпІакІ апшта йыжвпІата, йхъващыта, йшвахъырчуа, ахъвыжжыртаква тенгъыз толкъвынызшва йнажвысылГІажвысылуа йылбГІыкъытІ.

Арат амГІвайсчва йГІатыгІврыз адзы чІвахнадзкІъара йазпшра атахъыта йалын, ауаъа йацІырцІттІ. Гъагыата ашыпІа зымГІва алапш ьанадзауа мцырартапІ, платІаукІ, адзы абжы акІвымкІва датша бжыкІ, дауышкІ аъамкІва йдауышвартапІ.

Агвып араъа адзчІвахра йазпшуа йчІвапІ. МшкІы ауат рГІвычкІ рчвыдзтІ. АГІвычкІвынчва – Зач лхъацІи ауи йшвауадакІви – ачкква йырзыпшГІарныс рабджъаркквагы нарахвын йджвыквылтІ. Ауат пшГІумца швабыжта йхъаранагатІ, щыбжъанцІтахъ надзатІ – йгъГІай-

¹⁹⁸ Гвынамдза – ауагІа ргы йнамдзауа.

¹⁹⁹ Здахъваныхмыз – зацкІыс уъазымцушыз (до предела).

²⁰⁰ Гвима – гІвчархкІ цІагылата цІГІвыпІала йхъГІву уандыр.

дзахуам. АгІвысабичва агвима ажъора апны йштІата йычвапІ, Зачгьи закІ лдзахуа ауат дрыдчІвалапІ. ЙахъагІатыщІ лымдыруа ачІвыла йгІащІшвтшва гІвтшыгІвчва агвима йгІадгылын йгІатшыжвцІтІ. Ауат йырхІата йгІащІчІваз Зач йгІалыдгылын, – «ЙбмагІныйа, бабацауа, бабагІатыщІ, гІвзачва бымма?» – хІва йгІалцІгІатІ, луыс зкву ауат тамамдзата йырдырырныс ргвалата. Ауаса Зач ауат атамандза рал-хІвуазма! Ауат зныкІ ахъазла йщаквызкІуашыз джъауапквакІ рылттІ. «ГІвзачвагьи сымапІ, йгъхъарам, ужвыбырг йгІайхуаштІ», – лхІватІ.

Зач йгІайквас рщагашаква анлымгвапха йлырчарныс йыквылкІтІ, йчандзыкІара лхъацІи ашвауадакІви гІайхырныс ауыпІ – хІва лгвы йгІанагын.

Ауат чатІ-йыжвтІ, ауаса йджвыкквас гыгІамихтІ. Ауат рчара йаналга Зач зальмагІара лзырхарныс йалагатІ, Зач ауи гылымуытІ. Абарая Зачи дари амхъаквыдзтІ. Зач ддыруыбзарныс²⁰¹ ргвалата йычваз асабиква рыуа ахІба дгІащІырпгІатІ, днарахвын зыла гІакІылцІта йылбгІыкъуыз адзы «хъвашт» – хІва дтадрышвтІ. Асаби зынла дцІашвкІвалын дылбыгІнагатІ. Ауаса Зач арыла дгырызмыруыбзатІ, ауи дчІвыуитІ, дчІвагІгІитІ, дцІритІ. Ауаса ауи лчІвагІгІабжьи лцІырбжьи архъа мцырарта акъвым апны йуыуыз аквыджъма абжьи апшта заджвгьи йгъйымгІатІ.

Ари анамуы йатаркІвах анахъани асаби айцІбачкІвын дгІащІырпгІатІ, ддрыгІвын ауыгьи адзы дтадрышвтІ. Ауыгьи дцІашвкІвалтІ. Зач арыгьи дгъамыруыбзатІ. УадыргІвана ауи машвала²⁰² йлыжвылтІ. ЙцІыхъвахуз апны ауи ауат тшгІарнапІыцІылжватІ дджвыквххын, агІвхъцІа дшыквыз²⁰³ зыла гІакІылцІыз адзы днадххылын «хъвашт» – хІва тшталрышвтІ. ТшпынхІва зму ауыс ацкІыс апсра рыцІа йгІалылын адзы тшалтхтІ.

Ари амцтахъ агІвтшыгІвчва агвима йаныз ахІапчыпквагьи абыгІвнифагьи нарахвтІ, агвимагьи ахъдрышвтын, – «Дабадза пхІвыс хахву, дабадза айрышу, хІылрыгІапсатІи», – хІва йхъыччауа йджвыквылхтІ.

Амара тамшваскІва ачвквагьи гІарцын агІвычкІвынчва гІайхтІ. ЙъагІайхыз – Зачгьи, агІвысабичвагьи, ахІапчыпквагьи, быгІвнифагьи уымбахра, агвимагьи агІвчархкІ хъарххалта йахърышвтпІ. ЙгІаншаз гырдырам, ачкІвынчваква нагІвгІагІвитІ, йцІритІ, йхІвхІвитІ. Ма... Ауахъ мыждаха йдыршатІ, ашахв шгІацІнапуаз йгылын ашыпІа зымгІва гІамыркъашатІ, йгІаршвагатІ, йгІалахъвланадзкІара ауи

²⁰¹ Ддыруыбзарныс – йыртахъу лдрычпаныс.

²⁰² Машвала – къарула, мчыла.

²⁰³ АгІвхъцІа дшыквыз – лымч йшгІанагуазла дшыгІвуаз.

йапщылан, йанхъвла йгІадгылхтІ. Ари апшымца ауат шІас рымамкІва мчыбжьыкІ йпшгІатІ – йгырмаутІ. Йанамудзах агвима ацІархІван рпны йгІайхтІ. ЙъагІайхыз ауысква шалквас рхІватІ. Зач ланхъви лабхъви йчІвыутІ-йкъыутІ. «Зач мыгІва ужвыгыи лысабичвагыи ларгыи йамынакІ йашІашвахтІ! ХІпшгІара атахъыпІ», – йхІватІ ашварацыгІв. Анахъ хъара йгылакву, зуыс алаквас – «Абна йгІалцІыз абна дылалхтІ, аквыджьма заъара йуырчалакІгыи абнала йпшитІ, йквнагадзата йызнитІ ашварацыгІв», – рхІватІ.

Х

Зач адзы тшанталрышвсахІат дцІашвкІвалтІ, ауаса ауи ацІыхъвала ахъахъыла дгІахъырныс лылшадзушызтынгыи агІвхъачва дрымбарныс ахъазла ахъахъыла дукІ дгІамхъуамца къомракІ дымгІвайстІ. Лпсып гІалыманакІуа данца ауи ахІа йлызнамгхуа лщапІквасгыи мачІкІ йгылуамца ахъахъыла дгІахъуа далаган нырчвла зджъара цІла щапІыкІ дыднахІвалтІ. АцІла щапІ ауи лчгІвычаква акІытІ, ларгыи ауи дацхърагІумца ауаъа дгІашІанарыстІ. ШыхІв зтагву амашакв адзы ахъахъ апны зджъара йанакІра йарыхринауа йшаму апшта Зач дарыхринитІ. Ауаса ацІла щапІ багъята дакІын дамапІ. Араъа ауи лпсы гІалаухын йшылчпалакІгыи адзы дгІамцІтІ. Зач къомракІ тшпсылщатІ, лчгІвычаквасгыи нацІлыргІвагІацІлыргІван лысабиква дырзыпшгІауа дджвыквылтІ. Апхъапхъадза дукІ дымпшгІауа лпайцІба чкІвын мыгъ щапІыкІ дадта дгІалаутІ. Ауи дйыквчІвыутІ, дйыквсаугъыщын дылгвыцІахІвхІвата дгІаджвыквылгатІ, адзы атшпы апны цкъартакІ лаба пынцІала йгІалбгъятІан ауи дкъалчІвахытІ, дамыгъакваскІгыи йыквылчпан лпахІба дизыпшгІауа дджвыквылхтІ. Зач лпахІба щардара дизыпшгІатІ, ауаса ауыгыи йыгІвщапІычкІвынкІ гІацІпшуа апхатшахъва дыцІажта дгІалаутІ. Ауи дгІацІылххын айцІба йпны дгІалгтІ. АгІвыджьгыи налахвын адзыгІв апххъа агІыла-псыла йналырдзатІ. Араъа цкъартакІ апны лабахъала йгІалжуамца, лымъашІахІварадза гІалжын агІвыджьгыи адзхъата ауаъа йыцІалцІатІ. ЗакІгыи йазгІацІнамххуашта хІахъвыла багъята йылсайхтІ. Зач араъа дчІван асабиква дрыквчІвыутІ. Араъа ауи ладзыта йыцІылщтыз йшабгаз адгыыл йамжвырквныз дзыщтрачкІвынта йыгІврын.

Зач дахъацауа ахъата лымдыруа дджвыквылтІ. Ари аъара гвауашвхІауа зыла йыщІсыз апхІвыс рыцхІа Зач дчамкІва, дагІврыхъва, агІыла-псыла – хІва лчІвырхъаква агІвылгауа, быжьладзыкІла дчІвыуа дымгІвайситІ. Ауи дымгІвайсуамца зджъара чаракІ²⁰⁴ апны уаса

²⁰⁴ Чара – жьорарта, амара гІазшІампхауа шыпІа.

хІвычакІ ашІата йылбатІ. Ауат дрызцарныс лгвалата амарда²⁰⁵ да-
шІалтІ. Ауаса чІвырхъипхъадза дгІашІасуа, мачІкІ тшпсылщарыквын
дджвыквылхуа дымгІвайситІ. Ауасахча ауи даниба, ласыта длыз-
гІайтІ.

– БзачІвыйа бара? Бабацауа? – хІва дгІалцІгІатІ.

Зач ауи джъауап дукІ гъйызылмттІ. Ауи дшымлащиуаз ауасахча
йанидыр йбашлыкъ йтаз абыгІвнифа бах ауа гІалитын йлирыфтІ.

– Уара, спсы йапшу саца! Арат счгІвычаква: съахвтан, схъапщ
мъа нахвта учгІвычаква: угвабанакъ²⁰⁶, ухъылпа, уамсква, ууабчва
мъа гІасыт! – лхІван дйыхІватІ. Ауасахча дгвыргъьатІ, Зач лчгІвыча-
ква найахвын йара йчІвква гІалиттІ.

Зач ауасахча йчгІвычаква лшвылцІан датаджвыквылхтІ. МачІра
дцама, щардара дцама – зджъара тшшарта дукІ апны гвартакІ дыквна-
гатІ. Агварта ддрайгван ддырчатІ, ддрыжвтІ.

– УзачІвуда? Уызшту ачІвыйа? – хІва йгІалцІгІатІ.

– Сара съачІвагІала суасахчапІ. Уасахча чрынта салагуштІ сназа-
хвра дсауазтын, – лхІватІ.

– Ари агварта гварта дупІ, акыт руаса зымгІва араъа йалапІ,
гІвахча²⁰⁷ дхІтахъыпІ, – йхІватІ ахчалахІ²⁰⁸. Араъа Зач уасахчата дала-
гатІ.

Зач дшпхІвысу дылмырдыруа, закІзаджвыкІлагъи ргвы лмыргІва-
уа, йара ари агварта апны хысквша агІва лхчатІ.

Зач агІваква шгІаквылжъуаз апшта уахъыкІ агІваква гІаквыл-
жъхын ларгъи атып днашылхтІ. Атып дызнашылхыз апны пщгІвысач-
чва алачІвапІ. Зач асасчва салъам ралхын дгІатхъахтІ. Ауат бзи-бзи
дырпшуа далаган ауат рыуа агІвыджъ къангъаш лымахымкІва йыл-
дырхтІ, антахъгъыт агІвыджъ рпны къангъаш гІалылашватІ. Къангъаш
змамкІва йылдырквахыз дызтацаз лабхъва-ашварацгІви ауи йпа
йшвауадакІви ракІвпІ. Зач тамамта йгъылзымдыртІ ауи лаба Бати ауи
йыгІвзи.

XI

Зач лаба Бата Зач даныдз йгІашІарышвта ужвы йъагІадзздза
уахъгъи тшынгъи шІас йымамкІва ауи дылзыпшгІитІ. Ауи бырг апш-
та, Зач дызтацаз ашварацыгІв ашвауадакІва дйыцта Зач дылзы-
пшгІитІ.

²⁰⁵ Марда – хІагІара.

²⁰⁶ Гвабанакъ – аласа йгІалхта апхъазаман ауасахчаква йынкъвыргуз чгІвыча.

²⁰⁷ ГІвахча – йгІваз (йымхъахуа) ауасаква зхчауа.

²⁰⁸ АхчалахІ – уасахча ахІба.

Зач лпшгIачва арат агIвлыгажвкIи ауат рыгIвзачвакви сасыта ауахъ Зач дъанхуз агварта апны закIылагъи йабамдыруа, рынцIра апны зынзаджвыкIгъи йабамбаскIва йанийатI. Арат асасчва сасхъа²⁰⁹ рзырщын, ажъы хъвыпIта йжвитI. Асасчва лыгажвква турых рхIвауа йшалачIвас, – «Уай!» – хIва заджв дгIашIтытI. Ауасахчаква джвылкъьан гIвысасчва гIардылтI. Арат асасчва шIыцква Зач йшылбузбырг йылдырхтI. Ауат адзыгIв йгIатыгIврыз атшпы апны Зач зальмагIа лзырхарныс йалагаз агIвтшыгIвчва ракIвпI. ЙчIвас асасчваквaгъи шIыцта ужвы йгIайквас агIвысасчвагъи данрылапш, гIальаматсайыркI гIаншуштI – хIва Зач лгвы гIатгвыргъьгIатI алыгажвква турыххIвара йаналага.

– Ауасахчаква турыххIварала йъзахитI, акъазу швара йшвчIвыпI, турыхкI гIахIашвхIв! – йхIватI Зач лаба Бата.

Ауасахчаква йнаквдрышвгIаквдрышвуамца атурыххIвара Зач йлыквдыршватI. Зач къомракI йалрыхIватI.

– Щта, сара турых сшвмырхIвакIва йаншвымуазара мцра аламкIва йгIаншаз турых швасхIвпI, ауаса ари атып йыгIвну заджвгъи джвылшвымщтын, заджвгъи гIажвымжъылын атурых салгандзкIара, – лхIватI Зач.

– Ауи уысхама! – рхIван гIвуасахчачва ракъамаквa рхъачва рыма ашв йапырагылтI.

Араъа Зач дымгвжважвауа, йащтацауа, йалыргата ари йгIахIхIвас атурых закIгъи алымшвтуа йгIалхIвауа далагатI. Атып йыгIвну зымгIвадзугъи ари атурых джъащахъва рлымхIаква аквдрышвын йаздыргIвитI. Ауаса агIвысасчва шIыцква ахътадзидзара гIарчвы-цIалын йхIатахIатитI, – «XгIарбахуазтын хIхъчIватI», – хIва йгвжважвитI, рчIварта йгъагIбахуам, йнапшыгIапшитI, йджвылкъьахуашын – ма, рымгIва кIыпI.

Зач атурыххIвара даналга, – «Ари йгIасхIвас зызныйыз сара сакIвпI! Сара сбзыльхвыгIапI, сыхъызгъи ЗачпI. Ари арыцхIагIара сара йыссызхаз абарат агIвыджъ ракIвпI!» – лхIван агIвысасчва шIыцква лнапIы рзылраутI.

Араъа агIвысасчва шIыцква зынла йгIащтIчIван ашв йазыгIвтI, ауаса йыгIвназ зымгIвагъи алалын арат агIвыджъ багъьата рнапIы-щапIква шIархIван зыласа рсуш уасазшва йгвыс-шIысуа абараъа йнащтIарцIатI...

Ари йащтагIайуата Зач лабхъва ашварацыгIв лнапIы йзылрауын, – «Сара сызтацаз, сабхъважв ашварацыгIв абари йакIвпI!» – Бата

²⁰⁹ Сасхъа – йазалхта асасчва рыхъаз йдырчауа уаса йа щамакъы.

лнапЫ йзылрауын, – «Ари, сымГващузтын, саба Бата йакІвпІ! Саба Бата йарма лымХІа ащтахьла цЫнкІьракІ анжъызшва йаман, ауи амузтын, сгЫмГващатІ, саба Бата йакІвпІ. АрыгЫ сабхъва йпа йшвауадакІва йакІвпІ! Арахъари йпщыГІвхауа дгъсыздырам», – лхІватІ.

АраЪа Бата дГІащтІчІван, – «Абар ацЫнкІьра!» – йхІван йдйыр-батІ. – «Ари спхІа Зач лакІвызтын анцрижъыта мачвхъаба тыпкІ аъара лГІвыжвГІвымсакъьакІ рквтабырг апны йамазара атахъыпІ», – йхІватІ Бата. Йапшын – цІабыргыта йамапІ...

АраЪа гІвыджъ йамаркІыхырныс йамуашта шкытугЫ аквшахІат-хумцара тамамдзата йабадырквахтІ.

ЙшІахІвата йщтІаз агІвыджъ, – «ЗакІгЫ гхІыздырам», – рхІван зныкІ ахъазла тшдыркацатІ. Ауаса йнанкъвырцагІанкъвырцумцара чвгъахарата Зач йылзырхакваз зымГІвадзугЫ йрыдгылхтІ. Зач Нибна дыцІашІазхІвазгЫ ауат агІвыджъ ракІвта йГІацІцІтІ.

XII

ЗынгЫ йабамбас, закІылагЫ йабамдыруа гІвшварацыгІвчва закІы-закІ хъата кІьыда-кІьыдаквала зшварах йазыпшГІумцара йацГІа-заухыз рапшта Бати Зач лабхъважв ашварацГІви йабамдыруа йгЫ йабамбаскІва хъата-хъатала ауат ззыпшГІуз Зач ари агварта апны да-цГІараухтІ. Ауаса ауат агІвыджъ Зач дамаркІитІ.

– Зач сара депхІапІ, загъачва гвырпсагата йырбауа сквшкъомкІ цІуата сара ари сылзыпшГІитІ, спны дызгахуаштІ, – йхІвитІ Бата аджвыквылхра тшазадигалхуазшва.

– Зач уара дупхІазтынгЫ сара дстацапІ, саргЫ сылзыпшГІитІ, спны дызгахуаштІ, – йхІвитІ Зач лабхъважв ашварацыгІв, йжакІьа джъгват²¹⁰ йнапІыршІашІа йыцІакІта дГІахъуа, ауи гІалихІвара йта-хъызшва, йымгвапхара шйагІазгЫ йылаква йГІархІвауа.

Арат агІвлыгажвчва ари шардара йамаркІытІ, ауаса йгъаным-гІалтІ. Арат агІвлыгажвчва рыквла йанымГІалуа уыс гвыхъкІ гІар-бжъашвуштІ – хІва йачвшван, йцІыхъвахуз апны – «Швара йыгІбауа швгъанГІалуашым, ауаса йанаъазара, ари аунашва хІара йГІахІнапЫ-цІашвцІа швазыразта», – рхІватІ ауасахчаква алыгажквва йрыхІвауа.

– Дара хІазыразта йшвнапЫцІахІцІитІ, – рхІватІ агІвлыгажвчва, агІвыджъгЫ ршра мачІкІ йанхъых.

Ауасахчаква алакъангъашын ари апшта ауыс рхатІ.

²¹⁰ Джъгват – кыга (долото); араЪа алыгажв йжакІьа акъыга аквпшыра йашІырпшхитІ.

– Йапхъу ауатыкв йшIахIвата йштIу арат агIвычвгъахачва ракIвпI. Ауат чвгъарата йырхаз йаквнагауата атшамлыккв²¹¹ йрыдхI-хIвалпIта йаухIштхпI, ари йащтагIайуата Зач дызпхIу уара Бата, упхIа дгахта хмызкIыдза упны драбазла, бзыльхвыгIа тара дтагылхпI, тшпсылщапI, уджъагIвагIвквагьи рыла кIылнахпI. ХмызкIы анцIра уара, Зач дызтацу ашварацыгIв, улыщтацата утаца дгIагх! Ари акIвпI хIара йамгIвата²¹² йыгIбауа, швазыразызытын, – рхIватI.

– Дара хIазыразпI, дара йтамампI, йзахвапI, – рхIватI агIвлыгажвчва ла хъагIала йахъвахъвлапшуа.

Араба атшамлыккв гIаркIытI, йшIахIваз агIвхъачва чвгъахачва амлыккв йрыдырхIвалын йрысхтI, ауат уахъагьи йцитI, уачIвгьи йцитI...

Ари амщтахъ агIвлыгажвчва рхакв, ркыт, рымгIва агьиква абархIвтI, йабадырбатI агьийын Бата йпхIа днайахвын рпныла дцахтI, ашварацыгIвгьи йпныла йырхаухтI.

Бата йпхIа дйыцта акыт зтшын йталхыз Батакыт гвыргъарата йтаз зъару гIаупхъадзарныс уалагарквыныз таманам йгъузымпхъадзарызтI, Зач гIвысквша дызцIаз Нибна ацIлакв узыпхъадзарма?! Ауи йапшпI.

Бата йпхIа дгIайаухра ахабар Сидпи Марчипи зтшын йрагIаз ауат агвып лахъ аквцIарата йрыквхIата ауат цIазкIыз таманам йгъуызгIацIххрым, Зач дызцIашIахIваз Нибна абыхъвчIвыца «АхIвсса рхIатшпы» – хIва йызпхъауа гIауыквхIарквын уызгIацIцIхырма?! Ауи йапшпI.

Зач рпны дабамца ахмызкI пIатла анца, ауи лабхъважв ашварацыгIв йдакIвачи йари аф дырцIсуа йгIайын уаридадамахвала йтаца дигахтI.

XIII

XIаракIыла йгIахIырбаз арат агIаншара джъащахъвакв рымщтахъ ахI Сидпи Марчипи Бата йцIыхъва йтыцIхра атахъыта акIвын йшабаз, ауаса ажважв «АщтанчIв бжащы йкшарныс ахъа гIащтIнахитI» йшахIвауа апшта, ащтанчIв бжащкв – Сидпи Марчипи – кшарныс рхъакв атагIащтIырххтI.

Бата йагъачвакв ауи дапырырхта ауат йырчвыгIатигаз – ауагIа рхъахвитра – рыдзра мурад, ауи йпхIа Зач йылзаларцIаз здахъваныхым²¹³ ачвгъара йшыргвалаз апшта йгъамылтI. Бата кIвархъакIгьи

²¹¹ Тшамлыккв – бнатшы (дикая лошадь).

²¹² ЙамгIвата – амакIыра алыргара мIвата.

²¹³ Здахъваныхым – зацкIыс уязымцуш (до предела).

дгътамдзтІ, дгъымлагахатІ, ауи йпхІа данылзыпшгІуз агІангы дгъыр-
зымщтІ, ауи дшджвыкву йакІвдыршарныс йыргвалаз агвыквсрагы
рчвкІасахатІ. Бата дабга-дызгІвадата йпхІагы дйыцта дгІайхтІ. Ауат
ргІагвыквсра рчвкІасахазтІхІва Бата дъадзаджвыквыз азаман къомкІ
рпны йымбальарыгъуа айсра тшазадыргалтІ.

ПсхІвы йаргванта йаъаз ахІчва, агІымстачва, абайачва агыквва
рыцгІайсырныс йрынгІалтІ, арибырг апшта абазаха ахІ Шужвейгы
йачважватІ, ауаса агвыквсра акъвльейырта йшазыпшгІузымцара Бата
дгІайхтІ, йпхІагы дызтацаз ашварацыгІв дгІайын дигахтІ.

Бата йпхІа лдакІвача²¹⁴ ангІай ауат йырчІархІуа ащхъаква рпны
зынгы апш гІанымшаскІва акыт чаражвра ду тарцІатІ. Абахсыми
агІвадзи²¹⁵ ари акыт зтшпынчІвалаз адзыгІв адзы шынкъвыргауа апш-
та дзыта йынкъвыргатІ; акыт зымгІва ари агвыргъари акъахври
рдауышква йнарахвта цкъата мчыбжыкІла уахъгы тшынгы йалым-
цІуа йалан. АдакІвача зтшын йтыцІхыз ауахъ йазалуа абари акъахвра
алагІваласра, агІапсара гІадрывабапын Бата йагъачваквва абарат
акъомкІ рымщтахъ тшпызщахуашыз акыт йгІаргвыквсырныс йгІа-
джвыквылтІ.

Арат агъачва бжащква ххъатакІла акыт йгІагвыквсырныс ахъазла
хпата тшыршатІ: ахІ Сидпа йайсчви йари, Марчипа йайсчви йари,
абазаха Шужвей йайсчви йари. Ауаса Бати ауи йыгІвзачва анхачви
йанакІвызлакІгы йырдыруан йбжащу ащтанчІв кшарныс ахъа
шгІащтІнахуаш йкъва-йсгІарыгы. Абари ахъазла акыт шбальарыгъу
рагъачва гІаргвыквымсра ахъазла ауат зтаз ПсхІвы апны йрызхъацІа
ауашта щтахълата²¹⁶ анхачва рыуа уагІа рыман. БатаргІа рбызлагІв
ащтахълаква ауат агъачва бжащква йынкъвыргуз ауыс йанакъазууыз
йгІайдрайдзатІ. Абари йгІалцІла Батакыт рагъачва йшыргвыгъаз апш-
та йхъылапсата, йбальарыгъта йгъаъамызтІ, ага йгІапсата, йдзышта
йаъазтынгы. Рагъачва йшыргвалаз йапшымкІва атшпсцара атарала
ауат йгІаргвыквсырныс йгІаджвыквлыз рагъачваквва багъата йшыр-
пшІагылуашыз тшаздрыхІазырта йаъан. ЙгІаргвыквсырныс йгІа-
джвыквлыз рагъачваквва йырпшІагылын акыт йгыгІатармыжтІ, ауаса
зджъара хъатакІла ахІ Сидпа акыт дырчвгІатастІ. Абараъа Бата зтшы
йгІабгъайцІаз ахІ Сидпа йхъвади акыт алаквва йырзабамыршауа йа-
маркІуамца йамырчвтІ; Марчипагы хвирта ду йыквта агІылапсыла –
хІва йпсхъа абна йылайхІван ауаъа йхъвади гІащтІахатІ; абазаха ахІ
Шужвей дзапхъагылагІвыз рыуа жвибжыгІвхъачва йыцта ауатгы

²¹⁴ ДакІвача – атацанадылра апны ачкІвын йыцу агвып.

²¹⁵ ГІвадза (агІвдзы) – агІв (виноград) йгІалху жвчІвы, чагІыр (вино).

²¹⁶ Щтахълата – мадзата йкІыпшуа, ауыс зкву гІаззырдыруа.

йаргы хвыта йырдахтІ. Арат ахыгІв апхъагылагІвчва ргвыпква рыуа йцахыз амачв пхъадзараква рапшта ймачІдзапІ. АйхІарагІв йхъыркъвквал-шыркъвквал аныла-арыла абна тшпква, ачвыщІаква рпынква йгІащтІахатІ.

Абарат агъачва гвып рабджъарква, рхыхъвшква, ртшква, ркІвдыр агыкква айсра къватхыта²¹⁷ Бата йайсчва-анхагІвчва йырзишатІ.

«Айсра бзийи, абащра бзийи гъаъам», – ахІвитІ ажважв, йайсуа агІвхъатакІ рпны мачІ-щардазтынгы хвра, щра агыкква гІанымшакІва йгъалуам. Ауи йгІалцІла Бата йайсчва-анхачва рпны, йара Батагы дрылата, хвчва гІаншатІ, заджвгы дщхатІ. Абари айбащра амщтахъ Батакыт шварагІвара амахымкІва, зхъа йахвиту нхагІв кытта уахъчІва йъагІадзазгы йбзазитІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.
– Ставрополь, 1947. – 50 – 78 ан.*

ТІАТІЫЩ

І

Зджъара кыткІ апны нхагІв бзидздзакІ дтанйа. Ауи анхагІвы жвахсквша дыртата пазаджвыкІ дйыманйа. Ауи ачкІвын «ТІатІыщ» – хІва йыпхъун. Ачвахан ангІадза анхагІвы йпа днайахвын чвахра дхъалтІ.

Ауат ачвахырта йнадзан йацІырщтІ. «Сара араъа тыпкІ сыргвагвапІ, уара ачкква дзы дрыжв, дзпщырхІакІгы гІагта угІайх», – хІва йпа унашва йзичпатІ.

АчкІвын ТІатІыщ апщырхІа найахвын ачкква адзыхъ апны йырцатІ. ТІатІыщ апщырхІа дзы гІатайчватІ, йащтагІайуата ачкква адзыхъ йахъайжътІ. Ачкква адзыхъ йанахъыщІх ауат ахІвра йачІва ду рхІвуа йджвыквылхтІ. «Ачкква мачІкІ йсырхІвыпІта йсырцахпІ», – йхІван ТІатІыщ адзыхъ атшпы апны днагІатІ. Ачкква дырпшуа дщцІазымцара дашІачвтІ. Ауи дъачвыз ауи пстхІва жвпІадзакІ дылата лаквакІ апстхІва дгІалыргахта, ауи амщтахъ бнагІвкІ ауи алаква дгІарымыхта дигумца йцІыхъвахуз гІвадыгъ цІоладзакІ дтайрышвта, ауаъа къомракІ дантачІва амщтахъ ауи ауаъа хІвыхІвгъракІ дгІат-

²¹⁷ Къватхыта – трофей.

нагахта, уадыргІвана йымкъвауата амызчвкІаркІар йГІанаркІкІауа ахІвыхІвгърачкІвыни йари псегІауата пхызта йбатІ.

МачІра дывма, щардара дывма – ТІатІыщ дГІархІан ачва дГІалкъбатІ. Ачквва нахъан ахІвра йылачІвапІ, йпщырхІагъи гылапІ. Пхызта ауи йбаз гІайгвалашвахын швабыжта днапшыгІапштІ, ауаса гъагъата йара йГІайыкІвшауа адгъыл апны пхызта йбакваз рыуа закІгъи йыла йгъГІацІамшватІ. ЙацтагІайуата йГІвылакІ ажвГІвандла йчвхъапшылтІ, ауаса ауат ажвГІванд апынги амыз гърымбатІ: ауи атарала аташвара тшазначпауата йымГІвайсуаз амара йГІахъыцІуа анур зигІваквва йбатІ: ауат ахъапщдз йтырщызшва ажвГІванд агъабаква шдырхъапщыз йбатІ.

ТІатІыщ пхызта йыла йыцІсыз амзи ужвы ауи йГІвылакІ хъГІыта ауат зквшваз амара анур зигІвакви йрыуата рыцІа дхъызхыз йара йГІахІайымхІвыргъи хІара ари атурых йГІахІнахІвпІ.

ТІатІыщ ачквва йапхъа йГІайыргылтІ, апщырхІагъи гІайахвын апхыз дазхъвыцуамца йаба дйызгІайхтІ.

II

ДъагІайхыз, – «ХІвахъвмаргахъша, ауи аъара уызкъвайа?» – йхІван йаба дГІайыквхІвирттІ. ТІатІыщ ауи закІгъи гъацІымхІватІ.

– Ужвинас ауи апш уымчпахын! ЙхъвлатІ, ахъвшва хвырчвхІва йхъвцІа! – йхІватІ йаба.

ТІатІыщ амца дута йаквицІан ахъвшва хъвицІатІ. Амца акІкІара збаз ахІапшхвыпшквва пхъадзара рымамкІва амца тшГІаквырпсауа йа-лагатІ, ахъвшва тшГІатарпситІ. ТІатІыщ ахъвшва хъигІватІ. Йлащца-рахапхъадза амца акІкІара агъагъара рыцІа-рыцІа тшауацІнахуа, ауи тшауацІнахпхъадза ахІапшхвыпшквва рыцІа-рыцІа йГІащардахумца амца тшГІаквырпситІ; амца йГІахъыцІуа алГІва тшарыгъагъумца псайспадзата хІаракІыла йхъалитІта алащцара йыладзхитІ. ТІатІыщ йаба тутын дахъуа наГІа дщГІапІта ахІапшхвыпшквва йпхъадзузшва ауат дрылапшитІ; йара ТІатІыщги амца йыла аквІымхуа, ауи ацІайрысуа дадчІвалапІ.

Абараъа ТІатІыщ ачва дГІалкъъазшва зынла – «Мыза, уахъчІва сара пхыз джъащахъвакІ збан ужвыги сыла йыцІаркІвапІ! ЙзачІвхапІ ухІвауаиштІ?» – хІва йаба дицІГІатІ. ТІатІыщ йаба дпшвырхъыччан, – «Хъвмаргахъша, апхыз зымдыруа, йсмаГІаскІва йзачІву шпауа-схІвуаш?» – йхІватІ. ТІатІыщ йпхыз дара йалыргата йаба йайхІвтІ, ауаса ауи закІгъи гъГІайайымхІвтІ, закІ йхІварыма – хІва дипшызтІ-хІва. ТІатІыщ йзымчхІауата апхыз зачІвхушла йаба датайцІГІахтІ.

«Ауи зачІву ауи акІвпІ: уара упхыз гѣджвыквым, ауаѣара схѣа гІаумыршын – сара сгІапсатІ! Йсазтын, адзца гІахѣрычІватІа йгІасыт!» – йхІватІ мачІкІ дгвыжвкІуазшва.

ТІатІыщ йхІвахрызІа? Адзца гІахѣрычІватІ. АджыкІа гІархѣаштын адзца амщата йрыжвтІ. ЙанщІалхуаз агІан, – «УачІвы ашахв шгІацІнапуа агІвна уцата джѣкІа гІаг! Уахща лпны уцата уамгІаква дрылгазтын ауатгѣи уыцгІагх! УамгІаква гвымхапІ: ачвхычІв²¹⁸ ущакІа кІылыршІапІ», – хІва унашва йзичпатІ.

III

ТІатІыщ заба йунашва йазымдзыргІвуаз дгѣчкІвынмызтІ, ашахв ангІацІнапбырг дгылын джѣкІагара рпны дцахтІ. Дѣацахыз йпхыз йбаз йан йлайхІвтІ, ауаса йангѣи, йаба йапшта, йтахѣыз джѣауап гѣгІайылымтгІ. «Уара упхыз хІгѣазнымхатІ – учкІвыныркІвапІ, йупхызу ачІвыхІа?» – хІва гІайалхІвтІ.

ТІатІыщ аджыкІа гІайахвын дгІаджвыквылхтІ, йамгІаква йыцигахырныс ахѣазла гІвыма кыткІ йтаз йахща лахѣкІѣала йырхаутІ.

Йахща швабыжта дгІайайгвыргѣатІ, йамгІаквагѣи гІайылтхтІ. «АгІвыма кыт радгѣыл агІвскѣыпІта райша саба сйызцахпІ», – хІва йгвы йгІайнахІвын ТІатІыщ дгІаджвыквылхтІ.

ТІатІыщ «саба ласыта сизынадзахында» – хІва апхдзы йрычІвауа дымгІвайситІ. Ауаса ауи чІвырхѣакІ амидапхѣадза рыцІа-рыцІа дхѣаранагумца дашІамсуа джѣасыдза дымгІвайстІ, ма...

ЙшатІ. ТІатІыщ хѣамкІыхла дымгІвайситІ, дыгѣнадзадзахуам – йатайыквхѣвлахтІ. Араѣа ауи дшгІващаз йдыртІ. Йанша дахѣѣацауа ахѣатагѣи йымдыруа датаджвыквылхтІ. ЙахѣѣакІвызлакІгѣи дауышвапІ, псы зхѣу пІатІаукІ йыла йгѣгІацІлашвум, атобаква, акІѣакІѣараква дырхѣалитІгІа днапшыгІапшитІ, ауаса гѣагѣата йылапш ѣанадзауа зымгІва йымбас, йымдыруа шыпІаквапІ. Ари апшымца дчамдыжвымкІва цымшкІ дымгІвайстІ, швабыждзатагѣи дхѣаранагатІ, йхыдж днадзан ауахѣ кѣамыш дукІ дыланагатІ.

Араѣа ани йгІапсаз, йдзышыз закІгѣи йылымшахуа зджѣара дкІачІвалын дашІачвтІ. Цыхквтаква аннадза ауи лашбыжѣкІа ачва дгІалыркѣѣатІ. Алакѣа хвба йнадзитІ, ауат гѣагѣата ауи дгІакІвдыршан ачвапса дрыкІѣазызуа уакѣ-уакѣ – хІва йшитІ. Араѣа алакѣа сашІыржвжвшутІ – хІва йгвы йгІанагын йгІапсарагѣи йдзышрагѣи йхѣаштылхын йпсы йнапІыла йыма тширайджѣын дкѣвакѣвадза дчІвапІ. ТІатІыщ ари агвжважвагІва дшалаз чѣажвабыжѣкІа йлы-

²¹⁸ ЧвхычІв – ачѣа йа агѣадз анырхра йгІанхауа ахышІкѣа (стерня).

мхІа йГІатастІ, йаштаГІайуата хыГІвхъачва найбатІ. АхыГІвхъачва дзбылгазшва гъагъара бжата ТІатІыщ дГІакІвдыршан, – «Уысыд цІыф, мышцы уызхасыр сыда?» («УзачІвГІвычІвГІвысІа, араъа узылачІву ачІвыйа?») – хІва абазаха бызшвала йГІайцІГІатІ. ТІатІыщ йхІварызІа – абызшва гъидырам? Ауат хІвынчІара йГІаджвыквлыз абазаха хІаджъратын, алаквагъи ауат йрыцын, шварацра йГІаныкъвауа гвыпкІ ракІвызшва йызцтаз агвымхара хъыргІварныс ахъазла алаква рыцын.

IV

Щарда цІитІ, афара-гараква анаъаз агІан абазаха хІаджъратква хІвынчІара йГІаныкъвалун. Ауат гвып-гвыпта йшаквата рГІвазаквагъи²¹⁹ рыцта абазаха хакв йГІатыцІуанта хІхаккква рпны йГІаныкъвалун. Ауат акытква рхІвынчІун: рырахв дырцун, руаГІахъа гъарта йыргун; ауахъ йъаргуз апны анхара-нцІра йазъазаз ауаГІаква дырлыгырныс дара йГІаныржъуан, антахъгъыт, рыцІа йпсыдакву, атенгъыз атшпы йыргунта атрыккква, акърым наГІвайква йддрыхвГІун йа джъкІа, хъвшвы, абджъар агъиквала йырпсахуан.

Араъа зтурых хІалу ТІатІыщ акъамыш апны дшылачІваз йызГІайыз абазахаква хІвынчІара йГІаджвыквылыз ахІаджърат гвыпква йрыуата гвыпкІын. Ауат агвып нкъвыздуз рГІваза Уарп ахъа апны йанГІадза дпсын йахъацуш ахъата рымдырхуа адзы зцІыГІвбыгІахыз пслачвата агвы йГІаквхаз зджъакІ ракІвын; йхъынхІвыхитІта – йГІархІвынчІаз рымамачІпІ, йгъхъынхІвыхуамта – ахакв йГІазталыз йгъахаГІвазам²²⁰, амГІва мадзаква, акъвльейыртаква, ачІварта-гылартаква гъырдырам. Абари йГІалцІла абарат агвып йызквыркІра рымдыруа акъамыш йачвыхъарамкІва зджъара ламбартакІ апны йапаман.

V

Арат ТІатІыщ акъамыш данГІалырда рчвкъъара апны ддырцатІ. Ауаъа ТІатІыщ агвып швабыжта дрылапштІ: ауат абджъарла йхърыпхпІ, гвымхара шырмураду рлактаква йГІархІвитІ. Ауат агвымхара йшацтаз ани ачкІвын гвыбзыгъа йдыртІ, арибырг апшта ауи ддрыхІвачварныс, ахакв атІахсаква йдырхІварныс йшГІайыщталызгъи йдыртІ.

ТІатІыщ, ага дчкІвыныркІвазтынгъи, зхакв йайжъахуа, ауи атІахса агъачваква йразхІвуа дыгъГІвымызтІ. ЙызлагІайцІГІалакІгъи «йгъсыз-

²¹⁹ ГІваза – апхъагылагІв.

²²⁰ ЙгъахаГІвазам – йгъырдырам.

дырам» – хІва акІвмызтын датша джъауап гърыйымтІ. ЦабыргыпІ, ПлатІыщ ауат рыбызшва гъйымдыруазтІ, ауаса ауи дшабазаз анырдыр абаза бызшва хыщмыщла йчважвуз заджв дрылан – ауи дГІай-ауырщтын, ауи йакІвын ПлатІыщ даГІазмырбадзахуата дынкъвызцуз.

«Уабакту, араѣа кыт аргваныта йаѣайа, ари ахакв йахъызйа, аратк-ква гварта агъиква апаума?» – хІва дГІайцІГІун. ПлатІыщ ахакв агъа-чва ауи атІахса райымхІвырныс, ауат тщрыйымтырныс йгвыла багъбата йкІын ахыщмыщ дызлагІайыцІГІалакІгьи, – «Йгъсызды-рам», – йхІвун. Бзила ауи закІгьи шрайымхІвуашыз анырдыр чвгъа-рала йылагатІ.

Ауат ракъама, рахІваспа, рахІвакв – ПлатІыщ ддыршвата кІара йдырхІварныс ргвалата – ауи йыла йыщІадырхъвмартІ; ршвокъква, ртабанчква рщачхынкв²²¹ дтадырпшытІ; йхъа наркъвыта йщапІ-квала данырхІан алГІва йыщІадырчтІ; ащакъвада гІарбжъыхъуа йчва-кв къамчыли баца цІахвали йагІвдырщцытІ. Ага рымхІва-рымха-зтынгьи йыртахъыз джъауап гърыйымтІ. Йанамудзах йнапІы-щапІква багъбата йалашІархІван аха²²² дыдырхІвалтІ.

ДъарзымхІвачваз, йхакв дъамайжъахыз, ауи атІахса ѣарайымхІвыз ахъазла джъабагІа ду здырбаз ПлатІыщ йагъачва абазаха хІаджъратква рчвкъъара апны ПлатІыщ дандырца амщтахъ мчыбжъыкІ йапамахын. УадыргІвана ауат зынла тщщІырхын рхаквла йдырхаухтІ. ЙГІархІвын-чІата йрымаз щамакъкваци тшан хакІвапІчІвакІ²²³ рапхъа йдыр-гылтІ, ПлатІыщгьи йнапІква шшІахІваз атшы даквшІархІван йауа-йауала йымГІвайсуамца рхакв йталхтІ, ркыт йнадзахтІ.

Араѣа ПлатІыщ ахІба хъвыта ауат ахІаджъратква рытхІамада²²⁴ – акыт ахІ днайахвтІ. Ауи ахІ зальым ПлатІыщ йгвы йтайцІаз агвакъв-пра йГІалихын, йзырхаз аджъабагІи азальмагІи йымамачІта унашва йчпан ПлатІыщ рыщІа анбахта²²⁵ дтадрышвтІ. Анбахта лашцарапІ, хъышв хвыщдзакІ лапІ, ауыгьи ПлатІыщ йхъвы анйыртуаш акІвымкІва йгъыртІуам. ПлатІыщ уахъыкІи мшкІи руацІа гІван рахІа дыгъдырчум: щымтала къвышлыкъвду апны, амара ташвамта апны.

Азаман чархта йакІвшитІ, ацІх цитІ, амыз цитІ, асквш цитІ, ПлатІыщ анбахта лашцара дтачІвапІ. ПлатІыщ йдрыфуа ахІа йымфа-рыквныз, ажва гъалам, ауи сквшкъвыркІ²²⁶ ныжъхта, сквшзаджвыкІ

²²¹ Щачхын – ашвокъ йа атабанчы ахы злагІатыщІуа акІынхІара.

²²² Аха – махъвда щарда гІазлыщІуа щѣа.

²²³ ХакІвапІчІва – жвтшанкІи хакІвакІи йнадзауа тшгвып.

²²⁴ ТхІамада – ахІба.

²²⁵ Анбахта – шІуна.

²²⁶ КъвыркІ – къомкІ, щарда.

ахІа днамиуата анбахта дтапсрын. Ауи анбахта дъатачІву фара-гарала закІыла дбжамкІва, йутахъызтын – йгІайхъшвалхуа дтабазун.

ТатІыщ анбахта дантадрышв амщтахъ дукІ ахъымцІуа йара дйыквлата, ли джъымси гІазхъарцІаз драгъта, ъахвтан гъра пшдза-дзакІгъи лышвата пхІвыспачкІвынкІ пышвт амамкІва ансимшгІадза зныкІ-гІванкІ заджвгъи йымдыруа мадза-мадза арызкъ чІащыгІва хъагІа-ква ахъышв хвыщчкІвынла йызталрышвуанта хвырчвхІва йалыркІыхуан.

Ари апхІвыспачкІвын ТатІыщ анбахта дтазрышвыз акыт ахІ зальым дипхІан. Ауи лаба ахІ йыквлагІвчва алыгажвква йызнымкІва-йгІванымкІва ТатІыщ дйызгъуа, ауи йхабарква райхІвуа апхІвыспачкІвын йылгІата даъан. ТатІыщ дчкІвынызтІхІва ауи хъацІара ду шйылу, чхІара ду шйыму, йзырхазлакІгъи ауи дшырзымыршваз, дшырзымырхачаз, йхакв бзи йшибауа, ауи атІахсаква гІайдырхІварныс шрылымшаз агъиква дыгъуа, тшизымкІхуа, дгвыжвкІуа йрайхІвуан.

– ДшчкІвыну ари аъара хъацІара, багъара, мчыра злу дхъа-цІахарквын ахырзамандзакІ гІайылцІпІ, ауи рызкыкІи часкІи ры-хъазла анбахта дгътасырпсрым, йыздыруада, мшахъа-мшацІыхъва знымзара-зны анбахта дгІатыцІхырныс ауыпІ, – хІва гвнылкІылын, ари акІвпІ мадза-мадза дызлырчуз.

Ари апхІвыспачкІвын дылцрита йтагвжвагІаггІата ащазаджвыкІ длыман. Ауи тагвжва дйызгІаргырныс йазгылтІ. Ауи йаба акыт ахІ зальымыжв йунашвала жвагІвлыгажвчва таца хІвайра датша ахІыкІ йпны йщтитІ.

АхІ йыззцаз, – «Сара чма гъстахъым, ауаса хуыскІ швсырбапІ, ауат швырхъйузтын – спхІа швара дшвчІвыпІ, йгъшвзымырхъйама – хІуыс гъалам!» – хІва гІарайхІвтІ.

– ЙгІахІва, уара йхІыквуцІауа ахъантараква щтІыхІхпІ, – рхІватІ алыгажв кІыкІваква²²⁷.

– АхуыскІ йрыуата йапхъахауата башмакъкІ азна дари хъва-сатхІва сызгІашваупІ; йгІвбахауата, сара сбора рчвапшыра-квпшы-раквала йапшдзата гІвтшыкІ тагылапІ: азакІы сара йсчІвыпІ, азакІгъи смацІаугІвы даквчІвапІ, сара счІви смацІаугІвы дызквчІвуи гІажв-дырпІ – йалышвхпІ; йхпахауата, сара стагвжва-акІважва йапшдзата, йалыргауачвата гІвквтІукІ лымапІ: азакІы ахІбапІ – йквтІууыжвпІ, анахъани азакІы айцІбапІ – йшІапІ. Ауат агІвквтІукІ рыуа ажви ашІи алышвхпІ – йгІажвдырпІ! – йхІватІ.

²²⁷ КІыкІва – айчважвара йырщтиуа (посланник, посредник).

ТацахІвайра йцаз алыгажв кІьыкІвакв арат ахуыскІ йрызхъвы-
цызтІхІва ракъыль гъаквымшватІ. Йызщтийыз ахІ йызгІайхын ауыс
зквыз йархІвтІ.

АхІ акытква рпны арат ахуыскІ шгІадырхушла йакІвцІгІашарныс
уагІа ауищтІ. Акытква йыртаз ауасаражквкв зымгІва йырцІгІатІ, ауа-
са заджвгъи «ари акІвпІ» – хІва джъауап гъйызгІамтІ.

АпхІвыспачкІвын лаба ахІ дгвыжвкІтІ, хъалагвыла дгылтІ, – «Са-
ра ауи шгІадырхуш зымдыркІва адуней баста сфауа сшыквмызлара»,
– йхІван. Ауаса ауи йгвыжвкІра ахІат²²⁸ йтагвыжвкІыз йгвыжвкІща
йапшхатІ – закІгъи йгъамхъватІ.

Азаман агІвкъытІ, ура уыжвкъвыдкІ алгара йазпшума! АхІ дагІв-
жвитІ, рыцІагъи дгІабкІын акыт жвгІванд ддрата дрыквддитІ, акыт мса
къымта йгІайыршитІ, ауаса ауыс атара йтагыларкІвапІ, апхъала йыгъ-
цум. БалахІ дута акыт йгІарыквхІаз рыквырхырныс ахъазла ари ауысла
чкІвын-ду ауат зымцІгІа заджвгъи дгъгІанырымжътІ, анбахта йтачІву
ТпатІыщ йакІвмызтын. ЦабыргыпІ, ТпатІыщ дшгІанхаз заджвгъи
йгъгІайгвалашвахтІ, апхІвыспачкІвын лакІвмызтын. «ЗгІва зхъуа
йхъыгІа йнапІы аквкІпІ», – хІва шырхІвауа апшта, апхІвыспачкІвын
лнапІы зквыз лхъыгІа ауатыкв йгІаталцІатІ: ауи лбзирала ТпатІыщ ан-
бахта дгІатырдан йырзымдыруата йаъаз ахуыскІла йцІгІатІ.

ЙалапІатІата акыт зырджвашуаз²²⁹ ахІ зальымыжв йуыс ласдза
ТпатІыщ йырзалихтІ.

ТпатІыщ ауатыкв дгІатагылын: «ЗпхІа дызхІвайуаш ахІ – “Чма
гъстахъым”, – йхІвазтІхІва, чма ду швыквихитІ: башмакъкІ азна дари
хъвасатхІва азшвкІныс швалагарквын, швкыт млыкв азымхъарныс
ауыпІ, ауаса ауи швара йшвуыспІ. АрахъгычІвла, атшква шалыжв-
дыргІуш ари акІвпІ: гІвдзхъвшва дукІ швыркъвадата, агІвтшыкІ гъвы
цкъакІ йыквшвыргылта йыжвкІваба! АгІвтшыкІ рыуа пІай шарда
гІазцІыцІуа амацІаугІвы йчІвыпІ, анахъани рыцІа пІай мачІ гІазцІыцІуа,
ахІ йчІвыпІ. Йауа швхІварыквын, ахІ йтшы алыгчва ансимшгІадзагъи
йдымрыцкъакІва гъиуам. АгІвквтІукІ рыуа ажви ашІи шгІажвдыруаш
ари акІвпІ: ауат чІвахырныс агъадащ ашвхъымса йаныквчІвара, аквтІу
шІа зынла тшахІвынчІата ачІварта йхъапссгІалуаштІ, арахъгычІв
аквтІууыжв гІван-хын тшахІвынчІата йхъапссгІалуаштІ, – хІва райхІвтІ.

Араъа акыт гвыргъятІ. ТпатІыщ къвырман тшизырчпатІ. «Ухъа-
цкІы хІцатІ!» – хІва йархІвтІ. АхІ йпашвхІа щамхъашаду йгылын
квырмыш йзырчпатІ: «Ари ачкІвын анбахта дтаумырчІвахын, ауи

²²⁸ ХІаты – гъаша (бурдюк).

²²⁹ Зырджвашуаз – чвгъата йызыргІапсуз.

уаргыи хІаргыи бзира ду хІзихатІ, йамаузтынгыи уыпщІа хІвачІв-
гІвыта дпщІаргыл», – хІва йыхІватІ. АхІ ауат йыргвыгъатІ. ТпатІыщ
араъа анбахта дтадмырчІвахуата ахІ йыпщІа дгІапщІахатІ.

VI

Зпа тагвжва дизызхІвайуа акыт ахІ зальымыжв йунашвала апхъа-
дза йалаган акыт йтаз адариква кІылырхтІ, йырблын, ахъвасатхІва
мачІдзакІ ахІа гънамдзатІ. Ари йащтагІайуата ахІыркІвах²³⁰ йунашва-
ла акыт млыквла дари хвгІара антахъгъыт акытква рпны йыруацІалтІ.
Йырблын агІыла-псылахІва абашмакъ йазнарчІвтІ, акытгыи
уахъхъас²³¹ рымахымкІва йфакърахатІ.

Алыгажв кІыкІвакв абашмакъ нарахвын зпхІа дырхІвайуашыз
ахІ йызцатІ. Атшква ауатыкв йгІатардатІ, ТпатІыщ йшихІваз апшта
йыркІвабан араъа ахІ йтши амацІаугІвы йтши алыххатІ, йбер-
гъыльхатІ. АквтІуквагыи йанчІвахуаз йырхъпшын, ауатгыи аквтІу-
уыжви ашІи алыххатІ, йбергъыльхатІ.

Араъа йыззцаз ахІ дгІагылын, – «СпхІа швара дшвтацахатІ! Лы-
хайыр жвбатІ», – хІва гІарайхІвтІ. Араъа накъахІ ргІвын атаца уари-
дадамшыла дгІаргхтІ.

ТпатІыщ ахІ йыпщІа хІвачІвгІвыта дпщІапІ, ауаса ауи швабыжта
йгвы йгІалахитІ: ахІ йпны лыгта дпщІазара швхІакІва дута йзалын йыла
гъарпшуам. Ауи дырдахуашын, ауаса бзира гІайызхаз апхІвыспачкІвын
лгарта гъйауам: ауи бзиракІ лзихара йтахъыпІ. Ауи ауаса дгІаныжъта
дджвыквълхра йхъа квнагата йгъазибум.

ТпатІыщ ари ауыс дазхъвыцуа, ауаса йхъвыщра мгІвакІгыи дыкв-
намыжъуа дшаъаз мшкІы ауи апхІвыспа ТпатІыщ тшгІайзалцІан бзи
дшылбуз гІайалхІвтІ, ТпатІыщгыи – «Ауи гъаурым», – гъйымхІватІ. Арат
агІвыджъ араъа ауыс шхахушла йайчважватІ: йырдарныс йаквырктІ.

ЙащтагІайуаз ауахъ апны ауагІа анбайаух²³², агІвыджъгыи рнапІ-
ква абадыркІын йырдатІ. Тшынла аламбартаква, акъвацакыцаква,
абнаква, ахІатшпы агыиква рпны тшыкъарчІвахуа, тшпсырщауа, уа-
хъынла амызчвкІаркІар гІарайгвыргъуызшва ауат рымгІва гІанары-
лашарауа йымгІвайситІ. Ауат рымгІвайсра апны зъара гІапсара, шва-
рагІвара гІарпшІашвазлакІгыи ауат йрабакІуа, йрайгІайуамца ТпатІыщ
йтагвжвагыи дйыцта йани йаби дрызгІайхтІ.

*Абаза турыккв.
ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.*

²³⁰ АхІыркІвах йунашвала – ахІ ужвыгыи йунашвакІла.

²³¹ Уахъхъас – хъвлапынчара йазалху фачІвы.

²³² Анбайаух – йантынчха, ачвра тшанарт.

АТШАНХЧА МИДПИ АТЕНГЪЫЗ ХАКІВИ РТУРЫХ

I

Атшанхча Мидпа данхвыщыз йгІашІарышвта акъвльейсызагІара йкъакъуамцара дгІадзынгылтІ. Ауи йани йаби бзазагата йызгІаныржъыз дукІ аьамкІва гІзачІвыта ахщачкІвынкІи ащахвыщкІи йызгІаныржъын даргъи псытІ.

«Йауаш къамчхвакІ ахІа днамдзаскІва дудыритІ», – ахІвитІ ажв-ажв. Мидпа дауашын – дшчкІвыныркІваз йагІамкІва абазара дызгылтІ. «АхърыгІва²³³ ачрын йыхъаз, ахъвдзы дызчрыну йыхъаз», – йхІвитІ абайа. Мидпа йчрынра йызгІанагуа хърыгІвапзтынгъи уахъчІвала зыда ймаухыз ауи акІвын, ауи ачрынра йагІа намдзаскІва далагатІ. УахъчІва йъагІадзас ауи дчрынуамца, дыззыбжу шардазтынгъи, йара йхъагІваца йыгІзахра ныжъхта, ауи йахщачкІвынгъи йащахвыщгъи йыгІзитІ. Ужвы Мидпа дхъацІахатІ, йхъа дазынхахуа дджвыквылхырныс йгвалапІ. Ауаса ауи уахъчІвала байакІ йпны тшанчІапщагІвыта дынхауаркІвитІ.

Мидпа зджъара йгІанымхауата къару ду йымапІ, йкъару йшаквнагауа агвгъи ахъацІарагъи ацІымахпІ. Ауи дгвыбзыгъапІ, дызлу ауагІа швабыжта дрынгІалитІ, гІвба зму азакІы гІайыквихитІ, йаргъи дыгъкІваттачам²³⁴, ауи йнысла адзы йахвауагъи гъмачІгІвым. Ауи йыквлагІвчва злагІайанкъвакъвуа ауысквала: ахысра, ащтІасра, тшгвытшпыла абакІра, акъамала абльатакв апкъра, сахтан джвыквгара агыква – йапхъа заджвгъи димыргылуа йрапхъихІвитІ. Анхара далагарквын анхара йнапІы йыцІахъвмаритІ; атшы даквчІварквын атшы йкІват йбжъайрыхъвмаритІ. Ари араса дшаъу йхабар змагІас мачІдзапІ, агІвнапІыкІ рымачвпхъадзара айхІа намдзауата.

II

Мидпа дызтшанчІапщагІвыз абайа йтшан атенгъыз атшпы йыквын. Мидпа уахъынла атшан йчІапщунта тшынла ауатау²³⁵ дгІайхуан. Мидпа йчІапщуз атшан ансиуахъгъи атенгъыз йгІатыщІуанта хакІвакІ рызгІайлун. АхакІва шагІанцІакІ атшанква нкъвнацун, атшшІараква кІанакъьун, атшан хакІвата, тшабата йрылакваз ухъа-

²³³ ХърыгІва – ахъвдзы гІазтышвтуа ачва (шелуха).

²³⁴ ДыгъкІваттачам – дыгъпскІьам.

²³⁵ Уатау – атшанхчачва апхынла ртшква ъаркІуа ачвкъъара.

схъа йамцІнацун, йакъакъуан, йшауа йаналагара атшан йрылцІхуанта атенгъыз йталхуан. Ари ахакІва хІалъабалъыкъта ауахъ йтанацІаквуз тшынла Мидпа дасу атара йтайыргылхуа уыс чІыдата ддрыгІапсун. Абари ахъазла – ари ахакІва атшан йГІарылайымжъхырныс ахъазла – амаль щарда нкъвигатІ, ауи амальта йынкъвигазлакІгъи гъамуытІ, ахакІва гъызашІамрыстІ.

Абар мшкІы Мидпа ахакІва гІайкІыта хъахвитымкІва йымазларныс гІайхъвыцтІ. Абари ймурадта тшхъваркъан²³⁶ ауыкІ льрыгІвта²³⁷ йрышатІ, ахакІва злагІайлауа амгІва атшпы апны машакІ гІайжытІ, йаркъангъи йыма ауахъ амаша дтачІватІ. АхакІва атенгъыз йГІатыцтІ, йГІаджвыквххын Мидпа йышгІайыгІвкъбуз аркъан азикъбан ахакІва йахъашватІ, ауаса аркъан йымцІнажван атшан йрылаххтІ. Мидпа амаша дГІатыцІхтІ, аркъан ацІыхъва дайгІвадзашвумца²³⁸ йГІайнапІы-цІайыршватІ, йымъашІахІвара йГІакІвйыршан дГІахъуа далагатІ.

Араъа ахакІва хъала-гвыла йгылуа йалагатІ. Мидпа ласаракъта²³⁹ дынкъвнахІвитІ, даркІвритІ, дГІащтІчІвахитІ, атшанква днарыдхыл-ГІарыдхылитІ, ауаса аркъан багъбата йымапІ, йгъауищтуам. Ари апшта хІалъабалъыкъ ду тарцІумца Мидпи ахакІви шагІанцІакІ йабанкъвхІвауа йапщылан.

III

Йанша ахакІва ашІастІ, аркъан йамхъхуа йалагатІ. Ауаса Мидпа аркъан гІаймырльалъауа дГІахъитІ, ауи багъбата йымата мачІ-мачІымца йГІайлахІауа²⁴⁰ ахакІва дазцитІ. АхакІва апсыхъвдапкъырта ацІартабырг апны аркъан алаххын, ахакІва ахъваритІ. Псып гъайаухуам, алаква гІатыцтІ, техІагІва гІахъалызшва йкІъазызитІ, апщцапІыкІ амцІыхта агІыла-псылахІва йхІата-хІатауа йгылапІ, апхдзы хъала йГІакІланачвитІ. Мидпа ахакІва днадгылтІ, агъвра ахъайцІатІ, аркъангъи гІахъвдиххын зынла ахакІва тшнаквирывштІ. АхакІва гылапІ, йгъцІсуам, Мидпагъи ауи даквчІвапІ тширыбагъбан, апсы гІанайаухырквын ауи йачпуш йдыритІ.

МачІ-мачІымца ахакІва апсы гІанайаухтІ, йантамамха тшгІагъранарчын ацІасра джвыквнацІатІ. АхакІва ацІаситІ, ауи ацІасуамца ахІауа йалалтІ. АхІауа апны йацІасуамца ажвГІванд ахъкІъала йацІасуа йхъалитІ, ажвГІванд йнадзарныс быжъкъвлачкІ ахІа амахымкІва

²³⁶ Тшхъваркъан – атшы ахъвы йГІалху аркъан.

²³⁷ ЛьрыгІв – щардата йалапу (сучёный).

²³⁸ ДайгІвадзашвумца – йырхъвыхуамца.

²³⁹ Ласаракъ – йыркІвкІвхъаз аласа йауата йаладрышаз тшыткІ.

²⁴⁰ ЙГІайлахІауа – йакІвйыршауамца йазикІуа.

йґахъынхІвыхын йацІасуа-йацІасуамца адгъыл йґаквълхтІ, ауаса Мидпа дгъґакІамшватІ – даквчІваркІвапІ.

Араъа ахакІва ацІасуамца атенгъыз йтапатІ, атенгъыз ауацІа ауи йацІасуа-йацІасуамца йылбґатІ, атенгъыз ацІґІва йнадзарныс быжькъвлачкІ ахІа амахымкІва йґахъынхІвыхын, йацІасуа-йацІасуамца йґахъалхын адгъыл йґаквълхтІ, ауаса Мидпа дгъґакІамшватІ – даквчІваркІвапІ.

Араъагъи ахакІва ацІасуамца адгъыл йкІылшвтІ, адгъыл ауацІа йацІасуа-йацІасуамца йылбґатІ, адгъыл ацІґІва йнадзарныс быжькъвлачкІ ахІа амахымкІва йґахъынхІвыхын, йацІасуа-йацІасуамца йґахъалхын адгъыл йґаквълхтІ, ауаса Мидпа дгъґакІамшватІ – даквчІваркІвапІ.

Абар араъа ахакІва ацІасра ннажьын гІвычІвґІвыс ажвала Мидпа йґайачважвауа йалагатІ.

– Уара йызбауа сызыкв ачва ацкІыс рыцІа багъята сызыкв уаквчІвапІ, йауыпІ уари сари гІапсарата йыхІхІырбаз! Уара сучІвхатІ, йшутахъдзу сузалпІ, ауаса суымщаІан, сыдуымхІвалын, схъахвитта сауштх. Санутахъхара уагъвра ркашвагІваца, лахъвґахъасракІ мцаскІва сузыґладзахпІ! – ахІватІ.

– Момо, таманам угъаусштрым! Уара уажва гъбагъям, ахъваца аркъан йаґІвызапІ! – йхІватІ Мидпа ахакІва дшаквчІву.

– Адуней ныхата йыквула ныха узысхІвитІ – сьаутахъхаз апны уагъвра уыркашварыквын сшуызґладзахра аф ацкІыс гІважваныла рыцІа ласыта, – ахІватІ ахакІва тшаррыцІауашва.

Араъа Мидпа дхъвыцтІ: «Ари мцы ахІвата йабацуш? Аныха амжъауа йсызґайхума – йстшыпІ, йгъсызґамахума – йабацара, атшан йрыцтаґайхырквын йатаґаскІхпІ, уадыргІвана хІабабапІ. Ауи йакІвкІвуашыз здырдахъатІ», – хІва йгвы йґайнахІвын, ахакІва агъвра ахъихын, – «Уца, уаусштхитІ, ауаса уныха рцІабырг, момызтын – хІабабапІ», – йхІван йауиштхтІ. Зынла ахакІва бзаххтІ, йаргъи тшпсищарныс ауатау дцахтІ, дщІалхын дычвхтІ.

IV

Мидпа бзита тшпсищан ауатау дґаквълхтІ. «АхакІва ажва арцІабыргуазтын йызбапІ», – йхІван йагъвра йыркашватІ. АхакІва ахы йтышвтыз ацкІыс рыцІа йласыта йґладзатІ.

– АхІы-ы, ужвы уари сари хІайгвацІабыргхатІ, уажва уырцІабыргтІ! – йхІван ахакІва ахъа йщщытІ. ДаквчІван рпны дцахтІ. АхакІва йахщачкІвынгъи йащахвыцгъи, – «Ари хІара йхІчыпІ!» –

йхІван йдйырбатІ, ахакІва йайрайгвыргъатІ. Ари амщтахъ акыт урамква намидагІамидумца йхъвлауа йаналага атшан дрызцахтІ, араъа ахакІвагъи ауищтхтІ. «АхакІва уахъа атшан йрызгІайырныс ауыпІ», – хІва дпшызтІхІва йгъгІамитІ. Абараъа йашІарышвта ахакІва зынзаджвыкІгъи атшан йрызгІамахуа йыркъвыцІтІ.

Абари акІвпІта, Мидпа йагъвра йыркашварыквын атенгъыз хакІва йзыгІадзитІ. Ауи даквчІвитІта йъайтахъу лахъвгІахъасракІла дна-дзитІ, йуыс йбитІта лахъвгІахъасракІла дгІадзахитІ.

МшкІы Мидпа рпны дгІайхын дшчІваз, – «АхІаджъратква акыт атшан тырцитІ», – хІва ахІвхІвара гІаншатІ. АхІаджъратква жвагІв-тшчва надзитІ. Ауат рыуа ахыгІв апхарчва²⁴¹ ашІаркІныс ахъазла йдырцуз атшан рцІыхъвала тшашІаркІуамца йцун; ахвыгІв атшан йрысуан; агІвыджъгъи атшан рапхъа йгылан. Атшан асаба лгІва квай-чІва рхъагылата щуагІала йауа-йауа – хІва йацІакъа йдырцитІ.

Абар Мидпа йагъвра йыркашван – йхакІва гІадзатІ, даквчІван дрыщталтІ. Дырхъыдзауа даналага, ахыгІвтшчва ахы квашуата йгІайыквырпсауа йалагатІ. ХыкІ Мидпа йлымхІа атІатІара ацІахъла йыцІамхІв²⁴² чвнарбблын йцатІ. Мидпа дхысуа далаган, ахыгІвгъи кІыннайыргатІ, ртшкІвдыраквквгагъи атшан йрыщталхтІ. Мидпа ауат дрыгІвкъятІ, ауаса йрылаххыз аквуджъма апшта атшан йрысуаз ахвыгІв днарылаххын къазуламца йбгъайцІатІ, ртшквгагъи атшан йрылаххтІ. Арат рыуа агІвыджъ йъагІабгъайцІаз йгІащтІахатІ: азаджв йщахва, азаджвгъи ймахъа хъвашатІ. АхыгІв атшква йангІарбгъашва амщтахъ йгІащтІчІвахын йджвыквххтІ. Ауаса аджв йхъа швокъ щхъвала йтайырпІапІатІ, рыцІа йхъаранагаз агІвыджъгъи драйхсын йчвылтІ, атшан рапхъа йгылаз агІвыджъ ахысбыжъква анрагІа йджвыквххын тшдрызтІ.

Мидпа атшан ажватшыкІгъи рылата йгІахъынйырхІвытІ. Ауат гІаджвыквциан йшгІайцхуаз йшІчІвапчІвчІва йгІайуаз апхарчва дрынйан ауат йриттІ. Йара дхъынхІвыхын йцкввахаз рабджъратква азикІытІ, кІвымжвыкІ йауацІашІайхІван йтшы йадихІвалхтІ. Зшахва шІчІваз дгІайтшпхъницІатІ, змахъа хъвашазгъи йапхъа дгІайыргылын акыт дгІайхтІ. АжватшкІвдыраквыкІгъи тшы змамыз жвагІвхъачва йритын йаргъи йчІапщуз атшан рпны дцахтІ.

Мидпа атенгъыз хакІва гІайкІыта йшибжъази йанитахъхара йагъвра йыркашварыквын йшизыгІадзауи ахабарква, арибырг апшта Мидпа йхъацІари йыгІври рхабарква ахаквква зымгІва рпны

²⁴¹ Апхарчва – йрыщталквуауа.

²⁴² ЦІамхІв (цІамхІва) – челюсть.

йакІвшатІ. Арат ахабарква айныжвква рпны йашІарышвта асыпква²⁴³ рпны йыщІцІхуа йрагІатІ, йырдыритІ. Ауи тамамта мцыкІ аламкІва айныжвквагы, ауагІаквагы, асыпквагы йшырдыруа, йшрагІахьу ари атурых йгІахІнахІвпІ.

Ари ахабар зчвымгъу къомыгІвкІгьи ауи рылаква лацІашвата йрыщІапІ. Арат агвып ахакІва ргычырныс йалаган йгырзымгычтІ, йайхсын рхква гІампІахтІ – йгылымстІ. Мидпа дызчІапщагІву аба-йагы ауат дрылапІ, ауаса ауи рыцІа дгвыбзыгъапІ, ауи гІвкІватанкІла дчвагъвитІ: тланыкъвакІла ауи агвып дрылапІ, датша тланыкъвакІлагы Мидпа йхакІва шгІайнапІыцІайыршвуш дацтапІ.

«Абайа йгІвылакІ акъвльейсыз йуабчвамъа рпшыртапІ», – ахІвитІ ажважв. Ари абайа ари ажважв даланхауа ауи йгІвылакІ Мидпа йхакІвазаджвыкІ рпшыртата мшкІы:

– Мидпа, ухакІва гІасыт, стшанква ртлапІкъ тшасырпсахуаштІ, – хІва гІайайхІвтІ.

– Таманам йгъуыстрым! Уара тшан зыкъ уымапІ, тшшІыс кІьасакІ йадамызтынгьи квнагас закІ гъсызуымбатІ. Утшан зыкъ уымбахуа сара схакІвазаджвыкІ ушпазынха? – йхІватІ Мидпа.

Араъа ауат агІвыджъ ачвыдзтІ.

– Сынасып уара йуыдхІвалума? Уара уахІа бзазарта гъабахымма? – йхІван Мидпа абайа йтшан архъа агвы йгІаквижъын дичвгІакъвыщІхтІ.

ДангІакъвыщІхуаз агІан хІакъта Мидпа йгІайыйтхра атахъыта ауи йыдыз абжа ахІа гыгІайыйымтхтІ: абжа швхІаусыгІва мцквкІ айтын йчвикІтІ.

– ЙауыпІ, уари сари хІабабапІ, хІакъ кІыща сара йусырбапІ! – хІва йайхІвтІ.

ЙшихІваз апшта, хІакъта йчвикІыз ацкІыс жвабала рыцІа йайхІата Мидпа абайа йтшанква пицумца хакІвапІчІва къомкІ дрылхъвдайчІвтІ. Ари амцтахъ абайа дшван закІгьи йымхІвахуа дчІвапІ. Йутахъызтын гычра уйылаца!

V

Мидпа ачрынра дакъвыщІтІ. Ужвы йара йхъа дазынхахуа дджвыквылхтІ. Ауи йбзазара рыцІа-рыцІа тшауацІнахуа хІврапщдзата йгІайитІ, йкъагІитІ.

МшкІы Мидпа йагъвра йыркашван – ахакІва йзыгІадзатІ. Ауи даквчІван амарагІатшкІарыцІыртала дджвыквылтІ. МачІра дым-

²⁴³ Асыпква – атурыхква йрылу угІахъа хъзыпІ.

гІвайсма, шардара дымгІвайсма – Мидпа дхъаранагатІ. ДшымгІвайсуаз йапхъала тшыгІвкІ дгІайуа дибатІ. АтшыгІв дцІыркІы акІвдырта дтачІвапІ, йхъылпа пІапІина аквбырг апны тшцІыхъвасшва хъычв дукІ амапІ, ауи апша йынкъвнагауа, аф йфауа дгІайитІ. Ауи дгІадзатІ, агІвтшыгІвчва салъам амырхын йагІвыстІ. Ари атшыгІв чІвырхъа гІважва анамида, – «Ари йсыгІвсыз ачкІвын айдза дгІабгъасцІапІта йабджъаргъи йтшгъи йыквсхпІ», – хІва мурад йчпатІ, дгІахъын-хІвыхын Мидпа дгІайыдзхъаххтІ. ДгІабгъайцІарныс йгвыгъата дйым-цІасын дгІайыхътІ, ауаса акІвдырта дгъйызгІатымхтІ. АтшыгІв джъахатІ: ачкІвын айдза дгІазхъыз джырта дгІацІцІтІ. Араъа Мидпа аслъанта днапщІасын атшыгІв йкІвдырта дгІатихІватІ, махъвшІала днайыгван жвгІвала ачІвыла днаквирышвтІ. Мшчвагъвара ауи жвгІвахъала ййрычвагъватІ, анкІыкІах гІайгвыламхахуа дгІаджвауа анышв дылапІ. Араъа Мидпа дгІатшыжвпатІ, ани йгІаджвуз днайхъа-гылын къамчыла йлактаква агІвйырццытІ, швокъ щхъвала дйыгърасуамца тутынта йчва дтайхытІ.

– ХъагакІ уакІвта гІацІцІуаштІ! Насып уыман ухъагара угІан-нажътІ, ауи акІвмызтын ущакъвада адгъыл йасрыжврын. Ужвинас ауи апш хъагагІа нкъвуымгахын! Къапщыта йубалакІ гъжъым, шкІвокІвата йубалакІгъи гъшшам. Уабджъарква арахъ йгІасыт! – йхІватІ Мидпа.

АтшыгІв йабджъарква гІайыйттІ, ауи йтшгъи ъададжъта²⁴⁴ йнайа-хвын Мидпа йымгІва дыквылхтІ. Ари ауыс ацІис йабатІ, ахІвыхІв йабатІ, апша йнанауахвын акытква рпны йакІвнагашатІ, йара дна-мдзаскІва йапхъала йабу ахъатаква рпны йнадзатІ.

Мидпа дымгІвайсуамцара дхъаранагадзатІ, дшымгІвайсуаз йтшы шІанкІыла йыма йаргъи агІылахІва йчІвырхъаква агІвигауа хъацІакІ днайхъыдзатІ. Салъам абархтІ.

– Ари ачІвыйа, тхІамада, уабацауа? РачвакІы уагІылапІи! Атшы узаквымчІвауайа? – йхІватІ Мидпа.

– Акыт ссахитІ, ари атшы ашІастІ, йаргъи уагІарапІ²⁴⁵, сара йгъсчІвым, йашІасдзарыквын йамыкІв сыквшвапІ – хІва сшвитІта шІанкІыла йсыма, ари йшубауа апшта, псайспадза сымгІвайситІ, – йхІватІ ахъацІа.

– ЙшухІвауала, атшы уара йгъучІвым – уагІарапІ.

– Ауи акІвпІ, саща, сара тшы гъсымам.

– Датша йуымайа?

– ХыджъмакІ сымапІ, датша йсыму гъаѡам.

²⁴⁴ Ђададжъта – заджвгъи дызквчІвам, зшІа рыма йдырцауа тшчІыда.

²⁴⁵ УагІара – псарчІвыта заманкІла йгІауахвуа.

- ЗъарагІв тгІачва унадзауайа?
 – ХвгІвы хІнадзитІ: сара, стажв, сахща, датша – гІвысабичва:
 ахІба быжьсквша дыртапІ, айцІба – хвба.
 – Щта, тхІамада, ауи акІвызтын, ари атшы акІвдыргъи шакву ура
 йуыститІ. Ахайыр убатІ. УаквчІва! – йхІватІ Мидпа.
 АхъацІа дтшыжвылтІ. Ауи дгвыргъьачІвауа:
 – Саща! Уара узачІвыйа, уызууда? – хІва дгІайцІгІатІ.
 – Сара сымгІвайсыгІвпІ, сзачІвугъи удырхпІ. Бзила! – йхІван
 Мидпа ахъацІа йылаква дрыцІбзахгІатІ.

VI

Мидпа днайуамца кыт дукІ дталтІ, акыт дшауацІсуаз кІадыгв
 тыбгІа дукІ апны хъвмарра къахв дукІ тшкІарата йбатІ. «Ахъвмарра
 салапшпІта сджвыквылхпІ», – йхІван акІадыгв дтшкІаралтІ.
 Мызбжазшва акІвашачва гІакІвзыршаз атшчва гваранбжа рквтабырг
 атшчва ажвирысылуа йхакІва рбжьайцатІ. Ауатыкв дупІ, ахІ йпхІа
 нып²⁴⁶ лызгІаргын, ауи йылхъвмаррапІ. АхІ йпхІа хъапщла йхърысу
 апхарджвакъа²⁴⁷ хІагІаква дырхвынгылата апхІвыспаква рквтабырг
 дтагылапІ; ауи лыхъхъылпа хІагІа уыла аквнамырпшуа йкІазкІазитІ;
 лыгІвъашвхІакІ²⁴⁸ йыртадзаху ахъапщ тадзахква хъыквтІууызшва²⁴⁹
 йчвыркъьачврыситІ; дгІахІвныс дангІаквылуа гІвпхІвыспачва
 апхарджвакъаква дгІаркІнырдитІта дгІаквлитІ; ауи дангІахІвуа
 атшчваква лхъхысылгІитІ; даныквцІхуагъи агІвпхІвыспачва лмахъа-
 ква рыма дыквырдахитІта апхарджвакъаква дырхвындыргылхитІ.
 Араъа агъагвакІва²⁵⁰ йтамакъ йыжвжвауа, дгІвапа-гІвапауа ауатыкв
 дтагылапІта ахча йхъвшвитІ; акІыжкІыжчгъи ахІ йпхІа дангІахІвуа
 ауи йылзалху ауарад кІыда дгІахъитІ; апхарчІакъасчвагъи уаридада
 кІыда рхІвауа апхарчІакъква амца гІарылырцитІ.

АгІахІвра ашІадрысын ахысра джвыквырцІатІ. АквтІагъьтадзах
 кІныхІапІ, агвыр кІныхІапІ, ахІваспа кІныхІапІ. Атшчваква къазу-
 уымца ауат йрайхситІ, ауаса заджвгъи ауат йкІныхІакву дгърыкв-
 швум. Ауасамца ацІыхъвадза акъазу Мидпа йгІайадзатІ. Ауи дхысын
 аквтІагъьтадзах кІыннайыргатІ, ахІваспа ашІа дайхсын йхы гІвбата
 йагІвнайыркъьитІ, агвыр дайхсын йаъарата йагІвичІватІ.

²⁴⁶ Нып – баракъ.

²⁴⁷ Пхарджвакъа – хъалырта-шІагылырта зму хІагІара. Араъа апны: акІважваква ангІахІвуаз йызхвынгылуаз
 ащапІхъацІа хІагІа.

²⁴⁸ ЪашвхІа – мыгъра.

²⁴⁹ ХъыквтІу – хъапщ квтІу (жар-птица).

²⁵⁰ ГъагвакІва – анадыра апны ауагІа рыла зырпшуа, йзыркъахвуа.

Ари амштахъ ащтІасра джвыквырцІатІ. Жваба-жваба чІвырхъа збжью ахмашахвыцкІ йырту ахымхвкІ йащтацауата йгІатырхра ата-хъыпІ. Ари апынгъи амхква гъырзыгІатымхтІ. Мидпа йхакІва дна-щхъвастІ, днатрысын агІвхъцІа дшыквыз²⁵¹ йащтацауата ахмашакІ йиртаз амхква гІартипгІатІ.

Абараъа зымгІва алаххын Мидпа шйакІвыз гІардыртІ, асо-льыкъв²⁵² шІагъи анып арасахъылпагъи Мидпа йгІайырттІ. АхІ йпхІа-гъи лхъапщ ъатлыни лдари бльатакви Мидпа йызгІадылрыгтІ. «УгІа-шылта сба!» – хІва дахІвауата йгІадлырхІватІ.

Мидпа аъатлынгъи абльатаквгъи гІайахвтІ. «СымгІвайситІ, сан-гІахъынхІвыхра йсымгІвахузтын бызбапІ», – хІва ладирыхІвтІ.

Ари амштахъ асахтан атшчваква йгІарырттІ. Ауи гвардыркъъан акыт мдзакІ апны йынкъвырхІвитІ. Араъагъи Мидпа дрыжвлын асах-тан гІарнапІыщІижватІ, йнайахвын дджвыквылхтІ. АмгІва рахвхчакІ дйынійатІ, асахтангъи ауи йыйтын дйыгІвстІ.

VII

Мидпа дымгІвайсуамца тенгъыз дукІ днатшпнылтІ. Ауи дтапан йхакІва амгвачва йазыгІамдзауа дыртІ. Атенгъыз ауыла атшпы къъакъъара гІвыздупІ. Ауи аквта апны уатыкв ду гІацІанакІуа лъары-быгІвкІ²⁵³ щтІапІ; альарыбыгІв зигІваква хъыквтІу хырджшва²⁵⁴ йцрыцритІ, йчвыркъъачврыситІ; альарыбыгІвква рквтабырг апны гІвшварах чІвгІва дукІ йапшІагылата йарыспІ; ауат рквтабжъара апны сабихъакІ аъара йнадзауата мышІ кІъампІылкІ²⁵⁵ щтІапІ. Ари Мидпа йаниба, – «Араъа джъащахъвакІ аъапІ, ауи зымбакІва сгъагІвсерым», – йхІван йхакІва ауищтІ, йаргъи зджъара ламбартакІ тшыкъайчІвахтІ. Ауаъа дшчІваз ацырнапщ²⁵⁶ йахъуа, ауарадква рхІвауа, хвиль-хвыгІагъи бзыльхвыгІагъи²⁵⁷ хІврапщдза гърачІыгъра пщдзашва йа-лапсата уагІа жвпІара дукІ гІадзан альарыбыгІвква йгІарыквылтІ. Ауат ауаъа зымгІва гъагъата йгІалачІватІ. Ауат ауагІаква сгІадзаквапІ, рахІа йхІагІадзугъи къвлачкІ аъара ахІа дгънадзум. АхвильхвыгІаква райхІара квасаквапІ²⁵⁸. ПцІа, жакІа зыкквугъи ршІахъа агъ асызшва рпцІа-жакІаква цІагъадзапІ. Алыгажв, атажв – ажвычІвква ршІахъа-

²⁵¹ АгІвхъцІа дшыквыз – дшыгІвуаз.

²⁵² Сольыкъв – азгІадара ахъазла йщтІырхуа ашІа.

²⁵³ ЛъарыбыгІв – ковер.

²⁵⁴ ХъыквтІу хырдж – хъапщ квтІу ахъвы (перо жар-птицы).

²⁵⁵ КІъампІыл – мшІтоп.

²⁵⁶ Цырнапщ – йтачвхІвауа макъым гІазтырщтуа ъамапсымапІ.

²⁵⁷ ХвильхвыгІагъи бзыльхвыгІагъи – хъацІагъи пхІвысгъи.

²⁵⁸ Кваса – жакІа зквым.

ква айджьквапI. Арат тынчта йаналачIва ауат рапхъагылагIв дгIагы-
лын:

– Цыпх ауарадхIвара йасквшын йцатI, сынчIва акытчасра
йасквшпI. УахъчIва араъа кытча хIасуаштI. Кытча йасуаш, кытчала
йъазакву швгIарылцI! Кытчата хIызсуаш гьщардам – гIвба-хпа
ракIвпI. АрахъгъычIвла кытчасрала йайгIайуа атенгъыз хакIва йгIа-
хъшата тшшыскI хIымапI, ауи йыхIтуаштI. Атенгъыз хакIва
гъабахым, ауи зхъацIари зыгIври рхабарква хIлымхIаква йыртымцIуа
атшанхча Мидпа йкIын йбжьатI, даланыкъвитI, ауи йчIвхатI. Апхъала
апшта атенгъыз хакIва йгIахъшаз хвитта йгъхIаухуашым, абари ахъаз-
ла ари атшшыс хвду амапI! – йхIватI.

Араъа гIвуджь гIарылцIын ауатыкв йгIаталтI. АгIвуджьгъи ква-
сапI, йсгIапI, азаджв шкIвокIвала дгIвычапI, азаджвгъи квайчIвала
дгIвычапI.

– ШвгIвуджь швыуа кытчала йцIгIуш ари акIампIыл гIазкIуа
йакIвпI, – йхIван акIампIыл гIащтIихтI апхъагылагIв. – АкIампIыл
гъшвзымкIма – йгъалам, йацышвкIма – йгъалам! Абар йхъасыр-
швылитI, йгIашвкIы! – йхIван акIампIыл хъайыршвылтI апхъагы-
лагIв.

АгIвхъачва акIампIыл гъырзымкIтI.

– Йгъалам! – йхIван йатахъайыршвылхтI. АгIвуджьгъи йацгIа-
ркIытI.

– Йгъалам! – йхIван йатахъайыршвылхтI.

Ари йхынхуз апны акIампIыл шкIвокIвала йгIвычаз йгIайкIытI.

– Ужвы йауытI, швгIвуджьгъи швчIвартаква рпны швчIвата кыт-
ча швас! Кытчала йцIгIуш учIварта абари апны акIвпI! Аджьауап
гIазтуаш учIварта абари апны акIвпI! – йхIван ашварах чIвгIваква
дйырбатI.

АгIвуджьгъи шварах чIвгIвата йдйырбакваз йырхъалын йыкв-
чIватI.

Ари амштахъ:

– Уара, сайгва, бзита угIадзыргIвы! Сара цкытчакIла суцIгIуштI, –
йхIватI шкIвокIвала йгIвычу.

– ЙауыпI, йщахвпI, снадзыргIвитI, угIасцIгIа, – йхIватI джьауап
азтуашыз.

– Йапхъахауа ари акIвпI: агIвычIвгIвыс йыла гIдыритI, «ала
агIвычIвгIвыс» – ззырхIвауа ачIвыйа? ЙгIадыр! – йхIватI йцIгIуз.

– Йгъсыздырам, йгIасахIв! – йхIватI дызцIгIуз.

– «Ала агІвычІвГІвыс» – ззырхІвауа уара сыла агвы угІацІашвауа спахь уанГІагылра уара йугІвычІвГІвыс суратта сыла агвы агІвыга йГІацІашвауа акІвпІ, – йхІватІ йцІГІуз. – Ари закІы. ЙГІвбахауа ари акІвпІ: сылаква хьызГІварыквын уызбитІ, йхьстІрыквын угьызбахуам – йГІадыр!

– ЙГьсыздырам, йГІасахІв!

– Ари ззырхІвауа пхызпІ: санычву, сылаква анхьГІву, апхыз збитІ, сылаква анхьТІу йГьызбахуам. Ари гІвба, йхпахауа ари акІвпІ: «зыхьыз аьата зхьата аьам» – ззырхІвауа ачІвыйа? ЙГІадыр!

– ЙГьсыздырам, йГІасахІв!

– Ауи ззырхІвауа, сайгва, ажвГІванд акІвпІ. Ауи ахьыз «жвГІванд» – аьапІ, ауаса ауи зхьзу апкьыГІва гьаьам. Ари хпа. Йпщбахуа ари акІвпІ: атенгьыз хакІва анализ ауапчав йалапІ, ацІыхьва ауаГІа рхьаквта йалагылапІ – йГІадыр!

– ЙГьсыздырам, йГІасахІв!

– «Наль» ззырхІвауа амызбжа акІвпІ, «ацІыхьва» ззырхІвауа ауаГІа рхьаквта йаму ахьычв акІвпІ. Ари пщба. Йхвбахуа ари акІвпІ: йжахІвауа апсауышвхІаква зымГІва рцІахьшЫдзадзаква дырцІсуамца йжахІвитІ, зхьахь шЫдзадза зырцІсуамца йжахІвауа псауышвхІата йаьайа? – ЙГІадыр!

– ЙГьсыздырам, йГІасахІв!

– Ари апш псауышвхІата йаьу атІкьва²⁵⁹ акІвпІ. АтІкьва анжахІвауа ахьахь шЫдзадза арыцІситІ, ацІахь шЫдзадза гьарыцІсуам. Ари хвба. Йцбахуа ари акІвпІ: ажвумп кьврагьла йГІайыршвшвитІ – йшла аф чІвецква гІатпІлитІ. ЙГІадыр!

– ЙГІасахІв, йГьсыздырам!

– Ауи ззырхІвауа абарат йалачІву хІара, асыпква, хІакІвпІ, хІара хІквпшырала хІхвыцквзтІхІва, хІшІаква майысапІ, ажваква гІартпІлитІ.

Араьа апхьагылагІв дГІагылын:

– Акытчасра алгатІ, айГІайра уара йтугатІ, уара йучІвыпІ! АтшшЫсгьи уара йучІвыпІ, ахайыр убатІ! – йхІван шкІвокІвала йГІвычаз йнапІы йзираутІ.

Ари амщтахь йалачІваз асыпква тшГІащтІырхын йшГІайыз апшта ацырнапщ йахьуа, ауарадква рхІвауа йджвыквылхтІ. Араьа Мидпа йагьвра йыркашватІ, йхакІва гІадзатІ, даквчІван дГІаджвыквылхтІ.

VIII

²⁵⁹ АтІкьва – крокодил.

Мидпа ащхъаква гIамидарныс йгвалата ауат рахъкIъала йырхаутI. Мидпа ащхъаква дырхъалитI, дырхъыщIитI, днарыкIвшагIарыкIвшитI. Ауасамца йбыжьбахауа ащхъа хIагIа ду дхъалтI. Ауаъа ауи днахъыщI-гIахъыщIуамца алакIа хъыннархIвуа быхъвчIвыца хIагIадзакI дна-хъалтI. АбыхъвчIвыца уатыкв ду гIацIанакIуа уардыхъвызшва²⁶⁰ гъа-гъата йгIакIвшитI. Ауи ауацIа атлагв рхъа гъвгъвара пщдзакI апшта йгъвгъварагIвзыпI. АуацIа аблын йадчпалта, атыбгIара гIвуандыркI агIвысуашта ахIагIарагъи хкъвлачкI надзушта хIахъв аласа²⁶¹ пщдза-та, мызбжазшва йгъагъара бжаквата агIвхъатакIла чIварта амаквапI. АчIвартаква рхъаква ьашIасуа апны гIвтальыртакI амапI: азакIы ама-рагIатшкIарыщIыртала, азакIгъи – аташвартала. Арат агIвтальыртакI хIахъв аласата тальырта-гIахъалырта рымапI. Ауат ахъалыртаква хуан-дыркI агIвысуашта йтыбгIапI. Ари абыхъвчIвыца ауацIа ачвынцIы псегIарыквын дауыш ахъыщIуа уадгъыната йхIвачвитI.

Ари Мидпа йаниба, – «Араъагъи джьащахъвакI аъата гIацI-цIуаштI, ари ссмырбакIва сгъагIвсрым», – йхIван йхакIва ауищтI, йаргъи зджьара ламбартакI тшыкъайчIвахтI.

ДукI ахъымцIуа агIвгIатальыртакI йрызната уагIа жвпIара гIата-лын рщапIква кIарххва ачIвартаква йрыквчIватI. Арат рщардагIв ржакIъаква сапI, рпцIаква лацIыхъвата йрычхвхвпI, заджв-гIвуджьгъи чвхIвхIквата²⁶² йрылапI. Ауат рхъылпа пIапIинаква рыквбырг апны прычвызшва хъычв амапI, рхIагIара-сгIарала рахIа йсгIугъи пщкъвлачкI днадзитI, антахъгъыт – хвба-цба, рыцIа айхIагъи рылапI, ршвпIараква хпа-пщба, рыцIа айхIа къвлач йнадзитI.

Арат тынчта йаналачIва рапхъагылагIв дгIагылын:

– Цыпх ахIатлащтIыхра йасквшын йцатI, ужвы йызсквшу абакIрапI. Араъа хIабакIуаштI. АбакIрала йайгIайуа – атенгъыз хакIва йгIахъшата набгъашвкI²⁶³ хIымапI, ауи йыхIтуаштI. АрахъгычIвла атенгъыз хакIва гъаахым, ауи зхъацIари згIври рхабарква хIлы-мхIаква йыртымцIуа атшанхча Мидпа йкIын йбжьатI, даланыкъвитI, ауи йчIвхатI. Апхъала апшта ауи ахакIва ахъшахъыщIква хвитта йыгъхIаухуашым, абари ахъазла ари набгъашвызтынгъи хвду амапI! – йхIван жвгIванд ддрата дгIарылахIвхIватI. – Ари акIвпIта, швара швыуа рыцIа зхъагвы акву, абакIрала йъазу пельуанта гIвуджь швгIарылцI! – йхIватI апхъагылагIв.

Араъа гIвуджь гIарылцIын ауатыкв йгIаталтI.

²⁶⁰ Уардыхъв – ачвауандыр зладырхъауа аркъан ацIыхъва йапщылу айха гъажы.

²⁶¹ Аласа – йырчву.

²⁶² ЧвхIвхIвы – жакIъа, пцIа зквым.

²⁶³ Набгъашв – гIвба-хпа сквшы йырту атшы.

– Швара йабакІуаш агІвыджь швшабакІуаш ари акІвпІ: узабакІуа дгъуырғылым, дгъуырчІварым, дгъштІауцІарым, дгъкІаужьрым, дштІыхта дгъуымазларым – арат гъалам! – йхІватІ апхъагылагІв.

ЙабакІырныс ауатыкв йгІаталыз агІвыджь рмахъа-щахъаква хъар-гылтІ, ачвыгъкъва рапшта йгІаббын йгІамцІастІ. Ауат абарыгъагытІ, йабашахъырчІвалитІ, йабаштІагвитІ, йабарблыгъитІ. Дауышта йгІар-хъыщІуа ацхысра апшта абыхъвчІвыца ауацІа гІатнарыхІвачвгІитІ, гІвазта йырхъагылу апстхІва квайчІва апшта ауат гъунарбум, пшата йгІарыщІкъбауа уштІнапгІата уджвыквнагушта йаъапІ. ЙабакІуамца азаджв дайгІайын, дзабакІуаз дгІащтІипгІатІ, «абым!» – хІва абыхъв-чІвыца гІахъвашатІ азухІвушта йгІайрыхІвачвауа дхъылайырцІыжвтІ.

Абараъа апхъагылагІв дгІагылын:

– АбакІра айгІайра уара йучІвыпІ, анабгъашвгъи уара йучІвыпІ, ахайыр убатІ! – йхІван йайгІайыз йнапІы йзираутІ. – Сащчва айны-жвыргІа! ХІапхъа бзила швнадзатІ. ШвамыщІхырныс ауаштІ, – йхІватІ апхъагылагІв.

Араъа айныжкв тшгІащтІырхын дауыш ду рхъыщІуа йамлысхтІ.

Мидпа йагъвра йыркашван йхакІва гІадзатІ, ауи даквчІван дгІаджвыквылхтІ.

IX

Мидпа рпныла йгІайырхаухын ащхъаква дгІархъыщІхуамца дгІа-мгІвайситІ. Ащхъаква йыщтахъла йгІанижбын ащхъа ащапІы – аща-пІкъарта – дгІаквлын ахха – хІва дгІамгІвайситІ. Ауи йбаквас джъайщауа, ауат дрызхъвыцуа дшгІайуаз йхакІва апынцІа йгІакв-шварныс мачІдзакІ ахІа атахъыхымкІва, тшхъабыгІв дукІ йпахъбырг йгІакІашватІ. Араъа атшхъабыгІв цыквта йхъвашан, хвыгІвхъачва гІатпІлатІ. Ауат рхІан хъата-мата йамцІыкъбатІ. Мидпа ауат дрыкв-хІвхІван йгІайыдидалтІ.

– ЙшвмагІныйа, швабагІатыщІ? – хІва дырцІгІатІ. Ауат рыуа азаджв дгІагылын:

– ХІара хІшварацыгІвпІ, сара схысыгІвпІ, ари дпшгІвыпІ, ари ддзыргІвгІвыпІ, ари дчвахъыхыгІвпІ, йгІахІщуа рчвакв рхъихитІ, ажкъва йцІгІитІ, йыргІвитІ, арахъарыгъи дхІатланкъвгагІвпІ, хІхъвшва-мачва, ажкъва, ачва агъиква нкъвигитІ, – йхІватІ.

– ЙщახвпІ, йауыпІ. Ауаса ари атшхъабыгІв йамагІныхйа, йабаъаз, араъа йышпагІакІашва, йгІакІазрышвда? – йхІватІ Мидпа.

– ХІара бнакІ хІылцІын датша бнакІ хІшазцуз квашуакІ гІахІы-лагъагытІ. Ауи тшахІмырбгІарныс ахъазла хъапхъакІыртакІ хІазы-

пшгІауа хІджвыквххтІ. Ари ахъабыгІв ду аныгІба тыпдзыхІщан хІазыгІвтІ. ХІъанайыз – хъабыгІвпІ, ауи хІтачІватІ. ХІштачІваз хъацІакІ ауи днадгылтІ, йлаба ахъабыгІв акІынхІара – ала ъатачІваз – йтайырщцын йгІащтІихтІ. Ауи йыжвгІва йыквицІан йгІайгуамца йцІыхъвахуз апны – «Сгвы акъвуырпуа адуней уызгІаквхайа? Ан-тахъгыт уыгІвзачва абыгІвква ъацаз уаргьи уца!» – йхІван йауищтІ. Апша хІыщІыршвшва хІгІайуамца абари йшубаз апшта абараѡа хІгІакІашватІ.

– ШвгІауызщтыз дахъпаца, ауи йуырт шпаѡаз, йдууызма, йчкІвы-нызма?

– Дахъѡаца ахъата гъхІыздырам, йуыртгьи хІшван бзи-бзи хІгъам-пшытІ. Ауаса йыхъвда гІбатІ, ауи ашвпІара гІвкъвлачкІ надзарын!

Араѡа Мидпа апшгІвы тшизынайырхан:

– ДистІ, ура апшгІвы упшыта ауи дахъану ахъата хІзыгІабастІ, – йхІватІ.

АпшгІвы днапшыгІапшын:

– Абари уызлацауа амгІва атшпы апны лабакІи токъвмакъвкІи йыдзхъата дчІвапІ, йквпшырагьи дудздзапІ, – йхІватІ.

– ДистІ, ура дзыргІвгІвы, удзыргІвыта ауи йхІвауа гІахІахІвхстІ, – йхІватІ Мидпа.

АдзыргІвгІвы ддзыргІвын:

– «ЗхъабыгІв аусщтыз стшы апшта сынкъвызгуз тшы адуней йгъыквым, Мидпа йкІыз атенгъыз хакІва акІвымкІва. Ауи ари амгІва далагІайуаштІ, йгІайыквсхпІ», – йхІвитІ, – йхІватІ адзыргІвгІвы.

– Щта, ауи акІвызтын, швара гвып швшапщылу сахъѡацауала швнай! – йхІван, Мидпа агвыпгьи йыцта йымгІва дыквылхтІ.

Йнайуамца йчІваз ахъацІа – айныжв – шкытугьи дацырбатІ.

– Ужвы швара араѡа швгІашІас, сара ауи сйызцапІ. Швджвыкв-мылхын – швхъсщгІапІ! Ауи дгІасщыхІалуаштІ – хІанамцІасра скІва-дахузтын²⁶⁴ «уай!» – хІва сгІашІтыпІ. Уара, хысыгІв, ауи йщахъв-шІакІ унайхс. СатагІашІтхуазтын, скІвадахузтын анахъгычІв йща-хъвшІакІ унайхсх. ХІкІахІата хІаныжвбара зымгІвадзугьи ласыта швнадза! – хІва унашва рзичпан Мидпа дджвыквылтІ.

Днайуамца айныжв йпны даннадза айныжв дгІащтІчІван:

– Ласыта угІатшыжвцІ, – йхІван атшагъвра дгІамцІастІ.

– СыгъгІатшыжвцІрым, ура йгІасутма ари атшы? – йхІватІ Мидпа айныжв швабыжта дйыквчІвагІгІауа.

²⁶⁴ СкІвадахузтын – сгІальбальахузтын, дгІасайгІайуазтын.

Айныжв йтокъвмакъв гІайахвырныс тшанынайыркъв Мидпа дГІатшыжвпан ауи дйыжвылтІ.

Абараѡа арат агІвуджъ амцІасын йабарыгъагытІ. Апхдзы йгІархъыцІуа пстхІвазшва гІвазта йырхъагылапІ, рщапІква йгІатдырцуа анышв-хІахъвква кІвымгъаразшва ауапчав апны йагІвыкъъадзыкъбитІ. Ауасамца йшабакІуаз Мидпа дкІвадахауа даналага, – «Уай!» – хІва дшІтытІ. АхысыгІв йхы гІадзан, айныжв йщахъвшІа арыхъвашатІ. Ауаса ауи айныжв чвынцІыкІ гІайыцІлашва закІытагыи йымбауа дабакІитІ. ЙгІванхауата Мидпа – «Уай!» – хІва даташІтхтІ. Ахы гІадзан ащахъвшІа згІвада арыхъвашатІ. Айныжв щакъвадакІ гІайыцІыжжитІта дзыщтрата адгъыл йалагІвитІ, йаргъи йщапІква гІайыцІамгылхуа щамхъаша дгыла дабакІитІ. Айныжв дщабауа далагатІ, йащтагІайуата днанагІанагуа дцатІ. Абараѡа Мидпа дгІахІвынчІатІ, айныжв зыквхъа дыквйыршвын дигвыквчІвахтІ. Ари анырба агвып гІадзатІ.

– ЙнапІы-щапІква багъбата йалашІашвхІва! – йхІватІ Мидпа айныжв дшйыквчІваз.

Айныжв тшаникъъауа-тшанихуамца йнапІы-щапІква багъбата йалашІархІватІ, Мидпагыи ауи дгІайыквцІхтІ.

– АчвахъыхыгІв, ари йызыкв пщагІакІ гІахъых! Айныжвчва багъбахитІ, – йхІватІ Мидпа.

Айныжв дахъдрышвтын йызыкв пщагІакІ гІахъйыркІврытІ ачвахъыхыгІв.

– Утдзы ахъпакІву? Упны уыгІгахуаштІ, – йхІван Мидпа айныжв дицІгІатІ.

– Абарыла акІвпІ, – йхІван йпны ахъаныз ахъата гІадйырбатІ.

АпшгІвы дйырпшын айныжв йтахІвана йбатІ. АхІатланкъвгагІв дйыквырцІан айныжв йпны дыргахтІ.

Араѡа айныжв йтахІвана Мидпа днашылын гІвшвындыкъъвара дукІ гІаджвылигатІ. Ашвындыкъъвараква ахъдырцын: азакІы хъапщ азнапІ, азакІгыи хъышрызна азнапІ.

Мидпа йахщи йащи согІата йырзигарныс хъапщ ѡахвкІи²⁶⁵ хъапщ къамчыкІи гІайахвтІ.

Айныжв йхъагыи хъичвтІ. АгІвшвындыкъъваракІ йыртаз ахъапщ-гыи арызнагыи ахвыгІвшварацыгІвчва йритын йауищтхтІ. Йаргъи рпны дгІайхтІ. Ахъапщ ѡахв йахща йлиттІ, ахъапщ къамчгыи йаща йыйттІ, апщагІакІгыи йкІвдыр алацІидатІ.

²⁶⁵ ѡахв – браслет.

Х

ХІаракІыла йшГІахІырбаз апшта Мидпа ахьапщ ъатлыни адари бльатакви гІайызтыз апхІвыспа – ахІ йпхІа – дчмазагІвхатІ. АхІ йунашвала ахакква йыртаз аьазаква гІазырдатІ. Ауат рызджъакІ – «ДшитанзГІвахатІ», рызджъакІгьи – «Джьын пша лыцІастІ», датша къомыгІвкІгьи – «Алапш дагитІ, лапш зГІва лыхьитІ», – рхІватІ. Ауаса ахІ йпхІа йлыхьуаз азГІва рыцІа тамамта тажв-уасаражвкІ йГІалдыртІ: «Ауи йлыхьуа бзибара зГІвапІ! Ауи ацкІыс зГІва мчы адуней йгьыквым. Ари апхІвыспа бзи йылбауа дГІашваудзарыгьи хьвшвы лыдгаламкІва дыгьтамамхушым: абзибара лхьа йташытІ», – лхІватІ атажв-уасаражв.

– Щта, йсыму салцІхыргьи ахьвшв гІасаупІ, йГІасахІв! – йхІватІ ахІ.

– Ауи ахьвшв адуней йгьыквым – йыквпІ, ауаса йГІаууачвапІ, йыквым закІы йапшпІ! – лхІватІ атажв-уасаражв.

– ЙГІасахІв! Ауи агІаура бара йгьбуысым, ачІвыла ацІГІва йыцІазтын, атенгьыз ацІГІва йтазтын, ажвГІванд йалазтын сара йГІасаупІ, – йхІватІ ахІ.

– Ауи лыхьвшв абарат ракІвпІ: ащхьа апны зацкІыс быхьв хІагІа аьахым абыхьвчІвыца ахьахь йбзазауа абнаджьма ахш йауата мхІачІвакІ; атенгьыз ду аквтабырг йалагылу быхьвчІвыцата зацкІыс хІаракІы аьахым йыквбзазауа ахІвыхІв аквтІагъьква рыуа квтІагъькІ; зацкІыс цІола аьахым атенгьыз дудздза ацІГІвабырг апны йбзазауа, быжьсквша зхьыцІхьу апслачва къапщыжв аквтІагъьква; зацкІыс рхьа гьвгьвара гІвзы аьахым аквтабырг апны йачвыхьарадзамкІва йГІацІцІуа абыжьдзыхькІ рыуа закІы-закІ квпІи – абарат гІаурыхІазырырквын сара йаласцІапІ. УпхІа гІвычІвГІвыс тамамта дщаквымгылхуазтын схьа шсыта²⁶⁶ йпщІасцІитІ – йутахьдзу сзыха! – лхІватІ атажв-уасаражв.

Араъа ахІ ахьатаква зымГІва рпны йуагІа ауищтІ.

– Арат сызГІазауа лыгта тГІачвашкІ, сымлыкв абжа йыстпІ, йхьатагьи, йтлапІкъгьи, йкьвльейра-йкьвльейсызрагьи сампшуа, – хІва райхІвын йаквацІайжьтІ.

ХьацІара злу уыскІ сашІашванда! – хІва згвы шІыгььуа йчІваз Мидпа ари ахабар йлымхІа йангІатас, – «Алыгчва хьахвитсчІвра амГІва гІасаутІ», – йхІван йагьвра йыркашватІ. Атенгьыз хакІва йзыгІадзатІ, даквчІван райшата ауагІа аквацІазжьыз ахІ дйызцатІ.

²⁶⁶ Шсы – залог.

Дъанайыз уара-сара зхІвауа ахІчваква, агІымстачва, абайачва аб-джъарла йахъахацІах, ртшква адыргалуа, ахъвшкква гІарауырныс тшазадыргалуа, йалагІваласуа йалата йбатІ.

Мидпа заджвгъи закІгъи йайымхІвуа атажв-уасаражв дгІайауын:

– АбыхъвчІвыца, атенгъыз цІола дудзда, адзыхъква ъану ахъатаква гІасахІв: лагъьума, гІвадахъума, марагІатшкІарыцІыртура, ташвартума? – хІва дылцІгІатІ.

– Ауат рхъатаква тамамдзата сара йгъсыздырам, ауаса ауат здыруа – абжъымгІвакІ ъалыцІуа апны абна атшпы швгъи хъышвгъи ламкІва тдзыжвчкІвынкІ гылапІ, ауи атдзыжвчкІвын тажв-уыд нажгІвыршыдзакІ дыгІвнапІ. Атажв-уыд данджвыквылуа агІвымсарга даквчІвата ауарджъакъла дгІатыпссгІитІ. Абараъа ауи дгІаукІрыквын йгІауалхІвпІ. ДузымкІуа дунапІыщІуазтын – уыдуней уалгатІ! ЙгІауалхІвра лымуазтын лыбра багъьата йгІакІыта уылмайгъдзауа улысуамца йгІалырхІва! – хІва гІайалхІвтІ.

XI

Мидпа атажв-уыд нажгІвыршыдза лтдзыжвчкІвын гІайаутІ, атдзакв дхъалын ауарджъакъ дыдчІвалтІ. Атажв-уыд агІвымсарга даквчІва дшгІапссгІуз длымцІасын дгІайкІытІ, дызщтазгъи лайхІвтІ. Ауаса атажв зныкІ ахъазла – «Йгъсыздырам!» – лхІван швабыжта тшлыркацатІ. Ауаса акшара анджвыквицІа аудын лзымчхІахуа йгІалхІвауа далагатІ.

– Адзыхъква рымгІва абари акІвпІ, ари райшата адзыхъква йрызцитІ; адзыхъква ащтанчІвыли тІкъвали йкІвыршапІ, ауат урайгІайызтын – адзы гІауаутІ, угъырмайгІайма – уыдздахъатІ. Атенгъыз цІола дудзда амгІвагъи абани акІвпІ, апслачва агІатгаша уара йгІаух! Атенгъыз ду аквта йалагылу абыхъвчІвыца амгІвагъи абарыла акІвпІ. Ауи ажвгІванд йыщІасуата йхІагІапІ; зджъарагъи мгІвакІгъи мгІващкІгъи гъамам, абыхъвчІвыца гІвызхІагІапІ; уызхъалуазтын ахІвыхІв ауаъа йубапІ, аквтІагъь йшутахъу йгІаух! Ауаса усакъха, ауаъа ахІвыхІв зчІву тажв-уыдкІ дапамапІ. Ауи лпыцкв ахІвамакъ пыцкв рапшта йгІацІхІвитІ, йцІарапІ. ЛшІа йгІатыцІуа лбах йгылу дныжъхта, хъарачІвыла йгылугъи дахъватшуашта йымчыпІ. АрахъгычІв ащхъа абыхъвчІвыца амгІвагъи абаныла акІвпІ. Ауыгъи хІагІапІ, йыгІвзыпІ, акв апны абнаджъма убапІ, уызхъалуазтын. Ауаъагъи аджъма зчІву аджъын лыгажви ауи йтажви мачІгъишардагъи тшдумырбан. УгІарбазтын – дунейта йуымаху гъабахым! – хІва гІайалхІвтІ.

Мидпа йхакІва злагІвуа амгІва йыкву асаба гІанамырцІсуа, аурала квтІагъь щтІата йаъазарквынызгъи ащапІква квтІагъькІгъи прымтш-уашта, апша жвыгъа апшта, ахІауа агІвнакъуа, лахъвгІахъасракІ ахІа йамкІуа адзыхъква йнархъаххытІ.

Адзыхъква ащтанчІвыли тІкъвали тІгІвали²⁶⁷ гъагъата йгІакІвыршапІ. Ауат йыртахъымыз асасчва анырба Мидпи йхакІви йгІарыжвылтІ; ршІаква ахърыхІата, «асса» – хІва ауат рбыжъ чІвыхъква архъа гъвгъварамцырарта ду гІадрыхІвачвауа амацІа рапшта рпхъадзара шардата йгІарыквылтІ. Ауаса Мидпа йшвокыи йахІви ахакІва ащамхи ауат зымгІва чвырцІатІ; йбыжъбахауа адзыхъ чвапщ апны быжъхъакІ зхъаз ащтанчІв Мидпагъи йхакІвагъи швабыжта йарыгІапсатІ; ауаса ауи абыжъхъакІ Мидпа йхъадзамызшва швхыта йхъисатІ, йхакІвагъи ауи апкъ ду мажвадзата щамзала йаланакІвхІатІ.

Араъа Мидпа абыжъдзыхъкІ закІы-закІ квпІи гІартихын апсачва къапщы зту атенгъызла йырхаутІ.

Мидпа атенгъыз даргванхауа даналага ауи йгІалцІта дзбжъага²⁶⁸ дукІ данйатІ. Адзбжъага гъцІолам йаргъи адзы табахызшва зджъарамызджъараква рпны ацІгІва гІапшитІ. Мидпа ари адзбжъага датшпынгыла дщуз, псауышвхІа дукІ днаквпштІ: ауи ацІыхъва псачва цІыхъвашва йаъапІ, ашІа хІатшпызшва йтыбгІапІ, йцІола-лащцарадза йнаубитІ. Араъа Мидпа йшвокъ адахІвтей йгІатйыркІврын ауи апсауышвхІа дашІахысырныс тшазичпауа даналага, апсауышвхІа гІвычІвгІвыс бызшвала йгІайачважватІ.

– Йныжъ, угІасмайхсын, закІыла суыхъварныс ауыпІ. Сара ари атенгъыз йту апсауышвхІаква срыуапІ. Ари адзбжъага анчвыз араъа сгІаталтІ. Ужвы адзы накъвыхын араъа сгІаквхатІ. Атенгъыз сураухырквын ауи апны йутахъыта йауыз зымгІвадзугъи узахъваквысщтпІ, – ахІватІ.

– Щта, ауи акІвызтын, сара атенгъыз усраухпІ йстахъу сзухарквын. Йстахъу: ари атенгъыз ацІгІва апны йбзазауа псачва къапщыта быжъсквша зхъыщІхъу апсачва гІаснапІыцІауыршвара акІвпІ, – йхІватІ Мидпа.

– Ауи уысхама! Атенгъыз ъасаухыз ахІа пІатла амамкІва апсачва атшпы йуызгІаквсрышвпІ, – ахІватІ.

Абар Мидпа йтшхъваркъан лърыгІв цІа апсауышвхІа ацІыхъва йнадихІвалтІ, йыщкІла²⁶⁹ йгІашІайрышвын аффа – хІва йыркІвыр-уамца атенгъыз айраухтІ.

²⁶⁷ ТІгІва – алокІква йрылу псауышвхІа чвгъа, дракон.

²⁶⁸ Дзбжъага – залив, бухта.

²⁶⁹ ЩкІла – стремя.

Йымкъвауата апсауышвхІа ду апсачва къапшы атенгъыз атшпы, Мидпа йщапІ бырг апны, йтІрау-мрауа йгІаквнарышвтІ. Мидпа апсачва дамцІасын йгІайкІытІ.

ХІІ

Мидпа атенгъыз ду аквтабырг йалагылу абыхъвчІвыца дазцарныс дджвыквылтІ. МачІра дцама, щардара дцама – днайуамца атенгъыз ду днадгылтІ. ДукІ дымкъангъашуа йгІвыщхъвакІ йхакІва йгІадйырсылын днатапатІ.

ХъвыхІызшва атенгъыз ду гвтшпыла йамнахІвауа, адзы амгвачва йгІацІамсуа йхакІва надзцумца абыхъвчІвыца хІагІа ду днадгылтІ. Ауи агъагъара зымгІва дзыпІ, бахыртакІ йа щапІкъьартакІ зджъарагъи йгъаъам, атенгъыз толкъвын дуква ауи йгІаситІта хъахъыла тшдрышумца атенгъыз йгІаташвахитІ. Ари абыхъвчІвыца хІагІа дудзда гъагъата атолкъвынква дрыла Мидпа дгІакІвшатІ. Ма, ухъапссгІал!..

Ауи дшгІакІвшуз ауахъ хІаракІдзата зджъара кІарышвташва²⁷⁰ квайчІваракІ йыла йгІащтІнахтІ. Ауи йазалуа щтахъла йхакІва гІатйырхъатІ, йыщхъвала зны мчыта ахакІва днадсылтІ – ахакІва атенгъыз йтпан йхъапалтІ, ауаса аквайчІвара йазынамдзауа йгІабгъалхтІ. ЙгІванхуз йыщхъвакв гІван мчыта йадйырсылтІ. Ари апынгъи аквайчІвара йгъазынамдзатІ, мачІкІ ахІа атахъыхымкІва йгІабгъалхтІ. Йхынхуз йыщхъвакв хын мчыта йадйырсылтІ. Ари апны ахакІва акІарышвта квайчІва йнаквпатІ .

Араъа Мидпа йгвы бзихатІ. «Зны щапІкъьартакІ сауыргІатІ, ужвы йгъуысхым», – йхІватІ. АкІарышвта йтыщІуа шІагылартаквазшва абыхъвчІвыца йашІыкІвшауа зджъакІ амаквпІ. АхакІва азакІы йтыпарквын азакІы йхъапалхуамца ахъыквбырг йхъалтІ. АбыхъвчІвыца ахъыкв къакъьарапщдзапІ: ахІврапщдза зигІвакв, хъыквтІу пхъынцІыгІвазшва йчвыркъьачврыситІ; ауат йгІархъыщІуа афыгІв хъагІа агвы аркъахвуа апынцІа йгІатахІитІ; аквбырг апны йхІагІата мзагІвцІла пщдзакІ гылапІ, ауи апны хІвыхІвгІвара амапІ.

Араъа Мидпа йхакІва агъвра ахъихын йауищтІ, ахакІва бзахтІ. Йымкъвауата ахІвыхІв зчІвыз атажв дгІачІвагІгІатІ: «ДзачІвыйа араъа йгІахъалыз? ЙзачІвфгІвыйа ари йгІасыхІауа?» – хІва.

Атажв-уыд ахІвра ду амылхІвауа дгІагІвитІ. Мидпа ауи лшІа абахфыгІв гІайымхІаскІва дылшІахысын дахъирышвттІ.

АхІвыхІвкв гІвба йнадзитІ: арыбакІи арцынакІи. АгІвбагъи апшыта йгвцІышквпІ, рызыккв квайчІвалагІашвцІапІ, рдурагъи

²⁷⁰ КІарышвта – полка.

гвагвыщкІ йаъарапІ. Ауат ахысбыжь йарыхІан рыгІвара йгІахъ-
песгІатІ, ахІауа апны йнахварззагІахварззауа йылапІ.

Араъа Мидпа хвырчвхІва ацІла дхъалтІ. АгІвара хквтІагъькІ тан,
ахпагъи гІахъихтІ. ДгІалбгІахтІ, ахІвра жвпІара дылачІван йаркъан
гІайрыхІазыртІ: ахІвыхІвква гІайкІырныс йыквикІтІ. КъомкІ ана-
хъыщІ ахІвыхІвква тшгІалбгІаркІыхтІ, Мидпа аркъан йкъбан – арцына
йахъашватІ, йащтагІайуата йатайкъбахын – арбагъи гІайкІытІ.

Мидпа дызщтаз гІайнапІыцІашватІ. Агъвра йыркашван – йхакІва
йзыгІадзахтІ, даквчІван акІарышвта дазгІайхтІ, ауаъа дгІатпан
атенгъыз дгІатапатІ. АхакІва амгвачва йазыгІамдзауа атенгъыз дгІар-
дзцахтІ.

ЙгІанхахыз ащхъа абыхъвчІвыца акІвын, ауыла йырхаутІ. Ащхъа-
ква днархъыщІгІархъыщІуа, днарыкІвшагІарыкІвшумца абыхъвчІвыца
дазынадзатІ. Араъа рыцІа йщапІкъартан, зынхІвынчІара ахІа
йымхІвынчІауа йхакІва накІыдылтІ. Ауи йнапагІапауа, йнахъапал-
гІахъапалуамца абыхъвчІвыца аквбырг йнахъалтІ. Араъа ахакІва
ахвырчвхІва агъвра ахъихын йауищттІ, ахакІва бзахтІ. Аджьма зчІвыз
аджьын лыгажви аджьын тажви дрымбауа тшыкъайчІвахтІ. Мгва-
чвахъа дщгІалтІ, йшвокъ хІазырта йыма дщщгІаз аджьын тажв дгІай-
уа дибатІ. ДымнакІгІакІуа ауи дналайхсын дахъирышвттІ. Ауи
лхъацІа аджьын лыгажв ахысбыжь анйагІа ац гІахысдзищан хъахъыла
дхъапшылуа дшгылаз ауыгъи днайайхсын дахъирышвттІ.

Аджьмаква ахысбыжь йарыхІан йнагІвгІагІвитІ. Ауат хпа йна-
дзитІ: абыгъь, абнаджьма, адзыс. Ауат къомракІ йанхІальабальыкъха
амщтахъ рыцІа йтаусынхатІ, даргъи нахІвыгІахІвуа йджвыквылхтІ.
Араъа Мидпа ауат драйгІвадзашвумца днарыдгІвзылын, йаркъан
абнаджьма йазыкъбан йгІайкІытІ. Ауи гІайхъатІ, дызщтаз ахш гІа-
йнапІыцІашватІ. Ауи ауымщтхырныс йгвыгъан, ауаса адзысчкІвын
йымарыщІахан йауищтхтІ. Ахъвы йымапщдзахан хласаракъкІ аъара
гІайсан йджып йтайгватІ. Йагъвра йыркашватІ, йхакІва йзыгІадзатІ,
даквчІван абыхъвчІвыца дгІалбгІахтІ.

Абари апшымца мчыбжьыкІла Мидпа дызщтаз ахъвшкква гІайна-
пІыцІайырхъатІ. «ХъацІара злу уыскІ сашІашванда!» – хІва дзайхІва-
псузгъи йыла йыцІищтын ахІ йкытла йгІайырхаухтІ.

ХІІІ

ХъвшвгІагра йджвыквылкваз дрызпшуа ачымазагІв йлыдзхъа-
чІваз атажв-уасаражв Мидпа даквырхІвхІва ахІ йыкІадыгв дгІа-
тшкІаралхуа данылба дгІаджвылкъбан дгвыргъауа дипыраххтІ. Ауи

йлыштагІайуата атыдзкава йрыгІвназ зымгІвадзугъи, ахІ рапхъа дгы-
лата, Мидпа йпыралын ддрайгватІ.

АугІа гІайззатІ. Мидпа йгІайгквас: абнаджъма ахъви ахши,
ахІвыхІвкви ауат рквтІагъькви, апслагъа къапщи ауи аквтІагъькви,
абыжъдзыхъкІ рдзыхъкви йджъарщауа йабадырбитІ.

Абар атажв-уасаражв хвырчвхІва ахъвшв алалцІауа далагатІ:
абнаджъма ахш, ахІвыхІв аквтІагъь, апслагъа аквтІагъь – абарат ахпа
алалцІан швабыжта йылгІвытІ, йылкІвхІахын ачымазагІв йыллрыфтІ.
Ари амщтахъ адзыхъ дзквала дылкІвабахтІ.

АчымазагІв дбзихан йлыквшатІ. Араъа ахІ дгІагылын – «Сы-
млыкв аъарагІвшарагъи алыг тгІачвашвкІгъи уара йучІвыпІ, рыхайыр
убатІ!» – хІва Мидпа йгІайайхІвтІ.

Мидпа ари мо гъазыйымхІватІ. АхІ йгІайыйтыз атгІачвашвкІгъи
амлыкв абжагъи араъа йабадырбатІ, йамырхтІ. Ари йащтагІайуата
Мидпа ахІ йгІайыйтыз амлыкв атгІачвашвкІ йырзишатІ, даргъи хъа-
хвитта йауиштхтІ.

– Сара, – йхІватІ Мидпа, – сызджвыквлыз арат йгІасутквас схъа
йасрыхъварныс гъакІвым. Сызщтаз ахъвдаквыщтІ. Швымш бзихатІ!
СджвыквылхуаштІ.

Араъа йгІалаххыхын – «Таманам угъджвыквыгІжърым!» – рхІван
Мидпа дгІашІадрыстІ. Йалаган ауи йчІархІуа, ддыртлапІауа чаражвра
ду йзырчпатІ, мчыбжъыкІ йалазлауа теуа дугъи йзытарцІатІ.

Ари йшалаз хъвшвгІаура йджвыквылквас, уара-сара зхІваквуз
ахІчва, абайачва, агІымстачва райхІарагІв – «Анаса йалтІ, араса
йалтІ», – хІва амцква дрыпшауа йгІакІылсквахтІ. РыбжагІвгъи ужвы-
гъи йгъгІадымгылстІ – «йпшгІауаркІвитІ»...

Абари ачаражвра апны Мидпи ахІ йпхІи абабатІ, йаунаъуа-
сахатІ²⁷¹. Ахъа хътІыта Мидпа бзи дшылбауа, ауи йбзибара дша-
рычмазагІвыз, ауи дйымгузтын дунейхІва йлымаху шаъахым, ауи
йбзибара дшаладзуаш агъиква гІайалхІвтІ. Мидпагъи абзыльхвыгІа
лхІаль, лгвыбзыгъара, лчпаша-уыща агъиква йгвапхан мо гъазыйым-
хІватІ, ауыс дадгылтІ.

Атеуа аналыцІх Мидпа йтагвжва дгІайахвын рпны дгІайхтІ.
Гвыргъара ду рымшта йацбзазауа йджвыквылхтІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.
– Ставрополь, 1947. – 90 – 116 ан.*

²⁷¹ ЙаунаъуасакатІ (йаунакъвасакатІ) – бзита йабадыртІ.

АГІВШВАРАЦЫГІВЧВИ АУАСАХЧА ЛЫГАЖВИ РТУРЫХ

ГІвшварацыгІвчва хъатакІ-хъатакІла абна йшварацуа йшылаз дасу дахъьаныз ахъатала йаразынла йара шварахкІ рбатІ. Йара пІатлакІ йазалуа агІвыджъгъи зынла ауи йацгІайхстІ. Азаджв ашварах агъьма хъатала дгІахысын йхы ашварах агвы йалкъьатІ. АрахъгъычІвгъи арма хъатала дгІахысын йхы ашварах агвы йалкъьатІ. Ашварах кІахІатІ акІвын агІвыджъгъи зынла ауи йазыгІадзатІ. Ауат агІвыджъ рынцірала йгъабамбастІ, йгъабадырам, ужвы араъа йабабитІ. Арат агІвыджъ – «Ари дабагІакІылшвт, ймагІныйа?» – рхІвауа, йабаджъащауа йабагыланыхатІ. УадыргІвана азаджв:

– Ашварах сара йсчІвыпІ – схы йагатІ! – йхІватІ.

– Момо, ура ууыс гъалам! Сара йсчІвыпІ – схы йагатІ! – йхІватІ анахъгъычІвгъи.

Араъа ари шардара йамаркІытІ, йазытрысра йабанардзатІ, ауаса йабашІарысхтІ. Ашыра анырхъыцІх, ашварах йацапшыта йыршарныс йангІалтІ. Йалаган ачва ацахъырхтІ, ауи гІвбата йыршан йгІащІарцІатІ. Ари амщтахъ ажъы ашара йалагатІ: агІвуачвакІ, агІвыдзакІ, агІвжвгІвымсакъьакІ закІы-закІта йыршатІ; апщцапІыкІгъи закІы-закІ пахъщапІи щтахъщапІимца йыршатІ; агвы, арапхІа, ачІва, амгва йгІахъырхыз ашша – арат гІвхъвыкІымца йагІвдырсан закІы-закІ бжа нарахвтІ; амгва йшапщылаз йкІадрышвтІ; йырзымшауа, йшыршушгъи рзымдырхуа ахъи абгъарбыгІвкви ашарта йгІаквхатІ. Арат агІвба йыршащахуш щарда йазхъвыцтІ, ауаса ракъыль гъаквымшватІ. УадыргІвана ари абархІвтІ:

– ХІара арат гъхІзышум, кыт аргваныкІ хІцапІта, йыздыруада, арат хІзызшуш заджв дхІауырныс ауыпІ, – хІва.

Дасу йхъвы найахвтІ, йырзымшаз ахъи абгъарбыгІвкви ацнарахвын акытла йдырхаутІ. ТалайракІ йымгІвайсын кыткІ йнадзатІ. Акыт мдзакІ апны, апхъадза ауат зпшІашваз кІадыгвкІ апны мшІыкІ йкъычвуа лыгажвкІ атдзыжв апахъ дчІвата днарбатІ.

– Уай, бзи ууытІ, атхІамада! – хІва йзышІттІ.

– Уай, бзи швымшхатІ, швгІайгва! – йхІватІ алыгажв.

– ХІайгвуштІ, хІурайгвузтын, – рхІватІ агІвшварацыгІвчва.

– ХІай-хІай, швсрайгвапІ. ШвгІайгва! ШвгІалакватІ²⁷²! – йхІван йгІайдастІ, йтдзыжвчкІвын йнайдылтІ.

²⁷² ШвгІалакватІ – бзила швхІызгІайтІ.

Араба алыгажв йтажв баста гІалчпатІ.

– АбастадкІыл хІара йхІымапІ! – рхІватІ агІвшварацыгІвчва.

– Йшвыму ахайыр жвбатІ! ХІаргыи закІ хІфитІ, – йхІватІ алыгажв, ауат йгІайархІвыз швхІакІвата йзалуа.

Арат ъадзархІвуз атажв ажыжвхъа хІазыр йрымаз айшва йгІаквылцІан йгІалыргылтІ. Араба агІвысасчвагыи алыгажвгыи айшва йадчІвалын йчатІ. Айшва аннырхх:

– ЙамыкІвта йсзыуымбан, апшвыма! Ари ажыи йхІурыфыз абагІауг? – йхІватІ агІвысасчва рыуа аджв.

– Йауа? УзазцІгІауайа? ЙацІубайа? – йхІватІ алыгажв.

– ЙамыкІв суымчпан, ажыи йхІфаз лафгІвы ахъыхІитІ, хІыпшвыма!

– ЙахъыхІарнысгыи ауыпІ, – йхІватІ алыгажв йгвы йасуа.

АнахъгычІв асаскІгыи:

– Ажыи йахъыхІауа гъсыздырам, ауаса абаста псфгІвы ахъыхІитІ, – йхІватІ.

– ЙахъыхІарныс ауыпІ, – йхІватІ алыгажв дщІапшуа, дхъвыцуазшва. – Йалырныс ауыпІ, швгІвыджыгыи срызкыи цІбата йашвтыз цІабыргхарныс ауыпІ, – йхІватІ алыгажв мачІкІ данхъвыц амщтахъ.

– Момо, хІыпшвыма, угвы йауымрысын, хІара урызкыи цІба гъахІтуам, ауаса ажва йацІайуа йхІхІвитІ, цІабыргыта, арат агІвфгІвыкІ ахъыхІитІ, – рхІватІ асасчва.

– Ажыи абаста ъагІатыцІквас срызхъвыщхын, йалырныс ауаштІ: зны ащхъа йхъалуаз уаса хІвычакІ араба хІыдзхъа йчІван, ащымта йанджвыквылхуаз ауасахча дзыспшкакІ апыргІвымдз²⁷³ акІныта – «Ма, хІан, ари бара йбыститІ! ХІара ауи гъхІзынкъвгушым», – йхІван ари атажв йгІалитгІ. Ауи анлыгІзуз агІан лапс хъашІыцкІ хІыман, ауи аласпаква йрыцта, алапс йацІачвауа зын-гІван йгІацІылххтІ. Ари ажыи йшвфаз ауи ажыи йауапІ. АрахъгычІв абаста шаъу ари акІвпІ: адзысчкІвын йасрыфырныс хІврайдза мачІкІ гІазгырныс анышвынтарасцатІ, ауаба шырда чхъакІ нышвынтаракІ йгІаквыйта йызбатІ, ауи гвылсырпІлан йгІазгтІ. Ауи кІаспсахын шырда бажв гІацІцІтІ, ауи ашырдза йауапІ абаста йшвфаз, – йхІватІ алыгажв.

– Щта ауи акІвызтын, хІгІвыджыгыи хІгъымгІващатІ, – рхІватІ асасчва йпшвырхъыччан.

– Арат афыгІвква шпажвдыруа? Ауи джъащахъвапІ, – йхІван алыгажв дырцІгІатІ.

²⁷³ ПыргІвымдз – асыс йа ахІвыс йангІадрира йыркІну абагІдзара.

– Сара ажъ фыгІвква шыздырыз абари акІвпІ, – йхІватІ азаджв. – Саба дшварацыгІвъазан, ауи сшчкІвыныркІваз шварацра сйырцумца ашвырфыгІвква сйырдыртІ. Абна хІанцаларыз – «Дис, уфгІвышвастІ! Абари йгІахІауа мышвфгІвыпІ, ужвы йгІахІауа квыджьмафгІвыпІ, абари йгІахІауа шварахфгІвыпІ, ужвы йгІахІауа чкьвылтыр-фгІвыпІ²⁷⁴», – йхІвумца ашвырфыгІвква сйырдыруан. АшвырфыгІвква гьапшым: ажъа афгІвы кІьыдапІ, агІащыщ афгІвы кІьыдапІ, ашварах афгІвы датшапІ, атшы йаму датша фгІвыпІ, ауасамца рыуа йсхІварыйа? Саба йъачІвагІаз ашварацра ъачІвагІата йскІыхтІ, – йхІватІ.

АнахьгьычІв азаджвгьы:

– Сара сабагьы дшварацгІвын, ауаса дзайшварацуаз ашвыргІвацаква йгьырхъазымызтІ, ауи ауагІагьы драйшварацуан: тІахсата йбаз ауагІа драйхсуанта йгІайщуан. Ауат зджъара йкъайчІвахуан. КъомкІ анахьыщІра ауат йрышваквас рчгІвычаква хІпны йгІайгуан. ПсфгІвыла хІунагІва рчвын. Ауищтара псфгІвыла съзахатІ. Саба йапшта саргьы сшварацыгІвъазапІ, ауаса сзайшварацуа ашвыргІвацаква ракІвпІ, – йхІватІ.

– Уаба йъачІвагІа – агІвщра – ъачІвагІата йшуымкІыз бзирата йучпатІ. АрахьгьычІвла ашварацра ъачІвагІа майрапІ, ауаса йуыртшхъвадзушта йгъаьам. Ртшхъвара зму, ъачІвагІа бзита йаьу адгьыл уадынхалра: учвагъвара, уклапсара, уыжвжвара, йгІаухыхра, йбкъахра, ачва ухра – ракІвпІ. Арибырг апшта йъачІвагІацкъапІ, йбзипІ арахв, атшан, ауаса агьиква ухчара, ауат уырхІара, ужьира, амшы уадынхалра агьиква, – йхІватІ алыгажв.

– Ашварацра ъачІвагІа уымгвапхазтІхва ауи йалабзазауа уагІагьы аьапІ, – рхІватІ ашварацыгІвчаква.

– ХІай-хІай йаьапІ, ауи гьсымдыруадзышвщума. Абарат ащхъаква, ауи амщтахъ гІайыра ъамуа ашыпІаква рпны ашварацра йалабзазитІ. Ауи уыс кІьыдапІ, ауаса аратква рпны адгьыл уадынхал йа датша ъачІвагІакІ укІырныс ауаштІ, – йхІватІ алыгажв.

– Ашварацра уапщылазтын джъащахъва шарда убарныс ауаштІ, – йхІватІ ашварацыгІвчва рыуа азаджв. – ГІвба-хпа мшы ахІа гьцІуам сара схъатала абари сызнитІ: абна сшыщІсуаз уарбакІ гІасымцІастІ, абжъас аквчІис щцтІнапгІауа апшта сщтІнапгІан схъанагылтІ. Ауахь хІагІата быхъвчІвыцакІ сашІанаган хІатшпыкІ сыцІанагатІ. АхІатшпы сгІацІанажъын ауарба джвыквылхтІ. Сара снапшыгІапштІ: аныларыла гІвычІвгІвыс бгІвы, абджьар, аркъан, артмакъ агьиква щтІапІ.

²⁷⁴ Чкьвылтыр – щхъа джъма.

Арат анызба ауарба зачІвыз здыртІ. Ауи фачІвыта сшагаз гІасгвын-гІвытІ. «Ари магІны гьамахым, хьацІара атахьыпІ», – схІван, ауарба сазкІылпшуа щамхьашаду сгылтІ. КьомракІ анахьыцІ ауарба гІапссгІахуа йызбатІ. Ауарба гІапссгІумца йангІаргванха сайхсын ауи гІабгьасцІатІ. ЙгІабгьашваз ауарба саквщцын ахьа хьысчвтІ. Ауарба апхьынцІыгІвакьа сыгІвмахьакІ йрыцІашІасхІван псайспадза абыхьв-чІвыца сгІалбгыгІпссгІахтІ, – йхІватІ.

– Ашварацра асабап ъагІайуагыи ншитІ, – йхІватІ анахьгьычІв азаджвгы. – Саргыи щарда гьцІуам закІы сашІашватІ. ХьвлагІанцІакІ абна гІасшвагатІ, ауаса йстахьыз апш абна швыр дуква: аслъан, къапльан, мшвы, шварах, чкъвылтыр, бначв агыква – рыуа закІгыи гьгІаспшІамшватІ. Ауахь абна сылапхьатІ. АщымтаркІвах щыбжьандза йгІамыздазтІхІва ари апынгыи закІгыи гьсмаутІ. Сара йстахьыз ангІасдамыхІв абна сгІалцІхын ауи атшпы апны йамаз атоба хІагІа ду схьалын сыквчІватІ. Сара снапшыгІапшуа сшыквчІваз слымхІа пшабыжьшва закІ гІатастІ. Гьагьата снапшыгІапшызтІхІва зджьаралагыи пшакІ гьаьам, ацІла быгьькьвагыи йычвазшва закІгыи гьырхьгум, йгьпІатІауам. СлымхІа йгІатасыз апшабжьи рыцІа-рыцІа йгІаскІьитІ. УадыргІвана абжьи ахьагІагузла спшын – уарба дудздзакІ «аффа» – хІва ахІауа амнахІвауа йгІапссгІитІ. Ауи ахвага адгьыл ахьахь гІанарыжьорауа пстхІва хвагазшва адгьыл йгІаквшвитІ. Ауарба ангІаргванха ауи закІ шгІанагуаз гвы асттІ, ауаса йгІанагуаз тамамта йгьсзалмыргатІ. «Ари ауарба бнаджьмума йа датша закІума закІ гІанагитІ. ЙшаьазлакІгыи йаьазтІ, ауи сацІахыспІта йгІабгьасцІапІ», – хІва гвынскІылтІ. Сара ахысра тшазысчпан ауарба сазкІылпшуа щамхьашаду сгылапІ. Ауарба ансзыгІадза сацІахысын ахьа хьнасыржватІ. Ауарба ахІауа апны гІвба-хпа дакъыкьа йнапІкьащапІкьатІ, уадыргІвана зынла йгІаджвыкьвлын йгьагьасумца йгІабгьашватІ, ауи датшагыи закІы ацІабгьашватІ. АгІвбагыи атоба ду ащапІы апны йамаз апслымдз²⁷⁵ йгІалашватІ. Арат гІазлашваз апслымдз мажвадзашва йтІатІан, йаргыи къамыш, баш²⁷⁶ жвпІала йхьгІван. Абарауи апшта йьаныз ахьазла, ауи йгІалашвалакІгыи зарар дукІ азнамхауа йгІащаквхушта йаьан. Ауат йгІакІашваз агІвба зачІву тамамта йссырдырныс ахьазла атоба сгІалбгІан апслымдз сылалтІ. Сшнайуаз саби чІвыуабыжькІ гІасагІатІ, ари ансагІа, – «Араьа джьащакьакІ аьапІ», – схІван счІвырхьа срыластІ, райшата ачІвыуабыжь ъагІагуз сазцатІ. Съанайыз гІвба-хпа сквшы дыртата пхІвыспачкІвынкІ апслымдз ды-

²⁷⁵ Пслымдз – дзхІвынчІвтагыла.

²⁷⁶ Баш – хІвра тІатІа; апхьа заман йдыргІвунта амгІакьа йыртарцІун.

лапІта дчІвыуитІ. Ауи дгІаштІысхын пшдза ласхІвуамца дхъсырдзатІ. Ауи дсыма ауарба ъаштІаз сазцатІ. Ауи апхъынцІыгІва хырджквa рыуа хпа гІалызжватІ рбачІвыта ауагІа йдсырбарныс ахъазла. Ахырды ауа къвлачкІи бжакІи надзун. Апслымдз сгІалцІхтІ. Атоба ащапІбырг апны йамаз адзыхъ апны апхІвыспачкІвын дызджвджватІ, сбыгІвнифа ауагІи лыстын йылфатІ. АпхІвыспачкІвын лгвы анбзиха, сылцІгІатІ: «БызчІвуда?» – «Мма сылчІвыпІ!» – «Баба йыхъызйа?» – «Дада!» Ари апхІвыспачкІвын джъауапкІгІи шгІалкъвымцІуаш аныздыр ауи днасахвын ауарба ахъагІатыцІызла снаджвыквылтІ. Йымкъвауата ауи лпшгІачва гІаспшІашван, апхІвыспачкІвын дрыстхтІ, – йхІватІ.

– СаргІи схъатала снапІы йыцІсыз закІ швасхІвпІ, – йхІватІ алыгажв. – Сара саба акыт уаса йхчалауа дуасахчан, саргІи ауи сйыцта ащхъа сйыцхъаллун. Саба дпсытІ, саргІи схъацІахатІ. Йсжвибыжьсквшата, ари адгъыл мгІа амазарквын йхъынсырхІврын – хІва йсгвырбайанымтата²⁷⁷ ащхъа сшхъаллуз апшта зны схъалтІ. ХІчвкъьарта йачвыхъарамкІва дзтагыла дукІ зджъара йаман, ауи адзтагыла чІвырхъа дукІ ауа аъара рымата йазната пслачва тан. Апслачваква гвып-гвыпта рызыкв гІвабджъа гІвызква адзы йгІалпшитІ – рзухІвушта зны ахъахъыла йгІахъуа, зынгІи ацІахъыла йахъуа йхъвмаруазшва йтан. МшкІы сызцыз ауаса ари адзтагыла йаргванта йыквын, саргІи адзтагыла атшпы апслачваква сырпшуа счІван. Ауасамца апслачваква закІы йгІаджвыквнацатІ – рзухІвушта гвжважвагІва рыквта, апхъала апшта гвыпта йацыхымкІва йшІчІвапчІвчІва йнагІвгІагІвитІ. «Арат йрызный ачІвыйа?» – хІва йджъасцауа сшырпшуаз азыкв гІвабджъа гІвыз ауыра ду адзы йгІалпшуа аныла-арыла йнапшцІасгІапшцІасуа апслачваква нкъвнацауа закІ гІайитІ. Ауи ауа ушашуашла хвба-цба чІвырхъа йнадзитІ. Ари анызба, – «А, мгІвамш йанйара, ари зачІвпслачвадуя! УыжвгІандзара ари заджвгІи йышпайымбас, йабаъаз?» – хІва сгвы йгІанагтІ. Ари джъасщан ауи сапшуа, йахъацалакІгІи адзтагыла атшпы сыма сгІанамбауа саццитІ. Ауасамца ауи сгІанабатІ. УадыргІвана зынла сапхъала адзтагыла атшпы йгІаквщцтІ. ЛахъвгІахъасракІ ахІа йамкІуа ашІа дугІи ахърыхІа йсызгІатрыстІ. Ауи сашІахысырныс сгвалата йсрауыз сшвокъ сыхмачвкІгІи аццауа зынла йашІанахъатІ. Ауи лбыгІнарычІвыруа йшашщылаз хвырчвхІва адзхъала снаджхъаххын сакъама адзарта²⁷⁸ йаласщан йаласрыхъванчтІ. Араъа ацІыхъва гІанакъьан

²⁷⁷ Гвырбайанымта – агІвычІвгІыс дгвауашвхІауахауа йхІалъ мчыта йанщаквгылуа.

²⁷⁸ Адзарта – адзаква ахъанула.

удынги гаснарыгтI, сарги анахьгычIв адзартала схьнарышвттI. Арабагы хвырчвхIва тшгIазгайхын сахIваспа адзарта йналаскшатI. Ари апынги ацIыхьва гIанакъбатI, ауаса йгьгIасыквымшватI, сарги щтахьла снатхъатI. Ари амцтахь ауи зынла тшгIащтIнахын акъама злалаз адзартала тшыквнарышвтI. Араба тшаннакъауа-тшаннахуа, йнапIкъащапIкъауа, агIвыдзартакIги ща гIартыжжуа йджвыквылтI. АшIа ду йахьрыхIу лашцарадзата утапшитI, ацIыхьва аныла-арыла йакъбитI. Адгьыл арцIситI, ащапIквала йажвжвитI. Тшаннакъа-тшаннахуамца адзтагыла тштанарышвтI. Араба ауи адзтагыла ацIгIва зымгIва гIанабгъатIатI – азухIвушта йарыхьващтI; адзтагыла адзыцкъа гIвабджъа-къапщ жвпIата йарыхьващтI; апслачвакв аныла-арыла йнахъахсылгIахъахсылитI, тшгIауырщтитIта атшпы тшгIакв-дрышвитI, сарги арат йыншаквауа сырпшуа сгылапI, ари ахIальабальыкъ тазцIаз арцыш ду гьызбахуам, ахъващыра йалагIващатI, ауаса ауи анапIкъащапIкъара йгIаджвыквнацауа адзхъващ тштшараква тенгьыз толкъвынызшва йнажвысылгIажвысылуа адзтагыла йалагIвитI. Адзтагыла ари ахIальабальыкъ йтамца къомракI йаъан, уадыргIвана йашIасхтI. Абари амцтахь акIвпI сымачквва шшIахмыз аныздыр. СнапIы скIалта йыласхIватI, йарги хъвлахъан – суаса ачкьъарта йсырцахтI. Араба снапIы чвайдза аквырцIан йшIархIватI, ауысква шакIвшазги расхIвтI. Йанша хIчкьъара йыквыз шкытугьы адзтагыла апны йцатI. Адзтагыла хъдзахтI, ауаса адзы чвапщдза йцатI. Арцыш дугьы брусхъсазшва агвцIышра хъарххал адзы йхъыпI. Ргвква хъарххалта адзы йхъу ари ахIальабальыкъра йаладзыз апслачва псквагьы йузымпхъадзушта йщардапI. СыгIвзачвакв – «Йныжь утамлын!» – шырхIвузымца адзтагыла сталын арашвл²⁷⁹ сгIахъуамца йщхаз арцыш ду атшпы йгIадсхIвалтI. Араба йырхIата щтахьла йтхъахызги гIахIылцIтI, антахьгыт арашквала хIгIахъуамца атшпы йгIаквхIхIватI. Ари зачIвыз заджвгьы йгьызымдыртI: пслачвата йгьпслачвам, арцышта йгъарцышым. Ауи амгва гIагIв-сыргьгъан сшвокьги сыхмачкIги гIатысххтI. Ауи пслачвата йгIауацIцIыз – схъахъвыц йыгькIыдым! Ари ахабар ащхъа апны топта йхыстI. Ащхъа йыквыз ауи барапшра йазгIайтI. Ауасамца асы гIахIыквсын хIарги ащхъа хIгIалбгIахтI. ХIбагIайхыз апынги ари ахабар акытква йгIарыкIвшатI. ХIаба дйандута тажкI дхIыман, – «СычкIвын, ауи йгIаущыз “тIкъва” – хIва йапхьитI» – хIва гIасалхIвтI. Сымачквва ашвындыкъвара йтата йынкъвыгIгитI. Абар ах-

²⁷⁹ Арашв – пыц зму лаба ауы (багор).

пагы, – йхІван ашварацыгІвчва йыдйырбатІ. – Сымачквва санпсра йсыщІарцІахуаштІ, – йхІватІ.

АгІвысасчва рыпшвыма – алыгажв йгІарайхІвыз ари ахабар джъа-
шахъва дута йырзалтІ.

– Щта, абар, ашварацра уымгвапхазтІхва, йгІаудахІвыз убума!
Уара йгІаудахІвыз апшта гІаздахІвхъата йаъуда? – рхІватІ.

– Сара ауи сшварацыгІвта йгъгІасдамыхІвтІ, йара гІасайшварацын
– йгъазызмутІ. «Згвы ыдзуа йхъата аквдзитІ!» – ахІвитІ ажважв, сгвы
гъсымрыдзтІ, сымшвауа сапшІагылын аквнага йансырйатІ, – йхІватІ
алыгажв дпшвырхъыччауа.

– Айшыста йхІхІвапІта, уквпшыра йаквнагауа хъацІара ду уылапІ
уыгъгвыбзыгъапІ. АцІх аласкІакІахъатІ, щажъыта хІджвыквылхра
атахъыпІ. Ауаса хІызщту хІуыс тІакІв хІзыба! – рхІватІ.

– Щта, йгІашвхІва, йсзыбузтын йызбапІ, – йхІватІ апшвыма.

Араъа агІвшварацыгІвчва алаган ашварах йгІарщыз атурых
йархІвтІ.

– Ахъи абгъарбыгІвкви гъхІзымшатІ, ауат гІвхъвыкІта йхІзыша, –
хІва йыхІватІ.

– Арат ршара майрадзапІ, – йхІватІ алыгажв. – Ахъа ашІыдза-
дзаква швызакІ-закІ, ахъагы гІвбата йагІвшвырпата швызакІ-закІ
хъабжа. АбгъарбыгІвква хпата йыршитІ: апсихъвдапкъырта бгъа-
рбыгІв йашІарышвта ахъвахъвара – йъарайшахауадза – хъвыкІ;
йъарайшахауа йашІарышвта акІъантІыкъъв йаргванудза – гІвба;
акІъантІыкъъви ауи ахъахъыла йгІапщылу гІвбгъарбыгІвкІи – хпа.
Абари апшта хпата йшІшвчІвчІвата, ауат ахпа гІвба-гІвба хъвымца
йышвшыхызтын – швалгатІ, – хІва райхІвтІ, даргъи йшгІайдасыз
апшта йнайдасхын йджвыквылхтІ.

Абаза турыквва.

ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.

– Ставрополь, 1947. – 117 – 126 ан.

АХГІВАЙЩЧВА АХІ ДШГІАРЖЪАЗ

І

НцІрата йымаз тшанхчарала йгата лыгажв-уасаражвкІ даъанйа.
Ауи хыгІвпачва йыман. ТшзаджвыкІ ахІа млыквта йрызгІанимыжъуа,

даргы балыгъ йнамдзаскІва²⁸⁰ арат айщчваква раба дпсытІ. Арат айщчваква млыкв рызгІанимжбызтІхІва, ауасаражвра раба йгІайхъым-швауа йрызгІанижътІ – хІва рзырхІвауа дара йгвыбзыгъаквата йгІадзынгылтІ.

Ауат айщчваква тшзаджвыкІ рыман, ауи ачвала йчарахсапахвын²⁸¹, атшы ахъазгІваца акІвымкІва йтларыхІын, адзквпІи йкІамчвауа йаланкъвугушта йкІваржвыгъан²⁸², тшыкІ апхъа йамыргылуа йыгІвгІвын, йхІагІата, йанакІвызлакІгъи алымхІаква кІвыжъдза²⁸³, алаква агвыргъара гІарыцІкъбауа, ламцІуарыызшва²⁸⁴ амгва ацІахъата йаъан. Абари ахъазла ауи атшы агъыччва йлапшыцІарцІата йаъан, ауаса къвльейта йаквымшвара йгІалцІла ауи гъырзымгъычуазтІ.

Абар, ахыгІвайщчва анахъымыз²⁸⁵ уахъыкІ атшы абора пыртшын йтырдатІ. Айщчва ртшы йгъгІанымйахтІ.

– ХІтшызаджвыкІ ргъычта хІара баста хІфауа адуней хІзыквхІа! – рхІван пшгІара йджвыквылтІ. Ауат гІапсара ду алата адуней гІамырдатІ, даргы швабыжта йхъаранагатІ, ауаса ртшы ацта зджъарагъи йгъыквымшватІ. Ауасамца йшныкъвуз цІхагІвшан кыткІ йтанагатІ. КІадыгвкІ йтшкІаралын, – «Уай, йыгІвнуда?» – хІва йшІтытІ. АкІадыгв зчІвыз дгІагылын йрайгватІ.

ЙшатІ. «Асасчва, швызщту ачІвыйа, швабаныкъвауа?» – хІва апшвыма дырцІгІатІ.

– ХІара хІызщту ари акІвпІ: тшыкІ хІчвыргъычтІ, ауи ацта хІыквшан, йгІахІцуамца ура йгІауыдхІцалтІ, – рхІватІ.

– Швтшы шпаъу? – йхІватІ апшвыма.

– ХІтшы шаъу абари акІвпІ, – рхІван йшаъаз зымгІва йархІвтІ. Абараъа апшвыма йлакта йаразынла тшапсахтІ. Анат агвыбзыгъаква ауи анырба, – «Араъа закІ аъата гІацІцІуаштІ», – хІва ргвы йгІарнахІвтІ.

– ХІыпшвыма, хІтшы ацта ура йгІауыдхІцалтІ, датша закІы гІалуымщтуа йхІызгІаух! ЗакІылагъи уыцта хІыгъхъылхуам, – рхІватІ.

– Йшпажвдыр, йгІашвазхІвда? Ауи гІашвазхІвыз мгІва мцы швыквйыжътІ.

– Заджвгъи закІгъи гъгІахІайымхІвтІ. ХІара йыгІдыритІ – хІара хІуасаражвпІ, тшдукІ ныжъхта унапІы йыцІу гІагІдыруашта хІаъапІ.

²⁸⁰ Балыгъ йнамдзаскІва – йымхъацІахаскІва.

²⁸¹ Чарахса – тшы къапщ, пахв – тшы гІвабджъа; чарахсапахв – атшы ачва къапщци гІвабджъи аналапсу.

²⁸² КІваржвыгъа – иноходец.

²⁸³ КІвыжъдза – кІахІагІата, цІарата хъахъыла йпшуа.

²⁸⁴ ЛамцІуар – ашварацыгІвкв йрыщызлауа ла (борзая).

²⁸⁵ Анахъымыз – рпны йанаъамыз.

Араџа апшвыма – «Сгардырын райшата йсызгайтI», – хIва йгвы йгайнахIвтI, тшйымуысхнысгы²⁸⁶ далагатI. Ауаса датахъвыщхын, – «Сыржарнысгы ауыпI, йсырхъвыхпI йшырхIвауа апшта анапIы йыцIу гардыруазтын», – йхIван тшашIайкIыхтI.

Ари амщтахъ апшвыма дджвылцIтI, расакI йнапIы йыцIайкIын дгашылхтI.

– Асасчва, анапIы йыцIу жвдыруата швхIвитI. Ауи цабыргызтын, снапIы йыцIу гIажвдырстI! – йхIватI.

– УнапIы йыцIу ачва багъапI, – йхIватI ахIба.

– Ауи багъазтын – йгъажъыпI, – йхIватI аквтанай.

– Йбагъата йгъажъызтын – расапI, – йхIватI айцIба.

Араџа апшвыма – «Арат сгардыртI, магIны гъамахым», – йхIван дадгылтI.

– ЦабыргыпI, швтшы спны йаџапI, ауаса ауи сара йгъгазым-гъычтI, гъычрахта йсхвгатI, ахайыр жвбатI, – йхIван атшы гаритхтI, даргъи рпныла йгадырхаухтI.

II

Арат ахыгIвайщчва уасаражквва ртшы гIараухта йшгIамгIвайс-хуаз кыткI йталтI. Аурамла йшауацIсуаз зджъара кIъадыгв дукI апны йалагIваласуа уагIа жвпIара тшкIарата йырбатI. «Йаџу ачIвыйа?» – хIва йнарылагылын йазцIгIатI.

– Йаџу ари акIвпI: ари акIъадыгв зчIвыз ахI гIвпачви млыкв дуи гIайтынхан дпсытI. АгIвайщчва амлыкв гъырзабаршум²⁸⁷. Абари йгIалцIла, абари йшыжвбауа апшта, ауат рымлыкв ашара ари мчы-бжъыкI цитIта ауагIа хъвнакIылын йамапI. Акытквва рпны йтаз ауа-саражквва зымгIвадзугъи азырдатI, ауаса йгъырзаныргIалуам. Акыт анхачвагъи арат рбалахI йынкъвнахIвитI, йгъарбзазахуам. Швылпха хIлауазтын закIыла швгIахIцхърагIа! – хIва йгIарыхIватI.

Араџа ахыгIвайщчва айкъангъашын, – «ЙауыпI, йыгIдыруа кIара аџузтын анхачва йгъшвагъахIщарым», – рхIватI.

Ари анрагIа ахIачIащ²⁸⁸ йыгIвнаквваз, уара-сара зхIваквуз ахIчва, агIымстачва, абайачва – зымгIва йабган ахыгIвайщчва ахIачIащ йдрайгватI.

Араџа ахI йпсыз йпахIба дгагылын, – «Асасчва, швылпха хIлаутI! ХIуыс зкву абари акIвпI: хIаба данпсуаз уыскIла уасйат гIахIзичпатI.

²⁸⁶ Тшйымуысхнысгы – йуыс закIылагъи йаламызшва тшичпарнысгы.

²⁸⁷ Гъырзабаршум – гъырзагIвшум.

²⁸⁸ ХIачIащ – асасчва џадрайгвуз тдзы.

Йапхъахауа: арахв, ауаса, атшан, апсауатлакв²⁸⁹, ахъапщ, арызна агъиква хІГІвайщчва йацапшыта йшхІшуш; йГІвбахауата: хІаба йабачва йГІартынхата йхІыму ашвокъ хІГІвайщчва хІыуа йзадзара атахъу. Йапхъахауа ауыс ахъазла хІаба уасйатта йчпаз абари акІвпІ: “Амлыкв: ащамакъква, ащасса, атшан, апсауатлакв, арызна, ахъапщ агъиква аншвшашауа шванымГІалуазтын ауат йацъарата швГІвыджъ йышвзысшан швындыкъваракІ йтата абараъа йыцІапІ, – хІва йхІйырбатІ. – Ашвындыкъвара гІвкъабаткІта йшапІ: ахъахъы йакву акъабат ахІба йучІвыпІ, ацІахъы йацІу акъабат айцІба йучІвыпІ”, – йхІватІ. Ари йапхъахауа амлыкв ашара апны хІананымГІал ашвындыкъвара хІаннарГІалпІ – хІхІван йГІацІхІхтІ, ауаса ауи рыцІагъи хІГІвайщчва хІачвнардызтІ. – Ашвындыкъвара ауатыкв йГІатайыргылын йГІахъитІытІ. – Ари йшыжвбауа апшта, ахъахъы йакву акъабат абарат ракІвпІ, – йхІван ахычІмычІква, ашыхІвыжвква, абГІвыжвква, ацІыкв птшыжвква гІадйырбатІ; йцІахъахауа акъабат хъапщта, рызната йрымаз гІатихтІ. – Арат ахІабырчбырква сара йсхъвыта, ахъапщи арызни саща йхъвыта хІаба йшхІзишаз ари акІвпІ. ХІаба дгъзахвам! Швазхъвыц! АхІабырчбырква сара хъвыта йшпанасахвуаш? Йслъажъайа? Ари закІыта йхІамакІырапІ. ЙГІвбахауата йамахІкІуа ашвокъ акІвпІ. Ашвокъ ауысла хІаба йуасйат абари акІвпІ: “Ашвокъ ша гъауам, ауи задзара атахъу швГІвыджъ швыуа сара – шваба – рыцІа бзи сызбауа, рыцІа гвчІагІв²⁹⁰ сызчпауа йакІвпІ”, – йхІватІ. Заба дызчвымгъуда? ХІГІвыджъгъи хІаба бзи дыгІбитІ, гвчІагІвгъи йызхІымапІ – хІхІвитІта хІгъанГІалуам. Ари гІвбата йхІамакІырапІ. Йхпахауа аналькъвытнальмас²⁹¹ акІвпІ. Ари ауысла хІаба йуасйат ари акІвпІ: “Налькъвытнальмас ша гъауам, ауи задзара атахъу швГІвыджъ швыуа йымцхІвам йакІвпІ”, – йхІватІ. ХІГІвыджъ хІыуа заджвгъи сымцхІвапІ – хІва хъвыта йгънайахвуам, хІгъымцхІвагІвым – хІхІвитІта хІгъанГІалуам. Абари акІвпІ, асасчва, хІуыс шаъу. Абарат йыжвбауа зымГІвагъи арат ауысква гъырзалыхуамта йапщылапІ, хІара агІвайщчвагъи ауи йахъысырквын гвымхаракІ гІахІбжъашвштІ. Швара хІаншвмыргІалуазтын хІанзыргІалхуа заджвгъи араъа дгъГІарылщІуам! Анчва швылпха хІитыргІатІ!» – йхІватІ ахІба.

Абар, араъа ахыГІвайщчва рахІба дГІагылын араса гІайхІватІ: «ХІара, арат ахыГІв йыжвбауа, хІайщчвапІ. ХуыскІта швара йшвыму хІыхыГІв закІы-закІта йнахІахвпІта йалхІыргапІ. Сара сахІбапІта, йапхъахауа ауыс – амлыкв ашара – сара йнасахвпІ; йГІвбахауа ауыс –

²⁸⁹ Псауатла – акІадыгв йтшкІарагылу ауыхвараква: абораква, абакъква агъиква.

²⁹⁰ ГвчІагІв – рыцІашара.

²⁹¹ Налькъвытнальмас – жемчуг.

ашвокъ – аквтанай хІаща, абари йнайхвпІ; йхпахауа ауыс – аналкъвытнальмас – хІайцІба, абари йнайхвпІ. Ауаса йанымгІалуа швара агІвайщчва бзазагата рыцІа бзи йыжвбауа, рыцІа ъачІвагІата швызпщылакву гІасашвхІв». АхІба дгІагылын: «Сара бзазагата рыцІа бзи йызбауа арахврхІара, апсауатла сымазлара, ауат сырхьпшуа, йансыргІалуа сапщылазара акІвпІ, съачІвагІагъи ауи акІвпІ», – йхІватІ. АйцІба дгІагылын: «Сара бзазагата йсымазарныс рыцІа бзи йызбауа судагъаррапІ, съачІвагІагъи ауи акІвпІ», – йхІватІ.

– ЙщяхвпІ, швымлыкв: швщамакъква, швщасса, швтшан, швпсауатлакви арахьгьычІв швхьапщ, шврызнакви рыхквала йацъарума, хьапщти рызнати йшвыму аъара датша млыквта йшвымайа? – хІва агІвайщчва дырцІгІатІ ахыгІвайщчва рахІба.

– Щта, хьапщти рызнати йхІыму аъара датша млыквта йхІымапІ. Ахьапщти арызни датша млыквта йхІымуи – арат агІвба адукІылырквын закІыла йбжамкІва йацъарадзапІ, – рхІватІ агІвайщчвагъи ацшІакІта.

– Ауаса йанаъазара шваба дзахвамызшва дыжвбазтІхІва ауи дзахвата, дгвыбзыгъата дгІацІцІтІ: дасу уъачІвагІа йшаквнагауала, бзазагата дасу бзи йыжвбауа йыквта, йацапшыта йшвзишан ари ашвындыкъвара апны йтайцІахтІ. Ашвындыкъвара апны шваба йтайцІаз йхъахъауа акъабат – ахычІмычІква, ашыхІвыжкква, абгІвыжкква, ацІыквптшыжкква – йгІадырбауа ахьапщти арызни аламкІва анахьгьычІв йгІанхауа швымлыкв акІвпІ. Ауи уара ахІба йуъачІвагІан йгІауитхтІ. Арахьари йцІахъауа акъабат – арызни ахьапщти – уара айцІба – асудагъар – йуъачІвагІан йгІауитхтІ. Ауи акІвпІта, шваба йуасйат пшвымтшуашызтын, йапхъахауа швуыс аныргІалщтата йаму абари йшвасхІвыз акІвпІ, шшвындыкъвара йгІашвнахІвуагъи ауи акІвпІ, – йхІватІ ахыгІвайщчва рахІба.

Араъа агІвайщчва йанымгІалуаз йацшІакІта – «Баракъат босын! Дара йтамамта йхІзалуыргатІ», – рхІватІ.

Ари аналга ахыгІвайщчва рквтанай дгІагылын, – «ЙгІвбахауа швуыс – ашвокъ ауыс – сара йалсыргапІ, ауаса ауи ахъазла йбапта²⁹² нышв уандыркІ швкІвхІата йгІашврыхІазыр. Араъа йалу шкытугъи швамьщІхта, уачІвы уыжвгІаны швгІадгылх!» – йхІватІ.

АуагІа амыщІхтІ, анышвгъи гІадрыхІазыртІ. Араъа аквтанай ахІ йпсыз йтагвжва длызцан заджвгъи йымдыруа, мадзадзата лхъацІа йчгІвычакква гІалымихтІ. ЛхъацІа суратта йымаз гІалйырхІватІ. Анышв йыркІвхІаз далаган йпсыз ахІ йсурат апшта сурат гІалихтІ.

²⁹² Бапта – бахта.

Ауи йырпшшатІ, ачГІвычаква асурат йашвыйцІан зджъара йкІыд-йыргылхтІ. ЙанхІазырха ахІ йтагвжва – акІважва дГІайдын – «БхъацІа дйапшхама?» – хІва дылйырбатІ. – «Тамамта дйапшдзапІ», – лхІватІ акІважва. Асуратгъи хъигІвахтІ.

АпІатла йритыз аннадза ауагІа гІайззахтІ.

АхІ йпачва агІвайщчва ауатыкв йГІатайдан, – «Ашвокъ зчІвхара атахъу ауи зъачІвагІу, пчарыхІта йызхысуа йакІвпІ. ПчарыхІта йзымхысуа ашвокъ уакъвыцІта пчарыхІта йызхысуа йзаушт!» – йхІватІ аквтанай.

АГІвайщчвагъи йацшІакІта – «ЙшпакІву пчарыхІта хІшзымхысуа, ашвокъгъи хІъачІвагІапІ!» – рхІватІ.

– Щта, ауи акІвызтын, пчарыхІта йхысуа дыГІбапІ. ПчарыхІта йхысуа ашвокъ йчІвыпІ. Ани йгылу шваба йакІвпІ, ауи йгвбырг йаквзыршвауа дпчарыхІпІ, ашвокъгъи ауи йчІвыпІ! – йхІван йамаркІуаз ашвокъ йГІвычан ахІба йыйттІ.

АхІба дхысын йаба йыгвбырг даквшватІ.

– А, файрым²⁹³, йабадза бзита ухысуа, уабадза пчарыхІу! – йхІватІ аквтанай.

Ашвокъ йГІвычан айцІба йыйттІ.

АйцІба ашвокъ найахвын йаба йгвы йаквйырпштІ, ауаса йпсыцхІа йщтийын, дымхысуа ашвокъ найыркъвыхтІ.

– Йыууа, узымхысуа ачІвыйа? – хІва дицІГІатІ.

– Момо, спсы убатІ! Саба сгъызйайхсрым, ауи апш гвыжвпІа сара йгъсымам! – йхІватІ айцІба йгвы алалуа.

Араъа – «Ашвокъ ура, айцІба, йучІвыпІ! Уара ахІба йацкІыс рыцІа уаба гвчІагІв йызуымапІ», – йхІван аквтанай ашвокъ айцІба йыйттІ.

Арыгъи аналга ахыГІвайщчва райцІба дГІагылын, – «Йхпахауа швуыс – аналькъвытналмас ауыс – сара йалсыргапІ, ауаса ауи ахъазла гІвнышв квпІикІ гІашврыхІазыр!» – йхІватІ.

АГІвнышв квпІикІ анйызГІарг, – «Ма, арат аквпІиква швызакІ-закІ надзитІ. Ауат нашвахвта ура арыла унашыл, уаргъи абарахъарыла унашылта йамашвкІуа аналькъвытналмас шыъу, ауи суратта йаму йапшта ари анышв швкІвхІата йсызГІажвгх. ЙГІадыжвгалквахуа збарыквын ауи зчІвхуш гІдырпІ», – йхІван закІы-закІ тыдз мцыра йнайжъылтІ.

АхІба йнышв квпІи – «ауи акІвхапІ» – йхІван мцы-мцы тшхъа суратта йкІвхІатІ. АйцІба йнышв квпІи закІгъи гъазыйымхатІ.

²⁹³ А, файрым (аферым) – ртшхъвара гІазырбауа шІтражва (междометие).

КъомкІ анахъыцІ агІвыджыгъи гІарызшІитхтІ.

Аналькъвытнальмас наль сурат аман.

– АхІба йучпаз гъаквымшватІ, амц гІаунапІыцІцІтІ. Уара айцІба йучпаз гІахв! – йхІватІ айцІба.

– Сара снышв сгъахъымстІ, йшаъаз йгІазгхтІ. Аналькъвытнальмас гъзымбастІ, мцкІыла йзымбас асурат шпасчпарыз! – йхІватІ айцІба.

Араъа айцІба дгІагылын, – «Аналькъвытнальмас уара йучІвыпІ: мцы гъуымхІватІ, угъымцхІвам!» – йхІватІ.

Абари апшта заджвгъи йзалмыргуз ауысква алдырган даргъи гІаджвыквылхтІ.

III

Айщчваква ртшы рымата йгІадгылхтІ. Ауат бзазуштІ, адгъыл йадынхалуаштІ, ауаса адгъыл гърымам. Адгъылква зымгІва ахІчви абайачви йрымапІ. Раргван ашыпІаква рпны аныла йпшгІатІ, арыла йпшгІатІ, йахъъакІвызлакІгъи йындырхарныс ауашта зджъара адгъыл тшыткІ гъырмаутІ.

ЙцІыхъвахуз апны – «Ари хІызшту адгъыл хІара хІшащту апшта тынчкІвынла йхІауашта гъгІацІцІрым, датша амаль нкъвыгІгара атахъыпІ», – рхІван йхъвыцтІ. Ауат рхъвыщра йгІанагыз ари акІвпІ.

Ауат цымызкІдза ржакІаквагъи рпцІаквагъи рымсауа мшвызшва бабата рлактаква ацІадырйытІ. АхыгІвгъи закІы-закІ гвабанакъ кІагва ршвырцІатІ, рызакІ-закІ акъама гъвыш²⁹⁴ дугъи рыгІвба-гІвба табанчгъи амъа къбакъбаква йрыцІдата йрыбгъарцІатІ. ЗакІы-закІ лаба хъачымпІытІгъи нарахвын щъагІвта адгъыл щарда змаз ахІыкІ йызцатІ.

Ауат закІылагъи йымкъангъашхуа райшата ахІ йыпщцІа йпщцІалын быжь гвагІвала – «Уай, йыгІвнуда?» – хІва йшІтытІ.

Араъа апщцІа агІвнагІвы дгІарпыраххтІ. Ауаса ауат рлактаква даныртапшы дырхІан дгыланхадза дцатІ, тшгІайгайхын ахІачІащла йрайгватІ.

Асасчваква чІвапІ, йайчважвитІ, агІвнагІвгъи ауат дырхъадзгылапІта йджъайщауа хъагамагадза дырпшуа дгылапІ.

АгІвнагІвы дгІаджвылцІхын акІважва длызцатІ. Асасчва рлактаква шаъаз лайхІвтІ: «Ауат айчважвитІ, ауаса шІа гърымам, уыршІапшырныс йшварапІ», – хІва лайхІвтІ.

– Ауат шІа рымамызтын сара ужвыбырг йгІаздырпІ, – лхІван цха йлыргатІ.

²⁹⁴ Гъвыш – цІара.

Асасчваквa айшва йадзхъачІватІ, рмыгъраквa хъаргылтІ, рымачвквa ацха йалырщын, рпцІаквa цха рхъырщтІ, рпцІаквa дрычхвхвын, ршІаквa гІадырпшытІ, ачара йалагатІ. Ачара йалгатІ, тшырджвджван йчІвахтІ.

Ачара йаналга агІвнагІвы айшва йгахын, йбакваз акІважва йлайхІвхтІ.

– Ей, ауи акІвызтын ауат уызцхъвмаруаш гъсасчвам! АхІ дгІайхырквын йшитахъу йрысасхпІ. Ауаъадза сара йсрысасра атахъыпІ. Бцата агъадащ апны харыба псылакІ гІакІы! – лхІван агІвнакъвыт унашва лзылчпатІ. АгІвнакъвыт агъадащ днашылын арбаквa гІалкІуа далагатІ. Ари асасчва рахІба йбан:

– АгІвна гІвоу дгІакІнырцІатІ! – йхІватІ.

– ДгІакІнырцІазтын йымкъвауата атш чарахса хщапІыкІ даквчІвата дгІадзапІ! – йхІватІ аквтанай.

– ДгІадзузтын, дхІрытхаджъума! ДалахІыркъвчІыпІта атарашв тшва дкІылхІщтпІ! – йхІватІ айцІба.

Асасчваквa арат анырхІвауа агІвнагІвы дырхъагылапІ, ауаса йырхІвауа йамагІну гъидырам, йгъгІайгвынгІвуам. Ари акІважва длызцахын йлайхІвхтІ. АкІважва ауат асасчваквa йырхІваз ахІварыбзаквa лдыртІ.

– «ГІвна гІвоу» – ззырхІваз ахарыбакІ ракІвпІ; «атш чарахса хщапІыкІ» – ззырхІваз хІайшва акІвпІ; «атарашв тшва» ззырхІваз атамакъ акІвпІ, – лхІватІ акІважва.

АхІ цІыхквта дгІайхтІ, асасчваквa рхабар ауи йтагвжва-акІважва йалхІвтІ. АхІ ауат дрызхъвыцуамца йыршатІ.

Ащымта ахІ асасчва рпны днашылтІ. ДаныршІапшы щтахъла мацІкІ дгІатхъатІ, йгвы гІайыцІасхын сальам райхтІ.

АхІ унашва йчпан сасхъа²⁹⁵ дйырщытІ. МшигІадза сасхъакІ рзищуамца хахъа-хымш йрысастІ. ЙпщымшкІхуз апны:

– Асасчва, швабаъаныз, швызщтайа? – хІва дырцІгІатІ.

– ХІара адгъыл хІтахъыпІ! Адгъыл гІахІыт! Адгъыл шардагъи гъхІтахъым. ХІара хГІвы хІнадзитІ, хычвкІ рчва йгІацІанакІуа ауатыкв айхІа гъхІтахъым, – рхІватІ асасчва.

«Ауи ахІа сарымхІвуашызтын, ауи гъуысым», – хІва ахІ йгвы йгІанагын:

– Йзамуайа, дара йбзипІ, – йхІватІ.

– ЗакІыла уайгІваджъхуашта йыгъузтын мцы хІауымхІвын, хІуымжъан! ХІызжъауа йгъыызхІыргІвум! – рхІватІ.

²⁹⁵ Сасхъа – йазалхта асасчва рыхъаз йдырчауа ауаса йа ащамакъы.

– Сара зажва зфауа сгърыуам. ЙсхІватІ – уалгатІ. Сагузтынги тшасыргуштІ, – йхІватІ ахІ тшйырхъацІауа.

Ачвква рщытІ, ачваква нарахвын ахІ йадгъыл йазцатІ. Араџа асасчваква ачв чваква агІата йцІырхтІ, йацтагІайуата чварна²⁹⁶ цІагІвквата йырсыпатІ²⁹⁷. Ачварнаква апырщылхын, адгъыл йгІаквыр-цІауа йджвыквылтІ. АхІ йшигвалаз йапшымкІва ачв чваква уатыкв ду гІарыцІаркІтІ. Ауи аниба – «Ей, йгъамуытІ, швабыжта сгІващатІ, йхачІвымыз схатІ», – йхІван ахІ йхъабра дахътІ, ма – йчпахуазйа? ЗакІги гызымхІвахтІ. Асасчваква адгъыл гІашІырчІван йыквынхауа йджвыквылхтІ. Абари апшта айщчваква ахІ дыржъан йызквбазушыз адгъыл гІайнапІыцІдыршшатІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІаз: Тобыль Т.З.
– Ставрополь, 1947. – 127 – 137 ан.*

КЪВАРТПА

ТажвкІи лыгажвкІи аџанйа. Ауат гІарикІ дрымазара йашІпсгІун, ауаса заџара џазагІваза рыдыргалызлакІги закІги йгъамхъватІ – гІари дгъырмаутІ.

Ауат квтІузаджвыкІ рыман. АквтІу ансимшгІадзаги квтІагъькІ гІанацІалун, ауаса аквтІагъьква азрымкІуа йырфалун.

Абар ауат рквтІу къвартуа йалагатІ. Акъварт йацІарцІара квтІагъь гъраухуам. Аныла йыгІвтІ, арыла йыгІвтІ, ауаса зджъараги квтІагъькІ гырмаутІ. АквтІу гъцІахуам. ЙгІасцІаз нахъапІ – ахІвузшва атацІарта мцыра йхъчІвалапІ.

Алыгажв – «АквтІагъьква гъазбымкІытІ», – йхІвитІта атажв длайгъьлитІ. Атажвги – «”ЙхІрыф”», – ухІвумца йгъазсумыркІытІ», – лхІвитІ. Акъвартги зынзамыза йгІахъыцІитІта, – «Швара йамашвкІуа сара йгъсуысым, сквтІагъьква сызгІашваух!» – ахІвузшва «къварт-къварт» – хІва йакІвшитІта йхъчІвалхитІ.

Ауаса йшаџаз мшкІы атажви алыгажви хІахъвшвара абна йцатІ. АмарашІапхарта йазынарху бхъвыкІ ащапІыла йшакІвшуз квтІагъь-заджвыкІ хъыта гІваракІ рбатІ. «Ари аквтІагъь йзачІвызлакІги йаквтІагъьызтІ, хІкъварт йацІахІцІапІ», – рхІван йгІахъырхтІ.

²⁹⁶ Чварна – апхъазаман амгІаква анырдзахуаз рахъвацынхъыта йгІадрысабапуаз цІагІвта йпкъу ауасчва йа ащамакъчва.

²⁹⁷ ЙырсыпатІ – йпыркытІ.

Аквтагъь йгѡахъырхыз къаз квтагъькѡ аъара йнадзун. Ауи ркъварт йаѡарѡатѡ. Акъварт тшарпсыхуа йхъѡвалапѡ. Агѡалдара пѡатла ѡатѡ: мызкѡы ахъыѡтѡ, гѡвымызкѡ, хпа, агѡба, жвба... Жвмызкѡи жвмшкѡи аннадза акъварт мачвхъазакѡ даъарата чкѡвын рызнаѡчкѡвынкѡ²⁹⁸ дгѡалнадатѡ.

Араъа атажви алыгажви гвыргъьачѡватѡ. Ачкѡвын хымшкѡыла амачвхъабаду даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла аквтамачв даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла щарыкъкѡ²⁹⁹ даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла дзаргъьгъвакѡ³⁰⁰ даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла рыкѡ³⁰¹ даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла къвлачкѡ³⁰² даъарахатѡ; хымшкѡыла къвлачкѡи бжакѡи даъарахатѡ; йатахымшкѡихузла гѡвкъвлачкѡ даъарахатѡ. Абараъа ауи ахѡа йыламхѡахуата дашѡатѡ. Хымшкѡыла ачкѡвын йпѡѡа-жакѡѡаква чвхѡвхѡвдза йгѡанысылтѡ; хымшкѡыла йгѡаггѡа³⁰³ тамамхатѡ.

Абари апшымѡа мызкѡы ауаѡѡа алыгажви атажви р-Къвартпа дхъаѡѡахатѡ. Йара дызту акыт, ахакв ныжъхта, антахъгъыт акытква, ахаквква рпынгъи «алыхвта нахвта» уакѡвшаргъи ауи йапш думауашта дгѡвыѡѡкъбата, дгѡвыбзыгъбата, хъаѡѡара дуи къару дуи йылата дѡатѡ.

Мшкѡы алыгажви атажви р-Къвартпа дгѡадырѡвалын, – «Хѡара хѡажвытѡ, анышвынтара гѡахѡыпхытѡ³⁰⁴, хѡшбзаркѡву уыхайыр хѡаларпш, таѡа дхѡызгѡаг!» – хѡва йархѡвтѡ.

Къвартпа йымдзыргѡвуа дгъчкѡвынмызтѡ. «Йзамуайа, йѡахвпѡ», – райхѡвтѡ.

Къвартпа апхѡвыспаква дрыѡталтѡ. Ауаса ауат дгърачварымѡатѡ. «Уамбасызтѡ³⁰⁵ уара Къвартпа хѡуыѡѡѡакѡва! Уызтарымѡѡуш аквпѡи тштаумырѡѡвын!» – хѡва гѡайархѡвтѡ.

Къвартпа ари швхѡакѡвата йзалтѡ. Дымѡѡаста тагвжва дгѡайгра йхъа квнагас йгъазимбатѡ. Тагвжвагѡагра дахъѡѡуш ахъата дазхъвыѡѡуа дшѡѡаз аѡѡис йахѡватѡ, ахѡвыхѡв йахѡватѡ, апша йынкъвнагатѡ ари апш хабар. Атенгъыз ауыла уырста, абыжъѡѡѡакѡ уанырхъыѡѡра, кытчкѡвынкѡ зджъара кѡвархъакѡ йбжъачѡвапѡ. Ауи акытчкѡвын апны ли джъымси гѡазхъѡѡѡаз драгъѡта пхѡвыспа гвыбзыгъадзакѡ дѡатѡ. Ауи йлыѡталлакѡгъи уысквакѡ гѡаралхѡвитѡ. Джъауап тамам

²⁹⁸ Рызнаѡ – бзичкѡвын.

²⁹⁹ Щарыкъ – амачвхъаби арбагамачви уыргъьгъварыквын йгѡарбжъанаѡуа аура.

³⁰⁰ Дзаргъьгъва – адза аура.

³⁰¹ Ры – амачхъвынѡѡа уалагата аквтамачв ахъадза аура.

³⁰² Къвлач – унапѡква агѡвухырквын йгѡарбжъанаѡуа аура.

³⁰³ Гѡаггѡа – пхѡвыс дгѡаг йанауаш ныбыжъ.

³⁰⁴ Гѡахѡыпхытѡ – араъа апны: хѡызшѡнатитѡ.

³⁰⁵ Уамбасызтѡ – агѡвыѡѡѡѡвыс йквнагам йхъа йшакѡйымѡѡуш гѡанырѡѡѡитѡ (куда тебе; не ѡета тебе).

гызрауамта йГалышталквуауа дрыцара гылуам. Ауи йылхІвауа абаратква ракІвпІ: «Анышв квайчІва хІампІал зызГІалхуа; ахІвра ахши ажьи зызГІалхуа; абна тшыГІваквчІва дыззГІалдауа; ансимшГІадза хын зуарджьакъ бах зызтыщтуа; ГІапниГІадзапхъадза ачв къвлан³⁰⁶ ззацІахІвалауа; ансимшГІадза амГІа шыц зызшвыцІауа; зчГІвыча ахІври ащасси³⁰⁷ йзызГІарылхуа; апсыргла³⁰⁸ йапшым ауарадква зызГІатыщтуа; ахІахъв тезакъ зызГІалхуа дсауырквын, йыжвлагьи йкъвлъейра-йкъвлъейсызрагьи датша закІгьи сампшуа сйыццуштІ», – лхІватІ – хІва.

ЧвагъвараквпІита акытква рпны йакІвшуз ари ахабар Къвартпа йаГІатІ. Ауи арат ауыс хІварыбзаква³⁰⁹ швабыжта дрызхъвыцын зымГІадзугьи йыхвмачкІ рапшта йалихтІ. «Ари апш бзазаца йащту ари абзыльхвыГІа уызГІвымсхыз дыбзыльхвыГІапІ! СпсыпІ-сГІанхапІ, ари тагвжвата дсмауата адуней ахъахъ баста сфауа сгыквызларым!» – хІва гвникІылтІ.

Зтшын дджвыквылуаз атажви алыгажви – «ХІапхъахъыла сквшыкІдза сГІамихуазтын швымгвыгъахын – сгъаъахым!» – хІва райХІвын апХІвыспа длызцарныс дджвыквылтІ.

Ауи дцауа-дцауамца тенгъыз дукІ днатшпнылтІ. Гъагъата йылапш йГІацІанакІуа зымГІва дзыпІ. Атолкъвынква йнажвысылГІажвысылуа атшпы йГІаквыжжитІта йшГІайыз апшта йхъынХІвыхитІ. Къвартпа ауат джъайщауа дырпшитІ. «Ари сшпахъысуаш, сшпаруаш?» – хІва дхъвыцуа дгылапІ. Араба йчвыхъарамкІва чвачІвахІвташва³¹⁰ пслачва хырды³¹¹ быжыГІвынчІвыкІ³¹² йбатІ. Ауи зцІыхъву апсауышвхІа ду атенгъыз амнахІвауа, аныла-арыла йнаГІвзыГІаГІвзуа атенгъыз йхъыпІ. Ари ацІыхъва быжыГІвынчІв Къвартпа йанизыГІаргванха атшпы дйтпан ауи дбжъапатІ. ЙыГІвщапІыкІ адзы йтата, ауи агІвбыжыГІвынчІвыкІ рквта бжъара дбжъачІватІ, агІвбагьи багъадзата йкІын йапхъала йГІаншуш дазхъвыцуа дбжъачІвапІ. АпсауышвхІа ду чвынцІыкІ ГІаквчІвазшва закІытагьи йгъамбатІ.

Къвартпа ари абыжыГІвынчІвы дбжъачІвамца атенгъыз мацІра дхъызма, щардара дхъызма – ауи уаргьи саргьи йгъХІыздырам, ари-бырг апшта ауи швараГІварата дызлаз, ауи гвжвайыГІвата дызлашваквас, ГІапсара мчыта ауи йчва йтыцІквас закІы-закІымца уаргьи сар-

³⁰⁶ Къвлан – гърачІыгъра.

³⁰⁷ Щасса – аджъмаква, ауасаква.

³⁰⁸ Псыргла – айха зквдырпІапІауа (наковальня).

³⁰⁹ ХІварыбза – маГІны цІакІы зму ачважваща.

³¹⁰ ЧвачІвахІвта – быжыГІвынчІвы.

³¹¹ Хырды – плавник.

³¹² БыжыГІвынчІвы – ГІвбата йалыцІуа.

гъи йгъхІзыпхъадзарым: ауи дызхъыз атенгъыз ду йту апсауышв-
хІаква узыпхъадзарма? – Ауи йапшпІ. Ауаса ауи дызбжъачІваз йытш
чвачІвахІвта атенгъыз ауыла уырта тшпыкІ йанаргванха ауи дгІатпан
атшпы дгІаквпатІ. Абараъа ауи, – «Зны шапІкъьартакІ сауыргІатІ», –
йхІван дызшту ауыс гІайыдахІвызшва йбауа дгвыргъьачІватІ.

Абар, Къвартпа араъа бзита тшпсищан ащхъаква рахъкІъала
йырхаутІ. Ауи йапхъахуз ащхъа ачара днакІыдылтІ. ЙщапІква ъагы-
луа – йгылуа, йщапІква ъамгылуа ацхІашвы гІатйырццуа, асы гІатиб-
гъьатІауа щапІгыларта йчпумца дхъалтІ. Ауи ауыла ашІапхарала
йыбгауа асипсаква рыуа закІы далагылтІ. Ауи днанауахвын зын-гІван
гІалашварагъи хъала-гвыла даргылуа, ауаса тшгІайгайхуамца йгІвба-
хуз ащхъа ащапІы гІайнараухтІ. ЙгІвбахуз ащхъагъи йапхъахуз ащхъа
дшхъыщІыз апшта дхъыщІтІ. Абари апшымца абыжъщхъакІгъи
дырхъыщІтІ. ДнацІгІагІацІгІумца дызшту апхІвыспа лкытгъи гІайаутІ.

Къвартпа акыт дрылалын дшауацІсуаз акытквтабырг апны кІъа-
дыгвкІ уагІа жвпІара тшкІарагылата йбатІ. «АпхІвыспа лпны араъа
акІвхарныс ауыпІ», – хІва йгвы йгІайнахІвын дтшкІаралтІ. Дгъым-
гІващатІ – ауаъа акІвта йгІацІцІтІ. АуагІа жвпІара ахъатаква
йгІартыщІта апхІвыспа псатлыхвра йлызгІайыз апсатлыхвча ракІвпІ.

Абар, апхІвыспа хІагІаракІ дхвынгылапІ, ауи ллакта амызчв-
кІаркІар апшта йкІаркІаритІ; ахабар йшахІваз апшта, ли джъымси
гІазхъайцІаз драгъыпІ; лажваква цхахвшата йхъгІапІ, йтІатІапІ;
лхъапщ хъылпа, лхъапщ мъа, лхъапщ хІвынчІвра³¹³ амара апшта уыла
аквнамырпшуа йкІазкІазитІ; лчгІвычаква: дари³¹⁴, къанауат,
къвтын³¹⁵, альтес³¹⁶, брымбыхв³¹⁷ – арат зымгІва хъыквтІу хырдыта
йчвыркъьачврыситІ. Апсатлыхвча къазуламца ауи йлызцитІта хІара-
кІыла йгІахІырбаз ауыс-хІварыбзаквала дгІарцІгІитІ. Ауаса ауат рыуа
заджвгъи джъауап тамам гъыызгІауамта йпщІылтитІ.

ЙцІыхъвахуз акъазу Къвартпа йчІвын, ауи апхІвыспа дналы-
дгылтІ.

– Сара, – йхІватІ Къвартпа, – буыс-хІварыбзаква зымгІва йырма-
гІну басхІвуаштІ, бзита бгІадзыргІвы!

Сара адгъыл счвагъвапІ, йызжвжвахпІ, ашырдза аквспапІта
хъхІвхІвагала йхъсхІвхІвахпІ, йанаура йгІасхыпІта йысбкъахпІ,

³¹³ ХІвынчІвра – апхІвыспа лъахвтан агвпы злашІадырпуз аджынджъква (нагрудник).

³¹⁴ Дари – шелк.

³¹⁵ Къанауат, къвтын, – асхъа бзи.

³¹⁶ Альтес – асхъа квпшырапІ, атлас – ззырхІвауа акІвпІ.

³¹⁷ Брамбыхв – асхъа квпшырапІ.

йсрыпшахпІ, ашырдза хІан йылхърыгІвпІ³¹⁸, ахъвдзы ллагапІ, ашыла лкІвхІапІ, йылжвхпІта – абар анышв квайчІва хІампІал гІалсхтІ.

Сара ащасси ащамакъи сырхІапІ, ауат апхынла ахІвра дсырхІвыпІ; ачва схыпІта, агъныла ауи дсырфпІ – ауат ахши ажъи гІа-сыртпІ – абар ахІвра ахши ажъи гІалсхтІ!

Сара абна сцапІта, акъвахІв-чІвахІвква³¹⁹, ахъвымбылква, ащъа-ква, ачІасанква³²⁰, абаца-чІвгІванква гІалызгапІ, рыквква кІышвдза ауат псауатла³²¹, тдзы агъиква гІарылсхпІ – абар абна тшыгІваквчІва дгІалыздатІ!

Сара фачІвыла сбжамкІва тшадызгалпІ, мшкІы хын – щымта, щыбжъан, хъвлапны – ахъвшва хъвсцІапІ, йызжвыпІ, йсрыдзпІ – абар мшигІадза хын суарджъакъ абах тысцитІ!

Сара гІапнигІадзапхъадза пасата асыгъра шыквыркІву счвагъвапІ – абар гІапнигІадзапхъадза ачв къвлан ацІасхІвалитІ!

Сара санщгІалхуа самгІаква бзита йсрыцкъапІ, бзита йсыркъв-чІыпІта счварта йыцІасцІахпІ – абар ансимшгІадза амгІа шІыц сы-щасцІатІ!

Сара адгъыл счвагъвапІта бамбижвла, нычважвла аквспсапІ, ауат счгІвыча гІарылсхпІ; ащасса ссапІта аласа счгІвыча гІалсхпІ – абар счгІвыча ахІври ащасси йгІарылсхтІ!

Сара жъи ъазата, йсзымчпауа аъамкІва тшызбжъапІ; апсыргла гІа-срыхІвачвауа сжъипІ – абар апсыргла йапшым ауарадква гІатысцитІ!

Сара ахІахъвква хырцата³²², пщырцата³²³ йысчвуа, ауат сзакв-цІахуа тшызбжъапІ – абар ахІахъв тезакъ гІалсхтІ!

Абараъа апхІвыспа лылаква йгІарыцІкъаз агвыргъъара анур зигІвакв шкытугъи рылакв йгІарыцІашвауа дгІагвыргъъатІ.

– Ауыс-хІварыбзаква зымгІвадзугъи тамамдзата йалухтІ, джъауап тамамгъи рызгІауаутІ! Сара йстахъыта йсмауаз уара уапш хъацІан, сугвапхузтын сара сутагвжвапІ, – лхІватІ ларгъи дгІакІныщІын Къвартпа йнапІы багъьата йгІалкІытІ.

Ари амщтахъ апсатлыхвчва рхъа ащха асызшва йамлысхтІ³²⁴. АпхІвыспа Къвартпа дылрайгван руыс йалачважватІ. АгІвыджъгъи азыразта йадгылын рнакъагІгъи ргІвытІ. «Уымцахын, угІанха! Амильуан хІымапІ, абараъа хІацбзазапІ!» – хІва йгІайыхІватІ, ауаса

³¹⁸ ЙылхърыгІвпІ – йашлырпІлапІ.

³¹⁹ КъвахІв-чІвахІв – стропила.

³²⁰ ЧІасан – зджъара йацІадрысуа щъа (подпорка).

³²¹ Псауатла – акІадыгв йтшкІарагылу бора, бакъ агъиква.

³²² Хырца – треугольник.

³²³ Пщырца – четырехугольник.

³²⁴ ЙамлысхтІ – йамцІыцІхтІ.

«УамбасызтІ, уара Къвартпа хІуыщымцакІва – уызтарымщІуш аквпІи тштаумырчІвын!» – хІва райхІвитІ.

Къвартпа дзачвазымщакваз рквпІиква рыма ахІвара йакІвшитІ. Къвартпи йтагвжви тхаджбитІ. Утхаджьюашызтын – угІайгва!

*Абаза турыкква.
Йалазџаз: Тобыль Т.З.
– Ставрополь, 1947. – 138 – 143 ан.*

ДАДЫРИ АУНАГІВА ШВКІИ РТУРЫХ

I

Ауахъ, абжымгІвакІ џалыщІуа,
Ауахъ, абыжьпычІвкІ џалалуа,
ПахъчІви³²⁶ гІвнажвкІ гылапІ.
Апслыкв³²⁷ аквтабырг йылагылапІ.
Ари агІвнажв зтшын йдыргылыз
ЙгІашІарышвта уахъчІва йџагІадзас
Тажв-уасаражв хырмыджкІ³²⁸ дыгІвнабзаситІ.
СквшкъвыркІ йылхъазыта дбзаситІ.
Ари атажв-уасаражв мгІвайсчвата
ЛыгІвнажв апны йагІвысадзысуа
ЙщардадзапІ рпхъадзара узымхІвушта.
ЦІгІара йлызгІайитІ амгІвайсчва,
ЙдлырбитІ, йралхІвитІ ауат амгІвакв.
Жвыхв-жвиц сквша дыртата,
ЙгІвыжвгІвымсакъџакІ тыбгІадзата,
ДышІгъвычвта, мшвыта далачпата
ЧкІвынкІ мшкІы длызгІайын –
«Йсырба аташварта ахъкІџала
Йцауа амгІва райша, ауи шаџу
ГІасахІв», – йхІван, ауи дгІалыхІватІ.
ДгІахътІ ауи луарба пынцІа хъвахъва,
ЛпынцІа хъвахъва дута йылрыхІвачван, –
«Абари акІвпІ, ари райшадзата амара
џаташвауа ашІыпІабырг уазнарцуштІ!

³²⁶ ПахъчІви – апхъала заман.

³²⁷ Пслыкв – пслымдз (болото).

³²⁸ Хырмыдж – дџыгыта, дгІвата.

Ауи амГІва аьаща абари акІвпІ:
 УнаджвыквылпІ уара араьа,
 Уцумца бжъахъа-бжъымш анамудара
 УанйапІ ала гІатыщІуа дзыгІв дудздзакІ.
 Утал гъауашым адзыгІв йахъакІвызлакІгъи.
 ЙамапІ ауи арырта, арырта
 Уаквымшварквын угъзыруашым.
 Ауи арырта шГІауауаш абари акІвпІ:
 МшигІадза амара къврагъкІ аьара
 ЙанГІахъалра йырлитІ адзы тІкъвакІ.
 Абари зларуа бзита йырхъвыхта
 Уырырквын – уыртІ ауи арыртала.
 УыдззахъатІ ари арырта уаквымшварквын.
 ЙуасхІвитІ, уара тшаумырбан атІкъва,
 Ауи уабазтын угІацхата хъвшвы гъаьам.
 АдзыгІв уанырра мызкІы уымГІвайсырквын
 УанйапІ кыт дудздзакІ, сычкІвын.
 Ауаьа уазцІГІарыквын йГІауархІвпІ
 Уапхъала уызлацуш амГІва шаьу.
 Ауаса усыздзыргІвуазтын – уакъвыцІ,
 УчкІвыныркІвапІ уара, гІапсарата,
 ШварагІварата йубахъу гъаьам.
 Ари амГІва мГІвахъарапІ йыгъмчыпІ.
 АшварагІвара дуква ауи йапщылапІ.
 УгърайГІайрым, сычкІвын, ауат уара,
 УакъвыцІ, йныжь!» – хІва гІайалхІвтІ.
 Ауаса ачкІвын закІгъи гънаймахвтІ
 Атажв йГІайалхІвыз лбжъагажваква.
 «Сара сыдз-сГІанхузтынгъи бара
 Йыгъбуысым, сан», – йхІван дджвыквылтІ,
 Атажв-уасаражв ауи ачкІвын йГІайлырбаз
 АмГІва найахвын хІайт – хІва дымГІвайситІ.

II

Ари атажв-уасаражв цІГІара йлызГІайыз
 Ари ачкІвын ймагІныйа, дабагІатыцІ,
 Йзитахъызыа ауи аташварта дцарныс?
 ХІара йГІахІхІвапІ абарат рджъауапква
 ЦІахъыла йГІайуаш арат ажваквала:

Зтурых хІалу ачкІвын йыхъыз ДадырапІ.
 Ауи ахІ йпны йпщІу гІвнакъвыткІ
 ДылпазаджвыкІпІ, дылпакІъасапІ.
 Ауи йаба агІвнагІвы йара ачкІвын
 Дхвыцта агара дшыларкІваз дпсытІ;
 ЦхърагІагІвдаъа йан лхъазыкІта дгІанхан
 Лысабии лари адгылырта рмауа,
 АхІ ймахъарыхъвара мчдза йацІата
 ЙбзатІ ауат ахІ йпны жвасквша.
 Ауи ачкІвын жвизсквша даннадза,
 АгІвыджъгъи алагатІ апщІа йпщІыцІхра,
 Ауаса, ахІ ймахъарыхъвара мчдза
 Арат арбцІуата йъаныз йгІалцІла,
 Ауат амальчпартакІ йа къвълейыртакІ
 Йаквымшвауа йпщІан, йыртахъымкІва...
 Абар, мшкІы Дадыра йжвахсквшата
 АхІ йпа – «Стшы акІвдыр аквцІа!» – гІайайхІвтІ.
 Дадыра акІвдыр аквицІан ахІ йпа
 Дйызпшуа агъвра йыма дышгылаз
 АхІ йпа йыла хъващдза дгІайыдгылтІ.
 «Атшы цкъата йгъуымрыцкъатІ», – йхІван
 Ауи Дадыра швабыжта йаквирыдзцауа
 Къамчыла дгІайысуа далагатІ.
 ЙгъизымчхІатІ ауи аудын Дадыра.
 ЙгІанаршытІ ауи йща швабыждзата,
 ДымцІасын йкъамчы гІайнапІыцІижватІ,
 Акъамчыла ахІ йпа дйысуамца дагІвйырццытІ,
 Ащакъвада гІабжъыхъуа ауи йчваква.
 Араъа ахІ йпа йакъама гІатихын
 ДгІайцрастІ Дадыра, ауаса ауи зараркІгъи
 Йызнамхауа йапссатІ йармала йымгвачва.
 Дадыра датапщІасхын ахІ йпа
 Йакъама гІайнапІыцІижватІ, дицрасын
 Йымгва гІатирышвтІ, йаргъи ауаъа
 АхІ йпагъи дчвылтІ – йпсы цатІ.
 Ари топта йхыстІ, ахІ йыпщІа
 ЙпщІаз зымгІва хІалъабальыкъхатІ.
 АхІ дгъахъым, дджвыквпІ, йгІайззаз
 Йырчпуш гъырдырам, йалагІваласуа йалапІ.

Абари йшалаз Дадыра йан дгІайахвын
АхІ йыпщІа ласдза йгІапщІыцІтІ.
Дадыри йани тшабадыркІын абна йылалтІ.
Ауат ауаѳа хахѳа-хымш йылан,
УадыргІвана ащѳа ащапІбырг апны
ЙыцІачІваз кытчкІвынкІ йазцатІ.

III

АхІ дгІадгылхтІ, йпагѳи дыцІарцІатІ.
Ари амщтахѳ ахІ – «Дадыра, йа йан,
Йа агІвыджѳгѳи бзата йсызгІаздуа
ЙыстпІ сымлыкв аѳарагІвшара», – йхІватІ.
Акытква уагІа щардагІв рылайжѳтІ.
Ари йацгІайуата акыт ахІквагѳи
КІыкІва³²⁹ рзицтитІ ари йгІаншаз ауысла
Швабыжта дрыхІвауа йгІайцхѳрагІарнысла.
Дадыри йани ѳатабзазауа акытчкІвын
Апынгѳи йнадзатІ ари ахабар аунашва,
Ауаса ари акытчкІвын йтачІву ауагІа зымгІва
ЗахІчваква йгІарнапІыцІыцІыз, зчІвы закІыта,
Заджвы йыхѳазла зымгІвадзугѳи тшузырщуашыз
УагІата йалачІван, йара акытгѳи ахІчва
«Кѳвыл кѳачгІан», «баранта³³⁰» кыт – хІва йрыпхѳун.
Арат Дадыри ауи йани таманам
ЙгІаркІыта йгІазнапІыцІыцІыз ахІ йыртхуазма!
ЙыгѳыырымтІ, йтабзазитІ тынчдзата ауаѳа.
Амш цатІ, ацІх цатІ, сквшыкІ ахѳыцІтІ,
Дадыра йан ладжѳаль гІадзан дпсытІ.
Дадыра ѳахІыльчвадѳа йхѳазыкІ дгІанхатІ.
Ауи дызлу ауагІа бзита дрынгІалуа,
Ауи йнысла ауат адзы йахвауа,
ГІвба зму азакІы гІайыквихуа,
ХѳацІара дугѳи гвыбзыгѳарагѳи йымата,
ДчкІвын цІабырг гІальаматхатІ.
Дадыра дызлу ауагІа гІазнапІыцІыцІыз
РахІчваква йышрызщыгІвалуа³³¹ апшта ауи
ДгІазнапІыцІыцІыз ахІ гвып адикІылын

³²⁹ КІыкІва – айчважвара акІвзыршауа.

³³⁰ Баранта – йымцхІву, пхащара змам.

³³¹ РызщыгІвалра – зарар рзыхара, рычвгѳа нкѳвцара.

ДйызшыгІвалуа мчыта йджвыквицІатІ.
 Ауи ахІ йщамакъы, йщасса, йтшан
 ХакІвапІчІва-хакІвапІчІва йгІапщІицумца,
 АхІ йымлыкв хпачІвыта азакІы ахІа
 ЙызгІаныймыжьуата йчвифтІ – йчвирыдзтІ,
 АхІгъи абараъа дщахъчІвалтІ.
 «Зуарад зымамачІыз йхыхъвшв алайцІатІ» –
 ЗзырхІвауа апшта, йпа йгвахъахъгъи
 Йымлыквгъи алайцІан йгвы йту дащуа,
 Дамырпсуа, дамрыдзуа дгІанхатІ...
 Дадыра йахІ алыгчва, ачрынчва, агІвнагІвы,
 АгІвнакъвытква рпны йакІвйыршаз азальмагІараква
 Йырджъауап ща хараквата³³² ахІ йзихакваз –
 Арат ауысква йымамачІта ужвыгъи рыцІагъи
 Йгвы швабыжта дайырщырныс йгвалапІ.
 Ари апш мурад йымата йгвыпи
 Йари шымгІвайсуаз уатаркІ йыквнагатІ.
 Ауаъа лыгажв наскІъахъакІ ауат йрайгватІ,
 ЙырчатІ-йрыжвын ари ахабаргъи гІарайхІвтІ:
 «Амара ташвартабырг апны паштахІ
 ДудздзакІ дбзазитІ, ауи айха гІвзыта,
 ЙхІагІата быжькъалакІла дгІакІвыршапІ;
 Йыкъала ауацІа йтдзы тагылахпІ;
 Ауи ашу йалачпата хыквтІутаракІ
 АмапІ; ахыквтІу ансимшгІадза
 ГІвквтІагъькІ гІанацІитІ; аквтІагъьква
 Ахъаз йыгъквтІагъьым – налькъвытнальмаспІ;
 Ауат рыуа гІвквтІагъькІ йызгІазгуа
 Лыгта унагІвашкІ ййтырныс ащхъа
 УхъыцІта ахІ байадзакІ унашвата йчпатІ.
 Ари ахабар ахакква йдыргарныс
 Кытипхъадза тшыгІв гІаджвыквицІатІ,
 Ауи йкІъыкІваква хІкыт апынгъи йгІадзатІ.
 Аналькъвытнальмас ахІ йпхІа
 КІъыдарата йлитырныс ахъазла йтахъын».

Алыгажв йгІарайхІвыз ахабар джьащахъва
 АчкІвын Дадыра швабыжта даквдзыргІвтІ.
 «АмальчпартакІ аъадзахызтын, сщапІы ауаъа

³³² Ща хараквата – ща хахрата.

ЙнадзапI, аквIагъкъвагъи гIаснапIыщIасыршвапI,
 Алыгъва йпщIу аунагIвашкIгъи гIасырхвитхпIта
 Азатта йсчпапI» – хIва йгвы йгIанагI.
 Дадыра ауи алыгажв дицIгIатI: «Саба,
 Ауи амгIва шпаъу, йшпагIауауаш?» – хIва.
 «Ари амгIви ауи шаъуи здыруаш
 Адуней дгъыквым тажв-уасаражвкI лахIа.
 Атажв-уасаражв абжъымгIвакI ъалыщIуа,
 АбыжъпычIвкI ъалалуабырг апны
 Йгылу агIвнажвчIвын дыгIвнабзаситI», –
 ХIва алыгажв Дадыра джъауапта йгIайыйтI.
 Ари алыгажв йгIайхIваз ажвакв
 Дадыра швабыжта йгвникIылтI.
 Дадыри йгвыпи ауатар йгIаквцIхын
 Ауат ззгIаджвыквлыз йахI йгвыквстI.
 АхI йунагIва йыгIвназ йхъапщ, йрызна,
 Датша хвы змата йауыз йхIапчыпква
 ЙычвгIаргын ауат ркыт йгIайхтI.
 Абари амщтахъ, хIаракIыла йшгIахIырбаз
 Апшта, Дадыра швабыжта йгвникIылыз
 Йырхъйарныс ймурадта атажв-уасаражв
 Длызцарныс мгIва дыквылтI.

IV

ХIаракIыла йшгIахIырбаз апшта,
 Атажв-уасаражв йгIайлырбаз
 АмгIва найахвын дджвыквылтI.
 Дцауа-дцауа-дцумца бжъахъа-бжъымш
 ДымгIвайсын адзыгIв ду днанйатI.
 АдзыгIв атшпква рпны аныла-арыла
 ЙналсгIалсуа атIкъва йылнакъаз
 АмгIващква, амгIва дуква амаквапI.
 Дадыра атIкъва тшаймырбара йгвалата
 Йылаквагъи йлымхIаквагъи цIарадзата
 ДнапшыгIапшитI, днадзыргIвыгIадзыргIвитI.
 Дадыра абари дшалаз атIкъва зынла
 Зджъарала йгIалгIвзын адзыгIв ду йтапатI:
 Ахъа ахIа гIампшуа адзы йырзцитI.
 Дадыра ауи аниба – абар сызщту – йхIван,

ДымнакІгІакІуа ауи днауахІвтагылтІ.
 Ауи дщардзца-напІырдыцумцара
 ГІван-хын гІалашварагы
 ЙщапІква ачІвыла – йщапІы ацІгІва –
 Йнадзумца майрадзата дырдзцатІ.
 ЙчгІвычаква цІйыргІвауа дшгылаз
 Йагъма хъатала ауи йгІайагІаз
 АбыжъчІвыхъ зынла дацанарпштІ.
 Ауи збыжъчІвыхъу атІкъва акІвпІ,
 Райшадзата Дадыра йызгІайитІ.
 ЗшІа ахърыхІата йышвшвуа йгІайуа
 АтІкъва дайхсырныс ймурадта
 Йшвокъ аквирыстІ, аквирыстІ,
 Ауаса йшвокъ атшпыхъвшви³³³
 Ащаци³³⁴ бгІадзахан – йгъабамгатІ.
 Арыла атІкъва чвгъа гІаргвандзахатІ.
 Араъа хІ-Дадыра йгвы йымрыдзуа
 Йшвокъ апынцІа йкІын ащхъвала
 АтІкъва ахъадзлымхІарта дастІ.
 АтІкъва ашІа ахърыхІа гІайзамылуа,
 Ахъа дугъи рыцІа йщтІакІдза,
 Арма хъатала мчыта йпщцІастІ.
 Ашвокъ ащхъвала йаквирыдзцауа
 Ахъа дасуа-дасуамца ачІвыла
 ЙазгІадымххуа ахъа йыдйырпІапІалтІ.
 Ахъа аназыгІащтІнамхх ацІыхъвала
 ЙгІакшан чІвырхъа гІважвала
 Дадыра зынла дхънарцІыжвтІ.
 Ахвырчв – хІва хІ-Дадыра тшгІайгайхын
 Йшвокъ асампали³³⁵ ащщхыни³³⁶ йрыцкъатІ.
 Атшпыхъвшв бахгъи аквипсахын
 АтІкъва агвбырг йазалуа дайхстІ.
 Йащтацауата хын-пщын ауи дайхстІ,
 АтІкъвагы абараъа йпсхыхуа йалагатІ,
 Ахырхырбыжъта ауи йгІахъыцІуа
 АлымхІа йазамчІауата йчІвыхъдзапІ.

³³³ Тшпыхъвшв – запал.

³³⁴ Щациа – кремень.

³³⁵ Сампал – шомпол.

³³⁶ Щащхын – ашвокъ ахы ахъатыцІуа акІынхІара.

Щата ауи йгІацІчІвауа дзыщтра чкІвынта
АшыпІа зымгІва нанауахвын йнагІвгІагІвитІ.
АтІкъва абараѣа йпсахмахуа апсы цатІ.
Дадыра дангІахъынхІвыхра адзырырта
Йчвымдзырныс ахъазла хІахъв син дукІ
АквицІан йаргъи абараѣа дджвыквылхІ.

V

Дадыра ащца – хІва дымгІвайситІ.
МачІра дцама, щардара дцама –
АмгІвайсра атурыххІвара апны
Айшыста йырхІвазтІхІва ахахра
Апны йгъайшысым, швабыжта йауыпІ.
Мыз абгакІ дымгІвайстІ Дадыра.
ДымгІвайситІ Дадыра, йцІыхъвахуз апны
Ауи кыт дукІ йпахъла йгІащтІалитІ.
Акыт апцІырххва адзыгІвчкІвын
Аурала йыквпсата йатшпынчІвалапІ.
Адзы ауыла рахвхІвыртапІ, чвахыртапІ;
ЙхІвуа арахква унарыквпшитІ, хІврапщдза
КъагІара шыц гърачІыгъразшва; ари
Акыт аквтабырг йазалуа йхъыпІ
Бацкъа цхІа тыбгІа багъакІ, ауи
Уаныквсра ахІвырта-чвахыртаква
АгІвнакъуа йщтІапІ ауандыр мгІва;
Акыт мдзакІ³³⁷ агъвгъварта щацарта апны
КІардала³³⁸ мышІ кІампІыл йасуа гвыпкІ
ДнарыдгылтІ: «Ари акыт йамагІныйа,
Амараташварта ахъкІъала йцауа
АмгІва запшыа?» – хІва ауат дырцІгІатІ.
«ГІвымата ари акыт йтабззарныс йгІаталуа
Йуымдырхуата швабыжта йтабагІвитІ;
Ауаса сасыта йгІаталта йтыцІхуа
АмгІвайсра апны гІапсара ду дашІашвитІ;
Ауи амгІвайсра мыч йгІацхауа мачІдзапІ –
Амараташварта амгІвагъи абани
Йнаубауа акІвпІ», – рхІван йгІайдырбатІ.

³³⁷ МдзакІ – ацІыхъва, агІвына.

³³⁸ КІардала – апхъазаман йаѣаз саби хъвмарща.

Дадыра арат акІампІыласчва дрыгІвсын
 Акыт ду аурам квта днаквылтІ.
 Ари аурам йыквчІву ауагІа ауи
 ЙфгІвы рыхІазшва, – «УгІалатІ, угІалатІ!» – хІва
 ЙгІайпыраххтІ; заджвгъи мгьал,
 Заджвгъи ашвы, йхыгІвхузгъи хІампІал,
 ЙпщыгІвхузгъи жбыжвхъа, жьрыдз
 Агъиква гІайыртуамца быгІвнифа бахла
 Дыржвагван, йаргъи акыт днарылстІ.
 АкІампІыласчва йгІайдырбаз амгІва
 Дыквлын ащца – хІва дымгІвайситІ.
 Ахъара зраргвануа, аргван зрыхъарауа
 АмгІвайсра Дадыра йгъгІайырльальум,
 Уахъгъи тшынгъи хІайт – хІва дацІарпхха
 ДымгІвайситІ, дымгІвайспхъадзагъи ауи
 Дыззцауа ахъара гІаргванхитІ,
 Йаргваныта йаъаз ашыпІаква йчвыхъарахитІ.
 Дадыра йымгІвайсра апны амгІва
 Ауи джъабагІа дута йбакваз,
 ШварагІварата дызшыщІквас, дзыгІвсквас
 ЗакІы-закІымца йгІахІпхъадзарныс
 ХІалагарквын квтІу щахІата хІащахІапІ.
 Ауаса шварагІварата гІапсара дугъи
 Алата ауи дызшІашваквас рыуа зджъакІы –
 РыщІа йхъадакву закІы-гІвба – гІахІырбапІ.

VI

Дадыра дыззцуз ашыпІа днадзарныс
 ХмызкІы мгІва ахІа йымахымкІва,
 Ауи быхъвчІвыща бжъара тыбгІа
 ДукІ ауи дызквыз амгІва дбжъанагатІ.
 Ауи амгІва днаскІапхъадза рыщІа-рыщІа
 Йтшвахауа, рыщІа-рыщІа амгІвайсра
 Дадыра йчвыбаргвхауамцара йцитІ.
 АхІахъв сса цІара жвгъьырква, ачвхычІвква³³⁹
 Йрапшта, щапІыргылырта умауа,
 ЦІара-цІараквадза йалагылапІ;
 УщапІква ъарзынадзаз майысашхІвата

³³⁹ ЧвхычІв – ачва йа агвадз анырхра йгІанхауа (стерня).

ЙГархвитІ; Дадыра йыГІвщапІыкІ
 АхІваспа цІарала йаГІвдырссазшва
 Ащакъвада гІарбжъыхъуа йаГІвдырссатІ;
 АтІкъва, атІГІва, ащтанчІв, арцыш
 Агъиквата ахІапшхвыпш чвгъамычвгъаква
 АхвымбырцІакІвакварапшта аныла-арыла
 ЙалалГІвзылГІитІ; ауат Дадыра йзыГІатрысуа,
 Йгвабанакъ, йщапІы, йщахва, йнапІы
 Агъиква йГІарымцІасуа, йГІарыцхІауа,
 Йара Дадырагъи дымбалъарыгъуа, ауат
 Драйсуа, драбакІуа дымГІвайситІ;
 Ауи ауаъа щата йрычІваз, хыхъвшвта
 Ауи йблыз ауасахІвагъи уазымцІГІан!
 Абари апшта шуаГІала дцумца-дцумца
 Йапхъала царта йымахымкІва ауи
 ЙымГІва быхъвчІвыцала йхъвкІылахатІ.
 Абараъа Дадыра дшГІващаз йдыртІ.
 Царта анимаух дГІахъынхІвыхтІ.
 Данцуз шуаГІа йыквта дшцаз апшта,
 ДжъабагІа дуи ашварагІвара
 Мчи драбакІуа дГІахъынхІвыхтІ.
 ЙымГІва аъараГІвшара анамида
 Йалабыджуа йалагатІ, абари
 ЙацГІайуата Дадыра йымГІва апны
 Йалагылата ауи ащапІква зхвуаз
 АхІахъв жвгъыркварапшым анур
 ЗигІвакварапхъыцІуа йалагатІ.
 Йлащцарахапхъадза анур зигІваквара
 РыцІа-рыцІа йкІкІара швабыжхауа,
 ПстхІва анхъым уахъ цкъакІ апны
 АйачІвакварапшрылапшуа апшта
 Урылапшуа йчвыркъаачврысуа йцатІ.
 АхІапшхвыпшкварапхъи рныкъвари
 Рабафри рыцІа-рыцІа ймачІхатІ.

VII

Дадыра шІала йузымхІвуш ари
 Аджъащакъва аниба агІан
 ДнапшыГІапшуа дгыланхадза дцатІ.

Швабыжта йджъайшитІ, йамагІну гьидырам –
 Ари апшта къомрадзакІ дангыл
 Ачва йгІалкъъаз заджвы йапшта
 Йгыланхара дгІалкъъатІ, дгІаджвыквылхын
 Йара ауи абыхъвчІвыца дбжъагыла
 ДшгІамгІвайсхуаз абыхъвчІвыца
 Ахъахыла тшпсыкІ гІабгъашватІ.
 «Ари зачІвджъащахъвайа сара араъа
 СызшІашваз?» – йхІван датагІашІасхтІ.
 Атшпсы афгІвы йгІанадыз ахІапшхвыпшква
 Ауи амаркІуа дара-дара абачвыхитІ,
 Атшпсы ачва гъахъахым, ауацІагъи
 МцырапІ, мгва агъи – хІва закІгъи
 Гътахым, йаргъи къапщдза анур
 ЗигІаква йгІадыркІклауа йщтІапІ.
 ДукІ ахъымцІуа уарбажв дудздзакІ
 ГІалбыгІпсегІан атшпсы йгІаквчІватІ,
 Ащамх цІара дуквагъи аланарпатІ,
 Ауи щтІнахын йхъанагылхтІ.
 Ауарбажв йхъанагылхуаз атшпсы
 Азыкв, агъаба агъиква анур зигІаква
 Рылачпазшва йкІазкІазуа Дадыра
 ДнарыцІапштІ, уадыргІвана йгъйымбахтІ.
 Ауыгъи антахъгъыт аджъащахъва йгІарылалхтІ.
 Арат йбакваз зымгІва джъайщауа,
 Ауат дрызхъвыцуа дышгылаз
 Атшпсы йатаркІвах йгІабгъашвахтІ,
 Ауарбажвгъи гІадзан йатахъанагылхтІ.
 «Ари абыхъвчІвыца ахъахъ – акв уагІа
 Апамата гІацІцуаштІ, атшпсы
 ГІабгъазрышвуа, ауарбажвгъи зчІву
 Ауат ракІвхуштІ. Ауат збанда,
 Срынйанда! АмгІва гІасдырбарын,
 СгІващатІ, атшпсы ауацІа сталырквыныз,
 Ауахъ – акв гІальаматта схъанагылуашын.
 Ужвы зны йгІабгъашвузтын, ауи
 Сара тшацрасхІвапІ йа ауацІа
 СтачІвапІта тшхъанасыргылпІ», –
 ХІва йгвы йгІайнахІвуа дшгылаз,

Йхынхауата атшпсы гІабгъашватІ.
 Араъа Дадыра дымнакІгІакІуа
 Атшпсы амгва ласыта дтачІватІ.
 Ауарбажвгъи йхынхауата йгІадзан
 Атшпсы йатаркІвах йхъанагылхтІ.
 АбыхъвчІвыща ахъахъ апны
 Ауарбажв атшпсы щтІанацІатІ
 АкІвын хвыгІвхъачва гІадзан
 Атшпсы йалачІваз, йалащщыз
 АхІахъв сса жвгъьыр пщдзаква
 Ласылас йгІалырхъвшвауа йалагатІ,
 Дадырагъи абараъа дгІарбатІ.
 Арат ауи йгІайцІгІауа йалагатІ:
 «ЙумагІныйа, уабагІатыцІ, уызщтайа,
 ГІвычвІвгІвыс щапІ ъанамдзауа абыхъвчІвыща
 Абжъара ушпабжъанага,
 Араъа ушпагІахъал?» – хІва даларкІытІ.
 Дадыра йуысква шгІакІвшаз райхІвтІ, –
 Амараташварта амгІвагъи сшвырба! –
 ХІва ауат ахвыгІвхъачва дрыхІватІ.
 «Амараташварта амгІва абани акІвпІ!
 Абараъа утыцІта мызкІы уанымгІвайсра
 Пхатшахъва адгъылкІ уапшІашвуштІ;
 Ауи апхатшахъва адгъылта йгІацІанакІуа
 Шала йузымхІвушта щардачва надзитІ;
 Ауи апны мгІвагъи мгІващгъи гъаъам;
 МшкІы ауацІа ауи жваны тшапсахитІ;
 Апша чвгъа дудздза гІасуа йалагитІта
 Апхатшахъваква аквтІухъв апшта
 Аныла-арыла йынкъвнагитІ, тоба
 ХІагІа дута йаквнапситІ, ауи
 ЙатаркІвах йатахънапсахитІ;
 Ауаъа мгІвайсчвата йныкъвауа мачІдзапІ;
 Йыламдзуата йгІалцІхуагъи мачІдзапІ;
 Ауаса йанаъазара, ауи уакъвыщІта
 Абараъа хІара хІпны ухІыщынха.
 Уызщту млыквызтын араъа апш
 МлыкврхІарта зджъарагъи угъанйарым,
 Абар, хІара, абари йшубауа апшта,

Атшпсы ура уахъагІахъанагылыз
 АбыхъвчІвыца апны йбгъахІцІитІ.
 Ауи абыхъвчІвыца атлагв зымгІва
 Анур зигІваква гІазхъыцІуа запш
 Аъахым ахІахъв тлапІаквала йырчвыпІ.
 Ауат ахІахъв зигІва тлапІаква ажъ
 ТпатІа хІатла анрыквхІара ауат
 Аджвы йгІалайырчІвазшва йгІалачІвитІ.
 Абари йубауа хІуарбажвгъи ауаъа
 ЙаухІщитІта атшпсы, абари ура
 Йшубаз апшта, йхІызгІахъанагылхитІ.
 Атшпсы йалачІваз, йалашщыз ахІахъв
 ТшаквхІпситІта йалхІххитІ.
 ХІартмакъква анхІырчвра хІхакв
 ЙыгІгитІта швабыжта хвдула йхІтйитІ.
 Абари апшымца хІара млыкв
 Дугъи хІырхІитІ», – хІва гІайархІвтІ.
 – Сара сызщту гъымлыквым – датшапІ.
 Амараташварта снамдзакІва гъауашым.
 Швара швылаква щарда рыщІсхъатІ,
 СшвыхІвитІ швара ари апхатшахъва
 Сшылсуаш агІамаль гІасашвхІвырныс!
 – Ауи алсцата гІвгІамалькІ амапІ:
 Апхатшахъви ауи апши зчхІауа
 Махтши гІваза³⁴⁰ бзии гІауаура – закІы,
 ЙгІвбахауата, апхатшахъва йахъыпсгІуш
 ПсауышвхІа гІауаута уахъыпсгІара.
 Арат агІвба ракІвымкІва датша
 ГІамалькІгъи гъаъам, – хІва гІайархІвтІ.
 – Махтшагъи гІваза бзигъи сара араъа
 Йгъсаурым, ауаса швуарбажв
 Ауашызтын закІыла хІаншвыргІал, –
 ХІва дрыхІватІ ауат Дадыра.
 Араъа ахвыгІвхъачвагъи айкъангъашын:
 – ЙауыпІ, хІуарбажв уыхІтпІ йгъи
 УахънагапІ, уъацушгъи уагапІ йгъи
 УгІанагхпІ, хІыуа заджвгъи уарба
 НкъвцагІвыта дуыцІцІапІ, хІыхвыгІв

³⁴⁰ ГІваза – апхъагылагІв, мгІва гІаузырбауа.

ЗакІы-закІ квтІагъь налькъвытнальмас
ХІутырквын, – хІва йгІайарХІвтІ ахъачваква.
Дадыра ари йгІайарХІвыз дадгылтІ.
Арыла йангІалын анкъвцагІвгъи Дадырагъи
Ауарбажв йаквчІван йджвыквылтІ.

VIII

Дадыра щъагІвта мызкІы йамидушыз
АгІвагвана гІвымшкІла йамырдан
Апхатшахъва йнахъыпсгІатІ.
Ауат псгІумца апхатшахъва
АъарагІвшара анамырда адуней
Араъа йгІалапІатІауа йалагатІ.
ЙгІакІачІчІуз амара къапщчвададза
ЙгІалпшгІвацауа, ажвгІванд гІвабджъа-
Чвапщдза пстхІвашва, уатыкв дугъи
ГІацІанакІуа закІы гІахъылтІ. Ауи
Апша йгІащтІнахыз пхатшахъвапІ;
ТдзыкІ аъара йнадзауата апхатшахъва
ГІащтІнахитІта йатахъылананпсахитІ;
Тоба хІагІа дута йаквнапситІ, ауи
АтахъылананпсахитІта пхатшахъва
ЛгІва квайчІва жвпІата аныла-арыла
ЙынкъвнагитІ; апхатшахъва саба
УшІа, улымхІаква, упынцІа ажвагвауа
ЙгІартананпситІ; уыла чыбджъи шыла
ГІацІарпсазшва уыла абылуа, аладз
ГІацІацауа йузымчІушта йгІацІапІлитІ.
Абарат йгІарылцІла, апсып гІауыманакІуа
Уылаквагъи закІгъи рымбахуа йцитІ,
УлымхІаква – закІгъи рмагІахуа.
Ари йыла ауарбатшыгІвква талайракІ³⁴¹
ЙанымгІвайс йырзымчІауа йалагатІ,
Йара ауарбагъи швабыжта йкІвадахатІ.
Ауи йахъысырквын йзымпсгІадзахуа
ЙгІабгъашвара апны апсы надзатІ.
Араъа ауарбажв апхъала йымпсгІахуа
ТшгІацанарпан, йаздзахІвадза ахъахъыла

³⁴¹ ТалайракІ – заман бзидздза.

Йархауын йхъапсегІалуа йалагатІ.
 Ауи хъапсегІалуамца хІаракІыта йхъалтІ.
 Ауи ьахъапсегІалыз пша гъаьам, ауаса
 Амара угІанасачІуа йшуарачвгъапІ.
 Ари ашуара чвгъа йала тшгІацанарпахын,
 Йъацуз амараташварта ахькІьала йархаутІ.
 Амара йасачІуа, ауаса пшагъи, пхатшахъва
 Сабагъи, лгІвагъи рымбахуа рыцІахъла
 ЙгІаныржъын йнапсегІумца апхатшахъва
 Ауыла амдзакІ апны йнадзатІ, даргъи
 Абауаьа агІыла-псылакІ – хІва йначІвалтІ.
 Ауат ьачІваз ашыпІа шыпІапшдзапІ;
 Адзтагыла дуква йцІырчІыхвгІа
 Аныла-арыла йамапІ; ауат рпны
 Абна бабыщква, абна къаз дуква
 ЙгвцІышдза, рпыквква, рщапІква
 ГІважъ тІкьытІкьдза аныла-арыла
 ЙнадзцагІадзцауа йхъыпІ; йаргъи
 УызгІвымсхуата мгІвайсыгІв тшпсцартапІ.
 ХІымгІвайсчва – ДадыраргІа – абараьа
 ТшпсырщатІ, абна къаз дуква рыуа
 ГІвба-хпагъи гІарщытІ, ауат рчваква
 Ауаса ачва шахъырхуа апшбыргдзакІта
 Йахъырхын даргъи йырфатІ ауарбагъи йарттІ.
 ДадыраргІа тшпсырщауа абауаьа
 ЙшчІваз датша мгІвайсчваквкІ
 ГІарыдгылын йара ауаьа йгІашІастІ.
 АмгІвайсчваквата ДадыраргІа
 ЙгІарыдгылыз жвахыгІв йнадзитІ:
 АхвыгІв рабджьарквгагъи даргъи ахъахацІах
 ЙтшыгІвчвапІ, антахъгъыт агІыгІв
 ЩъагІвквапІ; ащъагІвква рнапІква
 Рыщтахъла йгата йшІахІвакввапІ,
 Даргъи пщгІвы-пщыгІвта йадхІвалапІ;
 Апхъа йгылу апщыгІв ацІыхъва йтагылу
 АпщыгІв йрыдхІвалахпІ; даргъи йхІвайдадзакввапІ³⁴²,
 Йшымлащиуагъи рлактаква йгІархІвитІ.
 Арат гъарта йгІаркІын ахвыгІвтшыгІвчва

³⁴² ХІвайда – йзгІвадам, ачымазагІвра гІаздыслыз.

ЙГарцуа уаГІапІ, йдырлыгырныс ахъазла
 Ауат атшыГІвква рпны йдырцитІ.
 АхвыГІвтшыГІвчва чвгъахаГІвквапІ, гъычри
 ХІвынчІари ахІа датша ъачІвагІа гърымам.
 Ауат ахвыГІвхІвынчІаГІвчва зджъара
 ЛамбартакІ апны йбзазауа кытчкІвынкІ
 Йыргвыквсын йырщыз – рщытІ,
 Йырчвджвыквлыз – дырчвджвыквлытІ.
 Арат агІыГІвгъи ауи акыт йауапІ,
 Ауат гІаркІын, йшГІахІхІваз апшта,
 ЙадхІвала агІыГІвгъи гІарцитІ.
 АтшыГІвчваква гІатшыжвцІтІ, ртшквагъи
 РщахІан, йауырщтІ, быГІвнифа бах
 ГІарахвын йырфитІ, йадхІвалу агъарчвагъи
 Унашва рзырчпан ауаѡа йаладырчІватІ.
 Дадыра арат агвып данрылапш
 Атшчвакввагъи ащѡаГІвквагъи зачІвкваз
 Араѡа тамамта йГІайдыртІ.
 Дадыра йыГІвза – ауарбанкѡвцаГІв
 ТшГІайзынайырхан йГІайайхІвтІ:
 – Сайгва, арат зачІвкву удырума? – хІва.
 – Тамамта йгъсыздырам, ауаса
 АтшыГІвчваква хІвынчІаГІвта, ащѡаГІвква
 Гъарта ауат йГІаркІыта йдырцума – хІва
 Сгвы гІвитІ, – йхІватІ ауарбажвнкѡвцаГІв.
 – Тамамта йаквуыршватІ, угвы злаГІвауабырг
 ЙалаѡапІ. УГІай, суыхІвахитІ,
 ХІГІвыджъгъи хІалажъта арат ащѡаГІв
 Гъар рыцхІа хІвайдаква тшызрыбалахІуа
 Атшчва-хІвынчІаГІвчва йГІарыквхІырх!
 – Момо, ауыла сара угъсыргвыгъум,
 Сара ауат закІылагъи суыс гърылам.
 Атшчваква хвГІвы йнадзитІ, хІара
 ГІвыджъзаджвыкІ хІшпарайГІайуаш?
 УакъвыщІ, ауи уыста йгъауам.
 – Щта, ауи акІвызтын, ууарби уари
 ХъатакІла швахъыщІ, сара ауат
 Агъар рыцхІаква гІасмырхвиткІва
 Сгъзайтыпушым. Уара угІапшла!

Сыршума – уахъта ухъынхІвых.
 СгІащаквхума – араъа угІайхта
 ХІджвыквылхпІта хІуыс гІбапІ.
 Дадыра йыгІвза – ауарбанкъвцагІв
 Йуарбажв даквчІван, хІаракІыта
 ДхъапссгІалтІ, ауи ауаъа дхварззауа
 АцІахъылагъи дгІабгъапшуа дапамапІ.
 Дадыра йчауа йалачІваз ахвыгІв
 Хъачва-хІвынчІагІвчва днарыдгылын:
 – Арат йшІахІвата йгІашвцуа ауагІаква
 ЙырмагІныйа, йабашвырцауа? – хІва
 Йнайымгуа-йгІайымгуа дырцІгІатІ.
 – Ауат урайхІвапсузтын уаргъи
 Ыададжъта урыдхІхІвалпІ, – хІва гІайархІвтІ.
 – Арат хІальабальыкъ гІалшвымщтуа
 Йаушвщтх. Момызтын швари сари
 МгІва хІгъабалащтирым, йыгъшвзагъъхарым!
 – Мо, уара ауат урыдхІвалра бзи
 Йубауата гІацІцІуаштІ, – рхІван Дадыра
 ДыркІырныс ргвалата йгІащтІчІватІ,
 Дадыра дыркІырныс дгІадрыгъагъатІ.
 Абджъар анкъвыжъра йазыласта,
 Йазъазата йаъаз Дадыра йахІва
 ГІатичІвакъын рыцІа йгІайаргваныз
 Заджвы гвырчІвагата дишІастІ.
 ДызшІасыз – «АхІ!» – йхІван дкІачІвалтІ.
 Датша заджвгъи «жыкъ» – хІва
 Дицрасын йымгва гІатирышвтІ.
 Ауыгъи йымгва йыма дкІачІвалтІ.
 Антахъгъыт ахыгІв ари анырба
 Рхъа ахъанархазла йджвыквххтІ,
 Ауат рыуа ацІыхъва йгІатахаз
 Днайхъыдзан ауи йыжвгІвымсакъъа
 ЙнадицІатІ, ауыгъи йара ауаъа
 ГвыщІахъта квырысызшва дчвылтІ.
 Антахъгъыт агІвыджъ йчвцатІ.
 Абари йащтагІайуата Дадыра
 Далаган йадшІахІвалаквас
 АгІыгІвгъарчва рыцІаква гІайыртІлатІ,

Ауат хъахвитта йгІайчпатІ.
 Арат агъарква щамхъаша ду
 Йгыла Дадыра квырмыш йзырчпитІ,
 Ауат ауи йщапІква ба рархІвитІ;
 ТшгІайыкІвдыршитІ, агвыргъара
 Швабыжра йгІалцІла йчІвыуитІ.
 Абарараъа Дадыра далаган
 Йхвыта йщтІаз ахыгІв рчгІвычаква
 ГпаршвихтІ, рабджъарква гІазикІытІ,
 АхвтшыкІгъи гІайкІын, – «Ма, арат
 ЗымгІва швара йшвчІвыпІ, хІайда,
 Швпны швцах!» – йхІван йауищтхтІ.
 Йхварззауа ажвгІванд йылаз
 Дадыра йыгІвза ари апшта ауыс
 Шцаз аниба ауи дизыгІабгъапссгІахтІ.

IX

«КвапІ, сыпІ – йыздыруада, закІыла
 ЙхІыхъварныс ауыпІ», – рхІван, абна
 Къазчваква рыуа гІвба нарахвтІ, ауарбажв
 ЙаквчІван йъацуз ахкІъала йдырхаухтІ.
 Амш бзипІ, ацІхгъи бзидздзапІ.
 АуарбатшыгІвква апша хъагІа
 РыцІыршвшва, аххва – хІва йымгІвайситІ.
 ЗынгІалашварагъи адгъыл-пхатшахъва
 ГпаргвалашвахитІта йгІанарыкІъазызитІ.
 Ауат напссгІауа йнайуамца мчыбжъыкІ
 Анамырда акъала дуква йнарыквпштІ.
 Ауат апхъала руыс йанкъвгащахушызла
 Йайкъангъашырныс йгъи тшпсырщарныс
 Ахъазла ламбартакІ апны йначІвалтІ.
 Ауат тшпсырщауа, йайкъангъашуа
 ЙшчІваз ламцІуаркІ³⁴³ гІарыдххылын
 «Уакъ-уакъ» – хІва йгІарайшуа йалагатІ.
 Ауи йшалаз ашвокъгъи хІазырта йымата
 ХъацІа чвада чвагъра гІвакІ ауат
 Абараъа йла ацІыхъва дтагыла дгІарыдгылтІ.
 «Швабацауа, йшвмагІныйа, швызшту

³⁴³ ЛамцІуар – ашварацыгІвква йрыщныкъвауа ла (борзая).

АчІвыйа?» – хІва ауат дГарцІгІатІ.
 Ауи джѡауап йыртГІ, йаргыи йхІватІ
 Акъалаква шаѡу, ауат ушырхъысуаш.
 «Атдзы зтагылу акъала ауацІа шаѡу
 ГІахІахІв», – хІва араѡа ауи йыхІватІ.
 Ауатар апны алыгажв Дадыра
 Зхабар гІайайхІвыз акъалаква шаѡу
 Ари ашварацыгІв рыцІа йалыргата
 ЙГІарайхІвтІ: акъалаква хІагІарата
 Йрымакву, ауат ачІвыца апшта йГІвыздза
 Йшаѡу, акъалаква рбжъара мгІвата йбжъу,
 Ауат къарагІвыльта йрымакву
 Агъиква нахъата, йалыргата йГІарайхІвтІ.
 Йбыжьбахауата атдзы зтагылу акъала
 АуацІа къаз щарди, ла щарди, къарагІвыль
 Щарди штаз, ауат ачвынцІы
 ШдымрыпссГІауа, ахвымбырцІакІѡа
 Шынкъвырымжъуа, акъазкви алакви
 АкъарагІвылькви рыла уамбауата
 Ушызтамылуашызгыи гІарайхІвтІ.
 АшварацыгІвгыи дджвыквылхтІ.
 Дадыра рхІапчыпква йрылаз аркъан
 Ау ду ауарбажв ащапІыкІ багъѡата
 ЙадихІвалтІ, абна къазчвагыи
 ГІайхъайырпан: «Ужвы, саща, йхІчпуш
 Абари акІвпІ: ацкъалакІ хІырхъыснадзкІѡара
 Швабыжта йщтІыхта, йхІаракІыта унай.
 Атдзы зтагылу, акъаз, ала, акъарагІвыль
 Агъиква зуацІа йапаму, йбыжьбахауа
 Акъала азрайшата хІаннадзара
 ТшГІауштта ауи акъала угІаквчІва.
 Сара санкІныцІра, зынла тшщтІыххта
 ХІаракІыта ахІауа апны ухварззауа
 Уылазла. АшыйачІва анГІагылра
 Райшата съакІныцІыз апны
 УГІаквчІвах!» – хІва йхІватІ Дадыра.
 Ауарбажв тшщтІнаххын йджвыквылхтІ,
 Акъалаква рахъкІѡала йархаутІ,
 АцкъалакІ йырхъыпссГІан йбыжьбахуз

Йаназрайшаха зынла тшгІаунащтын
 Дадыра йзихІваз акъала йгІаквчІватІ.
 Дадыра хвырчвхІва аркъанла акъала
 ДылбгІатІ, ауарбажвгъи зынла араъа
 ТшщтІнаххын хІаракІдзата йхъалтІ.
 Дадыра йщапІы ачІвыла йнадзатІ акІвын,
 Акъазква «къа-къа» – хІва йалаххытІ,
 Араъа хвырчвхІва алаквагъи гІадзатІ.
 Ауат йрыштагылата акъарагІвыльчвагъи
 ГІадзатІ, зымгІвадзугъи хІалъабальыкъхан
 ЙабанкъвцитІ, Дадырагъи акъазква
 ТшрылайыргІващан, ауат дрыцта
 Аныла-арыла днагІвгІагІвитІ.
 Абари апшта къомракІ йаналагІвалас
 Амщтахъ зымгІвадзугъи ашІасхтІ
 ЙызрыхІалъабальыкъыиз агъыч дрызгІамауа.
 Акъазчва зхъарпата акъазква йрылаз
 Дадыра къазквакІ йыцта атдзы ашула
 ЙыкІвшатІ; Дадыра ауаъа дгІанхан
 ЙыгІвзачва-къазква йкъвыщІхтІ.
 Дадыра атдзы ашу йалачпаз
 АхыквтІу атара днадгылтІ, ауаса
 Ашв уацІашвын – нашылырта гъимаутІ.
 Ахъахыла данхъапшыл хъышвызшва
 ЛашараквакІ йбатІ. Ауаъа дхъалтІ.
 Дадыра ахъышв питшын, ахыквтІу
 Тара дталтІ. Ауаъа швындыкъвара
 ПшдзадзакІ йтата квтІагъь гІважва
 ГІайаутІ; агІважвагъи йджыпква
 ЙыртайтІан хвырчвхІва ахъышв дгІакІылсхтІ.
 Ауарбажв гІаквчІвата дъагІакІныщІыз апны
 ДгІадгылхын дшчІваз ашыйачІва
 ГІагылтІ, ауарбажвгъи араъа йгІадзатІ,
 Аркъанла акъала дхъалтІ, ауарбажв
 ДаквчІван араъа йгІаджвыквылхтІ.
 Дадыра агІыгІвгъарчва хъахвитта
 Йъайчпаз ашыпІа йгІадзанадзыкІъара
 Ауат зджъарагъи йашІамсуа йгІапссгІатІ.
 Араъа йангІадза бзита тшпсырщатІ.

X

Апхатшахъва-адгъыл амырданадзыкЪара
 Ауарбажв дара хІагІата ауахъ ауапчახв
 Йала йпсегІара шатахъыз абархІвын
 ЙгІаджвыквылхтІ. Ауасамца йгІапсегІумца
 Апхатшахъва йангІадза ауарбажв
 Швабыжта йхІаракІыта тшхъанагылтІ.
 АуарбатшыгІвква гІалбгІапщрыквын
 Апхатшахъва лгІва квайчІви асаби
 Хъарата рыцІахъла йырбауа йгІахъыпсегІатІ.
 Ауи амщтахъ ауарбажв тшгІащтІанакІын
 ЙпсегІумца ауарбажв зчІвыз ахвыгІвхъачва
 Рчвкъъара апны йнаквылхтІ.
 Ауаъа Дадыра бзита тшпсищатІ.
 ЙшангІалыз апшта, ахвыгІвхъачва
 ЗакІы-закІ налькъвытнальмас квтІагъыгъи
 РиттІ, Дадырагъи араъа ауат
 Баракъат босын ду райхІвын ауи
 ДгІаджвыквылхырныс дшалаз
 Араъа ауат ахвыгІвхъачва ауи
 Дырщыта йналькъвытнальмасквагъи
 ГІайыквырхырныс йащталтІ, ауаса
 Угвы чвгъара тата бзира уанйума?
 Дырщырныс йанйыжвыл абараъагъи
 Згвы гвымхара тамыз Дадыра ауат
 ДрайгІайтІ, йхъищгІан
 РхІахъв тлапІаквагъи, йара йритыз
 Аналькъвытнальмасквагъи – зымгІва гІазикІытІ,
 Ауарбажв йаквицІан рпныла йырхаухтІ.
 ДпсегІумца йкыт дначІвалхтІ.
 Ауи зтшын дгІачІвалыз ауи йкытчкІвын
 Йтаз ауагІа гвыргъьарата
 ЙтарцІаз зымбаз йаухІвитІхІва
 ЙгъхъайцІарым. Чаражврата Дадыра
 ЙчІархІуата ауат йдырцІсыз апш
 Ащхъа нахъыцІ-гІахъыцІ зынгъи йгъамбастІ.
 Дадыра йгІайгыз аквтІагъь
 Налькъвытнальмасква рыуа хпа,
 АхІахъв тлапІаква рыуагъи хпа гІанижъын,

Антахъгъыт зымгІвадзугъи согІата
 УнагІварыкІъла акыт йырзишатІ.
 Абарат анахъвдаквыщІ йгІвыквлагІвчва
 Найахвын ащхъа дхъыцІтІ. Ауаъа
 Ауи днацІгІацІгІумца гІвквтагъь
 НалькъвытнальмаскІ йызгІазгуа
 УнагІва швкІы йыйтуата унашва зчпаз
 АхІ дгІайаутІ. Дадыра йыгІвзачвагъи
 Йыцта дымкъангъашуа райшата ахІ
 ЙыпщІа дпщІалын – «Уай, йыгІвнуда?» –
 ХІва дшІтытІ. Араъа апщІа йпщІаз
 АуагІа гІадзан асасчва драйгватІ.
 АхІ ауи анйагІа ахІачІащ дгІайтІ.
 Дадыра агІвквтагъь налькъвытнальмаскІ
 АхІ араъа ййырбатІ.
 АхІ аквтагъьква джъайщауа дырпшитІ.
 Абараъа ахІи Дадыри ангІалтІ:
 АхІ агІвналькъвытнальмаскІ найахвтІ,
 Дадыра йгІайнапІыцІашваз аунагІва швкІы
 Азидан: «Швара уахъчІва йашІарышвта
 Швхъа швахвитпІ, ахІы дгышвымахым,
 Йшшвтахъу апшта швбзаза – швзатпІ³⁴⁴.
 ХІапхъалагъи йгІашванкъвакъввауа
 Заджвгъи дгъабахым!» – хІва райхІвтІ.
 Ари атшын гвыргъарата ауат
 АунагІва швкІы йрылаз гІазхІвахуаш
 Адуней ахъахъ дгъгІанымшастІ.
 Алыгырта йпщІамца, алыгра
 Апсынч мчы зыхъваквва йырхъаз
 Ауат аунагІва швкІы гвыргъара дута
 Йрылу зджъардамла йгІаншаз
 Дадыра йгІайыхІван, арат дгІарылалхтІ.
 Апхъала ауи дъатабзазуз акытчкІвынгъи
 Зынла тшгІащтІырхын
 Дадыра уахъчІва дъатабзазауа акыт
 Апны йгІайхтІ. Арат ауагІаква
 ЙгІархІвахын зальмагІа зтахъым

³⁴⁴ Азат – ахв зшвата зхъахвитра зхвгІахуа.

Нхачва кытта, рбзазара гІайуа,
ЙкѡагІауа, рхІва аквшвауа йбзазитІ.

*Цри литература.
Быжсьсквша квтанай апхъартаква.
б-хауа акласс ахъазла хрестоматия.
– Ставрополь, 1949.*

ХАДЖЪАТ

АгІымстачва дырквцІата, тширагІымстауа, Мырза йыхъызта хъа-
цІакІ даѡан. Ауи дйыквлагІвта гІвыма кыткІ апны хъацІа уасаражвкІ
Салбы йыхъызта дтан. Арат агІвыджъ йащтацауа-йащтагІайуа йаба-
рысасуа йаѡан. АгІвыджъгы йкѡвльейсызымкІва йбзазун. Мырза
Хаджъат лыхъызта дзгѡаб³⁴⁵ пщдзакІ дйыман.

Абар мшкІы Салбы Мырза йпны сасра дгІайтІ. Арат агІвыджъ
айшва апны йчауа-йыжвуа йѡадчІвалаз абари апш айчважвара цІола
гІарылашватІ:

– АунагІва зрунагІвауа, амлыкв зырхІауа, йызхчауа гѡаласта³⁴⁶
ауат йрыму ахъацІа йакІвпІ, апхІвыс закІгъи дгѡахъвум. Ауи заджвы
закІ йзылхушызтын лхъацІа дичвгъычитІ, ахъацІа йгІадигалуа ахІа-
зыр дчвасысуа дахъачІвапІ, хъахІаракІгъи аунагІва йазгІалгра ауи
зынгъи йгълылшушым, ахъацІа йлызгІадигалуа лзагвныргІвуазтын
угвыргъѡа. Акъыльли нхарали ауи дызлауыхъвуш гѡаѡам, насып уы-
музтын ура закІ уылшауа уаѡазлапІ.

Салбы Мырза йхІва ауасахІвагъи йгъизыймутІ:

– АунагІва агѡалас апхІвыс лакІвпІ, ауи да лыламызтын, хІара-
къат лыламызтын, ахъацІа мильуан гІадигалыргъи аунагІва йыгъгІа-
ныпщрым. АпхІвыс лхъа дахвитымкІва дырбцІыта дхІымапІ, ауи
акІвмызтын йзачІвуысызлакІгъи ахъацІа йапхъа дымгылуазтын
дгъгІайхъшварым йгъи ауи уыста йхауа лзыхуштІ, – йхІватІ Салбы.

Арат агІвыджъ абаратква анабархІвуаз агІан Мырза йпхІа Ха-
джъат ауат дырхъадзгыла дрыздыргІвуан. Ари арат агІвлыгажвчва
райчважвара лгвы йгІалнахІвуаз закІы алалцІара лтахъыта гІван-хын
тшгІалхІвынчІатІ, ауаса лаба дичвшван закІгъи гълымхІватІ. ЙцІы-
хъвахуз Хаджъат токѡаль лчпан зынла араса йгІалхІватІ:

³⁴⁵ Дзгѡаб – йызтахІацагІу пхІвыспа.

³⁴⁶ Гѡалас – отвес.

– ХІысас, йухІвауа цабыргыпІ, абзыльхвыгІа дхъахвитта, ахъаца йапшта ъизин лымазарквыныз йлылымшушыз уыскІгъи гъаьамызтІ, ауаса...

Араъа Хаджъат лаба Мырза дгІагвыжвкІтІ, дгІащтІчІван, – «ЙшбхІвауала, сара амц схІвитІ? БджвылцІ араъа, тшсбмырбан, сара бызбапІ!» – йхІван дгІаджвылицатІ.

Асас Салы дцахтІ. Асас дчІвата Мырза йпхІа йгІалхІваквас ажвакв швхІакІва дута йбатІ. Ари ахІа пхашари швари сзызымчпауа пхІа сара дгъстахъым йхІван, ани ахъаца зальымыжв йпхІа мурад гвымха лзикІтІ, йпхІа бзазарта гвымхаракІ дашІайыршвата ауи йылхІваз ажвакв дырзирагІваджъхуа дйырхъвыцырныс. Ауи дназцІгІагІазцІ-гІумца зджъара гІвыма кыт хъаракІ апны нымхахъа-бжалагакІ МхІамат – хІва йыпхъауа, дгІайаутІ. Ари абжалага ъачІвагІакІгъи гъйымамызтІ, дгъалауа³⁴⁷ аурам дбжъан, анхара йчвымгъын, ауаса къару ду йыман, ачв апшта дызгІвадан. Хаджъат лыщтачва³⁴⁸ ачкІвынчва гІальаматквa рыуа лара бзи йылбуз дйыйымтуа, дылтахъ-дзамкІва гвауашала³⁴⁹ ари абжалага тагвжвата дйыйттІ.

Хаджъат лхъаца МхІамат закІгъи дазычпамкІва даъазтІхІва ауи лгвы гълымрыдзтІ, – «ЗакІ гІайылцІдзушызтын сара йгІайылсцапІ», – хІва багъьата йгвнылкІылтІ, абзазара мчхъа дазгылын дджвыквылтІ.

Абар мшкІы Хаджъат гІвкІвагъа³⁵⁰ уагІаракІ³⁵¹ гІалауын лхъаца абна длырцатІ. АкІвагъакІ лара йналахвтІ, акІвагъакІгъи лхъаца йылытын ацІла гІапкъыща йлырбумца агІвыджъ хцІлакІ кІадрахІатІ, апххаша йлырбумца йырпххатІ, ашвпІараквa йлырбумца йгІалырхтІ, ауат йлырбумца гІвшІахІвакІта йалашІархІвахтІ, ашІахІвакІ рыца ймачІта. АмачІ лара лыжвгІва йгІаквылцІатІ, ашІахІва дугъи йлырбумца лхъаца йыжвгІва йгІаквырцІан абна йангІалцІх тшпсырщумца рпны йгІайхтІ.

ХымшкІыла абари апшта мшІгІагца анилырба йхъазы дауылщттІ. Хаджъат лхъаца мшигІадза абна мшІгІагра дцауа, амшІы жвгІвала йгІайгуамца амшІы хІаджвкІ апшта йдута йгІаквипсатІ.

Араъа Хаджъат амшІы абжа былчІвыта йгІанылжътІ, абжа шыр-дзала йылпсахтІ, ашырдзагъи шІакІ³⁵² йазхъуш ажвла алылхын йгІанхаз фачІвыта йылчпатІ.

³⁴⁷ Дгъалауа – закІгъи дазычпамкІва.

³⁴⁸ Лыщтачва – йлыщтаныкъваквуз.

³⁴⁹ Гвауашала – йылтахъымкІва, йылхІвуш дазымцІгІауата.

³⁵⁰ КІвагъа – гврыхІа.

³⁵¹ УагІара – псарчІвы.

³⁵² ШІа – адгъыл тшыт.

Хаджъат гІвбель уагІаракІ гІалауын лхъацІи лари архъа йхъалтІ, ауаъа шІакІ гІатаркІын бельла йгІаржуа йалагатІ. Абель анкъвгаша, аргІапсша лхъацІа йлырбумца мшкІы йацжытІ, уадыргІвана атшын лхъацІа йхъазыта дхъалын йгІанхахыз йжыхтІ. Ажра йаналга Хаджъат лхъацІа йлырбумца бельла адгъыл дрыпшкатІ, ари амщтахъ йлырбумца лхъацІа ашырдза аквилырпсатІ.

Ршырдза шІа йырзыгІатымгахуа йбажвхатІ. ЛхъацІи лари йлырбумцара мшкІы хщрыпла йацжытІ, уадыргІвана лхъацІа амхы³⁵³ хщрыпла йгІайхуа, лара йшІалхІвауамца йалгатІ, йырбкъатІ, ашырдза сама ду аквырпсатІ. Ашырдза лхъацІа йрыпшауа, лара акІата³⁵⁴ ахъылгумца йдрыпшатІ.

Ашырдза гІвшІакІ рыжвли рфачІви гІалырхын, йгІанхаз ртйытІ. Ашырдза йгІатнырхыз ахча чгІвыча, датша унагІвауацІа мачва гІатнырхтІ.

Абарат асатучпараква рпны МхІамат ахчапхъадзараквагъи апхъадзащаквагъи йлырдыртІ. Ауи йутахъдзугъи гІайрыхвгІа, йрытий – закІылагъи дбжахымкІва дылбжъатІ, йлырдыртІ.

Абарат агІвыджъ рбзахаша сквшыкІ ацкІыс сквшыкІ рыцІа йагъьхумца, йауацІыххумца уарда³⁵⁵ унагІвахатІ. Уа ащасса щардата йдырхІатІ, уа ащамакъы, атшы агъиква дырхІатІ. Абжалага дылбжъумца дылыргвыбзыгъатІ, дбжамкІва абазара дазаъата, ауи бзи йбауа дылчпатІ.

Абари азаман агІан ащхъа ащапІы йыцІачІваз кытквакІ зтшпынчІвалаз рдзыгІв атІкъва йакІыта, дзы рмаууа гІапсара ду рыквта йаъан. Ауат акытква хгІвы-хыгІв тшчва гІарылырщтын ахакква гІамырдуи: адзыгІв зкІыз атІкъва зщуа дуней мильуанта йзыхІымхуш закІгъи гъаъам – хІва.

Ауи ахабар Хаджъат йанлагІа лхъацІа ауаъа дылщтита атІкъва йлырщырныс мурадта йылчпатІ. Абари ахъазла МхІамат зар лаба хъачымпІытІ дукІ йылрычпатІ, йацтагІайуата йалхІвтІ:

– Абари уабджъарпІ, уара гвы уымазтын йгІаумайжъахуаш абджъарпІ. ЙгІауыжвылуа абна швырква: квыджъма, мшвы агъиква – абарыла рхъа уасырквын йущыпІ, уара йучІвыпІ. УчІвы аквыджъмагІвара хІазцапІ, аквыджъма гІатыкъъата йангІауыжвылра абарыла ахъа уаста йтарпІапІа.

МхІамат къару ду шйымаз йаквнагахуатагъи гвду йыман, закІы ахъазлагъи щтахъла дгІатымхъушта даъан, ачв апшта дызгІвадан,

³⁵³ Мхы – чхъа зхъу агІайыраква.

³⁵⁴ КІата – ашырдза зладрыщкъауа лыхвта.

³⁵⁵ Уарда – ду, хІагІа; араъа апны – бзи.

датша ауи дызлабжакваз Хаджъат йлырбумца, дылбжьумца йнархъахаквата йаѡан.

– ЙауыпІ, йбзипІ, баргьи бызнайхуайа? Сара схъазы сцапІта ауи ахъа тасырпІапІапІ, – йхІватІ лхъаѡа.

– Момо, саргьи снайуаштІ, хІаццапІ, – лхІватІ.

Йанша агІвыджьгьи абна йцатІ. Хаджъат зджъара кыцакІ апны тшыкълчІвахтІ, ауи лхъаѡа аквыджьмагІвара йачвыхъарамкІва зджъара дчІватІ.

Аквыджьма агІвара йгІатыѡтІ, ани йчІваз ахъаѡа данаба зныкІ ахъазла йырхІашва йцатІ, тшгІанагайхын МхІамат йзыгІатрыстІ. Араѡа ауи ахвырчвхІва тшазичпан зшІа ахърыхІа йгІатрысыз аквыджьма ахъа алаба хъачымпІытІла дасын йщытІ. Аквыджьма ачва ахъихын амшвгІвара йазцатІ. Араѡагьи, аквыджьма апшта, амшв анизыгІатрыс ауыгьи алаба хъачымпІытІла ахъа дасын йтайырпІапІатІ, амшв йщытІ, ауи ачвагьи ахъихын йрыма рпны йгІайхтІ.

Абари апшта абараѡагьи МхІамат лаба хъачымпІытІла ашвыр чвгъаква рщыща дазылбжьатІ.

– Ужвы уара схъаѡа закІылагьи сгвы гъуызгІвахуам, – лхІватІ Хаджъат. – Ари йапшу адзыгІв йатшпынчІвалу акытква дзымла йагитІ, ауат рдзы тІкъвакІ йакІын йгъгІарнатхуам, ауи зѡуа йзырымхуши йгІайырымтуаши закІгьи гъаѡам. Ауаѡа уцата ауи ущрыквын йгІауырымтуаш гъаѡам. Аквыджьми амшви алаба хъачымпІытІла йшущыз апшта атІкъвагьи узыщуаштІ. Ауаѡа уаннайра, – «АтІкъва сщырныс сгІайтІ, йансѡра йгІасышвтуашйа?» – хІва рахІв. «Йутахъу гІахІва», – хІва ангІауархІвра – «УандыркІ азна хъапщ гІасышвтырквын йшвзысщпІ», – хІва рахІв. Ауи йадгылуазтын атІкъва щы, ауандыр азна хъапщгьи гІагта райша зджъарагьи угІашІамсуа хІпны угІайх.

Хаджъат лхъаѡа дадылгалтІ, азар лаба хъачымпІытІгьи йыма дджвыквылтІ. Ауи дцауа-дцауамца акытква днарылалтІ. Ауи йхабар анрагІа акытква зымгІва гІайззатІ. Араѡа атІкъва йщрыквын уандыркІ азна хъапщ гІайыртырныс йангІалтІ.

МхІамат атІкъва ѡаныз дазцатІ, ауи ѡащтІу чІвырхъа швбжакІ аѡара гІаѡанакІуа дзы къвычІвартапІ³⁵⁶. МхІамат йамгІаква ахъихын, адзкъвычІва дылалын атІкъва дшазцуз анаба зынла ахъа гІащтІ-напгІатІ, йшвшвытІ, ашІа ду ахънарыхІан йгІаджвыквылтІ. МхІамат ауи тшгІазичпатІ, ахъатІыгвбырг днасын атІкъва ахъа адзкъчІвыра йылагвахатІ. Ауи йгІанакъѡаз аѡыхъва машв тыпкІ аѡара адзкъчІвы

³⁵⁶ КъвычІварта – адзы злацуз ашта йгІатыѡта йызквычІваз адгъл.

гIатнарцытI, ауаса МхIамат закIылагъи йгъгIайымзарархатI. Ауи адзкъьчIвы йылата зхъа бжарыхъваша зкъьуз атIкъва аргваныта днадгылтI, дасуа далагатI, ахъа тайырпIапIатI, йщытI, ауагIа зшIпсгIуз адзгъи хвитта йгIауштхатI.

Араъа акытква алалын МхIамат теуа ду йзытарцIатI, уандыркI азна хъапщгъи гIайырттI, ауат йрыуата зджъакIгъи йыцта йпны дгIардхтI.

Хаджъати лхъацIи уандыркI азна хъапщ анырнапIыцIашва ауат рбзахаща шIала йузымхIвушта йщтIыххатI. Йызбауа йджъайщауата тыдзаквгыла гIальамат ддрычпатI, ашвымгIа, ахъышвымгIа агъиква хъапщта, атыдзуацIа хъапщла йхърыста, ачвартагъвы, арымдза агъиква хъапщта, гIвыкI йынцIрала йымбаскIва, алокIква рпны йшырхIвауа йапшта, йнархъата йыргайтI. Абарат йрыцтагIайуата рхамутIква хъапщта, хъапщ дзы рыквчвазшва агIвтшкъарабагъкI³⁵⁷ ацIахIвата хъапщ уандыр ддрычпатI; рхамутIква рызната хъыш рыквчвазшва гIвтшларджъ къазышкI³⁵⁸ ацIахIвата рызна уандыркI ддрычпатI, швыга квайчIвала йшвызшва гIвтшкъаракI ацIахIвата швыга квайчIва кIазкIазла йшвыта датша уандыркIгъи ддрычпатI.

Ужвы абарат анхIазырха Хаджъат лхъацIа днайыдзхъачIван йалыргата йалхIвтI:

– Атшкъараква зцIахIву ауандыр квайчIва уанчIвалта абари йапшу ашхIар апны уца. Ауаъа чарта аъапI, ауаъа ууандыр ушаквчIву утшкIарал, ачарта унашылта ауаъа хъацIа гIвиква чвацкъа джъымса аларыхъванч хIагIакI астоль дадчIвалата дубуштI, уаргъи уйаргванта столькI унадчIвал, йфауа апш гIадрахвта уаргъи йфа, ахчата йритуа апш гIвба рыт: гIвба ритума – пщба рыт, хпа ритума – цба рыт.

Хаджъат йшылхIваз апшта, МхIамат ашхIар дцатI, акIадыгвгъи ауандыр квайчIва данчIвала дтшкIаралтI, ачартагъи днашылтI, йзылхIваз ахъацIагъи дибатI, ауи йфуз апшгъи йфатI, йтйыз апш гIвбагъи ритын рпны дгIайхтI.

УадыргIвана атшынгъи атшларджъква зцIахIваз арызна уандыр даквчIван ашхIар дцатI. Араъагъи апычIв атшын йшичпаз апшта дчан дгIайхтI.

Йхпахуз атшын акъарабагъква зцIахIваз ахъапщ уандыр даквчIвата ашхIар дцарныс Хаджъат лхъацIа данджвыквылуаз араса йалхIвтI:

– Йаци жваци йшучпаз апшта уахъчIвагъи йчпа, абари йацгIайуата ахъацIа уйыдгылта йнапIы кIы, айгвас дчпа йгъи уйыхIва:

³⁵⁷ Къарабагъ – зчва гIважъ-квайчIву атшы.

³⁵⁸ Къазыш – шкIвокIвасыш.

«Суандыр хІаквырчІвата мачІкІ йГІамхІырда, уыла агвы пшыхъ таспІ», – хІвата йшучпалакІгъи хІпны дГІад.

– ЙауыпІ, дсыцГІаздпІ, – йхІван МхІамат ашхІар дцарныс йгвала-та дджвыквылтІ.

Йшанйалуз апшта ашхІар ачарта апны йанйатІ, йаунаЪуасахатІ³⁵⁹, МхІамат йхъапщ уандыр даквчІва ауи йзылхІваз ахъацІа ГІвиква чвацкъа райша рпны дГІайгын дГІайхтІ.

Агвашв рТІытІ йантшкІарал, акІадыгви атыдзкви рыргІапсща ани-ба йджъайщачван ауи ахъацІа ауандыр дшГІакІныщІуаш йымдырхуа дцатІ. АраЪа Хаджъат дГІадзан ари ахъацІа ауандыр дГІанылхтІ – ауи лаба йакІвын. Лаба йпхІа дидырхтІ, ауаса ауи дГІазгыз дГІидырам – Хаджъат лхъацІа йбжалагаз МхІамат шйакІву гІидырам. Ауаса ауыгъи дзачІвыз анйархІв, – «Ари йзачІв гІальаматйа, арат шпалква?» – хІва щарда дазхъвыщызтІхІва ауи шалыз гъГІайгвнымГІвытІ.

Хаджъат лаба чаражвра ду йзылчпатІ, теуа ду йзыталцІатІ. Абари апшымца йпны длымщтихуа хмызкІы йчІалхІуа длыман. Ауи йтГІа-чвагъи шГІайхъымгвыргІвушла хабар длырдырын длырытхаджъуа длыман.

Цкъата хмызкІы анцІы, – «АхІы, саба, – лхІватІ Хаджъат, – ауи ахІа угъскІыхрым, угвы шыгъьта гІацІцІуаштІ. Ари ахъапщ уандыр атшквагъи шацІахІву ура йучІвыпІ, арат ахІапчыпквагъи съахІыль-чва йырчІвыпІ, ауат йрутхпІ. АрахъгъычІвла – йудырхума саба, Салы – “АунагІва гІаласта йаму ахъацІа йакІвпІ”, – хІва йанйа-маукІуаз агІан саншвылачважва сшГІаджвылуцаз? Абари амцтахъ гвауашала ари йбжалагаз йстахъымкІва сшйутыз гІаугвалашвахуа-запІ. Ауи агІан Салы йхІвуз штамамыз, апхІвыс аунагІва дшагІаласу ужвы йубала сгвыгъитІ. Абар абжалага дыгІвхатІ, ауагІа дрылагІва-щауа дсчпатІ. Абари сГІазутыз закІгъи дазаЪамкІва, тыдзгъи гварагъи йымамкІва дгІалауа аурам дбжъан, сара сакІвымзарквыныз йынцІра ауаса йгарын. Ужвы ауи дщцаз убитІ, арат зымГІва зджъардамла³⁶⁰ йыншаз сара сакІвпІ. АбзыльхвыгІа ахвильхвыгІа йапшта дГІвычІв-ГІвыспІ, ауи лхъа дахвитызтын йлымхуш уыскІгъи гъаЪам. СахІат бзи!» – лхІван лаба дналдасхтІ.

*Абаза турыхква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 5 – 10 ан.*

³⁵⁹ ЙаунаЪуасахатІ (йаунакъвасахатІ) – аргваныта йабадыртІ.

³⁶⁰ Зджъардамла – збзирала.

КІАТІАЩ

ХъацІа бзикІ хыгІвпачва йыман; ахІба КІана йыхъзын, аквтанай – КІатІа, айцІба – КІатІащ. Арат раба датша заджвгъи дгъйымамызтІ. Абайа йпачвакв ртагвжвагІагра надзатІ, ауаса ауи йгвапхауа тацата йгІайгуаш йхакв апны дгътам, дгъйауам.

Зны мышкІы абайа йыхыгІвпачвагъи араса райхІвтІ:

– АхыгІвгъи швджвыквылта ахакв хъараква гІамыжвда. Швъаныкъвауа ахаккв рпны рыцІа зхабар бзита йгауата, йпщдзата йаъакву ахІвссаква шврылапшта тацата йсызгІажвг. Ари сара йшсхІвауа апшта йсымгвапхаквуш зджъакІы сызгІажвгуазтын йгІажвгуа швтагвжвачвагъи шваргъи ари акІадыгв гъшвчІвыхым. ШванымгІвайсуа агІан швхъырхуата шыпІа щардагъи шврынйуштІ, ауаса ауатква швырпшуа, тшырхънашврыхуа швгІашІаста швуыс апшвмырхан. ДзачІвызлакІгъи унашвата йсчпаз рзачІа, ауаса швсакъха, швацацхърагІа, швакъвымцІын.

АхыгІвайщчва – КІана, КІатІа йгъи КІатІащ – тшадыргалын пхІвыспа пщдза пшгІара йджвыквылтІ. Ауат шымгІвайсуазымца рхакв йтнаган датша ахІыкІ йхакв йазаргванта йцатІ. АгІвыма ахІыгІва адгъыл йтамылскІва айщчвакв тыдз дукІ йанйатІ.

– Араъа хІгІашІашврыста, гІвба-хпа мшы тшпсхІшвырщтата мгІва хІыквылхпІ, швабыж хІгІапсатІ, – йхІватІ КІана.

– ХІаба йхІваз ухъаштылхма, хІгІашІас гъауашым, хІуыс хІырзачІата хІадгылхра атахъыпІ, – йхІватІ КІатІащ.

– Уара хІгъуыздзыргІвуам, уайцІбазтын утара утачІвазла, – рхІван КІани КІатІи ауи йыквгвыжвкІтІ.

Ари амщтахъ ауат ахыгІвайщчвагъи атыдз ду гІаршваган заджвгъи дыгІвнамкІва йанырба йнашылтІ. Йъанашылыз айшвакв адгала-та йгылапІ, КІани КІатІи кІара рфан йычвырныс йщтІалхтІ, КІатІащ дщтІамылуата дъачІваз ахъышвла данкІылпш йзыгІвну атдзы йачвыхъарамкІва хкъалакІ³⁶¹ гылата йнайбатІ. Араъа ауи ауат йырма-гІныз гъйымдыртІ.

КІатІащ йайщчвакв шычваз дгІаджвылцІын псайспадзата акъалакв рахъкІаала йырхаутІ. Ауи ауат рпны днамдзаскІва гІвычІвгІвыс быжъквкІ гІайагІан дгІашІастІ. КІатІащ днахъвыщгІахъвыщын акъалакв дрызцарныс мурадта йкІытІ. Ауи дшнайуаз йапхъахуз акъала мадза-мадза днадгылын дкІылпшуа ддзыргІвытІ. КІатІащ дъакІылпш-уаз – «Арзан», – йхІвауа айныжкІ ачІвахъахІа далахъвмаруа ды-

³⁶¹ Къала – йщыху, абацкъа йгІалхта гъажыта йыргІапсу атдзы.

гІвната дибатІ. ЙгІвбахуз акъала даназца дкІылпшызтын – «Уразан», – йхІвауа айныжвкІ ачІвахъахІа йрыхъвмаруа дибатІ. Ауи дгІаджвыквлын дшгІайуаз йхпахуз акъала днадгылтІ, данкІылпш – «Суразан», – йхІвауа айныжвкІ ачІвахъахІа далахъвмаруа дибатІ. Араъа КІатІаш закІгъи йымхІвауата атыдз ду дазгІайхын ахъышв дгІакІылпшуа, айныжвква йхчауа дчІвахтІ.

КІатІаш ахъышвла дпшуа дшчІваз йхпахузи йгІвбахузи акъалаква йрыгІвназ агІвайныжвчва гІаджвыквлын йапхъахуз акъала йнашылтІ. Ари збаз КІатІаш хвырчвхІва дгІаштІчІван йычваз йайщчваква йдимырдыруата айныжвква рпны датацахтІ. КІатІаш акъала днашылын ауат салъам райхтІ. Араъа ачважвара джвыквырцІатІ. Ауат КІатІаш йангІайцІгІа гІвыма ахІыгІвакІ апны айсра йаъата, ужвы йгІайхуата райхІвтІ, ари амщтахъ ауи йыгІвзачва-айсчва атыдз ду йшыгІвназгъи райхІвтІ. Айныжвква КІатІаш дрымачкІвынхан ауи аъара уыста дыгърымбатІ, дара апхъа апш рчІваква дрыхъвмаруа, ахъызква – «Арзан», «Уразан», «Суразан» – рхІвауа йалачІвахтІ.

Арат йырхІвуз ахъызква йгІарныцІуа рмагІны гІаййырдырра йгвалата КІатІаш айныжвква дырцІгІатІ:

– Швара йшвхІвауа ахъызкви ачІваква йхъашвыршвылуи магІныта йрымайа, ауат йгІарныцІуа ачІвыйа?

– Арат абари хІзаргвану ахІыгІва рахІ йыпхІчва рыхъызква ракІвпІ, хІара ауат тагвжвата йгІагІгуаштІ. Ауаса шарда цІуата араъа, йшубауа апшта, хІчІвапІ, амаль-къвъльейыртакІ шхІауа ауат хІыргвыквситІ, йхІчпалакІгъи ахІ йыхыгІвпхІчва гІахІнапІыцІашвара гъхІылшум, хІгърыквшум, – рхІватІ ахыгІвайныжвчва.

– Щта, ауаса йанаъазара, ауат рпны шванцауа сшвыщшвырца, – йхІван КІатІаш айныжвква дрыхІватІ.

– АчІвыйа ура асаби ауаъа йучпуш? – рхІван йгърымуытІ. Абари апшта йайчважван КІатІашгъи дгІайхтІ.

КІатІаш дъагІайхыз йайщчваква дъанызла йгІайцІгІатІ, ауаса ауи дъаныз ауат йгърайымхІвтІ, датша закІыла йахънайырган ауат мцы райхІвтІ.

Ауасамца йхахъахуз КІатІаш айныжвква рпны датацахын ауи ахІвссаква рпны дшдырцушызла швабыжта дрыхІватІ. Айныжвква дрыщдырцарныс дгІадыргвыгъатІ. КІатІаш дгІайхын, йайщчваква йдимырдыруата тшадигалын закІгъи йымхІвауа дчІвахтІ.

МшкІы КІатІаш айныжвква рпны данца ауат мгІва йшыквылуаш апшта тшадыргалта дрынйатІ. КІатІаш айныжвква дшгІадыргвыгъаз апшта дрыцырцІан ауат апщыгІвгъи ацыта йджвыквылтІ.

Агвып йымгІвайсуаз рахІыгІва адгъыл йтыщІын агІвыма ахІыгІва адгъыл йыквылтІ. Ауат шнайуазымца дзыгІвбжъа дукІ йнадгылтІ. АдзыгІвбжъа аквтабырг тыдзаквгыла хІагІа дукІ гъагыата къалала йкІвыршата йгылан. Айныжквва зщтаныкъвуз ахыгІвахщчва раба ахІ йтдзы шакІвыз ахыгІвахщчвагыи ауаъа йшбзазуз КІатІащ йархІвтІ. Агвып наздгылыз адзыгІв швабыжта йдууын, йцІолан. Ауи адзыгІв уырста акІвымкІва ахІ йпны уызлацуш датша мгІвакІгъи гъамамызтІ. Араъа айныжквва адзыгІв йызларсуаш амаль йазыпшгІауа йалагатІ, щардагыи йамаркІытІ, ауаса ауат закІгъи гърызгІамхъвыцтІ. Щарда дазымхъвыцуата тланыкъвакІла йгылаз КІатІащ йхІватІ:

– Абна швцата закІы-закІ цІла ду гІалыжвжвата йгІажвг. АцІлаквва адхІхІвалпІ, хІрыквчІвахпІта ари адзыгІв майрадзата хІырспІ.

Араъа айныжквва гвыргъьачІван закІы-закІ цІла, КІатІащ йшихІваз апшта, йрымата йгІадзатІ. Араъа КІатІащи айныжккви ацІлаквва адырхІвалын, йангІалахъвла адзыгІв йхъырцІан акІъанджъа³⁶² апшта йдзцауа майрадзата ауыла анырчв зынла йнарстІ.

Ужвы ауи уыскІта йахъвдаквырщтІ. ЙащтагІайуа, акъала гвара ухъыста ахІ йыкІъадыкв уталра атахъын, ауи амщтахъ ахыгІвахщчва ьачвуа рпещквва гІадырра акІвын. Абари ауыс рыцІа йбаргвын, йауа ухІварыквын ауат уыста йакІвдыршушыз зымгІва мадза-мадза, заджвгъи йымбауа йырхара атахъын. ЙащтагІайуата ахІвссаквагыи мадза-мадза йгІагычымыкІва йгъамуашызтІ, ауаса йырзымчпауата йгІарбарыквын айсра ду щтІырхуашынта айныжквва КІатІащгъи дрылата йхъщгІахушын. Абари ахъазла ауыс швабыжта хъацІари сакъри атахъын. Айныжквва акъала йшхъысуаш амаль гърауам, ауат закІгъи гърызгІахъвыцуам, йгылапІ.

Араъа КІатІащ днапшыгІапшын айныжквва йрайхІвтІ:

– ЙшгІахъвлауа апшта абани апшихвырта апны йлагылу ачвымла ду гІалыхІхпІта ари акъала йыдхІыргылпІ. Сара схъалпІ, ауаъа ауыс-квва шаъу зымгІва гІассырдырпІта шваргъи къазула заджвы-заджвы-мца швнахъал. Датша амалькІгъи гъаъам, – хІва КІатІащ йхІваз айныжквва йащшакІта йадгылтІ.

– Сара счІкІвынпІта апшихвчва гвы гъсыртуашым, – йхІватІ, йшгІахъвлуз йгІаргыз ачвымлала акъала дхъыстІ, зынла тшыкъай-чІвахын днапшыгІапштІ, ддзыргІвын йара дичвыхъарамкІва атдзы уызланашылуашыз ашв апны йгылаз пшыхвыгІвкІ йахІа дгъйымбатІ. Араъа КІатІащ зынла йгъата гІатихын апшихвыгІв днайыцІащцтІ, тшгІайыргъвгъватІ дйысын йхъа хъисатІ. Ари амщтахъ КІатІащ ашв

³⁶² КІъанджъа – лодка.

псайспадза йгҀайтҀын атдзы днашылтҀ, дпшызтын – Арзан пшдза лчыльа бльатакв лагъьма напҀ йыщҀа тынчдзата дывапҀ. Ауи мадза-мадза длызнайын, – «Саща КҀана бйыгҀвызгата, айныжквва бшдсмыргара», – хҀва йгвы йгҀанагуа лнапҀы йыщҀаз абльатакв гҀал-напҀыщҀихын йджьып йтайцҀатҀ. ЙащтагҀайуаз ашв ангҀайтҀы Уразан пшдза лхьапщ ъахв³⁶³ лмахъвшҀа йхъата дывапҀ. «Саща КҀатҀа бйыгҀвызгата айныжквва бшрысымтра», – хҀва йгвы йгҀанагуа лъахв гҀахъихын йджьып йтайцҀатҀ. Йхпахуз ашв гҀайтҀын даннашыл Суразан адуней гҀалыркҀкҀауа лхьапщ ъатлын лмачкҀьыс йхъата дывапҀ. «Сара схъа бакъвызгата заджвгҀы бшйысымтра», – хҀва йгвы йгҀанагуа лъатлын гҀахъихын, йджьып йтайцҀан акъала дахъахъысыз ашыпҀа дызгҀайхтҀ.

Араъа айныжквва къазула заджвы-заджв, йшихҀваз апшта, йхъайдылуамца алащцара апны йабамдыруата рхъаква хъйырпҀлатҀ. Ари амщтахъ айныжквва рыбызкви рзакҀы-закҀ лымхҀи гҀапикъын ртдзы уагҀара апны йайщчваквва дрызгҀайхтҀ, ауаса ауи дъаныз ауат йгърайымхҀвтҀ.

АхыгҀвайщчва шалачҀваз КҀатҀащ араса йрайхҀвтҀ:

– ЙауыпҀ тшъадзапсхҀщаз, ужвы, хҀаба йшгҀахҀайхҀвыз апшта, хҀуыс хҀыла йахҀшвыррба, мгҀва хҀыквылхпҀта хҀымгҀвайспҀ, йыздыруада хҀызпшҀашвуш.

Арат ахыгҀвайщчва КҀатҀащ йунашвала йджвыквылтҀ. Ауат КҀатҀащ рапхъа дгылата закҀгҀы йымхҀвауа ахҀ йыхыгҀвпхҀчва ъабзазауала йырцитҀ. Йшнайуазымца адзыгҀвбжъа ду йанйатҀ, ауи йырстҀ. Ауахъ адзы ауыла атшпы апны йпхъатҀ.

ЙшатҀ, айщчваквва ычваркҀвапҀ. КҀатҀащ закҀы дгҀанарыхҀан дгҀашыхатҀ, дпшызтын – рыкҀ гҀамгҀвайситҀ. Араъа КҀатҀащ йайщчва КҀани КҀатҀи гҀайыршыхатҀ. АхыгҀвайщчвагҀы йгҀаншаз рымдыруа йпшуа йчҀвапҀ. Ар йгҀамгҀвайсуаз ахҀ йтдзы йамаз атшшара апны йгҀашҀастҀ. Щарда ахъымцҀуата ар зпшуаз ахҀ йыхыгҀвпхҀчвагҀы йыцта йхъата уандыр даквчҀва дгҀадзатҀ. Ауи йыздхъачҀваз ахҀвссаква хъарачҀвыла адзы атшпы йчҀваз КҀатҀащ йдырхтҀ, ауат Арзан, Уразан, Суразан ракҀын, ауаса ауи закҀгҀы гҀйымхҀватҀ, йайщчвакввагҀы йгърайымхҀвтҀ.

АхҀ дшгҀадзуз йуандыр дгҀакҀныцҀтҀ, йыпхҀчвакввагҀы йцҀыхъва йтагыла йгҀакҀапатҀ. Ауи ар дрызгҀайын ргвыгъара дула йырцҀабыргуа йалагылаз дырцҀгҀатҀ.

³⁶³ Ђахв – амахъвшҀа йахъарцҀауа рыпшдзага (браслет).

– Арат йГайззаз дрыуата айныжквва зщыз дзапшыа? УГларылцІ! Сара уахьчІва зджъара йГанымхауата йсгвыргъъара мшыпІ. Арат сызмыртынчуаз, хІалъабалыкъ салазцІуз айныжквва зщыз спакІ дйапшта дызбуштІ, ауи спхІа ахІба Арзан дйыстуаштІ, ауи йацхта сахІыГІва аъараГІвшараГыи йыстуаштІ. Уымпхащан, уымшван, уза-чІвызлакІГыи уГларылцІта тшсырба арат зщыз.

Абари апш ажва райхІвтІ, рыцІа бзидздза йбуз, зымГІва рацкІыс йпщдзаз йпхІа айцІба Суразан лнапЫ гІайкІытІ, Арзани Уразани ауат рцІыхъва йтагылата ар йрылапшуа йджвыквылтІ. Ауат бзидздзараГыи ауаГІа йГархъыкІвшатІ, ауаса заджвГыи дгъГларылымцІтІ. ЙцІыхъва-хауата чкІвын хвхва хІаГІа цІаГІвкІ ар дГларылцІын ахІ араса йГайай-хІвтІ:

– Айныжквва зщыз сара сакІвпІ, уахІыГІва гІазырхвитызГыи сара сакІвпІ, уылпха саутІ, – хІва.

Ари йхІваз амц хъарадза ар йГарпшуа йгылаз КІана, КІатІа, КІатІащ йраГІатІ, ауаса ари апынГыи КІатІащ закІГыи дгъалам-чважватІ.

АхІ зынла унашва йчпан йымхІв бзи йыхъызла чаражвра аладйыргатІ. АуаГІа зымГІва айззан йрыжвитІ, ахІГыи йыпхІчва йыцта ауаъа дрылапІ. Ауат шалачІваз Суразан данГІапшы ахыГІвчкІвынчва дГларыквпштІ, ауи ауат рхакв йшауамыз зынла гвы алттІ.

– Унай, дада, ауаГІа ужвыГыи мачІкІ хІГархъыкІвшапІ, – лхІван Суразан лаба дГІаджвыквылдатІ.

Ауат ауаГІа йрылапшуа йшГІамГІвайсуаз Суразан атамам лпырдырра лгвалата лаба КІатІащыргІа ахъагылазла дГІалдтІ. Ауат йнапшыГІапшуа йшаГІвсуаз Суразан КІатІащыргІа рахъкІьала данпшы КІатІащ мадза-мадза ахъапщ ъатлын зхъаз ймачвкІыс гІалйыр-батІ. Ауи амцтахъ КІатІащ хвырчвхІва ахІ дГІайыдзхъаххын йалыргата дымгвжважвауа йГайайхІвтІ:

– УпхІаГыи уахІыГІва абжаГыи зутыз айсыГІв чкІвын айныжквва ГыимщытІ, ауи мцы йхІватІ, ура уижьитІ.

Ари загІаз ахІ зынла дГІархІатІ, уадыргІвана ауи йгвы атара йтахмызшва дГІайцІГІатІ:

– Щта, ауат зщыз дзачІвыйа? ДГІасахІв, дсырба!

– Ауат зщыз дшуасхІвуаш йГыи дануасхІвуаш упхІа Суразан сара, агІвахІбачваГыи сГІвайщчва йГІахІутуазтын, мцы аналахым ауи агІан акІвпІ, – йхІван КІатІащ абари апш хвы ахІ зынла ййырбатІ.

Ари йхІваз загІаз КІатІащ йГІвайщчва шватІ, ауаса ауыс датшата йГІацІцІхын дарГыи насып ду раутІ. КІатІащ йхІваз ахІ йанйаГІа ауи

зынла унашва йчпатІ, ахыгІвайщчва дйыркІын агвып йызжвуа йала-
чІваз рпны йдйыргатІ. Араба КІатІащи айныжвква зщыта мцы зхІвази
ацІабырг гІадйырхІварныс ахІ йадидалтІ.

КІатІащ ахІ тшизынайырхан дйыхІватІ апхъапхъа ари айсыгІв ай-
ныжвква шищыз гІаййырхІварныс. АхІ айсыгІв даницІгІа ауи далаган
мцквакІ гІайхІватІ. АуагІа зымгІва йрагІатІ, ахІвссагъи йрагІатІ. АхІ
дгІамцІасын ачкІвын мцхІвагІвы араса дицІгІатІ:

– Ауат ахыгІвгъи анущуаз дара рнапІква абаъаз, ауат шІахІвазма,
йа ар дрыуата заджвгъи ушпайымба, хІальабальыкъракІгъи шпагІа-
нымша? Ари атамам йалыргата йгІасахІв.

АхІ ауи дызлайцІгІаквас рджъауап ймаухуата дгыланхатІ.

– ЙауаштІ, уара йущыта йщаквхІыргыплІ. Ужвы ауат айныжвква
анущуаз йабачваз? ЙгІахІвастІ! – йхІван КІатІащ амцхІва дицІгІатІ.

– Йгъсыздырам, йгъзымбатІ сара ауат ъачвуаз, апещ закІгъи гъгІа-
джвылзымгатІ, – йхІватІ ачкІвын мцхІва.

– Щта, йущыз айныжвква кІара гІарыквухма?

– Момо, сара ауат закІгъи гъгІарыквсымхтІ, – йхІватІ ачкІвын.

Араба КІатІащ дгІалаган айныжвква шищыз ахІ йалыргата йай-
хІвтІ, ауат рыбызкви рлымхІа йгІапикъкваси ауагІагъи ахІгъи йдйыр-
батІ, йащтагІайуата КІатІащ ахІвссаква рпны йгІаджвылигаз
абльатакв, аъахв, аъатлын дйырбатІ. Арат збаз ахІ зынла унашва
рзичпан амцхІва йхъа хъдирыхтІ. ЙащтагІайуата, КІатІащ айныжвква
шищыз хъайцІатІ, йыпхІчвагъи йырдыртІ. АхІ йунашвала йыхыгІв-
пхІчва адыргалын ахыгІвайщчва КІана – Арзан, КІатІа – Уразан,
КІатІащ – Суразан тагвжвата йгІаргтІ, ауаса ахІыгІва абжа гърым-
уытІ, чаражвра дугъи рзичпатІ, йырчІайхІын, йгІауищтхтІ.

Айщчваква ртагвжвакваси рыцта мгІва йгІаквылхтІ. Ауат
йашІамсуа хахъа-хымш йгІамгІвайстІ, швабыж зджъара йгІанымха-
уата йгІапсатІ, зджъарагъи йгъгІашІамстІ, ашІасыртакІгъи гъырмаутІ.
ЙшгІамгІвайсуаз шыпІакІ апны зджъара хкъалакІ гылата йгІарын-
йатІ. АхыгІвайщчва къала закІы-закІ ркІын ауахъ тшпсыршарныс
йгІашІастІ.

ЙшатІ. КІатІащ дангІашІыха ауи аджъащахъва йбатІ: ащтанчІв
дукІ йкъала дызцІаз тшгІакІвнаршан ахъагъи ашв агІаджвылцІыр-
табырг йапырата йщтІапІ. Ари збаз КІатІащ йгІвайщчви ртагвжвачви
– «Ауат агІвыджъгъи ауи йафуаштІ», – рхІван йгІаджвыквылхтІ.

АгІвайщчва ртагвжвачва рыцта раба йпны йгІайхын ауи КІатІащ
ащтанчІв дафта йархІвтІ. Араба раба быжъладзыкІла дчІвыутІ, ауаса

йчпахрызйа. Абари апшта КІатІащ дыздзта йщаквдыргылті, ауи йтагвжва пшдза Суразангы дйыцта.

КІатІащ йкьала тшгІакІвзыршаз ащтанчІв аквпшыра швабыжта уаршвауата йгвымхан. КІатІащи йтагвжва Суразани закІгы рымхІвауата ащтанчІв йашІапшуа йчІвапІ. КІатІащ ащтанчІв даста ахъа хъичвра йгвалата йгыата дамцІаситІ, тшангІайхІвынчІара Суразан дгъауылщтуам, ауипхъадза КІатІащ йща гІашитІ. ЙцІыхъвахауата ащтанчІв ахъа гІаштІнахын гІвычІвгІвыс ажвала КІатІащ араса гІайнахІвитІ:

– Мхвтар Паша йпны уцата ауи агІвдзыкІ рбжьара дызгІабжьахаз, дызхъчІваз гІауырдырта угІайх. Уара угІайхнадзкІьара утагвжва сара дсхчапІ, ушгІадзахауа уаусцтхпІ. УымгІва хъйатІ, уджвыквыл.

КІатІащ – ахъацІараква рынкъвгара, разабакІра, анкъвакъвра бзи йызбуз – ащтанчІв йгІайнахІвыз дгвыргъауа дадгылті. Ауи зынла акьала дгІаджвылцІын ащтанчІв йахъагІайнарбаз ахъатала дджвыквылті. Суразангы ащтанчІв дгІадзхъахатІ.

КІатІащ дшымгІвайсуазымцара цІла дукІ данйатІ йгыи ани йгІапсаз тшпсицара йгвалата дгІашІастІ. Ауи ацІла ду ащапІы даныцІачІва йхъахъла бжьыкІ гІайагІатІ, дпшызтын – ацІла ащтанчІв дукІ хъалуа йбатІ. Араъа КІатІащ зынла йгыата гІатихІватІ, ащтанчІв дасын хвыщхвыц йыркъвакъватІ. КІатІащ ацІла данхъапшыл ацІла ду акъвадамаква рпны уарба гІваракІ йбатІ ауарба чырка гІатпшуа йтачІвата.

КІатІащ ауарба чырка дырпшуа дшгылаз ауат ран ауарбажв зджьара йаъата йгІапссгІахуа йбатІ. Ауарбажв ачырка гвыргъауа йгІарынйахті, ауат ащтанчІв йазымрыфыз КІатІащ шйакІвыз архІвхті.

Араъа ауарбажв гвыргъачІван КІатІащ йызгІайті.

– Сара сквшышвкІ цІитІта счырка ащтанчІв ансиквшагы йсчвафитІ. Сара счырка гІанызжъта ащтанчІв зщыз уара ачкІвын йузысымхара гъаъам. Уабацауа, уабагІатыцІ, уызщту ачІвыйа? – ахІван йгІайцІгІатІ.

– Сара Мхвтар Паша йпны сцитІ, ауи йкъралыгІва зхъчІваз гІа-ссырдырта сгІацапахуашті. Ауи ауыс хачІвыта йсымапІ, – айхІвтІ КІатІащ ауарба.

– Ауи зджьара йгІанымхауата йуыс баргвыпІ, уара уызщтиуа сара йыздыритІ: ащтанчІв акІвпІ. Мхвтар йпны уцарыквын уара угыгІахъынхІвыхуашым, ауи йпны йцата йгІайхыз дгъаъам. Ауаса йанаъазара, уара атенгыыз ухъызгапІта ауи йадгъыл уыквсыргылпІ. Мхвтар Паша йпны райша уцата йыгІвна унашыл, ауаъа йара намаз йчпауата уипшІашвуштІ. Ауи йуыс даналгара уыззцазла уицІгІата

йгІауайхІвуаштІ, ауи амщтахъ – «Намаз чпа», – хІва дгІаущыхІалуаштІ. Ари амщтахъ абдаз злагІауахвуаш адзы уащтагІаджвылці, араба сара зынла снапщІаспІта ауи угІайшІызгахпІ, – ахІватІ ауарбажв йарцІабыргуа.

КІатІащ ауарба днанауахвын атенгъыз дхънагатІ, ауи адгбыл даргылын йаргъи йнахъыпсегІагІахъыпсегІауа КІатІащ дахчауа йджвыквылхтІ. КІатІащ дшнайуаз райша Мхвтар Паша йыкІадыгв дтшкІаралын йтдзы днашылтІ. Ауи дызлайцігІаз рджбауапква зымгІва гІайттІ.

– Ари шыншаз араса акІвпІ. Сара гІвыпхІчва сывапІ, айціба – ФатІимат – гвымхарати зальмагІарати йынкъвызгакваз рыхъазла ауи анчва дйыхІван, ащтанчІв сурат дталын атенгъыз дхъысхтІ...

КІатІащ йтахъыз анаквша, дзгІагра дгІаджвылціуазшва атдзы дангІагІвныці ауарба гІайымціастІ, днанауахвын атенгъыз дгІахънагахтІ. Араба КІатІащи ауарбажви бзирала йакъвыціхын йаргъи мгІва дгІаквылхтІ, ауарбажвгъи ачырква йрызцахтІ.

КІатІащ дгІайуамца атенгъыз мачІкІ дангІакъвыці Мхвтар Паша збжъара дбжъачІваз агІвтенгъызкІ алачІвахын ауи йкъралыгІвагъи ыдзхтІ. КІатІащ йкъала дазыгІаргванхатІ, йгвы гвжважвауа дшгІайуаз дпшызтын – Суразан пхІвыспа пшдзадзакІ длыцта дгІайпшІаххытІ. Араба ауи йгІайархІвхтІ ащтанчІв ду ФатІимат шлакІвыз йгъи ауи КІатІащ бзи дшлымхъабаз.

КІатІащ Суразани ФатІимати азыразта агІввиджъгъи тагвжвата йацйырбзатарныс дрынгІалтІ. ГІвахъа-гІвымш тшпсырщатІ. Йціыхъвахуата ауат тшадыргалын КІатІащ йкытла йгІаджвыквылхтІ. Уахъгъи тшынгъи йгІамгІвайстІ. Ауасамца ауат ркыт агІвына йгІадзахтІ. КІатІащыргІа ауаба йгылаз ауасахча йнайыдгылын ахабарквала йцігІатІ дара йырмагІныз йдмырдыруата.

– Хабарта йабу ари акІвпІ: ныкъвара, тагвжвагара йджвыквылыз ахыгІвайщчва йрыуата КІани КІатІи ртагвжвачвагъи рыцта йгІайхын чари жври ахІа уыс гърымам. Ауаса ауат ращайціба КІатІащчкІвын йтагвжвачвагъи йаргъи амгІва йбагІайхуаз ащтанчІв дукІ гІарпшІашван йафтІ. Абари ауыс раба рыцхІа гвыхъта йзалын дчІвыуамца длашвахтІ, – йхІватІ ауасахча йгвы швабыжта йыціалуа йгъи йыладз гІахъххылын тшизымкІуа дчІвыутІ.

– Щта, ауаса йанаъазара, хІара араба мачІкІ тшпсхІщапІ, уара уцата ауи хІабата йлашвахаз йахІв сара сшбзу йгъи сшубаз, – йхІватІ КІатІащ дхъвыцуа.

Ауасахча гІврала КІатІащ йаба йпны дцан ауи йпа КІатІащ дшбзу, дшгІайхыз йайхІвті. Араба алыгажв агвыргъара йгІалихын дгІагв-мачІті, ауаса КІатІащ йабгара загІаз йайщчваква йгърымгвапхатІ.

Йымкъвауата КІатІащ Суразани ФатІимати йыцта рпны дгІайхті, йаба, йайщчваква, йтачачва йбахті. ЙащтагІайуата, ФатІимат хъвшвыкІ алалцІатІ, алыгажв йылаква йырхъылщын длырбзихахті. Абари ауыс йгІайдахІвыз алыгажв рахІагъи даргвыргъатІ.

Абараба КІатІащ йайщчваква гІазшІитын рхъа рзыщтІымххуата ртагвжвачваквагъи рыцта йрыпхащатІ, даргъи ркъванчагІа щІабыргыз йадгылхті. КІани КІатІи ртагвжвачва нарахвын раба йкъвыщті, КІатІащ йыгІвтагвжвачвагъи йымата дтхаджъуа, йабажв дйыгІзауа дгІайыдзхъахахті.

*Абаза турыхква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 11 – 19 ан.*

БАТЫР

ТажвкІи лыгажвкІи бзазун, ауат пакІ дрыман. Ауи дшгІадриуаз ауасаражв дгІардын хъзыта Батыр йыхъырцІатІ. Ауат рсаби дызларцІушыз гара гърымамызті. Атажви алыгажви гарас гІазлырхуаш гІаргырныс асабигъи днарахвын абна йцатІ. Ауат абна йаннадза асаби абна атшпы дщтІарцІан дара абна йылалті. Атажви алыгажви абна йшылаз абна мшвыкІ гІалцІын асаби дагатІ. Ауат абна йангІалцІх асаби дгъырмаухті. Атажви алыгажви рпа щарда йзыпшгІатІ, ауаса дгъырмаухті. Ауи амщтахъ асаби дыдзта йщаквдыргылын рпны йгІайхті.

АчкІвын амшв дагІзумцара ддухатІ.

Амшв фачІвгІагра йанцуз агІвара акІынхІара ачкІвын дгІатымцІра ахъазла хІахъв дукІ апыранацІунта йджвыквылуан. Ауасамцара ачкІвын амшв анджвыквылра ахІахъв гІапырихуа, дгІатыцІта дгІамдауа далагатІ.

Зны амшв агІвара ахІахъв апырхта йангІайх агвы араса йгІанагті:

– ДзачІвыйищті ари ахІахъв апырызхуа? Ари аъара къару ду злу – ачкІвын дшпамфуа!

Ауасамцара амшв зны ачкІвын йцІгІатІ:

– ДзачІвыйа сара санаѳам ари аѳара кѳару ду змата араѳа йгІайуа?
Ауи уара ушпагІацхауа?

АчкІвын амшв джѳауапта йайттІ:

– Сара спны заджвгѳи дгѳгІайуам, ауаса сгвы аншІыгѳра ахІахѳв
апырсхитІта сгІамдитІ.

Ари амцтахѳ, амшв ачкІвын дштларыхІыз анадыр, БатырчкІвын
йчвшван араса йнахІвтІ:

– Сара уара угѳгІасымритІ, ауаса узыгІаз сара сакІвпІ.
Йутахѳызтын уани уаби рпны уызгахпІ.

АчкІвын амшв йахІваз анйагІа токѳаль йзымчпауа йхІватІ:

– Сара сани саби рпны снарахвхума, йскѳвырдыргІайа?

– Ушырдыруаш араса акІвпІ: сара снайуаштІта швгвашв апны
сгылазлуштІ, уара атдзы уаннашылра, – «Нана, нана, дада, дада!» –
хІва. Йрымуазтын, ушырпу хѳарымцІузтын сара сдырба, – ахІватІ
амшв. Амшв йшахІваз апшта ауат ангІалтІ.

Амшви Батыри джвыквлын ауи йани йаби ѳатабзауз акыт
йазнайтІ. Ауат йазцІгІумцара алыгажви атажви ѳабзауз акІѳадыгв
йазцатІ. Амшв агвашв апны йгІанижѳын, Батыр акІѳадыгв дтшкІара-
лын дазцІгІауа далагатІ. Ауи йани йаби шракІвыз анидырх:

– Нана, нана, дада, дада! – йхІван тшрыквирывштІ. Ауи йани
йаби тшдйырдырхтІ. Амшв ачкІвын йуысква аквшвата йанаба йджвы-
квылхтІ.

Батыр дхѳацІахатІ, ауи абайачва ахѳацІара рамаикІуан, ауат
заджвгѳи рыла гѳгІакІѳылимырпшуазтІ. Ауасамцара ахІчва бзы ацІар-
цІан Батыр ддрыздырныс йцІыхѳва йтагылтІ.

Ауат Батыр йрыдзѳахуш амаль лдырхІварныс акыт йтаз ауаса-
ражв дгІардтІ. Ауи рмурад анлархІв амцтахѳ араса гІаралхІвтІ:

– Ауи уандыркІгѳи гІвычв гвымхакІгѳи йышвтта хІвынчІв
швабыж ѳану абна апны мшІгІагра дшвщти. Ауаѳа данцара йуандыр
ахІвынчІвы йлахуштІ, ауаѳа дшнахѳгІахѳуа ауи ахІвынчІв дзбгІа йту
апсауышвхІа чвгѳамычвгѳаква гІайззата дырфуштІ.

Ауасаражв йшылхІваз апшта, ахІ зальымыжв Батыр унашва
йзичпатІ, ауандыр ацІаййырхІван мшІгІагра дауишттІ. Батыр абна
дцатІ, ауандыр ауи аѳарала швабыжта мшІы аницІан – ауи йычкѳва
йрызгІалымгахуата йуандыр ахІвынчІвы йлахатІ. Батыр ауандыр
дшацрахІваз ахІвынчІвы йылаз апсауышвхІа чвгѳамычвгѳаква
гѳагѳата дгІакІвдыршатІ дырфарныс. Араѳа Батыр дымшвауа ауат
днарылалын йармалагѳи йагѳьмалагѳи дкѳьумца йхѳищгІатІ йшабгаз.
Йаргѳи ащапхдзы йрычІван дгІаджвыквылхтІ. Ари йгІайхра ахабар

ахI йдырдыртI. АхI ауи анйагIа швабыжта йгъыймгвапхатI, йгвапханыжъхта – Батыр дичвшауа далагатI.

АхI зальымыжв ауасаражв дгIазшIитхын даталачважвахтI. Ауасаражв лылаквa цIалыркIвакIвауа йылхIватI:

– Ари йапшу абна апны бжыгIвайныжвчва ылапI. Ауи ауат рпны – «Ахча псарчIв йаъу гIагх», – хIвата дуцтийырквын йара ауат зынла дгIаркIыта дырфуштI. АхI ауасаражв йшылхIваз апшта Батыр дгIазшIитын айныжвква рпны дицтитI.

Батыр абна даннадза йтшы абна йгIалайжъын йара щъагIвта дджвыквылтI. Ауи дшымгIвайсуазымцара айныжвква ъалаз акъамыш жвпIа дналалтI.

Батыр ауат уыскI рчпауата днарыквпштI. Айныжвква агIвычIвгIвыс йраргванхаз йфгIвы анрахIа, – «Фу-фу», – хIва йалацIыруа йалагатI. Ауат йнапшыгIапшуа йшалагылаз Батыр райша днарыдгылын салъам райхтI. Айныжвква рыуа азаджв раба йпны дтрысын дгвыргъауа йайхIвтI:

– ФачIв бзикI дхIызгIайтI, ауи дпсылапI.

Ари йхIваз раба йанйагIа араса йхIватI:

– Ауи хIара йхIчвымшвауата йхIызгIайыз агIвычIвгIвыс дфачIвмыждапI, дуфара здыруада, угIайцхарагIатI. Ауаса йанаъазара, ласыта швгIамацIауыта дгIашврайгва. Ауи дайгвара йымуазтын фачIвыта дауаштI.

Айныжв зынла дгIамацIауын йырфушыз анхIазырха йайщчваква дырзыщIыртI:

– Ауи йгылугъи дгIажвдта швгIайта кIара швфа.

– Швнай, ласылас арызкъы йхIазырхаз йымхъыскIва йхIфапIта анхара швалагахпI, – йхIватI Батыр.

Айныжвква азаджв азаджв дйыхъвлапшуа Батыргъи дрылата йъагIвнабзауз йнашылтI. Батыр даннашыл айныжвква раба дгIагылуа даналага ауи дгIаймыргылра йгвалата, чIахI йзичпауа, йнапIы алыгажв йыжвгIвахъа йыквицIан йайхIвтI:

– Уымгылын, дада, сара сыхъаз, са счкIвынпI, йачпара гъаъам, усзымгылыргъи ауаштI.

Батыр айныжв лыгажв йыжвгIвахъа данаквс алыгажв йыжвгIвахъа тйырпатI. Араъа алыгажв дшвачван йчхIатI. Йанча амщтахъ айныжвква раба Батыр дгIайцIгIатI:

– Уызщтаныкъвауа ачIвыйа, спсы зфаз? Уабаъаз? УабагIатыщI?

– Сара райша сГайтІ, счатІ, сыжвтІ. Ужвы сгылпІта схънаГІва-
надзыкІара хьапщ ахча гІасыквшвцІуштІта сцахуаштІ, – йхІватІ
йырхъауа.

Ари йхІваз загІаз айныжквва гІархІатІ, рылахь аквырцІатІ йгъи
Батыр йгІайыхІвауа йалагатІ:

– ХІара ауи аъара гъхІымам, ауаса хьапщ ахчата хвартмакъкІ
хІымапІта йуыхІтитІ, – рхІватІ.

– ЗныкІ ахъазла ауыгъи ауаштІ, йгІашвахв, – йхІватІ Батыр.

Ауи абжыгІвайщчва рахІа йхахваз айныжв артмакъквва гІайыкви-
цІан дГІаджвыквылхтІ. Батыр йкыт дГІаталхтІ. Ари дызбаз ауагІа
дджъарщатІ, зынла ахІ ахабар йдырдыртІ. АхІ дГІапшызтын – хьапщ
хвартмакъкІгъи Батыргъи гІайгуа айныжккІ дшгІайуаз дибатІ. Ма...
Йырчпахрызйа? Руыс гъамуытІ, Батыр айныжквва дгърымщытІ,
дГІайхтІ. Батыр ахьапщ ахча хвартмакъкІгъи ахІ йпахь йнайыргылын
айныжвгъи дауиштхтІ. АхІ йчпарыз анйымдырх араса йхІватІ:

– АртмакъкІ уара йучІвыпІ, йуыститІ, уалабзаза.

Батыр апщартмакъкІ ахІ йызГІанижътІ, азакІгъи йара йгІайахвын
йпны дГІайхтІ. Батыр ахча йгІайгызла тдзы йыргылтІ, млыкв йхвГІан
тшадигалтІ закІгъи змамыз арыщхІа йакІвта дуымдырхуа.

ЙцІыхъвахауата ахІ ауасаражв датагІазшІитхын ауи Батыр йрыдз-
шахушыз ауысквала даталайкъангъашхтІ. Ауасаражв араса лхІватІ:

– Ауи закІытагъи дгъуызрыдзуашым, шварацра зджъакІы
дрыщтита ддумырщуазтын.

АхІ шварацра йщтиквушыз гІазиддан Батыр дшырщуашла быз
рыцІайцІатІ, ауи ауат ахча бзигъи риттІ.

Ащымта йангІаша ахІ Батыргъи дрылата агвып атагІазиддахын
шварацра йауишттІ. Агвып йымгІвайсуамцара абна йаннадза ауат Ба-
тыр йгІашІайрысын йрайхІвтІ:

– Сайщчваквва, сара ахІ сшитахъым здыритІ. Швара швгІасыци-
цІата хІызгІайщтийызгъи здыритІ, ауаса сара швара швыуа заджвгъи
сгъухъысрым, сшвшуашызытын сшвщы, саргъи швара сшвапшта
сГІвычІвгІвыспІ, швалапш.

Ари йхІваз загІаз агвып заджвгъи ауи дищырныс ацІыхъва дгъта-
мгылтІ, ауат зымгІвадзугъи абна апны йшварацуа, хвитта йбзазауа,
хІаджъратта йгІалахахырныс, ахІ йпны йгІамахырныс йангІалтІ.
Агвып гІвыджъ-гІвыджъ, хГІвы-хыгІв тшагІвыршан абна тшылар-
псахтІ, Батыргъи гІвзачвата гІвыджъ найахвтІ. Абари апшта Батыр
йыгІвзачви йари, ауат рыуа азаджв акъала апны мацІаугІвыта

дГІаныржбырквын агІвыджь шварацра йцауа, кІара гІаршвагарыквын йырфауа йбзасун.

Зны мшкІы йжакІа йыркІвыруа арбатшыгІв жакІахрицакІ дГІадзан ауат рыгІвза далашІайхІватІ, ймацІауызгьи йфан дджвыквылхтІ. ЙащтагІайуаз атшынгьи рыгІвзакІ анахъани йапшта йызнитІ.

Ауасамцара Батыр амацІаура къазу гІайадзатІ. Ауи дмацІауын афачІвы ауатыкв йштагылаз арбатшыгІв жакІахрица дГІадзан дГІацІрытІ:

– Уай! ДзачІвыйа ауаъа йыгІвну? Ласыта угІаджвылцІта сна-тшыжвх!

– Уымгва уыхъума, угІатшыжвцІ! – йхІватІ Батыр.

АрбатшыгІв дГІатшыжвпан дГІаххылтІ:

– Сырча, – йхІватІ арбатшыгІв жакІахрица.

Батыр закІгьи йымхІвауата хъвыкІ йыйтын йыйрыфтІ.

– ЙГІахв ужвыгьи йсфуш! – йхІватІ ажакІахрица.

– Уара уыхъаз кІара гъаахым, – йхІватІ Батыр.

АрбатшыгІв жакІахрица ауи далашІайхІвата афачІвы йрыхІазырыз йфата дджвыквылхра ймурадта Батыр дГІайымцІастІ. Батыр зынла ажакІахрица дГІаджвылихІван, ацІла йгылаз агІвйырпан йжакІала дыдихІвалтІ. Батыр йыгІвзачва анГІайх йырчатІ, йрыжвын арбатшыгІв жакІахрица йхабарква райхІвтІ, йжакІа ацІла йбжъанаркІы дшкІыдхІвалаз дйырбатІ. БатырыргІа анцІалхуаз йайчважватІ йшГІашауабырдзакІ арбатшыгІв жакІахрица дшырщуашызла. Агвып ауахъ йщГІалын йычвхтІ.

Ауат йырхІваз загІаз арбатшыгІв йжакІахрица кІыдижван аща йцрыжжы дджвыквылхтІ. Агвып ащымта йанГІагыл алыгажв дгъырмаухтІ. «Ауи дГІаута дщра атахъыпІ», – рхІван йыщта йтагыла агвып джвыквылтІ. Ауат алыгажв йща ащтала йщцузымца ауи йыщта гІвадыгъ дукІ йталуата йанйатІ. Агвып агІвадыгъ апны йГІашІастІ. Ужвы ауаъа йталта ауи дызщуаш амаркІуа йалагатІ: заджвгьи ауаъа дталра гъиуам, йшвитІ. Батыр дГІагылын йрайхІвтІ:

– Сара сталпІта ауи дапырхпІ, ауаса санГІахъынхІвыхра сГІахъажвгылх, йауашызтын.

Ауи йыгІвзачва Батыр йшихІваз апшта, – «УГІахъагІгылхырнысла ухІыргвыгъитІ, утал уара», – рхІван йанГІалтІ. Батыр ауыла драчважван аркъанквала агІвадыгъ дбгъалтІ. АгІвадыгъ ащапІыла аща ащта дшалацузымца Батыр кІадыгвкІ апны гІвыхІвссачва ймацІауа амца йшадзхъачІваз дрынйатІ.

– Дабаъу ари ачвгъахъша? Дъану сшвырба, – йхІван дырцІГІатІ.

– Ауи дхвыта дГайхын абани апещ апны ачвартагъвы дтата дывапI, йгъатагъи йыдзхъа йкIныхIата, – рхIватI агIвыбзыльхвыгIачва.

Батыр апещ днашылтI, алыгажв йгъата гIакIнихтI, тшгIайыр-гъвгъван йкъару йшгIанагуазла ажакIахрица дйысын зынла дищытI. Батыр ауи йымлыкв зымгIва гIайахвтI, агIвыбзыльхвыгIачвагъи йыцта агIвадыгъ дазгIайхтI. Батыр ажакIахрица йхъапщква зымгIва хъадйыргылтI, уацIыхъван апхIвыспакI дгIахъадйыргылтI, ауаса анахъани дхъаргылра апхъала араса гIайалхIвтI:

– Уара угънахъаргылхрым. Ауи ацкIысгъи уара ухъалта ауи амщтахъ сара снахъалхпI.

– Момо, бара бхъал, сара сгIатахарыгъи схъацIапI, – йхIватI Батыр.

– Щта, йануымуазара агIан, йыздыруада, ари акъамчы уара йнахв, – лхIватI апхIвыспа. Ауи Батыр къамчыкI гIайылттI. Батыр апхIвыспа дхъадйыргылтI, йара йкъазу ангIадза аркъан пыркъын агIвадыгъ дгIатаржътI.

Ари амщтахъ Батыр алыгажв йбора дазцан ашв ангIайтIы абора гIвуасакI гIатыкъбатI. Батыр йкъамчыла ашкIвокIва дшасуашыз ауаса квайчIва гIайыцIаххын, ауи данас быжъкъабаткIла адгъыл дкIылна-рышвттI. Батыр дымгIвайсуамцара кыткI дталтI, ауи акыт апны тажвкI дылрайгватI. Атажв Батыр дгIайцIгIатI:

– Уабаъаз, йумагIныйа, араъа уызгIаййа?

Ари йуысква шакIвшаз атажв йлайхIвтI. Батыр кIара йфуштI, ауи швабыж дымлащитI, атажв Батыр дзымацIаура лмурадта аджъма гIалдылын ачуан йталыркъратI. Ари збаз Батыр атажв дылцIгIагI:

– АчIвыйа, хIан, араса збчпаз?

– Ауи, сычкIвын, хIара ари акыт адзы дзыхчакI амапIта – ауи мшигIадза пхIвыспакI дарымткIва дзы гъгIахIнатуам, – лхIватI атажв.

Батыр атажв лыгIвпщырхIакI найахвын дзгIагра дцатI. Ауи дъанайыз тIкъва дукI адзы йгIагIвуа зымгIва ажвуа йшщтIаз йбатI. Батыр ауи дагвыквсын йщытI. Акыт дзы раухтI, атажвгъи дзы гIвпщырхIакI лызгIайгтI.

Ауи атажв лпны дангIайх араса гIайалхIвтI:

– СычкIвын, ауи йущыз атIкъва апа абани ацIла ду агIвара йта-бзазауа ауарба йгIалнадауа ачырква афитI.

Батыр ауарба агIвара апны пшра дцатI. Батыр ацIла ду дхъалтI, ауи агIвара апны гIвуарбачыркI тата йбатI. Батыр ауат дшырпшуаз быжъчIвыхъкI гIайгIатI. Ауи данацапш атIкъва апа адуней пнатшуа,

йшвшвуа йшгІайуаз днаквпштІ. Батыр ласыта дгІакІныщІхын атІкьва дапшІалтІ. Ауи ашІа ахърыхІа йшгІайуаз Батыр тшгІайзанацІатІ, йаргыи йгыата багыата йгІайнапІыцІайкІын тшназайцІатІ. Араба ауат амцабыз гІарбжыкьбауа йайсуан, ауасамцара Батыр атІкьва дайгІайын йщытІ. АтІкьва йщытІ акІвын ауарбачыркава рангыи гІадзахтІ.

Акыт уагІата йтазгыи ауарбажвгыи Батыр йпны йгІайын квырмыш ду йзырчпауа йгІайархІвтІ:

– ХІара уара бзирата йхІзухаз нцІрата йхІыму йгъхІхъаштылхуашым, ауаса йанабазара, йузыхІымхуш гьаам, йутахъу гІахІахІв.

– Сара араба стыцІта агІвадыгъ схъалхра ахІа закІгыи гьстахъым, йшвзахъвдаквыцІуашызтын – схъажвгылх, – йхІватІ Батыр.

АуагІи ауарбажви йайчважван йангІалтІ: ауарбажв дхъанакылырныс, ауагІа ауи йадрывуаш жьыта быжъкІамбыщкІ ржыи, ауат рчвакьва йырташвауагыи дзы адыргалырнысла. АуагІа алалын ауарбажв йатахъыз анадыргал Батыр ажыи адзи ауарбажв йаквицІатІ, йаргыи даквчІвахын ауи – «Къып», – ахІварыквын кІара ашІайрышвуа, дзы айрыжвуамца дгІахъанакылыхтІ. Ауарба Батыр данкІныщІх йаргыи агІвадыгъ йбгъапсегІахтІ.

Батыр йхъа ахъанархазла дджвыквылын дшынгІвайсуаз гвыпкІ рхъакьва абакІылшІауа йайсуа дрынйатІ. Дпшызтын – агвып йыгІвзачьва ракІвта йгІацІцІтІ. Батыр ауат даннарыдгыл зынла дырдырхтІ, даргыи ргькьва тыпсегІан рылахъ акьыта ауи йпахъ щамхъаша йгІагылын йгІайыхІватІ:

– ХІара хІпсы йапшу, уара хІуычрынпІ, йутахъдзу хІзыха, акъванчара хІара йхІчыпІ.

– Сара закІгыи гьшвасхІвуашым, зымгІвадзугыи шьвгІагыл, – йхІватІ Батыр.

Батыр ауи агвып йамаркІуаз амлыкьв рзагІвишатІ, апхІвыспакІ йыгІвза ахІба тагьжвата дйыйттІ, апхІвыспакІгыи айцІба дйыйттІ. Батыр йуыс даналга сальам райхын дыркьвыщІхтІ. Батыр йкыт дгІайхын ахІ зальымыжв йгвы акъвйырпуа дтан. АхІ зальымыжв ауи йгвакьвп-ра даган дпсытІ, йымлыкьвгыи Батыр акыт йырзагІвишахтІ, йара Батыргыи анхачьва дрыщынхауа, йаныжви йабажви йыгІзауа дгІанхахтІ.

*Абаза турыкьва.
ЙалазцІакьваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 19 – 26 ан.*

НАЗЫКЪ ЛТУРЫХ

КыткІ апны бзидздза йабабауата гІвыквлагІвчва – гІвынбжъагІвчва тан. Азаджв йыхъыз Кърымын, азаджвгъи Муратын. Мурат лыхъыз гауата, Назыкъ – хІва йлыпхъауа ахща пшдзакІ дйыман. Мурат йани йаби Кърым пата дырчпатІ. Ауи закІылагъи гврышхІвакІ³⁶⁴ йызрымахымкІва рпа Мурат йапшта йызхъарцІун. Муратгъи йахщагъи аща-ахщамкІва Кърым датша чвакІла йгъйымпшуазтІ, бзидздзагъи дырбун.

Абар зны уахъыкІ арат агІвыквлагІвчва гІвыма кыткІ апны йаъаз ачІапщара йцатІ. Ауат ауаъа йгІахІвытІ, йхъвмартІ, йхъыччатІ агъи-йын йгІаджвыквылхырныс йалагазтІхІва апшвыми рыквлачви йгъгІарымщтитІ. «Швара ныжъхта швахщагъи дгІагІгырныс уандыр адыгІгалитІ», – рхІван йырцабыргта йгІарыхІватІ.

– Щта, хІахща дгІажвымгкІва швымуазтын уандыр агъихІва тшшвымрыгІапсан, ауи ъадзадыжвгалуа Кърым йтшы гылапІ, днадзапІта дгІайырдапІ, – йхІватІ Мурат.

Кърым йарасахІаткІ дтшыжвлын апхІвыспа длыщтацатІ. АпхІвыспа лани лаби ауи лаща Мурат йапшта Кърым йызхъарцІун, ажвакІ аларымцауата апхІвыспа Кърым дгІайырттІ: «Уара дуанаматпІ», – хІва. Кърым апхІвыспа акІвдыр дтайырчІван йаргъи дгІалтшпхъынчІвалхын дгІаджвыквылхтІ. Арат агІвкыткІ рбжъара, ачІапщара ъаныз акыт рыца йазаргванта, апхъачІви нышвынтаражвкІ бжъан. АуагІаква – «Ауи анышвынтаражв йтагылу акъвыба³⁶⁵ хІададжъадакІ дапамапІ, ауи дызбауа дшайтанзгІвахитІ, йа йара ауаъа йыбыз акІитІта дбзагвахитІ», – рхІвауа шварагІвара дута йакІвдыршун йашІамсуа.

Кърым дъадзаджвыквыз згвы шЫгъъуа йалачІваз аквлагІвчваквва – йшвауа, йымшвауа, анышвынтаражв ахъылпа згата, ауи аквта йтагылу акъвыба йкІнызхІата йгІайхуа, баз агъиква – хІва йгІарылашватІ.

– Сара сцапІ ахъылпагъи акъвыба йкІнысхІапІ, – йхІватІ Мурат йырцабыргуа дгІагылын.

– Щта, уцузтын ари акІъарахва пщІахІцІитІ, йухІваз уырхъйузтын – ахайыр убатІ, уара йучІвыпІ.

– ЙсхІваз смырхъйузтын ари скІъарахва швара йшвчІвыпІ, ахайыр жвбатІ, – йхІватІ Муратгъи.

³⁶⁴ ГврышхІва – гвыгІвбара, къангъашра.

³⁶⁵ Акъвыба – хъальагІвына хІахъв сай (склеп).

Мурат ахылла найахвын анышвынтаражв ахкЫала дджвыквылтI ауи кIнихIара йгвалата. Ауи анышвынтара дшнаталуаз йахь-агаIатыщI йымдыруата «бык!» – хIва йгвытшпбырдзакI удын бзи йнарадзауа закI гIаквшватI. Ауи зныкI ахъазла дырхIан дгыланхатI, ауаса зынла тшгIайгайхын хвырчвхIва дщIасын удын гIайхъзыргIаз гIащIипгIатI, дапшызтын – гIвычIвгIвыс напIыпI. Араъа рахIагьи дгIархIахтI: «Ари сара йшсхIвауа гьакIвым! Араъа балахI льяжъакI аъапI, ауагIа ахъаз мцы-мцы кIара гьырхIвум. ЙаллакIгьи алтI, хъацIара атахъыпI», – йхIван анапIы йапхъала йауищтхтI. Ауаса гIвба-хпа чIвырхъа рахIа датыпарныс дахамдзаскIва йатаркIвах апхъа йгIайзалыз аудын апшта йгвытшпы закI атагIаквшвахтI. ТшынайыркъвтI, дамцIасызтын – напIыпI, апхъа аудын злагIайадзаз йапшпI. Мурат дымнакIгIакIуата, – «Уахъа ари сафуашызтын штшасрыфра», – йхIван, йылаква хъигIван къарута йымаз зымгIва адигалын анапIы йатаркIвах йпахъла йатауищтхтI. Мурат йылаква ангIахъитIых йапхъала пщба-хвба чIвырхъа ахIала йчвыхъарамкIва алащцара апны алмастшва квайчIваракI гIалибгIатI. Къарута йымаз адигалын, – «ДзачIвыйа ауи?» – хIва швабыжта дгIацIрытI. Джьауап гьгIамгатI. АквайчIвара чIвырхъакIла дазынаскIбахын датацIырхтI: «ДзачIвыйа ауи? УгIвычIвгIвысума?» – хIва. АгIылахIва йуагIауата, – «СгIвычIвгIвыспI», – хIва бзыльхвыгIа бжыкI гIагатI. Араъа Мурат ауи дзыгIвын зынла дйымрыпIатIауа багъадза дгIайкIытI. ДзымцIаста багъадза йгIайкIыз абзыльхвыгIа дшпаъу ухIвузтын – зымгIва лчгIвычаква хIальякьта йалажвжвапI, лыкIасгьи лхъышвтхын лыбра алмастшва йлыквпсапI, щаквакIгьи лкIынквапI. АбзыльхвыгIа дырхIан лшIа гьылзахъыххуам, лылаквагьи хъгIвапI. Мурат дгIагвжважван:

– БызчIвуда? ЙбмагIныйа? – хIва дылцIгIатI.

АбзыльхвыгIа лылаква гIахъылтIын:

– Ай, сара сынчва, угIвычIвгIвысума? – лхIватI.

Лылаква рахIагьи швабыжта йангIахъылтIы:

– АхIы, Мурат уакIвма? МомкIва узачIвыйа? – лхIватI.

Араъа Мурат бзи-бзи ауи ллакта дантапшы йахща шлакIвыз гIайдырхтI. Ларгьи лаща йакIвта таразта данщаквлыргыл тшйыквылрышвын дчIвыуа далагатI.

– Ари ачIвыйа, Назыкь? Араъа бшпагIатанага, йбызни ачIвыйа? – хIва Мурат йахща дылцIгIауа даналага абари йгIахIырбуш гIалхIватI.

Кърым апхІвыспа дйымата ауагІа зланыкъвуз амгІважвла дгІами-
 уа мгІварыгІв³⁶⁶ йчпан анышвынтаражв ахъкъІала йгІайырхаутІ. Ауи
 анышвынтаражв дазыгІадзарныс чІвырхъашвкІ ахІа йымахымкІва
 атшы гІашІайрысын апхІвыспа дшлайлахІаз, дшлайхІвапсаз лайхІвтІ.
 АпхІвыспа ауи гылымуытІ. Араъа агІвыджь ачвыдзтІ, апхІвыспа атшы
 дгІакІапан алащцара дылаххтІ. КърымгЫи дгІатшыжвпан лцІыхъва
 дтагылтІ, дылхъыдзан дгІайкІытІ, длылахъвмарныс машвала³⁶⁷ длы-
 жвылтІ. АпхІвыспа дангвжвай Кърым йакъама гІатылхІван дицрастІ.
 Кърым зщапІы зцІыхІаз цІлата адгъыл йрыхІвачвауа гвла адгъыл дна-
 квшватІ. Кърым араъа щарда днамихуа йпсы алцІтІ. АпхІвыспа
 йылчпара лымдыруа дшгылаз щтабжъыкІ лагІатІ. АцІх лашцара-
 вындпІ, уыла йгІацІасуа гъубум, ащтабыжъ гІаргванхитІ. Назыкъ
 днапІырщщызтхІва йгІайуа дызлайысуаш закІгЫи гыгІалнапІыцІа-
 швум. Араъа дангвжвай йпсыта йщтІаз Кърым йнапІыкІ гІапылкъын
 йлызгІайуаз йахъкъІала йауылщтІ, ауаса анапІы йлызгІайуаз йлыз-
 гІауищтхтІ – йгыгІалыквымшватІ. ЙлызгІайуаз дгІаргванхауа данала-
 гах Назыкъ йатаркІвах дымцІасын Кърым анахъани йнапІыкІгЫи
 атагІапылкъын йатауылщтхтІ. ЙлызгІайуаз анапІы гІащтІихын ауи
 йлызгІауищтхтІ, йаргЫи аргвандзата длызгІайын дгІалымцІастІ. Ахъа-
 хъыла йшгІахІырбаз апшта, дгІазкІыз лаща йакІвта дгІащцІтІ.

Мурат ари шджъайщущ йымдыруата, – «Тоба истафыру-ллахІ!
 Пу, пу, ауи йчпаз гъма! АнцІрала сгвы йгІанаг ныжъхта – пхызта сыла
 йгЫыщІсрым, – йхІватІ. – Ауи ага дцІапІата дгІащцІызтынгЫи, йаби
 йани рхІатырла йпсхъа уахъа араъа йгыгІатагІжърым, акыт йтагІгахпІ,
 лакІ йгЫахІрыфрым», – йхІватІ Мурат.

Мурат Кърым дызквчІваз атшы гІайкІын йахщи йари ацацхъра-
 гІумцара агІылахІва Кърым йпсхъа атшы йаквырцІан, тшымгвархъала
 даквшІархІван ауапІагЫи йыквырпсахтІ. Ауи анырхъйа анышвынта-
 ра уахъа базла дыззгІайыз – ахъылпа анышвынтара йтагылу акъвыба
 ахъахъ аквцІара – ахъвдаквищтын, йахщагЫи дгІайыщицІатІ, атшгЫи
 шІанкІыла йгІайкІын ачІапщарта йгІайхтІ.

ЙъагІайхыз ауат збаз ауагІа рхІатІ, йгІаншаз гыырдырам. Мурат
 йахща дгІайырчІван зымгІва гІалйырхІвахтІ. АуагІа йшджъарщущ
 рымдыруа Кърым днадырхъатІ. Назыкъ хъащарата йынкъвылгызгЫи
 джъащахъвата йырзалтІ, КърымгЫи – «Чвгъара зхаз, чвгъара
 йымшпІ», – рхІван акыт йтаз ауагІа жъыхъра йызрымамкІва ауаъа
 анышв дарттІ.

³⁶⁶ МгІварыгІв – хъарата йгІакІвшуа датша мгІва.

³⁶⁷ Машвала – къарула.

Мурат йахща Назыкъ лыхъыз рахлагъи йгатІ, ауаглагъи ацІисгъи йджьарщауа, лыхъыз шІакІ йтыщІырквын шІакІ йталуа акытква рпны чвагъвара кІвпІита уахъчІва йъагІадзасгъи йакІвшитІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 26 – 29 ан.*

АТШЫХЧА

КыткІ апны Зорым йыхъызта нхагІв хъацІа бзикІ дтан. Ауи ахІчва дгърыламылуазтІ, ауат абайачва ргъычкІваччвагъи рыцта дырмайгъ-дзауа дырпшІагыла драйсуан. Ауи дъапамаз акыт ашыпІа апны абайачва ргъычкІваччва йчвшвунта йгъгІатамылуазтІ. Акыт йтаз ахІгъи дрылата абайачва ауагІа къванчагІа, зальмыгІа рзырхарнысгъи гърылымшахуазтІ.

АхІчва, абайачва рымлыкв хчахара ахъазла, йшаъазлакІгъи дгІаржъата дара дрыдыркІылра ргвалата Зорым дгІазшыртын йачважватІ, ауат ангІалын Зорым абайачва гІвзата днарахвтІ. Араъа йгІашарышвта агІвыма кытква йгІартыщІта йгІайуаз ахІчва-байачва рызгІамихуа йцатІ. Ауасамцара агІвыма кытква йыртаз абайачва руыс аквымшвахуа йанал ауат унашвата йырчпатІ: Зорым амальта йабула дырщра йа дгІаргъычра.

Заман къомкІ анахъыцІ уахъыкІ агІвыма гъыччва акыт йгІаталтІ, мадза-мадза Зорым йыкІадыгв йтшкІаралын ашв йастІ, араса рхІвауа:

– Уа, марджъа, ласыта угІагыл, хІтшква акъалмых йдырцитІ. ПамалькІ чпата йгІаршІкъа.

Ачва йалаз Зорым йзыгІаштквас йырхІваз алимыргауата йынбжъагІвчва йызгІайдзищан йцІахъцІацІаквала закІгъи йымамкІва дгІаджвылцІтІ. Агъыччва Зорым зынла йгІайымцІастІ, ауапІа дамгвашархІван, йалыпгъи гІатырдатІ, днарахвын йджвыквылхтІ. Ари ауыс заджвгъи йгъйымбатІ.

Зорым йтагвжва шагІанцІакІ дйызпшытІ, ауаса ауи дгъгІамшылхтІ, ларгъи йгІаншаз лымдыруа, лгвы акъвпуа, лхъацІа дйызхъвыцуа йлыквшатІ. Ащымта дпшызтын: йабджьар, йчгІвыча, йкІвдыр – зымгІва аъапІ, йтши йари гъаахым.

Зорым йтагвжва лхъацІа йуыс гІаллырдырра лгвалата ахІ йпны дцан ауыс зквыз йалхІвтІ.

– ЙгъамуытІ ари уыста, хІара хІкыт, хІымлыкв зхчахуаш дгъхІы-
махым, – рхІван абайачва унашва рчпатІ ласыта Зорым йзыпшгІа-
рнысла.

Зорым шардара йзыпшгІатІ, ауаса думпта дыдзтІ, ауи зджъарагъи
дгъырмаутІ, йхабаргъи гъымгатІ, заджвгъи дгъйымбатІ, дгъйымгІатІ.
Абари апшта анхагІв хъацІа бзи зынла дырчвыдзтІ.

Зорым йпачкІвын, агара йылаз, ддухауа далагатІ. Зорым йхарта
бзирата ауагІа йрыдгалаз йгІахъшахъыцІла ауи йтагвжва кІарала
лбзазара апны йгІалцхърагІумцара лпа дылдыргІзун. Ауасамца ауи
ддухатІ, дчкІвын гІальаматхатІ.

Зны ауи йан дгІалыдчІвалын араса лайхІвтІ:

– Ужвы, мма, закІ басхІвуаштІ, бгІадзыргІвы! Саргъи сдухатІ,
йшазызбауала, йауыпІ, йнахъапІ хІара ауагІа кІара гІахІыртуамцара
хІъадзабзааз. Саргъи зджъара сцапІта чрынта сынхапІ, сбцхърагІапІ,
баргъи хІыжвзаджвыкІ йгІамцІуа ахшгъи ауаъа йалацІахта бара амла
тшабмыргауата ббзаза. Ауасамцара тшыгІгайхпІ.

АчкІвын йан йшлымуазымца чрынра дджвыквылтІ, дшым-
гІвайсуаз психІва дукІ данйатІ. Ауи апсихІва зымгІва узылымсуашта
къамышла йалайыта акІвын йшаъаз. АпсихІва ауыла анырчв апны
тшыгІвкІ днайыквпштІ. АтшыгІв акъамыш дгІалалма-дгъгІаламылма
шихІвуз ауи зынла швыр чвгъакІ дацанарпан йхъа шизыгуз дылна-
цахтІ.

Ари збаз ачкІвын йахІваспачкІвын йнапІы багъьата йгІацІайкІтІ,
дджвыквлын райша ашвыр чвгъа акъамыш йъагІалалхыз ашыпІа
ахъкІъала дцатІ. Ауи акъамыш агІвихІвауа дшымгІвайсуаз ашвыр
чвгъа гІайпшІалуа йалагатІ. Ауи дшнайуаз дажвлын зынла йщытІ,
йахІваспагъи йрыцкъахын ауыла анырчв апны йгІапшуа йгылаз
атшыгІв райша днайыдгылтІ.

– Сальам альейквым, – йхІватІ ачкІвын зынла.

– СальамальыккъкІ уыквнахтІ. Ауи ашвыр чвгъа ушпамф? Уара
гвымха ауи ушпагІашыцІ? Сара ауи сгІанаршватІ, – йхІватІ атшыгІв.

– ЗакІгъи гъсызнамхатІ, сгІагІвстІ, – йхІватІ ачкІвын.

– Ауи злаушыз ачІвыйа? Йсырба, – йхІватІ атшыгІв.

Араъа ачкІвын йахІваспа гІатихын ййырбатІ.

– Сара йгІасыт, – йхІван ахъацІа ачкІвын дгІайщыхІалтІ. АчкІвын
закІгъи йымхІвауа ддзыргІвуа дгылапІ.

– Бзирала йгІасыт! ЙгъгІасыуымтума – ухъа са йсчІвыпІ.

– ЙуысымткІва йуымуазтын, ари сахІваспа ауи йубаз ашвыр чвгъа йшастыз апшта йуыстпІ, ари амщтахъ уайгІваджьхпІ, – йхІватІ ачкІвын.

Араъа атшыгІв дшватІ, ауи дхъвмаруа тшичпауа, дшшвазгъи йхъа йаквйымцІахуа йхІватІ:

– Уджьып йтацІах, уызгІвадахатІ. АхъязыкІ йсхІвитІ. Уара уабацауа?

– Чрынра сцитІ, ауаса йсауашма гъсыздырам.

– Щта, сара скыт ахІыпІ, спны чрынра унай.

– ЙауаштІ, снайпІ, – йхІватІ ачкІвын. Ауат англалын ачкІвын райша ахІ йпны дйырцатІ. АхІ ачкІвын ахІачІащла дыгІвнайжьын йара йымхІарала днашылхтІ. АчкІвын йхабарква зымгІва ахІ йтагвжва акІважва йлайхІвтІ. Ауат йырфушыз анхІазырха ахІ ачкІвын дгІадйырдылтІ, дйыдзхъайырчІван дйыщйырчатІ. Ачара йаналга ахІи ачкІвыни ачрынша хІакъла йанглалтІ ауи сквшигІадзапхъадза тшыкІ гІайыйтырнысла. Ауи атшыхчагІвчва дырзигатІ.

АхІ тшанхчагІвчвата швгІвы уагІахъата йыман, ауат зымгІва назиддан унашва рзичпатІ ачкІвын йыхъазла:

– Ари ачкІвын швйызсакъха, дчкІвыныркІвапІ. Ари бзи дыжвба, тшынламкІва уахъынла йызхъашвцІата атшан йшвымрыхчан, дшвата закІы дгІанарыхІауа йгъшвтахъым, ауи ауи аъарала йхІызарархапІта, хІтшангъи агъыччва йхІчвдырцапІ. ЙсхІваз швахъымсын.

Абари апшта ачкІвын ахІ йпны тшанхчата далагатІ.

АчкІвын атшква бзита йхчун, дрызсакъуа йынкъвигун. АгІвыма кытква йгІартыцІта гъычкІгъи гъгІамихуазтІ, ачкІвын йызнымкІва ауат драйсхъатІ. АчкІвын йысквш нахъауа йаналага ахІ йтшан гварта дрылапшуа далагатІ, йхъа ахъазла нхашата йгІайадзауа тшбзикІ гІарылихра йгвалата. Ауи атшква къазу йгІайкІуа, ркъаруква йырхъвыхуамцара агварта тшшыскІ гІарылихтІ. Ауи атшшыс тшангІащтІнах тшыкІгъи ауи йахъыдзушта, рыцІа йхахвата атшан йгъгІарылымцІтІ, швабыжта йтшыгІвын. АпІатла ангІадза ахІ ауи йгІарылихыз атшы нхашата йгІайыйттІ мачІкІгъи дразымкІва.

Зны акыт тшква пхъырцан йдырцитІ – хІва ахабар ангІага атшанхча чкІвын йтшы даквчІван агъыччва дрыщталтІ. Тшыта йдырцузгъи йзырцуз агъыччвагъи йалахы йгІацайырпахын райша акыт йгІарылайцахтІ.

Араъа ахІ дшван къаруи хъацІара дуи злаз ачкІвын дгІазшІитын пата дичпатІ.

Ауасамцара ахI йпадза йтагвжвагIагра даннадза атшанхча дгIади-
рыдын ахI йхIватI:

– Уара са усычкIвынпI. Спа дахIбапI, уара уайцIбапI. Ужвы спа
тагвжва дгIайгуаштIта сара ауи ауыс сгьалалуашым, сажвытI. Ауи
уара дуащапI, йшутахъу апшта тагвжва дйызгIаг. Атацанадылра зла-
наудасуаш млыкв сара йсымапI, ауыгьи уара уазаусцтитI. Атацагачви
асасчви бзита йнадас, уаргьи урыцыл швцата йара йтахъу тагвжвата
дйызгIажвг.

Ари амцтахъ атшанхча адакIвача гIазиддан ачаражвра джвы-
квицIатI. Ауи мчыбжъыкI йапымшвтуа ахI йымлыкв дирыфуа, йди-
рыжвуа, – «ТшадыгIгалитI», – хIва агвып йгIазиддаз атшанхча йрай-
хIвлун:

– Йшвфа, йшвыжв, швамайгъдзан! ЙъагIалцIыз йалалхыргIатI.
АхI ужвыгьи гIагырта йымапI.

Агвып йрыжвуа йшалачIваз ахабаргагIв дгIадзатI:

– Агъыччва ачкIвын дшаъамыз анырдыр йгIайтI, атшан пхъырцан
йалахы йдырцитI, – йхIван.

Араъа агвып зынла тшцтIырхын йтрыстI. АчкIвынгьи псайспа
рцIыхъва дтагылын дцатI. Ауат амгIва йшыквыз ачкIвын агвып
гIашIайрысын швабыжта дазхъвыцуа ауат йрайхIвтI:

– Швара ахI йыхъазла швхъа зпшцIашвцIауайа? Этшалашврыдз-
уаш ачIвийа? Йдырцауа атшква ахI йчIвызтын йшитахъу апшта ауат
йгIаршIигахыргIатI.

Абари апшта атшанхча чкIвын атшква гIацазырпахырныс
йджвыквлыз апхар гIацайырпахтI. Йара дгIахънымхIвыхуата райша
йырхауын атшан ахъахъырцазла дцатI.

Ауи дшымгIвайсуаз атшан йджвыквырцаз ъатарцаз хаквкI апны
днаталтI. АчкIвын акыт дшалсуаз зхъацIа агъыччва дырщыз пхIвыскI
дангIалба, – «УымгIва хъйатI», – лхIватI. Ари амцтахъ апхIвыс йыл-
цIабыргта йаталхIвахтI:

– Уабадзагьи чкIвын азаъата уымгIвайсуа, угIашIаста, спны
угIашIкIаралта мачIкI уфанда!

АпхIвыс йылхIваз ажвакв аниагIа ачкIвын йтшы гIацайырпан,
апхIвыс дгIалыдгылын дшылзыразыз, ауи йылхIваз шигвапхаз, йгвы
йшахъваз лйырдыруата араса лайхIвтI:

– Уа, хIан, сара сгьымлащиуам. Ауаса кIара сымфакIва анбымуа-
зара мгьал ххыракI гIасыт.

АпхІвыс лымгьал ххырагьы гІайахвтІ, йартмакъ йтайцІан йымгІва дыквылхтІ. ДшымгІвайсуаз дзы згуз пхІвысквакІ дшгІарыгІвсуаз дара-дара йабархІвуа йагІатІ:

– Ари ачкІвын йымгІвайсуа щарда мцІуата йагІвырцаз атшан гварта дрыщтазапІ. Ауаса ауат дрыщтазтын, атшан йхпахуауа адзыгІв йыррымцаскІва дырхьыдзанда.

Арат йырхІваз загІаз ачкІвын зынла йтшы дащхъвасын ауи дшазагуз дтрыстІ. Агъыччва агІвдзыкІгьы йрырсын йхпахуз апны йнамдзаскІва ауат дырхьыдзауа далагатІ. Ауи дангІарба дзачІвыз зынла йтшыла дырдырын хъата-мата йалыкъьатІ. АчкІвын дшнайуаз заджвгьы закІгьы йайымхІвуа рахІ дйымцІасын атшы напІыкІла дгІакІнигатІ. Ауи ауапІа дамгвайрышатІ, атшы даквшІайхІвахын атшгьы атшан йрылайжьхтІ. АчкІвын ахІ дъадзайшыз йыгІвзачва рхъа шырзыпщІгуз йпщІырган рхаквла йцахтІ.

АчкІвын атшан гІашІайрысын мачІкІ тшпсдйырщатІ, уацІыхъван йгІацайырпан рахъкІала дгІахъынхІвыхтІ. Ауи дшгІамгІвайсуаз апхІвысква дъарынйаз акыт дгІаргванхауа даналага йгвы йгІанагтІ:

– Ари акыт сталырквын «угІайгва» – хІва йгІасщыхІалуаштІ, йа сызбауа арат атшква гІазгьычта йщаквдыргылуаштІ. Арат сара йшсчІву йалырдыргІайа? Ауаса йанаъазара, акыт мдзакІла³⁶⁸ сцахпІ, йаргьы рыцІа йгъхъартшхъварахарым, – хІва.

Ауи йгвы йшгІайнахІвуаз апшта акыт мдзакІла дгІаджвыквлын псайспадза дгІамгІвайситІ.

АчкІвын дшгІамгІвайсуаз акыт дауата лыгажвкІ дибан ауи дгІайрайгвара ймурадта акыт далцІын ачкІвын дипшІалтІ. Ауи дгІашІайрысын сальам абархтІ, ари амцтахъ алыгажв ауи йайхІвтІ:

– Утшквагьы араъа йыквызтІ, унайгвата учапІ, мачІкІгьы тшпсущапІта уджвыквылхпІ. Сара суыхІвахитІ, уабажвкІ сйапшпІ, угІашІас.

– Снайгватагьы ачІвыйа йсчпуш? Бзила хІнайгватІ, ауаса сара сымгІвайсхра атахъыпІ, – йхІватІ ачкІвын.

– УшымгІвайсхуашгьы здыритІ, ауаса сара ауагІа йымгІвайсуа зымгІвадзугьы гьгІасрайгвум. Уара атшан шгІацауырпахыз здыритІ, швабыжта угІапсатІ, йачпара гъаъам, сычкІвынкІ уйапшпІ, спны унатшкІаралта мачІкІ тшыртынч.

– Щта, йануымуазара снайпІ, арат стшква закІ рылапІта ауи уа-лачважвагьы ауагІа йдырбагьы гъауашым, араъа йгІарылажьгьы гъауашым, – йхІватІ ачкІвын йцІайымкІуата, йалыргата.

³⁶⁸ МдзакІы – акыт агІвына.

– Ари йырба амуаш зкву атшы нарылдата сбора йтахІыргылпІ, атшы йафуашгыи са йсымапІ. Ауи сара заджвгыи йасымхІвырнысла усыргвыгыитІ, арат атшквагыи сара заджвыи йсрыхчапІ, угвы закІылагыи йумыргІван, уаба йапшта сажва хъаца, – йхІватІ алыгажв йцабыргта, йыргъвгъвауа.

Алыгажв йшихІвазла йангІалын ачкІвын ауи алыгажв йпны дайгватІ. Ауат йчатІ, йыжвтІ, тшпсырщауа йшчІваз алыгажв йхІватІ:

– Уара сычкІвынта йызбауа, щарда зыла йыцІсыз узаджвыпІ. Ауаса йанаъазара, хабар бзиквакІ гІасахІв, йа йубакваз, йа йуагІакваз йрыуата.

– Момо, уара сара сацкІысгыи рыцІа щарда нуцІытІ, щарда убатІ, йуагІатІ, уара йгІасахІв, – йхІватІ ачкІвын.

Араъа алыгажв щарда дипшІамгылхуа йгІайхІватІ:

– Ари ахакв апны дхъарамкІва ахІыкІ дбзазитІ. Ауи йпхІа лацкІыс пшдза ли джъымси змата адуней йыкву дгърылам. Ауи йпхІа пшдза дбзагвахатІ. Ауаса уара хъацІара ду ъауылу ахъазла лыхъвшв уызгІаута дузырбзихахуаштІ. Ауи лацкІыс бзыльхвыгІа пшдза уара тагвжвата дуквнасыргушта дгъаъам.

– Ауи луыс сара закІгыи гъсзалыршушым, «дсырбзихапІ», – схІвата схъагыи йгъаквсцІум, – йхІватІ ачкІвын.

– Аратква уыркъвыцІта, бзирата йухаз йгърагъьхым, уара йшуылшущ сара йыздыритІта – ласыта лцІыхъва утагыл, – йхІватІ алыгажв.

АчкІвын йцІыхъва алыгажв дантымцІдзах, йамс йбжъаз акъамчы гІабжъыхын алыгажв йайхІвуа йыйтатІ:

– Ари ахІ йпхІа дъадзахуа лпахъбырдзакІ закІгыи уымхІвауата йкІныхІата угІаджвылцІх.

Алыгажв акъамчы найахвын дджвыквылтІ. Ауи дшнайуаз ахІ йыкІадыгв днатшкІаралын райша апхІвыспа лпны днашылын ачкІвын йшихІваз апшта акъамчы кІнихІатІ. Алыгажв ахІ йахъкІаала днашылра ймурадта дшгІаджвылцІхуаз йдзахуа йчІваз апхІвыспа бзагва дгвжважван:

– Дада, укъамчы араъа йызгІагІвнауыжъуайа? – лхІван дгІачважватІ.

Алыгажв гвыргъаша гІагра ахІ йпны днашылтІ. Алыгажв апхІвыспа дшйырбзихаз, дызлайырбзихаз зымгІва ахІ йанйайхІв йара ахІ агвыргъара йгІалихын ачкІвын дйызгІайтІ. Ауи ахІ йпны дйырцан йчІайхІтІ, дырысастІ. АчкІвын йысасра даналга йтшан рпны дгІайхтІ.

АчкІвын йаркъан ауищтын тшыкІ гІайкІытІ, йгІванхауата йатауищтхын датша закІы атагІайкІхтІ. АтшыкІ апхІвыс мгьал гІайызтыз йлитатІ, азакІгьи зпны дпхъаз алыгажв йыйтатІ. АчкІвын ауат бзирала салъам райхын дгІаджвыквылхтІ.

АчкІвын дгІамгІвайсуамца ркыт дгІаргванхатІ. Ауи дызбаз ауагІа зымгІва йгвыргъауа йгІайпыралтІ. АчкІвын дшгІадзахыз ахабар загІаз ахІгьи йпагьи гІайын ачкІвын тшгІайыкІвдыршатІ. АуагІа анамлысх ачкІвын ахІ мадзата йайхІвтІ:

– Ари атшы йаквта йгІазгыз ахъацІа хІтшква зырцуз, акытква амцІызчІвуз агъыччва рхъада йакІвпІ. Ари заджвгьи дйумырбан йгьи уйыламчважван, зджъара дкъачІвахыта дуымазларагІатІ.

АчкІвын йшихІваз апшта, атшы йгІаквырхыз агъыччва знапІыцІаз ахъацІа ашІуна дтадрышвтІ. АхІ йчпалакІгьи ачкІвын йгьйымгвапхузтІ, ауаса зныкІ ахъазла ауи дйырхъвыхуа йчпалакІгьи йчхІун. АчкІвын тшанпсища ауи йырбзихахыз ахІ йпхІа лпны дцан ахІ йпа тагвжвата дйызгІайгтІ. Атаца даннардылуаз агІан ачкІвын йтшыла дхъвмаруа далагатІ. Ауи дшнайуаз йтшы штахъла ахІ йшІуна йайрыгван ашв лнайыржватІ. Ари ауыс ауагІа жвпІара къахв змата йалаз щардагІвы йгьрымдыртІ, йгьрымбатІ. Ашв анылжваха ашІуна йтачІваз ахъацІа дгІатыцІтІ, ауи дшнайуаз ауаъа йкІыдхІвалата йгылаз атшква закІы тшаквирышвын акІъадыгв дгІагваркъьатІ. Ари дгІазырхъвыхуаз ачкІвынгьи ауи дгІайкІырныс дгІайыщталтІ. Арат йгІагІвуамцара ахІ йыкІъадыгв йачвыхъарахатІ. АхъацІа дшнайуаз ачкІвын йан лпны дтшкІараххытІ, дгІатшыжвпатІ, агІвна днаххылын, ашвгьи багъадза йгІайыркІыхтІ. АчкІвынгьи дшнайуаз дгІатшыжвпан рышв дажвылтІ. АчкІвын ашв питшуа даналага йан дгІаджвылцІын лпа дылдырхтІ, араъа дчІвыуа йгІайалхІвтІ:

– Йууа, сычкІвын? Уаба дызгІаджвыквуца ачІвыйа? Ауи йгІауцылыз уаба – угІазрита йыдзыз – йакІвпІ.

Араъа ачкІвын тшщаквикІыхтІ, йаба йпны днашылын тшйыкІвйыршатІ, йабадырхтІ. АтгІачва анабайаух амштахъ ачкІвын йхІватІ:

– Сара ужвы сыззычрынуа ахІ – ачвгъахъша йпны спшыхпІ, уаргьи саннаухъыдза усщыта адзы утасрышвхта йасхІвпІ. Атшгьи йыстхпІта сгІайхпІ.

АчкІвын йшихІваз апшта йангІалын йаба дызлагІайхыз атшкІвдыраквгьи йыдзхъагыла ахІ йпны днадзахтІ. Ауи ауагІа зымгІва гІайпыралтІ. АчкІвын йангІайцІгІа ауат араса райхІвтІ:

– АхъацIа санйайхс дьсхвытI, уадыргIвана атшы дгIакIапан адзы-
гIвIа дьгIвтI. Адзы атшы дшнадзуз сатахысхын дсщытI. Йаргьи
адзы дташватI, дцIашвкIвалын дгъзымбахтI, дагатI.

АчкIвын йуыс далгатI, заман къомкIгьи ахъыщIын, йаба дгIа-
дгылхта ахабар акыт апны йгатI. Араъа ахI рыцIагьи дшватI, Зорым
дйапшхымкIва ауи йпа хъацIара ду гIайылашватI. Ауат агIвыджь ауи
дырпшIагылта амаль змамыз акIвын, дгIарцхатагьи хъвшвы гъаъа-
мызтI.

АчкIвын йынхаша зымгIва ахI йгIайыквиххтI, ауи йани йаби
рпны дгIайхын йыгIзауа дджвыквылхтI. Абари апшта атшанхча
чкIвын йхъацIарала йаба Зорымгьи дгIайаухтI.

*Абаза турыкквa.
ЙалазцIаквaз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 29 – 36 ан.*

ЗУРЫМ-ГВЫХЪИ ДЖЪАМБАРИ РТУРЫХ

АпхъачIви заманквa рпны даъан-дбазун йгвы йагъата, йзаманы-
гIвIата чкIвын макъ гъвгъвакI. Ауи йыхъыз Зурым-гвыхъан. Йыхъыз
ЗурымпI, хъыз чIыдата «гвыхъа³⁶⁹» ацырцIахтI дхъамабзи гвырба-
йанта дъаныз ахъазла. Зурым йхакв йтаз апхIвыспаквa хъчылата³⁷⁰
йгъйачвайымщузтI. Йара йапшта макъ гъвгъва гвыхъакI дьл-
зыпшгIун, ауи апш пхIвыспа йхакв дгътамызтI. Ахакв йтаз апхIвы-
спаквa йырльажъазйа! БзыльхвыгIакI дшаъаз апшта йаъан –
йгъхъацIахъамызтI.

Абар ауи зны тшадигалын хъчылапшгIара дджвыквылтI. ДназцI-
гIагIазцIгIауа, днапшыгIапшуа, днакIылпшгIакIылпшуа щардара
йгIамидатI. ДгIапсатI, ддзыштI, йцIыхъвахуз апны зджъара къвашкI
дыквнагатI. Акъваш йхъазыта лыгажвдзакI дыквын. Ауи –
«Уызщтайа?» – хIва Зурым дангIайцIгIа дызщтаз йайхIвтI.

Алыгажв дщIапшуа мачIкI дхъвыщтI, йхъа гIаштIихын Зурым
йщапIы йгIашIарышвта йхъадза дгIайпшытI, дпшвырхъыччан араса
йхIватI:

– Уара, сычкIвын, йутахъу лапш пхIвыспа дъану здыритI, ауаса
унапIы дуызгIацIажьпI гъсхIвум, усымакIвадапI.

³⁶⁹ Гвыхъа – закъыль цIолам.

³⁷⁰ Хъчылата – ахъчы йыцагIвыршауата, пхIвыста.

– Ауи гъуысым, дада, йгІасахІв уара, йсылымшузтын акъванчагІи алагари сара йсыдпІ, – йхІватІ Зурым.

– Щта, сычкІвын, дъану уасхІвпІ – узынадзузтын, улайгІайуазтын уара дучІвыпІ, угъылмайгІайма – удуней уалгатІ. Абараъа унаджвыквылпІта райшадзата амарагІатшкІларыцІыртала уымгІвайспІ. Унай-уамца гІвтоба хІагІа дукІ унарбжъалпІ, ауат уанырбжъысра хахъа-хымш уымгІвайспІта ауи дъату акыт унадзапІ. Ауи амщтахъ йутахъу чпах!

Зурым дымгІвайситІ. МачІра дымгІвайсма, щардара дымгІвайсма – дшнайуаз мхыхчваквкІ днарыдгылтІ. Амхыхчваква йгІархуа амх кврысква гІащтІипгІауа, зынла гІвба-хпа кврыс йфауа дукІ рыщта дтагылата Зурым дъапшуаз зынла днайбатІ.

– Ари ймагІныйа, швара джъабагІа швыкв йгІашвхуа акврысква йшІайхъитІ? – йхІван дырцІгІатІ.

– Ауи джъабагІата дхІыквпІ, йфалакІгъи йымгва гъчвуам – дча-гІвыпІ, швабыжта хІирыгІапситІ, – рхІватІ.

Ари ачагІвы Зурым дгІайпшын:

– Асас, уабацауа? Уъацауа суыщырца, йыздыруада, закІыла суы-хъвапІ, – йхІватІ.

– Йзамуайа! Унай! – йхІватІ Зурым ачагІвы йыхъаз.

АчагІви Зурыми мгІвайситІ. ЙшгІайуазымца зджъара бнатшпыкІ апны хъацІакІ йщапІыкІ гІарыхъвата йкІыпІкъа³⁷¹ йкІыла, ашварах ацІыхъва напІыкІла йыма, йнапІыкІлагъи зар чвхІвчІвыкІ³⁷² йыма ашварах дасуамца йахъыкІвицашауа днарбатІ. АхъацІа ауат аниба ашварах ацІыхъва ауищтхын дрызгІайтІ.

– Уара узачІвыйа? ЩапІзаджвыкІла рахІа йыгІвгІву ашварах ацІыхъва уыма йакІвуцашитІ, ущапІыкІгъи укІыпІкъа йкІыларпапІ? – йхІван Зурым ауи дицІгІатІ.

– Сара сыгІвгІвыпІ³⁷³, – йхІватІ ахъацІа, – сыгІвщапІыкІла сы-гІвырквын сджвыквыргитІта тшгъсзашІакІхуам. Швъацауа сшвы-щшвырца – йыздыруада, закІыла сшвыхъварныс ауыпІ, – йхІватІ агІв-гІвы.

– Йамайа? Унай! – йхІватІ Зурым агІвгІвы йыхъаз.

АхыгІв ацыта йымгІвайситІ. Йшнайуазымца лыгажвкІ йнайын-йатІ. Алыгажв зыквхъа дщтІапІта дашІамсуа дхъахсылитІ. Зурымыр-гІа хъапшылызтІхІва закІгъи гъырбум, ауи алыгажв дзайхсуагъи ймагІнугъи ауат йгъырдырам.

³⁷¹ КІыпІкъа – амъашІахІварга.

³⁷² ЧвхІвчІвы – лаба айшыс.

³⁷³ ГІвгІвы – ласыта йыгІвуа.

– Уара йумагІныйа? УашІамсуа йакврыдзца ухъахсылитІ. Узайхс-
уа ачІвыйа? – хІва Зурым ауи дицІгІатІ.

– Сара схысыгІвпІ, сылаква швабыжта йцІарапІта, – йхІватІ алы-
гажв, – сшвокъ йтыщІыз ахы сацІахысхитІ, ауасамца йтыщІыз ахква
ачІвыла йгъгІасырдзауам. Швъацауа сшвыщшвырца, сшвыхъвахпІ.

– Йамайа? Унай! – йхІватІ Зурым ахысыгІв йыхъаз.

АпщыгІв ацыта йымгІвайситІ. Йшнайуазымца хъацІа сгІа ала-
къбакІ йнайынйатІ. АхъацІа гІвыцІла хІагІакІ дырбжъагылапІ, ацІлакІ
йыквчІву акъанджъа анахъани ацІла апны йгитІта йыквйырчІвитІ, ари
ацІла йыквчІваз алахІваквайчІва йгитІта акъанджъа зквчІваз ацІла
йыквйырчІвитІ, агІвбагъи закІгъи гъырхІвум, закІгъи рyzнымйызшва
йтынчквапІ. Абари апшымца акъанджъи алахІваквайчІви найггІайгуа
агІвыцІла дукІ дырбжъагылапІ.

– ЙумагІаныйа уара – апссгІачІв швырква гІауахвитІта закІгъи
рымхІвауа рчІвартаквала йамупсахитІ? – йхІван Зурым агІвыцІлакІ
йырбжъагылаз ахъацІа дицІгІатІ.

– Сара зпахъ азынархата йадчІвалакву рпахъла йабу апІккы-
гІваквва спсахра сылшитІ, – йхІватІ ахъацІа. – Швъацауа сшвыщшвыр-
ца – йыздыруада, закІыла сшвыхъварныс ауыпІ, снашвахв.

– Йамайа? Унай! – йхІватІ Зурым ахъацІа йыхъазла.

Арат ахвыгІв ацыта йшнайуазымца аган тыбгІата дзыгІв дудз-
дзакІ йанйатІ. Араба ахысыгІв дцІыруа далагатІ:

– ХІай-хІай, бгвыр гъкІамшватІ, бкІалта йалапІ!

ЙыгІвзачва пшитІта закІгъи гъырбум, дыззыцІыруа ауасахІвагъи
йгъырдырам.

– ДзачІвыйа уыззыцІыруа, заджвгъи гъыгІбуми? – хІва Зурым
ахъацІа хысыгІв дипшуа дицІгІатІ.

– Нырчв пхІвыскІ дзгара дгІайын, ауи лхъа гврыкІ алан, тшаны-
налыркъв агвыр лхъа йгІалшвтын лкІалта йалахатІ, ауи кІашвадзыл-
щитІта ачІвыла апны дпшгІитІ, – йхІватІ ахысыгІв йыла цІара аквкІта
дпшуа.

– Ари адз ду хІшпарсхуа? – йхІватІ Зурым.

– Ауи уысхама, – йхІватІ ачагІвы, – ужвыбырг йтасырбапІ.

Адзы дахъалтІ, хынахърала йтайырбан ахвыгІвгъи ласдзата нырчв
атшпы йыквылтІ.

Арат агвып найуамца агІвытоба хІагІа дукІ йнарбжъалын,
йымгІвайсуамца акыт йнаталтІ.

Зурым дыззцуз апхІвыспа Джъамбар – хІва йлыпхъун. Араба
Джъамбар дгвыргъауа ЗурымыргІа дгІарпыралын йылрайгватІ. Ауи

айха хІачІащкІ лыман. Йлызцаз асасчваква ауи апны йылрычвныс йналжбылуан, ацІапха алтхуан, амца алалцІахуанта ауаѡа йыгІвназ зымгІва гІвналбылуан.

Абарат асасчваквагЫ лырчатІ, йылрыжвтІ, – «ШвгІапсатІ», – лхІван айха хІачІащ йыгІвналжбын йшылчпалуз апшта багЪята ацІапха алтхтІ. ЗурымыргІа ахІачІащ йаннашылуаз заджвгЫ йымдыр-дзакІва ачагІвы дгІархьшватІ – ддзышуан дзыжвра дцатІ. Ауи ДжьамбаргЫ йгЫлымдыртІ. Джьамбар унашва лчпан айха хІачІащ ачІвылашша³⁷⁴ швабыжта йаквырчватІ, амца аларцІахын ахІачІащ блитІ. Араѡа ласыта ачагІвы ахІачІащ днадгылын, йыжвыз адзы йшІа йгІатйырхвхвумца амца йрычвтІ. ЙшатІ. Йанша Джьамбар асасчваква рхъвасатхІва дапшырныс дгІайтІ. АцІапха амылхтІ, ашв ангІалтЫ, асасчваква гІагІвныкъбахтІ. Араѡа Джьамбар дшватІ, – «Арат балахІ-квакІ ракІвта гІацІуаштІ», – хІва лгвы йгІалнахІвтІ.

– Шва йшвмагІныйа, швабагІатыцІ, швызщту ачІвыйа? – лхІван ауи ЗурымыргІа дырцІгІатІ.

– Сара бхабар ансагІа хъчылата бызгарныс райша сбызгІайтІ. ЙазыбхІвауайа? – Зурым дылцІгІатІ.

– ЙауыпІ, суыцнайпІ, ауаса сара чмата хуыскІ сымапІ. Ауат ахуыскІла швсайгІайуазтын, – уара сучІвыпІ.

– Щта, йгІахІва, хІапшыпІ, – йхІватІ Зурым ауи дылпшуа.

– Сара чагІвыкІ дсымапІ. Чарала ауи швйайгІайуазтын – закЫ. ГІвгІвыкІ дсымапІ. ГІврала ауи швйайгІайуазтын – ари гІвба. АбакІ-гІвыкІ дсымапІ. АбакІрала ауи швйайгІайуазтын – ари хпа. Арат ахпа швырхъйузтын суыцнайпІ. Ари акІвпІ сычма, – лхІватІ Джьамбар дъачІваз.

– ЙауыпІ, хІалашвырга! – йхІватІ Зурым.

Араѡа гІвычвпсыладзакІ гІарщытІ. АзакЫ ажбы агвазанакъ³⁷⁵ ахъатакІ йгІаквырцІатІ, ачвкІ ажгЫ анахъани хъатакІла йгІаквыр-цІатІ. Зурым йчагІвы йфуш мадза-мадза уау аларцІатІ. ЗурымгЫ ДжьамбаргЫ рчагІвчва рхъвква йнарыдначІвалтІ. Араѡа акъанджЫ алахІваквайчІви рчІвартаква зпсахуаз ахъацІа агвазанакъ йгІаквыр-цІаз агІвхъвыкІ йпсахтІ. АгІвчагІвыкІ ачара йалагатІ. Зурым йчагІвы йхъвы хыншІацІала йкЫлыщтын дшІарбзауа дчІвапІ, анахъани гІвуачвакІ ахІа йзымфуа, – «Сымгва!» – хІва дгІаквшван йхъвы гЫ-зымфхтІ.

³⁷⁴ Чвылашша – нефть.

³⁷⁵ Гвазанакъ – йатрыпа йауа бацкъа.

– Ари уыскыын – усайгайтI, – лхIватI Джьамбар. – Ужвы йыгIв-
бахауата агIагIвчва гIахIрыгIвпI.

Джьамбар тажв уыдкI длыман. Ауди цыкв птшыкI бахсыма талчван, йшушIашвауа уызрычвуаш хъвшвы алацIата йлыман. Ауди лыма, – «Унай», – лхIватI. Зурым йгIагIвыгIв дйыцлын ауахъ йъауымбахуа хъаракI йцатI. Йаннадза, – «ХIыгIвра апхъала ари абахсыма хIахъпI. Уара усасыпI, апхъа бзишва уахъ», – лхIван йызгIалраутI. Ауди лхъвымгара йалидыргIузйа! – йнайахвын швабыжта дахътI. Араъа йарасахIаткI ачва гIайхъатачIван дашIачвуа даналага ацIыкв тшыт йхъа йацIалыргылын атажв дгIаджвыквххтI. Атажв уыд амца лфауа «ахха» – хIва дгIагIвитI, дгIаргванхатI, арахъ йырпшуа йгылакву дырбитI. Зурым йыгIвгIвы йквпшыра гъаъам. Араъа ахысыгIв ала цIара дпшын Зурым йыгIвгIвы ацIыкв йхъа аквта дшычваз найбатI. ХвырчвхIва ауди ацIыкв тшыт йнаквйырпштI, дхысын йрыхъвашатI. Араъа йычваз агIвгIвы дгIашIыхан йыгIвщапIыкIла дгIаджвыквылтI, атажв хъарата дгIанижын дгIагIвитI, йыгIвщапIыкI йзашIамкIхуа дгIаджвыквыргатI. ЙыгIвзачвакв – «Ари дгIашIахIымкIрыквын дхIчвыдзуаштI», – рхIван ласыта шамкъъа³⁷⁶ швпIа багъакI дадыркIырныс багъата йыркIытI, дгIадзан ашамкъъа дгIастI, ауди змаквз пыквла йрычвагъван йаргъи ауаъа дгIакIхатI. Арахъари атажв уыд талайкI³⁷⁷ анахъыцI дгвысшысуа дгIадзахтI.

– Ари гIвуыскыын, усайгайтI. Ужвы йхпахауата – абакIрапI. ЙабакIуаш угIай! – лхIватI Джьамбар.

– Сара сакIвпI йбабакIуаш, – йхIван Зурым дгIагылтI.

Арат агIвыджь гIамцIасын йабакIитI, йабарыгъагъитI, йабаша-хъырчIвалитI, йабарыщамхъашитI, ауаса агIвыджь рыуа заджвгъи дгъайгIайуам. Ауат йгIарыцIчIвауа апхдзы квакI гIаквазшва раба-кIырта арыбагIдзатI, бахта йгIарыцIуа гIвазызшва йырхъагылапI, рщапIква йгIарыцIшвтуа ахIахъв сса, анышв агъиква кIвымгъьарата³⁷⁸ йырхъагылапI, апша йгIарыцIуа укIвадузтын укIанакъьуштI. ЙабакIитI, ауасамцара Джьамбар дкIвадахауа далагатI. Ари Зурым гвы анайт, щапIшIарышв гIайчпан адгъыл дагвдза йгIалрыхIвачвауа дна-квикъьатI. Араъа Джьамбар тшгIалгайтI, дгIагылхын, – «АхIы, усай-гIайтI, уара уакIвымкIва сара йсайгIайрыз дгъсшIамшватI. Чмата йгIасыргылыз ахуыскIлагъи усайгIайтI, суыцнайитI», – лхIватI.

³⁷⁶ Шамкъъа – ашамакъ чва йгIалху аркъан.

³⁷⁷ ТалайкI – заманкI.

³⁷⁸ КIвымгъьара – къанджъа шарда.

Зурым бзира йзызхаз ахъачвакв адуней бзирата йыкву гIарда-хIвырнысла драйхIвахIвтI йгьи йхакв йырцата ари аъара бзира гIай-зызхакваз бзиракI рзихахырнысла йгьи йырчIайхIырнысла дрыхIватI, ауаса ахъачвакв Зурым ага дрыхIва-дрыпхъазтынги, – «Баракъат босын», – рхIван йгърымуытI.

Зурым Джъамбар дгIайахвын йхаквла йгIайырхаухтI, ахъачвакв агьи мгIва йыквылхтI.

*Абаза турыккв.
ЙалазцIакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 36 – 41 ан.*

МУРАТ ЙЩА ШИХАХЫЗ

Аханчва йанырзаманыз агIан акыткв ашIамсуа агъыччва гIартасуанта арахв дырцун. Акыт знапIыцIаз абайачва ауат йырпшIа-гылра, акыткв йыргвыквымсхуа йырчпара гърылымшузтI, ауи апш хъацIара йылата ауат заджвгьи дгъгIарылымцIуазтI. Абари йапшдзата анхачва-бзазачвагьи хъацIара злаз дгърыламызтI, йаргьи ауаткв йгIархъшахъыцIрала агъыччва гвышхвунта рчвгъахаракв гъашIа-дымрысуазтI.

КыткI апны агъыччва уахъыкIгьи ахъдымрыпауа йгIайуанта атшкв, ачкв, ажкв, йгIарпшIашваз арахв рчвдырцун, акыт йтаз ахан йырахв абари апшта йашIамсуа йдырцун. Аханыжв дангвжвай йынхачва йрызхъайымцIахуа, атшкв дйымрыхчахуа, чIапщарагьи йымщтихуа далагатI. Ари амцтахъ агъыччва мгIвата йрымаз акыт урыламылскIва йагIвкъбуз адзыгIв йхъыз ацхIа акIвта, ауи апны йпшыхвуашта йщаквйыргылтI. Ауыс ари апшта йанал ауат агъыччва йымгъычхуа йгIаййыркIра йгвалата аханыжв йпахIба унашва багъа йзичпауа ацхIа апны чIапщара дищтитI:

– Сара сажвыпI, уащайцIба дшвагIвыпI, хIычрын Мурат йакIвыз-тын – дхвыщыркIвапI, йызхъацIа дгъауашым. Ауаса йанаъазара, уахъа ари хIыквызхуата хIамызчIвауа агъыч мадза-мадза къвльейла йа къарула дгIакIы, – хIва.

Ахан йпахIба тшадигалын ацхIа апны пшыхвра дцатI. Ауи ацхIа ацIахъ дшыцIачIваз цIыхквтаква рапшта быжъчIвыхькI гIайагIатI. Ауи данпшы – зымгIва шкIвокIвала дгIвычата, атшларджъ даквчIва, амца гIайшIыкъауа заджвы йкъарула дшгIамгIвайсуаз днайбатI. Ауи

дшгІайуазымца ацхІа ахъа апны дшгІадзуз йтшы апхъала йымцахуата заджвы йкІызшва зынла йгІашІастІ. Атшы йаквчІваз ахъацІа дгвыжвкІын йкъамчыла атшы гІалиццауа далагатІ. ЙчпалакІгъи атшы йъагылу йгъайтыпум. Ари амцтахъ атшы йаквчІваз ахъацІа атшы йайхІвтІ:

– Йууа, йучпа ачІвыйа? Уахъа ахІа угъгІамисма, ачІвыйа уызчвшвауа? Аханьжв къару йымахымкІва дажвыпІ, йпахІбагъи ауи йащайцІбагъи швагІвыпІ, йычрын Мурат дчІкІвыныркІвапІ, сара йгІаспшІагылта йгІасайсуаш хъацІакІгъи дгъаам, ари акыт апынгъи дгъгІадымристІ. Уымшвауата ушнайлуз апшта унай!

Ари амцтахъ атшларджъ йаквчІваз йзашІамкІуа дгІаджвыквнаган уыла йыквымпшуа ацхІа дгІаквнаркъбатІ.

Ахан йпахІба ауи аъарала дшван агъыч дангІайгъи, ртшква пхъайцата дызцІачІваз ацхІала йаныквицузгъи ацхІа ацІахъ дгъгІацІымцІтІ, дгІацІцІ ныжъхта – данпсыпнкъвгуз, – «СидыруаштІ, сибуштІ, сищуаштІ», – хІва йпсы йхъыцІхын дпсызшва дымпІатІауа дчІван. Ауахъ аханьжв йтшан гвартагъи анхачва ртшква йрыуата къомкІгъи ауаса йдырцатІ.

– Йабаъу йучІапщаз атшква? Дабаъу йгІаукІыз агъыч? Ауи акІвма хъацІарата йуылу? – йхІван ахан йпа дицІгІатІ. Ауахъауи даквдзыргІвтІ, йбазгъи дшвачван йгъизымхІвахтІ.

ЙащтагІайуаз ауахъ аханьжв йпайцІба ацхІа апны дчІапщарныс дадигалын, унашва йзичпан дауицтІ. Ауыгъи цІыхквтаква рапшта тшыщтабыжъкІ йагІан, данпшы – зымгІва къапщыла дгІвычата, тшчарахсакІ даквчІва, адуней йрыцІсуа тшыгІвкІ дгІайуа дибатІ. Араъа ахан йпайцІба дшван, ацхІа ацІахъ дыцІалтІ, йтлакІьзарквыныз адзыгІв йыгІвуаз тшцІайыршвкІвалуашын. Атшы ацхІа ахъа йшгІадзуз апхъала йымцахуата йгІашІастІ, йгыланхатІ. АхъацІа йаквчІваз йтшы къамчыла дасуа даквцІыртІ:

– АчІвыйа йубауа? ЙуапхъагІайымтума, уызчвшвауа ачІвыйа? Ахан дажвыпІ, йыгІвпачва швагІвыпІ, йычрын Мурат дчІкІвыныркІвапІ. Угвы уымрыдзын, уымшвауа унай! ХІара йхІайгІайуаш, йгІахІпшІагылуаш ари акыт дгътамызтІ, ужвыгъи дгътам. Унаквкъа!

Ари агъыч йхІваз атшы йанагІа зынла йтрысын йзашІамкІуата ацхІа дыквнаркъбатІ. АхІ йпайцІбагъи дъачІваз дгъымпІатІаутІ, дкІъазызуа, бжыкІгъи йхъимыргауа дчІван. Ари ауахъгъи ахан йтшан гварта анхачва ртшквакІгъи рылата йшдырцалуз апшта йпхъарцан йдырцатІ.

ЙшатІ. Аханьжв йпайцІба чІапщара дъаныз дангІайх дицІгІатІ:

– Йухчаз атшква абаъу? Дабаъу, дсырбастI йглаукIыз агъыч?! УхъацIара шаъу ари акIвма? Швзымпхашауайа?!

Аханыжв йпайцIба ажвакIгъи гъйымхIватI, ауи ауахъ йбаз агъыч чвгъа йыла дыцIаркIван, сахIат-сахIат дкIъазызуа дшвауаркIвун, йгвы нымхауа йашIасуазшва йбун.

Аханыжв йгвы ыдздзатI, ауи йымлыкв зхчарныс дзайгвыгъуз йыгIвпачва хъацIаракIгъи рыламкIва йглацIцIтI. Ауи амцIтахъ йымлыкв йынасып алахымкIва, йара йчIвыхымкIва йщаквйыргылтI. Акыт йтаз абзазагIвчвагъи швабыжта ргвы акъвнарпуан ари агъычра йаррыцIхIата йъаныз, ргвы йъалсыз ахъазла.

Ауасамцара мшкIы аханыжв йхъата чрын, йпшцIа йапамаз Мурат йхъацIари йкъаруи дгладыргвыгъауа, – «СцапIта ари акыт змырбзазауа, ауагIа щапхдзыла йадыркIылыз рымлыкв амцIызгауа агъыч дгIаскIыпI, ауагIагъи ргвы мырхIахуа, йымшвахуа, тынчта йбзазауа, рчIвы мчыла заджвгъи йымфахуа», – хIва йгвы йглайнахIвтI. Ауи аханыжв йпны днашылын дйыхIвауа араса йайхIвтI:

– Уахъа ацIа сара чIапщара сщти.

Мурат йхIваз заглаз аханыжв дгIархIатI, дшватI ауи йпачва рацкIыс хъацIара йылата анхагIвы дъагIаншаз ахъазла, ага ауаса йаъазтынгъи аханыжв ауи дйымцтикIва йгъамуашызтI. Аханыжв анасагъи-арасагъи йымлыкв агъыччва йамцIырчIвата дшалцIуашыз гвникIылхъан. Ари азын Мурат агъыччва закIыта йзапкъьузтын йъамуыхызгъи алыг ауи закIыла дйыхъвдаквыцIх ауашын, йа закIыла дижъахра йзахъвдаквыцIхуашын. Йамудзахыргъи ауи дицыхуашын.

Аханыжв унашва багъа йчпан йлыг чIапщара дицтитI. Мурат дшнайуаз ацIа ауыла уыквста дглашIастI, ауи дуымбушта бзита зджъара тшыкъайчIвахтI. ЦIыхквтаква рапшта зымгIва шкIвокIвала дгIвыча, тшларджъкIгъи даквчIвата заджвы амца йфауа дшглайуаз днайыквпштI. ЙарасахIатымкIва Мурат ауи йглайуаз дшипшIагылуаш апшта дадгалата дйызпшуа дчIватI. АтшыгIв ацIа ахъа дшгIадзуз йтшы зынла йглашIастI, дасызтIхIва – апхъала йгъцахуам.

– АчIвыйа йубауа, сара смахагъа³⁷⁹? ДзачIвыйа уызчвшвауа? Ахан дажвытI, йыгIвпачва швагIвыпI, йычрын дчкIвыныркIвапI. Унай, уымшван, – йхIватI йтшы данас зынгъи дазымпшуата, йыгвгъи йтамкIва йглайагIатI:

– Уара йглаупшIагылуашыз дгIаншатI!

Мурат дъачIваз дглагылын райша атшыгIв дйызглайтI. Араъа зынла ауат агIвыджъ амцIастI, йабарыгъагъатI, йабашахъырчIвалтI. Ари

³⁷⁹ Махагъа – къаймат.

амштахь Мурат дгвыжвкІтІ, агъыч дкІайгван бжъыкІгъи йхъымгауа дихъваратІ. Агъыч йчгІвычаква зымгІва Мурат йкъайчІвахын, йаргъи адзы дтайрышвхтІ. Атшларджъгъи агІвбхъвыкІ рбжъара аджвгъи йшйымбушыз апшта йкъайчІвахытІ. ЙангІаша Мурат закІгъи зымбаз йапшта райша рпны дгІайхтІ, йызниквазгъи заджвгъи йгъйайымхІвтІ, зджъарагъи дгъаламчважватІ. Ари ауахъ ахан йтшангъи акыт абза-загІвчва ртшквагъи абгата йрыквшатІ. Ари ауыс зымгІвадзугъи йджъарщатІ, ауаса ауи зачІвыз гърымдыртІ. Мурат аханыжв дангІай-цІгІа, ауи заджвгъи дйымбата, бжъыкІгъи ймагІата йайхІвтІ. Аханыжв ари ауахъ гъыч гІамита йщаквйыргылтІ.

ЙащтагІайуаз ауахъгъи аханыжв Мурат дгІазшІитын дчІапщар-ныс унашва йзичпатІ, ауи бзитагъи дадигалын йшхъвлуз датайщтихтІ. Мурат йагІвсыз ауахъ апшта ацхІа ауыла уыквста тшыкъайчІвахтІ. ДшчІваз цыхквтаква рапшта тшыщтабыжъкІ гІайагІатІ. Ауи данпшы зымгІва къапщыла дгІвычата, тшчарахсакІгъи даквчІва, атшы агъаба къамчыла йагІвикъкъъауа, дбылуа, дхІвхІвауа заджв дшгІайуаз дна-йыквпштІ. ЗныкІ ахъаз Мурат дшватІ, ауаса ауи йгвы йшгІайнахІвыз, йкъару дшгІанаргвыгъузла тшщаквикІытІ. АтшыгІв ацхІа ахъа дшгІа-дзуз йапхъахуз йапшта йтшы зынла закІы йгІанарыхІазшва йгІа-шастІ.

– АчІвыйа йубаз? Ласыта унай! Ауи хІаша дызкІыз дсырба! ЙгІаспшІагылуаш дгІайыргІатІ, аща сара йсыхахпІ! ЙгІасайсуа дшбзу йчва йхъысхпІ, хІабасабата дсрыхъвашапІ, ащагъи гІайыл-сцапІ! – йхІватІ, йтшы дгІашІатастІ, днащхъвастІ – йгъымпІатІаутІ. Агъыч йтшы йбкъауа дшгылаз йыгвгъи йтамкІва бжъыкІ гІайагІатІ:

– Сара саъапІ, ура ахъацІа бзигъи уаъапІ. ЙауыпІ, йнахъапІ шва-ра ачвгъахъшаква йшвыргъахаз акъомкІ, млыквтагъи йшврыдзыз, – йхІван Мурат дгІайыдгылтІ.

Агъыч зынла дгІатшыжвпан Мурат дйыжвылтІ. Йайсуа йалагатІ. Мурат дайгІайын ауи йаща йапщдзата дищытІ. Агъыч йыдгалаз зымгІва къайчІвахытІ, йхъвадигъи адзыгІв йтайрышвын закІгъи зымбаз йапщдзата рпны дгІайхтІ. ЙгІвахъахузгъи акыт апны гъычракІгъи гъгІанымшатІ, атшквагъи абгата йрыквшатІ.

Ари ауыс ауагІа йджъарщатІ, ауаса йзачІвыз атамам гърымдыртІ. Аханыжв Мурат дангІайцІгІа ауи апхъа апшта заджвгъи дйымбата йайхІвтІ. Араъа аханыжв ари ауахъгъи гъыч гІамита йщаквйыргылтІ.

Йхахъахузгъи аханыжв Мурат дгІазшІитын йайхІвтІ:

– Уара насып уыман ари агІвахъагъи гъыч гъгІамитІ, ауаса уахъагъи чІапщара уатацах, усакъха.

Мурат ауыс ацлабырг зквыз йдыруан, закІгьи йымхІвауата тшади-галын члапщара дцатІ. Ауи дшчІваз цІыхквтаква рапшта мачІкІ дчва-сыстІ. Мурат ачва дшалаз йагІаз абыжъчІвыхъ зынла дгІанарыхІан дгІапшытІ. АцхІа ахъа апны тшыгІвкІ зымгІва квайчІвала дгІвычата, тшкъаракІгьи даквчІва дшгылаз дибатІ. Атшы йаквчІваз къамчыла ауи агъабаква агІвйырццитІ, ауаса йтшы ъагылу йгыцІсуам, йгылапІ.

– Йучпа ачІвыйа, сара стшкъара бзи? Адуней угІаквылта сара угІаснапІыцІашвиштара зджъарагьи угъгІацампатІ, заджвгьи дгъуа-майгІайтІ. Сара йсайгІайуаш адуней ахъахъ дшыквым уара йудыритІ, сара съамуыхызгьи уара уаъапІ. Сара сайщчва зщыз ласыта дгІасаура стахъыпІ, ауи йчва чварната йцІысхуаштІ, йхъабыгІв квпІита йсчпуштІ, йыжъгьи йшайдзу йсфуштІ, – йхІван йтшы дастІ – йъагы-лаз йгъымцІсытІ.

– Йучпуш гІанумжъын, сабар, сара сакІвпІ уайщчвакв зщыз, йутахъу чпа, ухъацІара сырба! – йхІватІ Мурат дгІагылын ауи дйыз-гІайтІ тшгІайзичпауа. Араъа атшыгІв дгвыжвкІын Мурат дгІайы-жвылтІ. ЙайситІ. Ауасамца Мурат къарула дайгІайуа даналага агъыч йтшы дазыгІацІыртІ араса:

– СынбжъагІв цІабырг, стшкъара, ласыта ушІа азна дзы сызгІагта скъару гІасраух, ари ала йгІанарийыз дщхапІта сайщчваквгьи гІа-хІаухпІ!

Атшкъара агъыч йхІваз анагІа адзыгІв апны йтрысын, ашІа азна дзы гІанагын йгІагІвхтІ. Атшы шгІадзуз апшта агъыч йшІа атшы апыкв йазигатІ, адзы йыжвра йгвалата. Араъа Мурат къарута йымазла дгІахІвынчІатІ, агъыч йхъа апырихын адзы йара йыжвтІ. Ари амщтахъ Мурат – «Уайщчвакв ъану сара йусырбапІ! Ауат ласдза йгІауаухуаштІ, уаргьи ауат ачвгъахъшаква урыцта гъычра шваццапІ», – йхІватІ.

Ауи дгІащтІихтІ, швабыжта адгъыл даквикъъан сабата далайры-хъвашатІ. Мурат агъыч дшищуаз атшкъара дамцІасын йгІайкІытІ, агІвзачвакв рпны йырцан йщахІатІ, йчгІвычаквгьи къайчІвахытІ, агъычгьи йайщчвакв ъаныз адзыгІв дтайрышвын закІгьи зымбаз йапшта рпны дгІайхтІ.

Ари йхахъахуз апынгьи акыт гъычракІгьи гънымшатІ, зымгІвагьи абгата йрыквшатІ. Ари амщтахъгьи аханыжв Мурат ацхІа дчлапщар-ныс щардарагьи дищтитІ. Агъыччва рквпшырагьи рхабаргьи гъабахым, акыт апынгьи гъычра заджвгьи дгъгІайхуам. Аханыжв дтынчхатІ, йгвгьи бзихатІ, ауагІа-нхагІвчвагьи йгІамырхІахуа йбза-зитІ.

Аханыжв шварагІваракІгьи аъахмызшва йаниба азальымраква нкъвигауа даталагахтІ, агъыччва ргІамахра, ауат рцІыхъвашІчІвара абзира йпачваквала йыргатІ йыртшхъвауа:

– Спачваквa ракІвымкІва агъыччва заджвгьи йгъизымкІтІ, йгъизымыршватІ. Ауат раъара хъацІара ду злу зджъарагьи дгъаъам. Ужвгыи акытквa рпны агъычра-чвгъахараквa гъашІасуам, швапшыстІ, ауат хІара хІкыт йшвитІта йгъгІаталхуам.

Ауасамцара мшкІы Мурат йымлыкв ъакъайчІвахыз дгІайтІ, ауи ахтшыкІгьи ркІвдырквa рыквицІахтІ, дасузлакІгьи йаквчІваз йчгІвычаквагьи аквшІайхІвахын аханыжв йпны йгІайдтІ. Араъа ауи ауат агъыччва дшрайсыз, ауат шхъищгІаз йалыргата аханыжв йнайайхІвтІ. Абараъа аханыжв йхъайцІатІ агъыччва хъызщгІаз ауи йыгІвпачва шракІвым, ауат зщыта атшквa гІащаквызжъыз алыг, йаларымхІвуз Мурат шйакІвыз.

Мурат хъацІарата йынкъвигаз акытквa йыртабзазуз ауагІаквa зымгІвагьи йрагІатІ.

Мурат йхъацІара аханыжв йгвы швабыжта йакъвнарпуан, ауаса ауи дширыдзуашыз агІамаль гъйызгІамауазтІ, чвгъарала йцІыхъва дтагылырнысгьи дичвшун. Ауасамцара ари йрыдзра ауыс аханыжв щардара дазхъвыцтІ йгьи йцІыхъвахауата араса гІайхъвыцтІ: Мурат пата дичпата, йара йпачва дрыцицІата ауи амальта йабула ддйырщырныс.

Аханыжв йыгІвпачва гІазшІитын араса йрайхІвтІ:

– Швара швчкІвыныркІвапІ, йшвнасыпгІайымтапІ, ауаса ари алыг швара бзазарата йшвитуашгьи гъаъам йгьи ауи амальта йабула дшшврыдзра, ауи дшшвщра ацІыхъва швтагыл. Ауи акІвымкІва хъацІарала швара йжвдырхъатІ ауи йпны швшнамдзуш, йшшвылам. Сара араса схІвапІ: «СыхыгІвпачвагьи швацылта ныкъвара швца», – хІва. Атшквa шврыквчІвата шванджвыквылра ауат швъаргауа швца йгьи ауаъа швгІахъынхІвыхта швангІайхуа амгІва апны дшвщы, йцІыхъвагьи шврычв.

Ауи йпачваквa йрайхІвыз ажвакІгьи ацрымхІвауата йадгылтІ йгьи ауат швабыжта йабарыбагъатІ ари ахабар заджвгьи йарымхІвырнысла, йара Муратгьи гвы айдымрытырныс.

Аханыжв йыгІвпачвагьи Муратгьи гІазшІитын араса йрайхІвтІ ауи йгвы гвымхара шту закІылагьи гвы ауымтуашта:

– Сара сычкІвынчваквa, ужвы уыста йаъаху хІымлыкв гІагхра акІвпІ. Арат атшквa закІы-закІ шврыквчІвата швъаргауа акыт швца,

швѣатшкІараргауа акІѣадыгв швтшкІаралта кѣомракІ швсасы, хІы-млыквгѣи гІажвгта швгІайх, – хІва.

АчгІвыча шкІвокІваква атшларджѣ йацта – йпахІба, ачарахсагѣи – йпайцІба, акѣарагѣи – Мурат. Абари апшта аханыжв йырзишатІ.

Тшадыргалын атшква дара йахѣьаргузла ахыгІвгѣи йадзхѣагыла йджвыквылтІ. Ауат щардала йымгІвайстІ йгѣи йцІыхѣвахауата кыт ауыра дукІ йанийатІ. Мурат йыцквазгѣи йаргѣи гІашІасын араса рай-хІвтІ унашва йчпауа:

– Ужвы ари акыт хІѣанаталуа дасу йтшы ѣатшкІаралуа дцуштІ, хІаргѣи хІтшыжвцІуаштІта кѣомракІ хІсасуаштІ.

Мурат йшихІваз апшта ауат ангІалын акыт йталтІ. Акыт ушнары-лалуаз апшбыргта атшларджѣ йгІацанарпан кІѣадыгвкІ йтшкІаралтІ.

ПхІвыскІ ахѣышв дгІакІылпшын атшы лдырхтІ йгѣи атшы йакв-чІваз ахѣацІа йыхѣазла араса лхІватІ:

– Атшы хІтшы акІвпІ, ауаса йаквчІву хІара дгѣхІчІвым. Ласыта дгІашврайгва, дшвыртынч.

Ауи лыпщІа йпщІаз ауагІа гІадзан дтшыжвырхтІ, ахІачІащла ддрайгватІ.

АгІвыджѣ рыгІвза йуыс шджѣарщузымцара акыт аквта йаннадза атш чарахса йгІацанарпан йаквчІваз йзымкІуата кІѣадыгвкІ дтшкІаранарххытІ.

Ахѣышвла йгІакІылпшыз апхІвыс араса лхІватІ:

– Атшы хІтшы акІвпІ, йаквчІву хІара дгѣхІчІвым. Ласыта дгІа-тшыжвшхта дгІашврайгва.

АпщІа йпщІаз гІадзан ауи ддрайгватІ.

Ари агІвайщчва руыс Мурат йхѣязыкІ йджѣайщауа дшымгІвайс-уаз акыт гІвадахѣбырдзакІ йтшы йгІацанарпан райша кІѣадыгвкІ дтшкІаранагатІ.

Ахѣышв зынла пхІвыс пщдзакІ дгІакІылпшын дгвжважвауа араса лхІватІ:

– Ласыта ауи йгІатшкІаралыз дгІашврайгва! Атшы хІтшы акІвпІ, ауаса йара хІара дгѣхІчІвым. ЙсхІвауа швагІума! – хІва дцІрытІ.

АпщІа йпщІаз гІадзан ауи зынла ддрайгватІ, йтшгѣи абора йнардылын йтадыргылтІ.

Абари апшта ауат ахыгІвгѣи хкІѣадыгвкІ атшква йыртшкІараргатІ, йгѣи ауат йщхаз агѣыччва ахгІвайщчва йыртагвжвачвата йгІацІцІтІ, швабыж бзитагѣи йадгалата йбзазуз уагІата йаѣан.

Арат дасузлакІгѣи йѣатшкІаралыз ауат апхІвысква рхѣачваква рхабарква рархІвтІ.

Абари апшта ахГІвайщчва рпхІвысчва арат акыт йГІаталыз ахыГІв тшыГІвчва тагвжвата йнарахвТІ, даргъи йбзазауа йджвыквылхТІ.

Айцалачваква зымГІва рацкІысгъи Мурат йтагвжва рыцІа дпшдзан йгъи рыцІа дбайата дбазун. Ахан йыГІвпачва Мурат йцныхчылуан йгъи ауат раба йГІарайхІвыз ргвы йтаркІван. Ауасамцара Мурати йтагвжви йшацбзазуз мышкІы лыла лырпшра йгъи лгвшыгъьра лхъылраштылырныс, мачІкІ йГІамылдара лгвалата дгварцІТІ Мурат араса гІайалхІвуа йгъи дахІвауа:

– Сара сджвыквлитІ, ауаса ура йанухъазхара ари ацтахъ хъышвла, амаль амазтын, укІылымпшын, араѣа уѣакІылпшыз йуызарархапІ, – хІва.

– ЙауашТІ, сгъкІылпшрым, – йхІватІ Мурат.

Мурат йхъазы данГІанха ауи йтагвжва йГІайалхІвыз ййырдырырныс ацтахъ хъышвла дкІылпштІ йгъи ауи аджъащахъва йбатІ. Ахъышв уаГІвста пешкІ аман, ауаѣапны гІвхъапщ башмакъкІ гІвнагылан.

Мурат йтагвжва дГІайхнадзкІѣара закІгъи гъйымхІватІ, ауаса ауи йбаз аджъащахъва йгвы йтымшвтуа йджъайщауа дчІван. Ауасамцара йтагвжва дГІайхТІ йгъи ауи ажвакІгъи гълайымхІвТІ йбаз ауысла. Ауаса Мурат йтагвжва лара дГІайцІгІатІ:

– ЙГІасахІв ахъышвла укІылпши укІылымпши. УкІылпшызтын йубаз ауыс амаГІны уасхІвуашТІ.

Мурат йхІвахрызѣа – ауи йаргъи йдырра бзи йбун. Далаган ахъышвла дшкІылпшыз йгъи ауаѣа йбакваз йтагвжва йлайхІвТІ.

– Щта, ауат йубаз абашмакъква зчІву йылмаГІну, дшаѣу, дѣану зымГІва уасхІвпІ, угІадзыргІвы. Ауи апхІвыспа адуней апны ли джъымси змата йыкву зымГІва рацкІыс дпшдзапІ, ауи ажвГІванд ухъалта лыгъи хчачвагъи лымата дбазитІ. Ауи лымшпхъадзара анГІадзара дГІабгъалуанта адуней апны йыншауа лпырдыруанта дхъалхлун, ауаса ужвы дгъзыГІалбГІахуам: адгъыл гІалбГІагата йлымаквас лбашмакъква, йшубаз апшта, хІунаГІва йцрыцыруа йыГІвнагылапІ. Ауи псы зхъу заджвгъи дизыкІырныс гъйылшум. Ауаса схъацІа тширыбалахІуа дикІра ймурадта адгъыл данГІалбГІа тшазайцІан длыщталТІ, ауаса дизымкІуата лбашмакъгІвацаква гІанхан лара ауапчахв далалхТІ. Ауи дГІауаура, дубара ахъазла щарда атахъыпІ. Ауи йылмаГІну абари акІвпІ, – далгатІ апхІвыс лылахъ аквыта.

Ари Мурат йанѣагІа швабыжта дархъвыцТІ йгъи ауи апхІвыспа пшдза дГІаѣаура, дибара йтахъхатІ, чарагъи жврагъи йгвы йгъаз-

Гайхуам, йчва гвымхахатІ. Ари амштахь Мурат йылахь аквцІара йтагвжвагы лгвы щарда йакъвнарпытІ, ауи йГалцІла йалхІвтІ:

– Уара, сыла йапшу, уылахь ауи ахІа йаквуымцІахын, ухъацІара угІанаргвыгъузтын ауи лцІыхъва уштагылуашгы здыритІ. Щта, ауаса йанаъазара, ари ауыс уыцахъвдаквызщтуаш абора йтагылу удурдуль къара акІвпІ, ауи уцата уайкъангыаш. СхъацІа ауи адурдуль йымазтІ-хІва йара хъацІара гыйыламызтІта ауи дгъизымкІтІ, лбашмакъква ракІвымкІва закІгы гынапІыцІамшватІ. ЗымГІва ауыс шакІвшуш, ауи дшГІауауаш йгы йутахъхуш утшы йГІаунахІвуаштІ.

Ари йшГІалхІвуз апшта Мурат йгвы зынла тшГІахънатІыхтІ, дцатІ, атшы дадзхъачІван ауыс зквыз зымГІва айхІвтІ.

Атшы йархъауа араса гІайнахІвтІ:

– Уара уызщталыз ауыс дара йуыс баргвыпІ, ауи уырхъйара ахъазла швабыжта хъацІара ду уылазара атахъыпІ йгы ажва йухІвауа узырцІабыргуата угІвычІвГІвысмызтын ари ауыс закІгы гъузалыр-шушым. Ауаса йанаъазара, ужвы хІаспІта угІасыквчІвата хІджвыквылпІ. ХІымГІвайсуамцара алабыз арыхвапсауа йшуара чвгъата кыткІ хІнанйуштІ, ауагІаквагы – «УГІайгвата тшпсща, дзы ыжв, утшгы мачІкІ тшарыпща, йырча», – хІва йГІаупыралуаштІ зымГІва-дзугы. Ауаса уара зджъарагы утшкІарамлын йгы дзы уымжвын, саргы кІара суымрыфын. ЙГІвбахауата датша кыткІ хІнанйуштІ, ауаъа швабыжта гъны чвгъата хІаквшвуштІ, уызбауагы удымрайгвара ахъазла ашв-хъышвква адыркІуа, йГІаумачважвауата. Араъа амаль ъадзауыму мчылазтынгы кІадыгвкІ уырчвтшкІаралта уаргы уча, саргы кІара срыфта мачІкІгы тшпсхІырща. Йхынхауата кыткІ апны уаГІа тахымкІва, ауаса ачвынцІ дуква пщба-пщба дама³⁸⁰ рымата адуней хъыргІвауа, мГІва уырымтуа, ауат тшцІыхъва хъвызаджвыкІ амаркІуата хІрынйуштІ. Уара ауат урыласта атшцІыхъва наджвыквга. АчвынцІква зымГІва науыщталуазтын угІашІамсуа апхъала уна-мГІвайс, ауаса закІы-гІвба рахІа намиуазтын угІашІас. УанГІашІасра ауат – «Ахъвы гІахІытх», – хІва йГІауыхІвуштІ. Уара – «Швдама закІы-закІква гІасышвтуазтын йшвыститІ», – хІвата угылх. Амаль амузтын рдама закІы-закІква гІауырымткІва ауи рыуымтын, йауа ухІварыквын, ауат адамаква ушІауыргылырквын чвынцІ сурат утал-уаштІ.

Мурат швабыжта йгвникІылтІ атшы йахІвакваз.

Ауи тшадигалтІ, йтшгы даквчІван дджвыквылтІ. Ауат мГІвайсуа-мцара йапхъахуз акыт йнаталтІ, ауи йтшы йшахІваз апшта ауаъа

³⁸⁰ Дама – пхынцІыгІва.

швабыжта йшуаран йгьи акыт уагІата йтаз зымгІвадзугьи ддрайгвара ртахъыта ауи дзы йдрыжвырныс йгІайпшІаргун, ауаса Мурат зджъарагьи дгътшкІарамылтІ, йтшгьи кІара гъайымрыфтІ йгьи дыгътшыжвымцІтІ, заджвгьи дизымдзыргІвуата акыт далстІ.

Ауат йшцузымцара йгІвбахуз акыт йнаталтІ. Швабыжта йхътахатІ, ауи дызбауа зымгІвадзугьи рышв-хъышвква ахъадыркІуан йгьи ауи заджвгьи дирайгвара ауасахІвагьи йгъыргваламызтІ, дгътшкІарарымжъуазтІ. Ауаса Мурат мчыла кІадыгвкІ дтшкІаралын тшйырпхатІ, кІарагьи йфатІ, йтшгьи абора йтайыргылын тшпснайырщатІ, кІарагьи айрыфтІ.

Ари амцтахъ Мурат мгІва датаквылхтІ. Ауи дшцузымцара, йтшы йшахІваз апшта, кыткІ уагІакІгьи тахымкІва, ачвынцІ пщдамакІква тшцІыхъва хъвызаджвыкІ амаркІуата, ауат йабаквхуа, йнахъгІахъуа днарылалтІ. Мурат йдурдуль дащхъвастІ, дрылаххын ачвынцІква йамаркІуаз атшцІыхъва хъвы гІарымцІижватІ, йджвыквиган дджвыквххтІ. АчвынцІква зымгІва ахъвы гІайыквырхра рмурадта йыщталтІ, ауаса Мурат дгІашІамсуа ласыта дымгІвайсуан. АчвынцІква ауи йхъымдзушызшва йанырба райхІара гІахъынхІвыхын акыт йгІайхтІ. Мурат дгІацапшын, гІвчвынцІыкІ рахІа йцІыхъва йтагылахымкІва йангІайба зынла дгІашІастІ. АчвынцІква анихъирыдза йыхІвауа йалагатІ, ауи атшцІыхъва ахІа фачІвы шрымахмыз йархІвтІ.

– АтшцІыхъва шшвыстхуаш ари акІвпІ: швдама чІыдаква рыуа гІвдамакІ гІасышвтта, – йхІватІ Мурат.

Ауат агата йыхІвазтынгьи ауи ритхра гъырзимутІ. Ари амцтахъ ачвынцІква айкъангъашын чвынцІ гІвдама дукІ гІайырттІ, йаргьи ауи ахІа закІгьи гъитахъымызтІ, атшцІыхъва ритхтІ.

Ауат йымгІвайсуамца гъвгъвара дукІ апны йнадзатІ, ауаъа хІвра йачІвамкІва закІгьи гъаъамызтІ. УнаскІъата агъвгъвара аквтазшва тшхъапарта дукІ гылан йахъазыта. Мурат ауаъа дгІашІастІ тшпсищарныс. Араъа адурдуль гІачважван араса гІайнахІвтІ:

– Ужвы сара араъа сгылазлапІ, уара уаста арат адамаква ушІаргылта, йшсхІваз апшта, учвынцІ суратхуштІта ажвгІванд ухъапссгІал, ауаъа апхІвыспа пщдза даъапІ. Ауи дырхчитІ, швабыжта йлызсакъитІ, напІыла дрымата дахъыкІвыргашитІ, рыцІа йъалгвапхауа ашІыпІаква рпны дщтІарцІауа. Уара ушнадзауа апшта ауи дбкІла³⁸¹ йгьи ауи дъаргалакІгьи данумыртынчхра, – «ДзачІвыйа сагІазмырбауа, йтахъу йзысхарын?» – анылхІвара уыззцаз лара шлакІву

³⁸¹ ДбкІла – дчвкІвкІвла, дагІаумырбауа лцІыхъва утагыл.

ллымхІа йтакІыта йлахІв. Абари амщтахъ лара лыпщІа йпщІакву лрычвта уара дуыцІайуашті.

Абари йшахІваз апшта ауат анІалті. Мурат йдурдуль йѳагылу йшымпІатІауашызла ныхагыи айырхІван, ачвынці дамаква йшІайціан ажвІвандла дхъапссІалуа дджвыквылті. Ауи даннадза апхІвыспа пщдза дъаныз йбаті. Мурат ауи зынла дылзыпссІаті йгыи, йдурдуль йшІайнахІвыз апшта, дъаргалакІгыи даІаймырбауа, димыртынчуа далагаті. Ауаса йанца апхІвыспа пщдза лпсы днадзаті йгыи араса лхІваті:

– ДзачІвыйа ари саІазмырбауа? Йтахъу здырында, йшитахъу апшта сизалрын.

Ари анІалхІва Мурат ауи ллымхІа йтайкІын швабыжта йрымадзауа йлайхІвті:

– БаІазмырбауа сара сакІвпІ, йстахъугыи бара бакІвпІ. БсыцІайуаши бсыцІамиуаши ІасахІв.

АпхІвыспа пщдза Мурат йхІваз дадгылті йгыи пІатла Іайылтаті данйыцІайуаш. АпІатла анІадза лыпщІа йпщІаз ауаІа лрычвын Мурат дйыцІайті.

Ауат агІвыджыгыи анІалбІах йырбаті ауи йтшы ѳагылаз ахІвра зымІва хІвыта маша цІолакІгыи ацІІва уымбауата йтыхта. Араѳа Мурат цІабыргыта йхъайціаті йдурдуль мцы шамхІваз, ауи йызпшуамцара йѳагылаз адгъыл йшІунахандзкІѳара йштнажІаз. Мурат ласыта амаша дталті, Іахъалырта мІва йчпаті, йтшы Іатидахын ахІвра апны йауицтті, йхІвуамцара амгва чвыхті. Ауи тшанагайх апхІвыспа пщдза днаяхвын райша йтагвжва длызІайхті.

Ауат агІвыджыгыи тагвжвата йнаяхвын дбзазауа дджвыквылхті. Мурат йыІвтагвжвачви йари швабыж бзита йацбазун йгыи ауи акыт зымІва бзи дырбауа, заджвгыи гвымхара йзыйымхауа дтан. Мурат йхабар бзиква ахан йыІвпачва йраІаті йгыи ауат ртагвжвачвакѳагыи рыцта йІайын Мурат йбзазаща йапшыті, йыргвапхаті. Ари амщтахъ ауат йанцах бзы ацІарціаті:

– Ужвы хІара хІаба йпны хІцахпІ амлыквгыи хІымата, хІѳамІвайсхуа Муратгыи дхІщыпІ, – хІва.

Абари апшта агІвайщчва анІалын Мурат ахабар Іайдырдырті:

– Уымлыквгыи уаргыи тшадгалх, хІаба йпны хІцахра атахъыпІ, – хІва.

Мурат йымлыкв адигалті, йыІвтагвжвачѳагыи афайтон йаквйырчІваті, йаргыи йдурдуль кѳара даквчІван, йайщчѳаква йшырхІваз апшта, акыт йѳаІатыціыз дІаджвыквлын йыІвзачва дрызІайхті.

Ахан йыгІвпачвагы рымлыкквва гІацІаркьвычІатІ, ртагвжвачвагы гІарахвын Муратгы дрыцта йгІаджвыквылхтІ.

АгІвайщчва йшангІалыз апшта агвып йгІамгІвайсуаз бна жвпІа-
ракІ апны йангІадза тшпсырщарныс йгІашІастІ, ртшкввагы рщахІатІ.
Ауат йшалачІваз аханыжв йпахІба араса йхІватІ:

– Швнай, абна хІылалпІта швырквакІ гІахІщыпІ, йанамуыхрагы
рыцІа йчІащыгІвахапІ.

АхыгІвгы ангІалын ршвокькввагы рымата абна йшварацырныс
йылалтІ. Ауат шныкьвузымцара аханыжв йыгІвпачва Мурат йымдыр-
дзакІва йгІайымцІастІ, акІвагъала йыгІвщапІыкІгы хьыршатІ: –
«Зынла йпсы алымцІуа гІазаб йбарагІатІ», – рхІван. Ауи
йшвокьыжвгы йыдзхьарцІахтІ: – «Дапшырквын йжьы йыхьуа, ауаса
закІгы дасабапымкІва йпсы алцІпІ», – рхІван, даргы гІаджвы-
квылхтІ, швабыжтагы йабарыбагъан. Ауат атацачва йанрызгІайх
Мурат амшв дырчвагата, ауи агІвадыгъ апны дыдзта рхІватІ. Мурат
йымлыквгы агІвыршатІ, ауи йыгІвтагвжвачвагы апщІа
йпщІазларныс агІвайщчва йнарахвтІ, даргы йасын раба йпны
амлыквгы рымата йгІайхтІ.

Ауат агІвайщчва рхабар зымгІвадзугы йрагІатІ йгы Мурат
йьаныкьвуз дыдзта ахабар дыргатІ аханыжвгы йгвы тынчхатІ. Ауи
йыгІвпачва хьацІарата йынкьвыргаз ахьазла агвыргъари асольыкьв-
ри³⁸² рнысла чаражвра дуи топатари³⁸³ акІвйыршатІ.

Ауи йыгІвпачвагы ртагвжваквва кІважвата, Мурат йыгІвпхІвыс-
чва ауат рыпщІа йпщІата, ансиуахъ чари жври ахІа уыс рымамкІва
йтхаджьуа йбзазауа, ауагІа зальмыгІара, кьванчагІара ддрайдзауа,
мыждаха йдырбзазауа акыт йтан.

Мурат тшангІайдырх йчпахрызйа? Ауи йыгІвщапІыкІ шшІахмыз
йбатІ, йызниквваз швабыжта йгвы йалдырдзгІатІ. Ауи дкІвыруа, швыр
гІайхьшварыквын йфауа, псгІачІвыкІ дайхста йщрыквын йфауа,
абари апшта абна дгІалахатІ. Ауаса абна дшылабзазуз зны йылаквва
тахымкІва лашвкІ дгІайынйатІ йгы Мурат ауи дицІгІатІ:

– Уара йумагІныйа? Уылаквва абаца, йкІылызхда? – хІва.

– Сылаквва сайщчва джьагІвагІквва йкІылырхын абари йшубауа
апшта абна сгІаларыжьтІ. СнапІырщщрыквын швыр агьийызтынгы
кІара сфауа, апсгы абзагы сйыуахымкІва сгІанхатІ, – йхІватІ.

³⁸² Сольыкьвра – азгІвадара ахьазла йщгІыруа ашІа.

³⁸³ Топатар – гвыргъахьв хьвмарра ду.

йлымцIаcтI, дгIаргын рпны райша йгIайхтI. Ауат апхIвыспачкIвын йлайбжьумцара дхъдырдзахын мацIауралагьи йлынгIалтI. Атлача, алашв йгьи аъача мшигIадзагьи шварацра абна йцалун, ауат йгIаргуаз апхIвыспа йылмацIауыхуанта йлырчун. Абари апшымцара ауат бзита йбзасун йгьи абна йаъата йгIайхпхъадза рахщачкIвын дзайгвыргъушыз джьащахъвакI лызгIаргуан. Ауасамцара апхIвыспа рахща црикI лапшта бзи дырбауа йацбзасун, ларгьи дпсылахатI, ддухатI.

АпхIвыспачкIвын мшкIы дшхъвмаруазымцара дызламацIауашыз лымца ычвтI. Ауи мшигIадза дшмацIауаз апшта лайщчваква дырзымацIаура атахъыта йаъан, йара дгIапшгIазтIхIва мцакIгьи гьылмаутI. Ауи дгIагвжважван атдзы акв дхъаххылтI йгьи даннапшыгIапш хъарата зджьара лгIвакI гIачуа йылбатI. Щарда дазымхъвыцуа ауи ауаъа дцарныс мурадта йылчпатI, дыцIшвтын алгIва гIачуа йахъалбазла мцагIагра гIврала дцатI.

Ауи дъанайыз абна ауацIа тдзыжвкI апны тажвкI йылхъаззаджвыкIта дылбатI. АпхIвыспа атажв дангIалба щардагьи дгIалымпшуа араса йгIалалхIвтI:

– БгIай, сара спхIачкIвын, йхIва йбтахъу.

АпхIвыспачкIвын мцагара дшгIайыз атажв йлалхIвтI, ауи хгIвы: азаджв дтлачата, азаджвгьи длашвта, йхыгIвхауагьи дъачата – лара ауат дшырзымацIауаз зымгIва йалыргата атажв йлалхIвтI.

АпхIвыспачкIвын дыззцаз атажв днажгIвыршIыдзан, ауаса лара ауи гьлымдыртI.

– Щта, спхIа пшдзачкIвын, абари алыхвтала амца гата бцах, сара быштала швъану снайпIта алыхвта гIазгхпI, – лхIватI атажв.

АпхIвыспачкIвын алыхвтала амца гIалгын гIврала атдзы дгIайхтI. Ауи ласыта дмацIауын, лайщчваква йырфушыз хIазырхатI акIвын даргьи гIадзахтI. Ауат мшигIадза йшчалуз апшта йчатI, йыжвын, йычвхырныс рмурадта йштIалхтI. АпхIвыспачкIвын атажв лпны дцата мца шгIалгыз лайщчваква йгьралымхIвтI. Ащымта ауат ахыгIвгьи щажъдзата шварацра абна йджвыквылтI.

Йара ауи атшын, къвышлыкъв дуква аннадза, апхIвыспачкIвын лпны алыхвта лгахырныс дгIайта лхIван атажв нажгIвыршIыдза дгIадзатI. Ауи апхIвыспа длачважвумцара лайщчваква шварацра йанцузгьи йангIайхуазгьи ллырхIватI. Ари амщтахъ анажгIвыршIыдза апхIвыспа длымарыщIахауазшва араса йлалхIвтI:

– Сара спхIачкIвын, бгIапситI швабыжта, бхъа йапшуаз бангьи дгьбымахым. БгIайта араъа бгIачIвал, бхъа сапшыпI, былагвы пшыхъ таспI, – хIва.

АпхІвыспачкІвын атажв уыд лгвы йтаз гылымдыруазтІ йгы йылхІваз даздзыргІвын лхъа далырпшра лмурадта длыдзхъачІватІ. Атажв нажгІвыршІыдза апхІвыспа лгвы лмыргІвауата лхъа дапшы тшылчпан лща йшылзыжвуаз йлыжвтІ йгы араса йлалхІвтІ:

– Сара спхІачкІвын, ужвыгы сбызгІайлапІ, ауаса араъа сшгІайуа байщчваква йрабымхІвын, йъарабхІвыз сгыгІайхрым, бгвы шыгыьпІ, – хІва.

АпхІвыспачкІвын атажв лунашва лайщчваква йралымхІвырныс дадгылтІ йгы ауи длыргвыгыатІ. Абари апшымцара атажв дгІайлауа, дангІайрагы ауи дгІамшылскІва араса йылхІвауа:

– Тлача даъума? Лашв даъума? Ъача даъума? – хІва дазцІгІауа апхІвыспа дылзынашылуан. Ауи лща лыцІылжвгІунта ларгы дджвыквылхуан. Абари апшымцара апхІвыспачкІвын лчва рыцІа-рыцІа йгвымхахауа йалагатІ йгы ауи лайщчваква гвы гІалыртын йгІалцІгІатІ:

– АчІвыйа, хІахща, рыцІа-рыцІа бчва згвымхахауа? БгІапсума? МомкІва швпны гІабгвалашвама?

– Йгы сыгыгІапсум, хІпынгы йара сгвы йыгытахым, датша сзызхъвыщцагы гъаам, – лхІватІ апхІвыспа.

– Момо, йцІабымкІуата йгІахІахІв, хІара бара бхІахщазаджвыкІпІ, былахъ ъаквуи бчва ъагвымхахауи хІгвы швабыжта йакъвнарпитІ, – рхІватІ дара.

– Йгысыздырам сщцауагы, йсызниауагы. Араъа шванджвыквылра мшигІадза тажвкІ дсызгІайлитІта схъа далапшуа дчІвапІ. Ауи дангІайуа тлача, лашв, ъача аъума? – хІва дазцІгІалитІ, – «СшгІайуагы бымхІвахын», – лхІван шваргы закІгы гышвасхІвуам, – лхІватІ апхІвыспа.

Ари амщтахъ айщчваква зынла гвы арттІ ауи апхІвыспачкІвын закІ шгІалыдсылыз, ауаса ауат ауи закІгы гыларымхІвтІ. АхыгІвайщчва мадза-мадза йангІалтІ апхІвыспа йлымдыруата атажв дырхчарнысла. Йапхъахуз атшын дпшыхвырныс алашв дгІанхатІ йгы ауи атажв нажгІвыршІыдза дшгІайыз, йылхІваз зымгІва йагІатІ. Ауаса ауи атажв дгызымкІтІ. Ари йагІакваз зымгІва атлачи аъачи йнардзата йшылхІвазгы зымгІва райхІвхтІ. ЙгІванхуз атшын аъача пшыхвра дгІаныржътІ. Ауи дгІакІылпшуа атдзы акв дшыквчІваз бжыкІ йагІатІ:

– Тлача даъума? Лашв даъума? Ъача даъума? – хІва.

Атажв дшгІайызгы йбатІ, йылхІвузгы йагІатІ, апхІвыспачкІвын лща шлыжвуазгы йбатІ. Аъача атажв нажгІвыршІыдза дгызымкІтІ.

ЙцІыхъвахауата атлача Мурат араса йхІватІ:

– Сара ахъвымблы сыквчІвапІ, шваргъи унаскІбата хъара швымцауата абна швылачІва, – хІва.

Мурат йшихІваз апшта ащымта йангІаша апхІвыспа дшлымбушыз апшта ахъвымблы дгІаквчІватІ, анат агІвыджьгъи абна йцауата рхІван йджвыквылтІ.

Атажв нажгІвыршІыдза лпІатла ангІадза дгІайтІ, апхІвыспа дгІалцІгІауа:

– Тлача даъума? Лашв даъума? Ъача даъума? – хІва.

Ари амщтахъ атажв апхІвыспачкІвын дгІалырчІвалын лхъа далапшуан. Ауи лгвы мгІвадзакІва Мурат зынла ахъвымблы дгІакІапатІ, лыхъвда тшгІацІайрышвын йыгІвзачва гІазшІиттІ. Ари дангІаркІы алабаквала йлысуа йалагатІ, атажв дамуыхуа дырчпатІ. УацІыхъван ауи йылщыхІалтІ, апхІвыспачкІвын дбгІылдата дшаъаз апшта дгІалджвахырныс, дадымгылуазтын дырщдзушта йлархІвтІ. Ари амщтахъ атажв ауат йырхІваз дадгылтІ: апхІвыспа дылшІалрышвын дшаъаз апшта дабгагІвышвата дгІалджвахтІ.

Ауи лымщтахъ атажв Мурати алашви дыркІын аъача длырбзи-хахта йнапІквагъи абгата дгІалджвахырныс йылщыхІалтІ. Атажв нажгІвыршІыдза йылмадзауата ауи аъача дылфан, дабгата, йнапІквагъи йшІата дгІалджвахтІ, йаргъи дгвыргъьатІ. Ауи йымщтахъ алашвгъи дылфан, йылаква абгата, дгвыргъьауа дгІалджвахтІ. Ауат рымщтахъ акъазу Мурат-тлача йгІайадзатІ, ауаса ауи дырзадымгылуа далагатІ.

– Сара ауи сылфарыквын сгъгІалджвахрым, сылфадзапІ, – йхІватІ Мурат йырцабыргуа.

– Момо, хІара ауи угъылхІрыфрым хІпсы такІыта, уара угвы закІгъи гІанауымрыгуата уылшІал, ауи хІара угІалгвылхІцахпІ, – рхІватІ йыгІвзачви апхІвыспи.

– Щта, ауаса йанаъазара, сара швара йшвхІвауа сгъахъысхрым, сылшІалпІ, ауаса швара ауи сгІалымджвахырныс далагузтын, швылмайгъдзауата швлыс, йъамуыхызгъи дышвщдза, – йхІватІ Мурат.

Ари апшта йангІалын, атажв нажгІвыршІыдза Мурат дылшІалтІ йщапІква йрабгахырныс, ауаса ауахъауи дгІалымджвахуа далагатІ. Ари амщтахъ Мурат йыгІвзачваквгагъи апхІвыспагъи ауи лабала йлысуа йалагатІ. Ауаса анажгІвыршІыдза Мурат дгъгІалуацІымцІхуазтІ: ауи лгвы йталкІытІ зымгІва зыргъахаз, рыща йхахву дылфадзарныс. Ауат ауи атажв Мурат дгІалдырджвахра рмурадта шардара йлыстІ йгъи дгъаурымщттІ. ЙцІыхъвахауата атажв йылмайгъдзауа

йлысуамцара ддырпсытІ, ауаса йгъхъарымцІатІ дырщыта: тшырпсы-
та дджвыквылхуаштІ, – рхІватІ.

Абари апшта ргвы йангІанаг ауи лпсхъа рхчарныс мурадта йыр-
чпатІ йгъи агІвхъачва абна йанцара атажв йпсыз дылхчауа апхІвыспа
дылхъачІван. Ауасамцара апхІвыспа атажв йпсыз дшылхъачІваз
цІисчкІвынкІ атдзакв йгІаквчІван йгІацІрытІ апхІвыспа араса гІал-
нахІвуа:

– Ауи атажв быздзхъачІву мыгъ быжъуандыркІ гІажвг, йакв-
швцІата лпсхъа жвблы. Ауи амцтахъ ауи амца йблыз ахъва апны
мачв чкІвынкІ аъара тшыткІ жъыта йалазлуштІ, ауи швазыпшгІата
йгІашваух. Ауи амачв агІвшвырсата быззчІвыуа баща ауаъа дабгата
дгІашваухуаштІ. Ныха схІвитІ мцы шалам!

АцІисчкІвын йахІваз зныкІ ахъазла апхІвыспа дгІанаркъахвтІ,
ауаса йгъхъалымцІатІ. Ауи лайщчваква ангІайх ацІис йгІалнахІвыз
йалыргата йралхІвхтІ. Ауат гІалачІван шардара йгъи швабыж йаз-
хъвыцтІ ауыс шакІвдыршуш рымдыруа, атажв дырбылдзарыквын
Муратгъи дыдздзушта йщаквдыргылуа йалачважвун. Ауасамцара
азаджв араса йхІватІ:

– ЙаллакІгъи алтІ, анасагъи-арасагъи хІара йхІылшахуа гъабахым,
ауи уыжвгІандзарагъи дымпсызарквныз закІ лчпарын, ауаса йа-
наъазара, токъаль хайыр ацІапІ йгъи йалапІ – ацІис йшахІваз апшта
йхІшврычпа. Мурат дгІахІаухуазтынгъи бзидздзапІ, йхІынасыппІ;
дхІмаухыргъи хІара йыхІнапІыцІаху гъаъам, – хІва.

Ауи йхІваз ауат ужвыгъи зны бзита йазхъвыцхтІ йгъи йадгылтІ.
Ауат абна йылаххын мгъыта быжъуандыркІ гІаквырпсатІ, ауи амца
ацІадрисхын йырбылуа йджвыквырцІатІ. Атажвгъи ауаъа днала-
дрышвтІ. Амыгъ быжъуандыркІ анблы амцтахъ ауат ахыгІвгъи
ацІисчкІвын йгІарнахІвыз амачв йазыпшгІауа йалагатІ, ахъва йашІам-
суа йаларгІватІуа.

Ауат бжъахъа-бжъымш амачв йазыпшгІатІ, ауаса ауи ауат зджъа-
рагъи йгъырмаутІ. АгІвхъачва шварацра йцун, апхІвыспачкІвынгъи
амачв гІалаура лмурадта дпшгІун. АпхІвыспа Мурат ащакІ йапшта
бзидздза дылбун. Ауи амачв дъазыпшгІуз араса гъыбза лхІвун:

– Сара саща хъагІа, бзиддза йызбуз, зымгІвадзугъи урагъын йгъи
ухахван. Уара атажв нажгІвыршІыдза улыщылгадзама? Уабаъу, угъса-
уами? Щта, ацІисчкІвынгъи мцы гІасаухІвта смурад салуыргадзама? –
хІва.

Мурат агъыбза далата йылхІвауа дшпшгІуз апхІвыспачкІвын
амачв гІалаутІ. Ауи лкІын абна йцаквз гІайхнадзкІъара дапшуа,

дчІвыуа, йылхчауа йлыман. Абна йаъакваз англайх ауат амачвчкІвын шгІлалаухыз ралхІвтІ йгы йъащгІаз длырбатІ. Ауи амачв агІаура ауат швабыжта йайгвыргъьатІ. Ари амщтахъ ауат амачв швабыжта йаз-сакъуамца йагІвдырсатІ. Амачв ауацІа Мурат йыгІвщапІыкІгы йшІата, йан дшгІалрийыз апшта дгІатыцІхтІ. Ауат ауи йгІаухра швабыжта йайгвыргъьатІ, йгвыргъьачІван зымгІвадзугъи тшакІвдыршатІ, йгІалачІван бзирати шара-бзарати хъагІарати йрымаз Мурат йсольыкъвла йалачважвауа чаражврала йырфатІ.

Ари амщтахъ ауат щардагы абна йылабзазахтІ, ауат тшыргайхтІ, рыцІа йадгалахатІ. Ауасамцара йшбзазуз мшкІы йангІалачІвах йшаъакваз, руысква шакІвыршахаз йрылачважвауан йгы апхІвыспа, рахщазаджвыкІ бзидздза йырбузгы ауат дшгІарыднагалыз, йабадыруата дшгІаргыз лархІвхтІ. Ауат ахабарква йанрылачважва амщтахъ Мурат дгІагылын араса райхІвтІ драйхІвахІвуа:

– Щта, ауысква шакІвшаз апшта, хІара аджъагІвагІвчва рыцІагІа гІахІдрайдзатІ. Ауаса ауат хІпсыта, хІаъахымкІва хІырпхъадзатІхІва, хІара хІшаъаз апшта хІабгата ужвыгы адуней хІыквта хІбзазауаркІвитІ. Ари хІара бзидздза йыгІбауата йхІыдгІапсалыз хІахщазаджвыкІгы хІара дгІахІыднагалищтарагы дыдзта, даъахымкІва дгІазрийыз йщаквдыргылтІ. Ауаса ауи дгъымдзтІ, дабгаркІвапІ, рыцІагы ддухатІ, дпшдзахатІ, гІвычІвгІвысагІа гІалылцІтІ. Швара зымгІвадзугъи ажва багыи кърар цІабырги швымата швгІацІцІтІ. ШвызгІвадахатІ. Ужвы хІахщазаджвыкІгы дгІазрийыз лани лаби рпны дыгІгахпІ, ауи бзита дадыгІгалпІта йгы дыгІгІвычапІта. ХІаргыи дасузлакІгы хІкытква хІцахпІ, ауаса сызлашвыхІвауа: адуней хІъадзабзазауа хІабахъмаштылра, хІащтаныкъвара акІвпІ.

Ауат ахыгІвгы Мурат йхІваз йадгылтІ, апхІвыспа дадыргалын дъагІарггычыз акыт лани лаби рпны ддырцахтІ йгы ауат руысква шакІвшаз пархІвтІ. Ари амщтахъ ауат дзачІвызлакІгы багыата сальам пшдзагы абархтІ, тшакІвдыршахтІ, даргыи дасу йкытла йцахырныс йамцІыцІхтІ.

Мурат дшымгІвайсуазымцара хысга хрихыцкІ абна атшпы йгІа-йаутІ йгы ауи йымата дшымгІвайсуаз ркыт агІвына апны уасахчакІ днайыдгылын араса дицІгІатІ:

– Ари акыт хабарта, хайырта йтайа? – хІва.

– ЗакІгы, дара йбзипІ. Аханыжв йыгІвпачви ауи йлыг Мурат – хІва чкІвын бзидздзакІи ныкъвара йацджвыквлын ахан йпачва ртагв-жвачвакв кІважвата, ауат мацІаугІвы дрымахта амлыкв дугъи гІар-гын йгІайхтІ. Ужвы акыт чари жври хъалагвыла гылри ахІа уыс ры-

мамкІва йтапІ, ауагІагы шамхыла йыргитІ. Ауаса ачкІвын бзи Мурат дыдзтІ – рхІвата акІвпІ йшгІайхыз, ауи ауагІа швабыжта ргвы йастІ, – йхІватІ ауасахча агъвра айымрысдзакІва.

Ауасахча дикъвыцІын Мурат райша акыт дталтІ йгыи ауи аханыхъв йпны ачаражвра дналшватІ. Ахан йпачваквагы ауаъа йалан. Ачаражвра апны хрихыц хъаржбылуа йанкъвакъвуа, ауагІа ауи джъарщахуа акІадыгв йтшкІаран. Мурат заджвгы дгыгІайымдырхтІ, ауи адуней дыквхымкІва щарда цІуата йырпхъадзун.

Ари амцтахъ Мурат араса райхІвтІ:

– Саргы хрихыц хъазжбылуаштІ, ауаса гІвбата, – хІва.

Ауи йхІваз лакъырды алырхтІ, ауаса йхъайжбылырныс йылахъыччауа хвитта дырчпатІ.

Мурат швабыжта дпчарыхІын. Ауи йыгІвхрихыцкІгы ахан йпачвакв рхъаквта йшгІалагылуашыз апшта йырзайцІан йхъайжбылтІ. АуагІа ауат йрыцІапшуа йшгылаз агІвхрихыцкІ уыла йыцІшвтуа йшгІайуаз ахан йыгІвпачва йгІарыквшван агІвыджыгы ащтІ.

Мурат ауагІа дгІаладрыгъагъан аханыхъв дйызгІардын йгІайцІгІатІ ауаса зичпаз. Мурат йхъагы гІащтІихтІ ауагІа зымгІва гІазиддатІ, айщчвакв ртагвжвачвагы ауат рыпщІа йпщІаз ауи йыгІвтагвжвачвагы ауаъа йрылата, йуыс шакІвшаз, йыгІвщапІыкІ аханыхъв йыгІвпачва-джъагІвагІкв йшЫрхта абна дшыладрышвхыз зымгІва йалыргата йгІайззаз йрайхІвтІ, йаргы Мурат шйакІвыз дйырдырхтІ.

Мурат йажва даналга аханыхъв къванчагІарата йынкъвигаз шизымгІвушыз анидыр ашвара йгІалихтІ, дмахын дпсытІ. Ауи йтажвгы щарда днамихуата лхъацІа дйыщтацахтІ.

Ари амцтахъ Мурат йыгІвпхІвысчвагы найахвхтІ, аханыхъв млыкв хІарамта йгІазикІквазгы акыт йрылайшахын йаргы дтхаджъуа, ауагІа бзи дырбауа дджвыквылхтІ.

*Абаза турыквва.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 41 – 62 ан.*

БАРАМБИ-ХЪАБЫЖЪ

Аханква рзаман агІан нхагІвыкІ Барамби-хъабыжъ йыхъызта кыткІ апны дтан. Ауи йымаз йыбыжътшыкІ ансиуахъгьи ахІвра бзийыртаква рпны йырцалунта шагІанцІакІ йырхІвуа дрыдзхъагылан.

Зны Барамби-хъабыжъ йтшква шйырхІвуаз ахІвырта йымагвымхахан хІвра бзийырта дазыпшгІауа дджвыквылтІ. Ауи дшнайуаз Иналь байа йыкІадыгв ахІвра бзита йнайбатІ, йыбыжътшыкІгьи йыма ауахъ ауи йыкІадыгв ауат йырхІвырныс днаталтІ.

Араъа Барамби-хъабыжъ атшква ауицтын йаргьи атдзы ацтахъ ахъышв ацІахъ йуапІа щтІайцІан дыдчІвалтІ. Ауи ауаъа дшчІваз йхъахъла апещ йгІагІвынгауата пхІвыспа бжъыкІ гІайагІатІ: «Сара уахъа ари схъышвла зуапІа гІакІылызрышвтуа ймагІнызлакІгьи хъчылата³⁸⁶ сизалрын». АпхІвыспа пщдза йылхІваз загІаз Барамби-хъабыжъ щарда дамкІуата хвырчвхІва йуапІажв гІауацІайрышан апхІвыспа дъагІвназ ахъышвла йкІылырышвтын лпещ йыгІвнайрышвтІ. АуапІа аларыша зпещ йнагІвнашваз апхІвыспа дгІархІатІ, ауаса йылхІваз ажва гІалгвалашвахын ауапІа налахвтІ, йлыркашван пщдзата йкІнылхІатІ.

ЙшатІ. АпхІвыспа лгвы акъвпитІ, ауапІа зчІву дгъылдырам. АпхІвыспа дхъвыцуа дшчІваз зынла Барамби-хъабыжъ днашылтІ. Араъа арат абадыртІ, анхагІв хъацІа Барамби-хъабыжъ Иналь байа йпхІа пщдза тагвжвата дшгІайгуашызла йайчважватІ, йангІалын йышчІваз ауи акыт ахан йпа – апхІвыспа пщдза йлыщтаз – дгІашылтІ. Иналь йпхІа лпещ апны ахан йпа дангІайра дыквчІвауа йзалхта рымдзакІ гІвнагылан, ауи арымдза Барамби-хъабыжъ дыквчІватІ, ауи йшизалху йымдыруата.

– УчІва! – йхІватІ Барамби-хъабыжъ ахан йпа йыхъазла.

– Сара сшпачІвуш? СчІварта уара йукІытІ, – йхІватІ ахан йпа.

– Рымдза щардадзапІ, учІвушызтын – учІва.

– СгъчІвушым, сара йсрымдзам сгъыквчІвушым.

– АхъацІара щарда йамахІумыркІуата учІвушызтын – учІва, – йхІватІ Барамби-хъабыжъ дымгвыжвкІуа.

– Срымдза гІасутхырквын счІвапІ, – йхІватІ ахан йпа.

– Уара ухъацІа бзийызтын ари апхІвыспа лпещ апны йамахІумыркІуата хІкыт атшква тызцаз айныжвква рпны атшква гІахІцхырныс хІщтита – абауаъа рыцІа хъацІара злу, зхъацІара бзийу,

³⁸⁶ Хъчылата – ахъчы йыцагІвсшауата, пхІвыста.

йгІамкІъантІауа днахвахапІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжь агъвра айым-рысдзакка. Ари Иналь йпхІа пшдза йанлагІа ауаса лхІватІ:

– Мцы швымхІвузтын швца айныжквва рпны. ШвбыгІвнифагы сара йадызгалпІ. Ауаъа зхъацІара бзита йгІахъынхІвыхуа тагвжвата сйыщцуштІ.

Ахан йпа йхъацІара дгІанаргвыгъауата дгІацІцІтІ йгыи ауи ахІа-тырла Барамби-хъабыжьи апхІвыспа пшдзи йырхІваз зынла дрыд-гылтІ.

Ари амщтахъ, ауат шангІалыз апшта, рбыгІвнифа Иналь йпхІа йадылгалтІ щарда дамкІуа. Ахан йпа йартмакъ цхадзыла йкІвхІата мгьал йзылрыдзын йталцІатІ, ауи йкІвдыр чыльа аркъанла йадыл-хІвалтІ. Барамби-хъабыжь йартмакъ мгьал чвырбблы талцІан йкІвдыр йшаъазлакІгыи аркъаныжвкІла йара йадихІвалтІ. Иналь йпхІа ауат агІвыджъ рбыгІвнифаква рартмакъквва йанырталцІуз араса лхІватІ:

– Йызтахъу ахъацІара зчІву йшитахъу йгІайаухпІ.

ЙшатІ. Ахан йпа йтшкъара агъвра йасуа, йыцІакІвашагІауа дгІа-дзатІ, Барамби-хъабыжьгыи йтшларджыжв даквчІва йъархІваз дгІайтІ.

Ауат тшанадыргал, апхІвыспа лнапІгыи ркІын айныжквва рпны тшгІацхра ргвалата йджвыквылтІ. ЙымгІвайситІ. Щардара йцама, мачІра йцама – йгъашІасуам, уахъгыи тшынгыи йашІамсуа йымгІвай-ситІ. ЙцІыхъвахауата агІвыджыгыи гІапсатІ, тшпсырщара атахъыпІ, ауаса ахъацІара амаркІитІта йгъгІашІасуам. УацІыхъван ахан йпа йзымчхІахуата дгІапсата дшамуыхуаз йхІватІ. Барамби-хъабыжь агІапсара йгІацІагылквваз йтшгыи йаргыи закІгыи зымбаз йапшта йымгІвайситІ.

– Сара ауи ахІа сгызнайхуам, – йхІватІ ахан йпа.

– ХІымгІва аъарагІвшара гъамгІымдастІ, ужвыгыи щарда хІы-мгІвайсра атахъыпІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжь.

– Йшутахъдзуггыи йчпа, сара ауи ахІа сгызнайхуашым.

– Щта, уызнамихуазтын уара араъа учІвазла, сара сджвыквылпІта тшпсшарта тшшартакІ гІасаупІта сгІайхпІ, – йхІватІ Барамби-хъа-быжь.

– ЙауыпІ, уца, – йхІватІ ахан йпа дгІапсадзата.

Барамби-хъабыжь йтшларджъ днащхъвастІ, тланыкъвакІла дыщІ-швтын дшнайуаз заджвгыи дыгІвнамкІва тдзыжвчкІвынкІ гІайаутІ. Араъа ауи зынла дгІацапахын ахан йпа дйызгІайхтІ, мачкІгыи тшпси-щан араса йайхІвтІ:

– Унай, ахан йпа, ара̄а здж̄ара тыдз г̄альаматк̄І г̄асаут̄І, тшпсшартата йузалп̄І.

Ауат ртшква йрыквч̄Івахын атдзыжв йазцат̄І. Ахан йпа тшпсшарта анйызг̄Іайау Барамби-х̄абыж̄ь йх̄Іват̄І:

– Х̄Ыызг̄Іаджвыквлыз ауыс нардзара атах̄ып̄І. Уара ари ах̄Іа уанызнамихуазара ара̄а уг̄Іанха. Сара айныжквва рпны сцап̄І, ауаса уара – ква г̄Іаквап̄І, аг̄ь г̄Іасп̄І, ац хысп̄І, йлащцарахап̄І, йшвараг̄Іварахап̄І, хысбыж̄ь уаг̄Іап̄І, ашвырквва алац̄Іырп̄І, амшв уызг̄Іайп̄І – йг̄Іаншалак̄Іг̄ьи ари атдзы уыг̄Івнымц̄Іын.

– Йауып̄І, суызпшып̄І, – йх̄Іват̄І ахан йпа льальадза.

Абари апшта ахан йпа атдзыжвчк̄Івын дг̄Іаг̄Івнахат̄І. Барамби-х̄абыж̄ь йтшларджьжв атшымгварх̄аква баг̄ьата йац̄Іайырх̄ат̄І, йшвок̄ьг̄ьи г̄Іайых̄ьвдайц̄Іат̄І, дтшыжвлын айныжквва рпны атшква г̄Іайцхырныс йгвалата дджвыквылт̄І. Ауи дшнамг̄Івайсуаз дзыг̄Ів дук̄І днатшпынгылт̄І. Барамби-х̄абыж̄ь ак̄Івдырх̄а дтагылын адзыг̄Ів ауыла анырчв данпшы айныжквва ртшгварта йх̄Івуаз днаквпшт̄І. Атшква айныжквва к̄ьазула йырхчун. Барамби-х̄абыж̄ь йтшларджь к̄ьамчыла бзита хын даст̄І, адзыг̄Ів йтайырпан дырст̄І. Ауи атшгварта данаргванха заджв дрыдгылата йхчауа дибат̄І. Ауи айныжквва ращайц̄Іба йак̄Івта йг̄Іац̄Іц̄Іт̄І. Ара̄а айныжв Барамби-х̄абыж̄ь данг̄Іайба:

– Уара х̄Іадг̄ьыл йамина уг̄Іаквнацама? Йутах̄ьу ач̄Івыйа? Упсх̄а ара̄а йызг̄Іауг̄ьа? – йх̄Іван дызг̄Іац̄Іырт̄І.

– Сара йстах̄ьу зак̄Іылаг̄ьи уара ууыс г̄ьалам. Ауаса уара, айныжвпа г̄ьыч, х̄ьац̄Іа бзи, апх̄ьа хысра уара йуч̄Івып̄І, уг̄Іахыс. Уадырг̄Івана йстах̄ьу сара йусырбап̄І, – йх̄Іват̄І Барамби-х̄абыж̄ь.

Айныжквва ращайц̄Іба дг̄ьыжвк̄Іт̄І, йшвок̄ь г̄Іайых̄ьвдихын, Барамби-х̄абыж̄ь дг̄Іайайхст̄І, ауаса дг̄ьг̄Іайыквымшват̄І. Йара дхысын, айныжквва ращайц̄Іба дищыт̄І.

Ара̄а Барамби-х̄абыж̄ь атшгварта айныжквва рхак̄Іва алып̄ьи рылата йг̄Іац̄Іайцат̄І, адзыг̄Ів йг̄Іарицан, райша ахан йпа д̄ьаг̄Івна-йырч̄Іваз атдзыжвчк̄Івын йазг̄Іайц̄Іт̄І.

– Атшква г̄Іасцхт̄І, ужвы мг̄Іва х̄Іыквылхп̄І, х̄Іцахра атах̄ып̄І, – йх̄Іват̄І Барамби-х̄абыж̄ь.

– Йауашт̄І, дара йбзип̄І, – дадгылт̄І ахан йпа.

– Щта, ауаса йана̄азара, уара атшква рапх̄ьа унатагыл, сара рц̄Іых̄ьва стагыла х̄Іымг̄Івайсхп̄І. Араса йх̄Іымчпузтын айныжв хак̄Іва х̄Ічвых̄ьынх̄Івхп̄Іта айщчваква рыуа заджв дх̄Іызг̄Іанагп̄І, щамхыла

хИгапІта атшквагы хІыквиххпІ. УадыргІвана уаргы саргы хІа-
ладзтІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжъ.

Ахан йпа ахъацІара йтахъыпІ, атшква рапхъа дтагылата акыт
дъаталхуаш йымапхащарапІ.

– АхакІва сара йгъсщтирым, уара амгІваква бзита йудыритІ,
рапхъа унатагыл, – йхІватІ ахан йпа.

Барамби-хъабыжъ ауи йхІваз гвбжара азйымата, ауаса йхъацІара
ййырдырра йгвалата атшква рапхъа дгІатагылын мгІва йгІаквылхтІ.
Ауат ъагІамгІвайсуа ахан йпа дхъарчважвитІ:

– ЙзачІвхъацІарата йсылайа! Айныжвква рпны сгІайтІ, ауат
хъсщгІан Барамби-хъабыжъ чвкІвыргы атшква дрылагыла акыт
дсырцахитІ. Сара схабар шпагуш! СхъацІара Иналь йпхІа йшпала-
гІуш! Ауи сшнадзахуа апшта тагвжвата дсыщгІайпІ! Барамби-
хъабыжъгы унайла, улыгпІта улыгпІ, ууапІажвгы гІагІвнахатІ, ахъа-
зыкІ йалаурызтІ тшуырхъацІауа. Иналь йпхІа пщдзагы хІальакъта
унаылхъвдахатІ.

Ахан йпа аратква йгвы йгІанайрыгуа дхъахІвачвауа дшгІайуаз
айныжв хакІва атш щарда йгІарылкъъатІ. Ахан йпа ауи ацайырпахра
йгвалата дапшІалтІ, ауаса ауи йчпазлакІгы йгъизацамырпатІ, щапІы-
ла йгІайыстІ, йтшгы йаргы ыланакъан йджвыквылхтІ. Ахан йпа
тшангІайгайх ласыта Барамби-хъабыжъ дзынадзан йгІаншаз
йайхІвтІ.

– ЙгъуасымхІвызма, уара хъацІа бзи, тшурыбалахІуа ауи ахакІва
йузымкІуата йшунапІыцІуашыз? – йхІван Барамби-хъабыжъ йыла-
ква гІайрычвгъан ахан йпа дгІайызгвыжвкІуа чвгъата дгІайыквцІыртІ.

Ма – ауи йчпахуазйа? АхакІва рнапІыцІтІ.

– Уара атшква рапхъа унатагылта унай, сара рцІыхъва стагылпІ,
айныжв дгІайуазтын, сипшІагылпІ. Момо ухІвума, уара уипшІагыл, –
йхІватІ Барамби-хъабыжъ дшгвыжвкІыз йщагащакви йылакви йгІа-
дырбауа.

– ЙауыпІ, спсы ухъашватІ! Сыла йапшу Барамби хъагІа, йухІвата
йузысымхара гъаѡам, атшква рапхъа стагылпІ, ауаса ари йгІайуаш
айныжв сипшІаргылта сйумырщын, – йхІван ахан йпа Барамби-
хъабыжъ дйыхІватІ.

– ЙауаштІ, рапхъа утагыла унай, – йхІван йгІаджвыквылхтІ.

Ахан йпагы атшква рапхъа дгІатайыргылын Барамби-хъабыжъ-
гы рцІыхъва дтагыла йышгІамгІвайсуаз зынла быжъчІвыхъкІ гІайа-
гІатІ. ДангІацапш ахакІва йырнапІыцІыз даквчІва айныжв йщыз

йаша адуней йырцІсуа дшгІайуаз дибатІ. Ауди дгІамдзаскІва дгІа-
цІрытІ:

– ДзачІвыйа сара сашайцІба льяжъадъа дызщыта стшквагъи зыр-
цауа? Ауди сара дгъгІасцхарым!

– Сара Барамби-хъабыжъ сакІвпІ уаша дызщыз. Уара уайныжв
папІ, алып уаквчІвапІ, апхъа хысра уара йучІвыпІ, угІахыс, – йхІван
дцІрыхтІ.

Ари йажва загІаз, йбылуа йгІамгІвайсуаз айныжв дгвыжвкІын
дшгІагІвуаз дгІахыстІ, ауаса ауди Барамби-хъабыжъ дгъгІайыквым-
шватІ. Барамби-хъабыжъ дхысын ауди дищытІ, ауаса айныжв хакІва
зынла йхъынхІвыгъагъасан дахъымдзауата йахъагІатыщІызла йцахтІ.

– ЙгъамуытІ, ахакІва цахтІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжъ. Ауди
дгІаджвыквылхра йгвалата дангІапшы, ахан йпа дгъибахуам. Араъа
ауди дизыпшгІауа далагатІ, ауаса дгъаъам, зджъарагъи ауди йпІатІау
гъибум. ЙгъамуытІ... Барамби-хъабыжъ йтшларджъ днащхъвасын аб-
на гІайшвагарныс дналаххтІ. Ауди дшпшгІуз ахан йпа цІла дукІ
акІынхІара дтачІвата дгІайаухтІ. Ауди йщапІы йкІын акІынхІара дгІа-
кІылихІвахтІ дйыквцІыруа:

– Араъа зтшыкъаучІвах ачІвыйа, ахан йпа хъацІа бзи? УхъацІа-
рагъи абацах? ХІджвыквыжъх!

– Сара ахысбыжъ сагІатІ, сангІацапш айныжв йгІайуаз дызбатІ,
сшван тшыкъасчІвахтІ.

– Унай, атшква рапхъа унатагылх, хІымгІвайспІ. Ужвыгъи ахакІва
цахтІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжъ йгъи ауди ужвинас ауатква
шйымчпахуашыз багъбата йайхІвтІ. Ахан йпа ауди дадгылтІ.

Ауат шгІамгІвайсуаз жвгІванд ддразшва бжбыкІ гІарагІатІ.
Йпшызтын – ахакІва чвгъа айныжвква рахща дгІанагын йгІайитІ.

– ДзачІвыйа сара гвымхара ззысхаз? ЙмагІныйа арат сгІвайщ-
чвагъи зщыз? – лхІвауа дгІамгІвайситІ.

Араъа Барамби-хъабыжъ ахан йпа швабыжта дгІайыквцІкъбатІ,
атшгварта дгІарыластІ, дгІарыласын йларджъыжв гІашІайыргъвгъван
дгІашІастІ.

– Сара Барамби-хъабыжъ сакІвпІ! Бара байныжв пхІапІ, алып
баквчІвапІ, апхъа хысра бара йыбчІвыпІ, бгІахыс, – йхІван Барамби-
хъабыжъ дцІрытІ.

Араъа айныжвква рахща дгІахыстІ, Барамби-хъабыжъ йщапІы
дгІаквшван йылхвытІ. Ари амщтахъ йара дхысын апхІвыспа дищытІ.
Араъа ахакІва гымпІатІаухтІ, йгъымцахтІ. Барамби-хъабыжъ ласыта
аща шгІайкІачІвуз йтшларджъ дащхъвасын айныжвква рахща йыл-

хъадзгылаз ахакIва днадзхъаххын йгIайкIытI, йларджь йгIадзхъайыр-
гылтI, къамчыла йзакуамца ахан йпа дгIайхъыздахтI. Ауи ахан йпа
унашва йзичпатI:

– Ужвы йымкъвауата хIкыт хIнадзахуаштI, атшквагъи айныжкква
йгIарыквхIххтI, даргъи хIрылгатI, йхъхIщгIатI. Арат ахвтшыкIгъи уа-
ра йуыститI, саргъи арат атшква ауагIа йызчIвыз йдсраухпI, йрыла-
сшахпI, –хIва.

– Дара йбзипI йухIваз, – дадгылтI ахан йпа.

Ауат хъвлапынква рапшта рпны йгIадзахтI, ахан йпа ахвтшыкIгъи
йырцан дцахтI. Барамби-хъабыжъ дымчвуата ауахъ цIыхквтадза атш-
ква йызчIвыз йрылайшахтI, йаргъи йларджьыжв даквчIва рпны
дгIайхтI, йтгIачвагъи гвыргъьатI.

Барамби-хъабыжъ дчатI, дыжвын тшпсищарныс данцтIалх йани
йаби гIайызхъачIван ауат йчIвыуа ртшларджькква гIвахъа-гIвымш
цIуата агъыччва йшдырцаз гIайархIвтI. Ауи йтшы мачIкI тшпснайыр-
щатI, йаргъи гIвба-хпа сахIат ахIа дымчвуата тшадигалын агъыччва
гIайаута атшква гIаршIикъьара йгвалата йымшаскIва мгIва дыквылтI.

Барамби-хъабыжъ йтшларджьыжв чхIара ду алата йтшыгIвгIвын,
агъыччва гIвахъа-гIвымш йымгIвайста йхъаранагаз уахъыкIи мшкIи-
ла дырхъыздатI. Ауи агвып йхъаранагадзата згвы мгIвахуаз апхар
гIамиуашта йщаквдыргылын йычван. Ауат заджвы-заджв йалашIай-
хIвумца абжыгIвгъи алашIайхIватI.

Барамби-хъабыжъ атшква гIайкIытI, абжыгIвгъи акIвдырква
йрыквшIайхIван атшква гIайцхын рпны дгIайхтI. Ауи агъыччва кIара
дирыфтI, ауи амщтахъ ауат зынгъи Барамби-хъабыжъ дъату акыт
гъычра йгIамихуашта багъьара дирычпауата ныха дйырхIван йа-
уищтхтI. Абари апшта ауи йтшквагъи гIайаухтI.

ЙгIашуз ащымта ахан йпа тагвжва дгIайгта, тацанадылра, хъвмар-
ра, чаражвра ду шаъаз ахабар Барамби-хъабыжъ йагIатI. Араъа ауи
йдыртI Иналь йпхIа пщдза тшылзыйыртшхъвата, дижъата ауи дши-
газ, ауаса закIгъи йымхIвауата ахъвмарра тшазадигалтI, йтшларджь-
гъи даквчIван райша дцатI.

Барамби-хъабыжъ ахан йыкIъадыгв дантшкIарал йбатI Иналь
йпхIа атыдзаквгыла ахъышв дкIылачIвата ауагIа дшгIарылапшуаз.
Ахан йыкIъадыгв агIвыма кытква йгIартыщIыз асасчва-байачваквала
йырчвыпI, акыт уагIата йтазгъи ауаъа йтшкIарапIта ахан йпа хъацIа-
рата йакIвйыршакваз йрылачважвауа йалагылапI.

Араъа Барамби-хъабыжъ закIгъи йымхIвауа атшчва йхъвмаруаз
днарылалтI. Ауи йнайгвтас-гIайгвтасуамца ауатыкв аргван даздыр-

цатІ, дпшызтын – ахан йпа мцхІва алып даквчІва, ауи йрыхъвмаруа ауатыкв дтагылапІ. Барамби-хъабыжъ йшичпазлакІгьи днахъгІахъ-уамца ауатыкв дырчвталын ахан йпа днайыдзхъагылтІ. Ари дызбаз йылаква цІрихъватІ, дгъйымгвапхатІ, ауаса ахъацІара тшайырган закІгьи гъйымхІватІ, дгыланхан дгылапІ. АуагІа йхъвмаруаз асасчва йгІайззазгьи рылата тшцаквыркІын ауат йырпшитІ. Араъа Барамби-хъабыжъ ахан йпа тшизынайырхан зымгІвадзугъи йшрагІушыз апшта дцІыруа йайхІвтІ:

– Уара, ахан йпа хъацІа бзи, уалыпла стшы угІас, атшы скІнырцыта адгъыл снаумырдзауа угІасымцІаста сгІаукІыхуазтын, къамчыла йъадзаутахъу угІассрыситІ. Ауи узынамырдзугъи, акъазу сара йсчІвыпІта, стшы наусрыситІ.

Барамби-хъабыжъ йхІваз ахъвмарща ахан йпа швабыжта лакъырды алихуата далахъыччатІ, ауи йтши йхъацІари дгІадыргвыгъан дадгылтІ.

– УгІагыл, Барамби-хъабыжъ чвкІвры! Сара ужвужвы йусырбапІ ауатыкв йшгІаталуи ахабар ргахауата йшамаркІуи, – йхІватІ аханпа.

Барамби-хъабыжъ йтшларджъ гІайыргылын ахан йпагьи йалып гІаййрысуа далагатІ, ауаса ауи йчпалакІгьи Барамби-хъабыжъ йтшы дгъязыкІнымцІатІ, дъагылаз дгІанхатІ. ЙшангІалыз йыквта ахан йпа йуыс гъамуытІ, акъазу хабзала Барамби-хъабыжъ йгІайадзатІ. Ахан йпа йчпахрызйа? Ауатыкв йазамакІрахата йгІаталыз ауыс наймырдзахырквын йгІайззаз асасчви Иналь йпхІа пшдзи рпны швабыжта йара йыхъазла йпхашара дупІ.

– УгІагыл, ахан йпа, хІгІапшыпІ, – йхІватІ Барамби-хъабыжъ.

Ахан йпа дшватІ, ауаса гвы йчпатІ, йпыцквагьи гІабайрыфтІ, тширыбагъан йтшы гІайыргылтІ. Барамби-хъабыжъ йтшы дастІ-дасын днатрыстІ. ДшгІайуаз ауи йгІаййрысын атшы дкІынйырцытІ, адгъыл днаймырдзауата дйымцІастІ, дгІайкІыхын йалып акІвдырхъа дтайырчІвахтІ.

Ари амштахъ ауат йшангІалыз йыквта Барамби-хъабыжъ йкъамчы багъата йгІайнапІыцІайкІын ауатыкв йтагылаз ахан йпа дгІайхъадзгылын дйысуа далагатІ. Аудын мчы йзымчІауата ахан йпа ащамакъква рапшта дхъвагІгІитІ, ауагІа гІайрыдзыргІвуа дчІвагІгІитІ, ауаса Барамби-хъабыжъ йкшара йгъацрихуам, рыцІагьи йацицІитІ. Ахан йпа алаква рапш ауатыкв дахъыкІвицашитІ. Ауасамца Барамби-хъабыжъ данашІамсдзах ахан йпа йзымчІадзахуа даналага йыншаз ауысква цІакІыра амахымкка йгІайхІвахтІ:

– Уа, Барамби хъагІа, спсы йапшу! Айныжквкв зщызгъи уара уакІвпІ; ацІла акІынхІара сгІатызхІвахызгъи уара уакІвпІ; хъацІарала Иналь йпхІа пшдзагъи дтызгаз уара уакІвпІ; хъацІара ду злугъи уара уакІвпІ! Марджъа, суымщдзан! – хІва.

Барамби-хъабыжъ ауи йхІвушыз даналгагъи дашІамсуата йкшара нахъата йгвы чІванадзыкІъара дйыстІ, йчвакв лицатІ, дпс-бзамкІва атшы агІылахІва даквчІва дгІанижътІ. Ари амщтахъ Барамби-хъабыжъ акшара ашІайрысын ахан йпа дйымцІастІ. Ари збаз ауагІа алалпсгІатІ, ауи йчпушыз гърымдыртІ – йпшитІ. Иналь йпхІа пшдзагъи хъацІара злаз дылдыртІ, ауаса ауи дылтахъызтІхІва, ма – йгъауыхуам, агІагырта гълаухуам, ауи луыс кІъасахатІ.

Барамби-хъабыжъ ахан йпа тшизынайырхан йайхІвтІ:

– Иналь йпхІа йлапшу амцхІвакв, зажва кІынхІаракву сара йгъгІазгуам. Ауи дбайапІ, уара абайа дуымазтІ. Ауи сара дызбарнысгъи дгъстахъым, йстахъызтын ауи длагъта дгІасаупІ! Ауаса швара, агІвна хъацІа бзиква, хІакъта йшвшвырдыр йынхауа йгІамгІвайсыз арыцхІа нхагІв-хъацІа швшимагІайуаш!

Абари апшта ауат агІвуджъгъи рнапа рхъихтІ, йаргъи рпны дгІайхын дынхауа-дбзазауа дджвыквылхтІ.

Абаза турыккв.

ЙалазцІаквз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 62 – 69 ан.

АГІВНАГІВЫ ЙПА КІЫТІА ЙТУРЫХ

АпхъачІви заман агІан КІытІа йыхъызта чкІвын макъыкІ даъан. Ауи йани йаби агІвнакъвытырта йпщІан, ауаса ауат рпазджвыкІ КІытІа йжвыхвсквша даннартал алыгра йымуа дырчвырдатІ, абна хІаджъратта дылалтІ. Ауи дызчвырдаз йахІ КІытІа щардара йзирыпшгІатІ, ауаса ауи тшгъдйымраутІ. АхІ КІытІа йани йаби жвгІванд ддрата дрыквыддтІ, мса къымта йакІвицашатІ, аквтІухъа йтайцатІ, амгІа тшва йтайыргылтІ – «ШвычкІвын дгІашваух», – хІва. АчкІвын йани йаби кІылакІыпщ³⁸⁷ гІамырдатІ, адгъыл агІвпан дкІылшвттІ, дгъырмаухтІ. Йажвыз алыгажви атажви рпа йапшта йырдахырныс токваль гъырзычпум, йшвитІ. КІытІа йани йаби хъальажъата йгІанхатІ: хъатакІла рахІ йгъагІайырбум, датша хъатакІлагъи ражвы-

³⁸⁷ КІылакІыпщ – зымгІва, гъыцІарипхъадза.

нтахъа йырчвыдзыз рпазаджвыкІ гвтыхъта дырзалын йгъарчІвум,
йгъаргылуам, йгъчахуам, йгъыжвхуам.

Ауасамцара акыт апны хІвхІвара чІвыхъкІ гІаншатІ: хІаджърат-
квакІ акыт йгІагвыквстІ. Алаквa уыуитІ, ащамакъкви ащассакви
хъвагІгитІ, ауагІаква хІвхІвитІ, акыт ахъатакІ мцаблыракІ гІащтІ-
нахтІ, хысра акврыдздзца акІвшитІ, акыт хІалъабалыкхатІ.

Араъа КІытІа йани йаби гІвнакъвытта зпны йпщІаз ахІ йгІаншаз
йымдыруа шварагІвара ду далашватІ. Ауи йайсчва-агІымстачви йари
тшгІаргайра йахамдзаскІва ахІаджъратква ахІ йыкІадыгв йнатшкІа-
раххытІ. Ауат рыуа зджъакІы хвырчвхІва, йнамхъгІамхъуа йара зын-
ла КІытІа йани йаби йрымцІасын йтшкІардрыкъъатІ, азджъакІгъи ахІ
йтыдзква йрыгІвнаххын ахІ йтлашІа йыцІаз йхарзына: ахъапщ, арыз-
на, налькъвытналъмас агъиква – гІарахвтІ. ЙгІатшкІарыкъъахын
йахъагІайызла йтрысхтІ.

АхІ йайсчви йари ахІаджъратква йырхъыдзата йгІаркІра рмурадта
йрыщталызтІхІва йырхъыдзузма! ЙырчвцахтІ. Щардара ахІаджърат-
ква рыщта йазыпшгІатІ, ауаса ауи йыквымшвауа йгІахъынхІвыхтІ.
ЙъагІайхыз – КІытІа йани йаби уымбахра, ахІ йхарзынагъи уымбахра!
Араъа ахІ чакъ алахымкІва ари гІайызхаз КІытІа шйакІвыз йдыртІ,
ауаса – ма, йчпахрызйа?

АхІ йызнийыз ари ауыс чвымыгъ чвагъвара квпІита антахъгъытІ
акытква рпынгъи йакІвшатІ, ауат рахІчваква швабыжта йаршватІ,
йарыхІалъабалыкхътІ: «УахъчІва ауи йызнийызтын, уачІвы хІаргъи
йгІахІайдзапІ», – рхІван унашва ацрымата КІытІа йзыпшгІара джвы-
квырцІатІ. Йрылшуз закІгъи гІанырымжъуа ауи щардара йзыпшгІатІ.
Ауаса ауат КІытІа дрызгІамауызтІхІва ауи адгъыл агІвпата дгъкІы-
лымшвтІ, ажвгІвандгъи дгъхъампсгІалтІ, ауи йзыпшгІаквуз рапш-
быргта адгъыл ахъахъ дыквпІ, ауаса ауат ауи дгІараура гърылымшатІ.

КІытІа данырда амщтахъ йхъазаджвыкІта Нибна ачвыцІа мызкІы
аъара дыцІан. Нибна ашвыр цІлаквa ршвырквa йфауа, ахІвамакъква
агъиква драбакІуа, амшквa драйсуда дыцІан.

Абар ауи зны швокъ хысбыжъкІ гІайагІатІ. Ахысбыжъ йагІаз
хъарачІвыла йышгІамгаз йдырын ауыла йырхауын дджвыквылтІ.
ДнаскІапхъадза дауышквaкІ йлымхІа йгІатаситІ. Адауышквa рыцІа-
рыцІа йгІаргванхитІ, уадгъына дагвызшва хъацІа амхІва быжъква-
кІгъи гІалгІитІ. Абарат гвы щтІыхгата йзалын йчІвырхъа йрытыб-
гІауа дщуз «гІау-гІау» – хІва лакІ гІайпыраххтІ. Ала гІайыжвлырныс
токъаль азамчпауата тшашІанакІын быжъщтІыхла йгІайайшитІ.
КІытІагъи ала ашІайрысра йтахъыта дашІасын, – «КІытІу, кІытІу», –

хІва пшдза айхІвуа далагатІ. ЙарасахІаткІ хъацІакІ йшвокъ йпахъла хІазырта йыма ала дгІадзхъагылтІ, алагъи ашІасхтІ.

– УзачІвыйа уара? ЙхІва! СнауайхситІ! – йхІван ауи ала йгІадзхъагылыз ахъацІа йшвокъ гІайраутІ.

– СгІвычІвгІвыспІ, усчвымшван! Уара узачІвыйа, уабагІатыцІ?

– СъагІатыцІызи? СъагІатыцІыз гъхъарам, гІвзачва сывапІ, араъа хІапамапІ, – йхІватІ ала зцыз ахъацІа.

Аратква абархІвын агІвыджъ адгылтІ, рнапІквaгъи абадыркІытІ. Араъа дасу дзачІвызла хъахътІыра дукІ аламкІва къомракІ йайчважватІ:

– Уара йызбауа йгІапсаз угІвычІвгІвыспІ. Унай хІахъкІъала – тшпсуцапІ, – йхІватІ ашвокъ змаз ахъацІа, гвчІагІв шйыму йщагашакви йылакви йгІадырбауа, угвы закІылагъи къангъаш гІанамгуашта.

КІытІа йыквла³⁸⁸ шІазтІхІва, йгвы домбейын³⁸⁹, швара, токъаль мчпараква йыламкІва дбагъята даъан. АхъацІа дйыцлын йнаджвыквылтІ. Нибна ачвыцІаламца къомракІ йчІвырхъан мгІващ хъвахъвамахъвакІла гІвадыгъкІ йнабгъалтІ. АгІвадыгъ ацІгІва тшшара дупІ. Ауи ахъатакІла къала агвныргІвыкІ гылапІ. Ауи апахъла ахІаква йрапшдзата, йыргІвата ашварахжъ, абнаджъмажъ агъиква дырпшшауа пшдзата йкІныхІапІ. Акъала ауацІа аквта апны атшгІва йазчвапш пшдзата йамапІ, ауи азрайша арахчына³⁹⁰ кІныхІапІ, атшхцІа амдзакІква рпны ахъвшва мачваквa: ахъвшва³⁹¹, апщырхІа агъиква алагылапІ, ауат рыдзхъа ачагауыгаква: квпІи, мхІачІва агъиква йаныргІалта йыквквaпІ. Атшшара тыбгІа ду апны жвыхвтшыкІ йхІвуа – хІвуа, йчІву – чІва йыквквaпІ. Акъала йачвыхъарамкІва ажъорарта цІрыйачІвагІа апны йщтІу ацІгІвыпІа йыквчІвата хыгІвхъачва кІвдыркІацІырдитІ, датшагъи гІвыджъ ауат йраргванта ахІвра щацара йылачІвата чкъвылтыр³⁹² чвакІ чварната³⁹³ йцІырхитІ. Акъала апахъла, жвачІвырхъакІла ауи йачвыхъарата, йхІагІачвам гІвщъакІ йрыкву чІврыкІ апны нахъыщтгІахъыщтта ашвыр чваквa рырпшшарта апны ачва нацайрышвтгІацайрышвтѳа хъацІа гІвиквакІ дгылапІ. Арат ахъачваквa КІытІи рыгІвзи ангІарба йырчпаквуз кІадрывын

³⁸⁸ Йыквла – йныбыжъ, йысквшквa.

³⁸⁹ Домбей – зубр. (Домбай ахъыз гІазхъшахъыцІыз ари ажва акІвпІ).

³⁹⁰ Рахчына – атшгІва ахъахъ йкІныхІуз, ачуан злакІныхІуз апшвахІв.

³⁹¹ Хъвшва – чуан.

³⁹² Чкъвылтыр – бна джъма.

³⁹³ Чварна – апхъазаман амгІаква анырдзауаз рахъвацынхъыта йгІадрывсабапуаз цагІвта йпкъу ауасчва йа ащамакъчва.

йгвыргъауа йгларпыралтІ. КЫтІа салъам гІайархын акъалала ддрайгватІ.

Ачварна цІызхуаз агІвыджь рыуа заджвы, араса хъацІа сгІа алакъбакІ, хвырчвхІва ахъвшва гІахъвицІатІ. Ахъвшва хІазырхандзкІъара КЫтІи ауати зачІвызла йабадыртІ. КЫтІа ауат дшрылапшуазбырг йдыртІ йара йыхъазла ауат шшварагІварамыз, йрызхъацІа ауашта йшуагІаз, гІвзачвата йшауашыз. Далаган йуыс зквыз ахъа хъитІын йрайхІвтІ, даргъи КЫтІа йгвра уга шауашыз рдырын хІаджъратта йшакІвшуз йцІарымкІуа йархІвтІ.

Айшва гІадыргылтІ, ауаса КЫтІа ага дымлациуазтынгъи ани мызкІы ауаса час зшІамшваз мачІдзакІ ахІа гъйымфатІ, йгъырзыймутІ. ДангІадырцал зынла афачІвы тшайтырквын йшйызарархуш анрайхІв тшщаквыркІыхтІ. КЫтІагъи ахІаджъратква рпны даъамца афачІвы найахвхтІ, бзитагъи тшпсищахтІ.

АхІаджъраткви КЫтІи швабыжта йаргванхатІ, рчІвы закІыта йацбзазитІ. КЫтІа йхъа закІылагъи дачвымшвахызтІхІва йани йаби йгвалапІ, ауат агатагъи дрызхъвыцитІ: йара йхъкъъачІвыла ахІ дырзычвгъахата йызлаз аджъабагІа рыцІагъи йырзырымчма, йгІагварицама, момкІва йщыма, йтйыма, йпсахма? – абаратква чвагъи жгъи гъидыркІуам, къазмых мыгъгІвата йгвы йалахын йацІашвхитІ, чІварта-гыларта гъгІайыртуам. КЫтІа рыцІа-рыцІа дкІвадахумца дкъврачІвхатІ³⁹⁴, йагъайымщахуа йхыдж днадзатІ. Абараъа йыгІвзачва ахІаджъратква йырцІабыргта ауи йгІайцІгІатІ:

– Уара уахІахІуа црыхъкІ уымапІ, ухъыгІа гІахІахІв. ЙгІахІау-хІвырма – хІва хІушІапшызтІхІва закІгъи гъухъгум. Йууа, йуцрыхъуа ачІвыйа? ЙуымхІвакІва хІгъразым.

КЫтІа зныкІ ахъазла ахъацІара тшайыргауа закІгъи гърайымхІвтІ, ауаса мчыла дангІадыркІыл ауи дызкъакъуаз йыгвтыхъ рзыгІахъитІтІ.

– Щта, ауи уысхама, уыжвгІандзара йызгІахІауымхІвйа? Укыти уахІ йыкІадыгви уани уаби хІырбагІваца! – хІва ауи йгІайархІвтІ.

КЫтІа драпхъагылагІвта ахІаджъратква, ахъахъыла йшгІахІырбаз апшта, КЫтІа йкыт йагвыквсын ауи йани йаби рбзазарта агІвадыгъ апны йгІаргтІ, тдзыкІгъи рыздыргвагван йбзазитІ тынчта.

Арат абжыгІвхІаджъратчва хІвынчІари гъычри чвгъахари йгІаныкъвауа ахІаджъратква йгърыуамызтІ. Ауат КЫтІа йапшта алыгра рымуа захІчва йгІарнапІыщІыз уагІан. КЫтІа ауат дшырпшІашваз апшта заджв-гІвыджьымца йапшІашва-йанйумца йагІвзачвахатІ. Ауат дасузлакІгъи дара гІазнапІыщІыз рахІчваква рхІвынчІауа, йыршуа,

³⁹⁴ ДкъврачІвхатІ – дзыгІамгылхуа дцатІ.

ари агІвадыгь радгылырта – рбзазартата йаъан. КІытІагъи ауат дан-рылал зны КІытІа йхаквла йгІайуа ахІчвакви абайачвакви дрыхІауа, зынгъи ауат рхаквквала йцауа, рахІчвакви рбайачвакви рхІвынчІауа йбзазун. Арат ахІвынчІараква рпны йгІарпшІашвуз агІвнагІвква, агІвнакъвытчва, датша алыгырта йпшщІа зхъа зыпшщІымгахквуз рыщІаргуамцара йкыт тшытхатІ. АгІвадыгь гІарчвтшвахуа, йызлабзаз адзыхъгъи гІарчвмачІхауа йаналага агІвадыгь йгІатыщІхын рыщІа шапІкъьартакІ апны дзыгІвхвыцкІ йгІатшпынчІвалтІ. КІытІа йан лыхъыз ЗагІвданын, адзыгІвгъи дара ркытгъи ЗагІвдан рыхъырцІатІ. Ащхъа дзыгІвчкІвын ЗагІвдан – хІва йапхъауа йъаджвыквлыз абари агІан акІвпІ.

ЗагІвдан кыт тшыт ангІачІвал амщтахъ гІвысквша рахІа йнамиуа ащхъа ащапІы йыщІачІваз антахъгъытІ абаза кытква йрапшта амгвыхъ гІарылагъагъан хпа йчпата азакІы ахІа гІанымхахуа йыквнахтІ. КІытІа йангъи йабагъи азгІва чвгъа йагатІ, йара дгІацхатІ. Ауи дгІазнапІыщІ-щІыз йахІгъи йтгІачвагъи – акІважви КІытІа дйыквлагІвта ахІ йпакІи рахІа гІанымхахуата – азгІва йыквначІвакьтІ.

Абари азгІва чвгъа йгІалщІла ЗагІвдан кыт амщпІлахтІ. КІытІа йхъазыта дъагІатадрийыз йкыт дгІайхтІ. Араъа акІважви ауи лпи азгІважв гІадырцІсыхын КІытІа дырщырныс йащталтІ. Ауаса ауат рла бага гъгІанамкытІ. АкІважва лпа КІытІа динапІыщІадзтІ, ларгъи дтІахсадзахан йылфара лмаухуа амла дагатІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 71 – 74 ан.*

ХВЫМЫЗКІ ЧІВАРТА³⁹⁵

Апхъала, агъычра-кІвачраква анаъаз агІан, анымхахъаква ансис-квшагъи «ХвымызкІ чІварта» йцалун. ХвымызкІ чІварта ъарчпалуз ауагІа йырныкъвартам абна чвыщІа тшшараква рпны акІвын. Ауаъа акъалаква дыргылуан, май мыз йашІарышвта адзын цІыхъва мыздза ауаъа йапаман. Ауат ъачІвагІата йрымаз гъычкІвачра, чвгъахара, хІвынчІара агъиква ракІвын. Абари апш гвымхара ъачІвагІала млыкв дырхІун, йгІаркІуаз ауагІаква дырлыгуан, ахІайуанква рапшта йыр-пшуан, ауат ркъару йгІанамгуаз ддырхун.

³⁹⁵ ХвымызкІ чІварта – агъычкІваччва, агвымхара хачва май уалагата октябрдза йъапамаз, ауат ргыларта акІвпІ.

Абар зны нымхахъа гвыпкІ тшчва гІважвагІвы йнадзауа ансиквша йшырчпалуз апшта ащхъа «АжвымгІва» ащапІы йаму атшшара апны хвымызкІ чІварта рчпан ауаъа йапаман. Ауат гъычуан, йхІвынчІун, ащасса, ащамакъы, атшан, ауагІа ауат рчвкъара йгІадырцалуанта абараъа йандыргІалуан, ахІайуанква ртиуан, йырпсахуан, рдамыгъа-ква рыквырцІун, рхцІара-шІсараква рыквырцІун; ауагІаква рпны йыргунта йдырлыгуан, йдрыгІвнакъвытуан, йыртиуан, хыхъвшв, абджъар, джъкІа агъиквала атрыккква, акърым нагІвай агъиква йыддырпсахуан. ЙгІархІвынчІуз, йызгвыквста зальмыгІала йгІаргквуз ауагІаква таркІуа бора багъакІ гІвбата йхъвкІылата йрыман: азакІы абзильхвыгІаква таркІуан, азакІгъи ахвыльхвыгІаква таркІуан. Ауат хчагІвы, къарагІвыль рыздыргылуанта багъата йырхчауа йтакІыта йрыман.

МшкІы арат агвып рчвкъара йшыквыз йымдырдзакІва хъацІакІ ачвкъара дыквнагатІ. Ари ахъацІа йыквлала сквшы гІвынгІважви жвыхв дыртапІ, дквтантайпІ, жвгІвымсакъа тыбгІа алакъакІ, джъымса алайы, лагвагІва гІвиква чвацкъакІ йакІвпІ; шарбал³⁹⁶ кІвымжвы кІагвакІ йышвапІ, ащамхъаква хата шарбал айквкІ йышвапІ, уасчва мачІкІ ашІадахта уабчва хъылпа кІышвкІ йхъапІ, дамгІадапІ, щацІа³⁹⁷ швокъ ласыкІ йыжвгІва йхърышвтпІ, табанчыкІи акъама къбакъакІи йыдхІвалапІ, ажъа чвакІ гъашашва йчпата, хыхъвшвла йырчвыта йыдхІвалапІ. Зар лаба пыкв прыдзадзкІгъи йдучвамкІва йымапІ.

Агвып ари данырба зынла дгІакІвдыршан йцІгІатІ:

– УзачІвыйа? Уызщтайа? Араъа ушпагІанаг? Йуыжвлайа? Йуыхъызйа? УыгІвзачва абаъу, момкІва йухъазума?

– Сара, – йхІватІ ахъацІа, – швара швапшта сгІвычІвгІвыспІ, сшварацыгІвпІ, агъычкІвачра, ахІвынчІара агъиква гъсчвымгъым, тшы, щасса, щамакъы агъиква сырхІара бзи йызбитІ, алапшы сымчпауата йгІаспшІашвалакІгъи дгІаскІыта дстира, дспсахра, дсырлыгра сацтапІ. Сыжвлала ахІчва срыуапІ, сыхъыздза БабыгвпІ, ауаса Бабыгв-щарычІвагІв – хІва ауагІа сыпхытІ.

Анымхахъа-чвгъахачва гвып йгІакІвдыршаз ари ахъацІа йсащайщагащаквала йайкъангъашын гІвзата дырчпарныс, ауи дара дрылазларныс йаквыркІтІ.

– Щта, хІысас, ууыс йшухІвауа апшта йаъазтын хІара хІъачІвагІагъи ауатква ракІвпІта – гІвзас угІахІылал, – рхІватІ.

³⁹⁶ Шарбал – напІыла йырчпаз асхъа.

³⁹⁷ ЩацІа – кремень.

– Йзамуайа, дара йшахвпІ, йанамуыхуа атшын агъьманапІ
цабыргыта сшвзалпІ, – йхІватІ Бабыгв. Араъа ауи дара дрыуа
заджвыта йызхъарцІауа йацбзазитІ.

Бабыгв дызлашваз йамагІныйа, агвып йшрайхІвыз апшта дахІума,
дчвгъахагІв-хІвынчІагІвума, момкІва ддатшума? Ауи йшихІваз апшта
дгІаныкъвума?

Момо, Бабыгв дгъахІым, дыгъхІвынчІагІв-чвгъахагІвым. Ауи
дыгІвнакъвытпапІ, йаныжви йабажви рапшта йаргьи ахІ йыпщІа
дгІвнагІв шІата дпщІан, ауи йахІ дгІайнапІыцІын хІаджъратта абна
дылан, дгІазнапІыцІыз йахІ дичвгъычуа, ауи йгвы акъвйырпуа,
йпшгІачва дырзымкІуа дшвырхазшва абна дылан. ХІаракІыла йшгІа-
хІхІваз апшта ауи йымдырдзакІва амуаз ахІчва гвып дрыланагатІ.
Ауаса рцагащаква, рыргІапсщаква аниба ауат зачІвыз тамамта йды-
рын, йшгІахІырбаз апшта, ауат рыуа заджвызшва йхъадйырцІатІ, ауат
йжъумца йара йгвалу йуысква рырхъйара апны цхърагІагІвта йгІай-
залра йгвалата дрылалтІ.

Бабыгв дызлашваз агвып ргІахсараквагьи, рбагъьараквагьи, ры-
мадза, раргамгьи, рыргІапсщаквагьи – зымгІвадзугъи ййырдыртІ. Абора
йтакІыз ауагІаквагьи, ахІамач йтакІыз арахвккагьи атшккагьи – зы-
мгІвадзугъи йбатІ. Араъа ауи багъьата йгвникІылтІ: абарат аза-
лымхачва гІасцсырхърагІумца шкытугъи рапхъа сани саби ан-
тахъгытІ агІвнакъвыткви гІапщІызгапІ, йащтагІайуата хІахІ йым-
лыкв гІапщІдсыргапІ, уадыргІвана йара ахІ дапырсхпІ. Абарат
зымгІва рымщтахъ абора йтакІу ауагІа хъахвитта йсчпахпІ, араъа
млыквта йаъу зымгІва ауат йырзысшахпІ.

Анымхачва-чвгъахачва згвра ргаз Бабыгв драпхъагылагІвта ауи
йахІ йгвыквсын йангьи йабагьи рылата агІвнакъвытчва гІапщІырган
рчвкъьара йгІаргтІ, йащтагІайуата ахІ йымлыкв гІапщІыргатІ йаргьи
Бабыгв дапырихтІ. Агвымхахачва – «ЙазхІкІыз ауагІа щардагІвхатІ,
йхІтиуашгьи, йхІырлыгуашгьи ймачІымкІва йгІахІаутІ, арахв ракІв-
пІта – йхІтенгъызхатІ», – хІва йгвыргъытІ, Бабыгв йныслагьи адзы
йахвитІ.

АдзынцІыхъва гІаргванхауа йалагатІ, «ХвымызкІ чІварта»
гІарбгъынахуаштІ³⁹⁸, йгІархІвынчІакваз ршара, ауат андыргІалра тша-
зырчпитІ. Арахкка шдрымгІвайсуаш, йгІаркІыз ауагІаква рнапІква
рыщтахъла йшІахІвата, гІвыджъ-гІвыджъ, хГІвы-хыгІв йадхІвалата
йшдырцушыз агъиква йрылачважвитІ.

³⁹⁸ Бгынара – йныжьра, йкІарышвхра (абзартта ахъаз).

Анымхачва-ахІвынчІагІвчва чІыдагІала йырчву райчважвараква Бабыгв йща швабыжта йгІадыршитІ. «ЙагІамкІва закІ сымхъачпуштІ, ауи ацкІыс зджъарала сахъыцІпІта ауысква шакІвыршахуш тынч-тынч сазхъвыщпІ», – хІва йгвы йгІанагтІ. Ари йгвалата Бабыгв йшвокъ найахвын абна дыцІалтІ. Бабыгв дхъвыцуа псайспадза дчІвырхъитІ. Йгвы мгІвадзакІва дщцуз йыцтахъла хІвамакъкІ йкІват³⁹⁹ пыцла йгІатасын дчвнацІатІ. Араъа Бабыгв ачва йгІалкъяз йапшта дызлаз ахъвыцра дгІалкъан йшвокъ дгІахъызтІхІва йкІа-сахтІ – ахІвамакъ хъаранагатІ. Йчпахуазйа, йасква гІайшвихын ахвырта цІола багъята йшІайхІватІ, йаргъи дгІахъынхІвыхын йшвокъ йыцІайрысуа агІылахІва ачвкъара дазгІайхтІ.

ДгІазлалхыз агвып Бабыгв йхвырта хвыртахъвшвы аквырцІан йшІархІватІ. Бабыгв ахвырта швабыж зынгІалашвара дщІанацІитІ, ауаса ауи тшайтырквын рыцІагъи йшІылсуаш йдыритІта амаль зламула ахвырта мчыта дабакІитІ.

«ХвымызкІ чІварта» амлысхра апІатла гІадзатІ, гІвба-хпа мшы рахІа гъатахъыхым. Бабыгв йчпуш гъидырхуам, ауи ймураду шйырхъйуш дазхъвыцызтІхІва йхъвыцра мгІвакІгъи дгъыквнацІум: ахвырта мгІва гъгІайнатуам. ЙцІыхъвахуз Бабыгв абараса гІайхъвыцтІ: «УахъчІа сара тшгІанызыжъпІта ауат зджъарала йахъысщтпІ, абора йтакІквуи сари хІалалпІта ауат гІахвитхапІ, уадыргІвана йхІчпуш, ауат йырзыхІхуш гІдырпІ».

Ауахъ йангІалачІва, – «Араса сгвы йгІанагитІ, – йхІватІ Бабыгв. – ХІджвыквылхра апхъала ныхІва-ныщ⁴⁰⁰ хІчпара атахъыта йызбитІ. Сара, сшыжвбауа апшта, хвитта сгъызныкъвум. Сара къарагІвылькІ йтарала ачвкъара сыквызлапІ, швара гвып-гвып тшабашвыркІыта ныщта⁴⁰¹ йхІчпуш шварахквакІ гІажвг, ауат гІжвыпІ, хІхІвахІвпІ-хІгІахІвахІвпІта аджвыквылтра хІалагапІ.

Бабыгв йхІваз зымгІвадзугъи йащІакІта йащтІырхтІ. ЙангІаша пщгвыпкІта тшдыргІапсын шварацра йцатІ. Ауат анцуз рабджъарква зымгІва гърыцрымгатІ, ршвокъкви ракъамакви рахІа гънармахвтІ, тшдрыласын щъагІвта йджвыквылтІ. Бабыгв дпщгІвыта пщыгІвкъара-гІвыльчва рахІа ачвкъара йгІаквымхауа антахъгытІ зымгІва ахъыцтІ.

Йджвыквылкваз анхъаранага ахыгІвкъарагІвыльчва йгІарызшІи-тын йгІайыдзхъайырчІватІ. Йджвыквылкваз ртабанккви рахІвакви Бабыгв йыдзхъа йщтІан: ауат днарпшыгІарпшуазшва дыздчІвалаз ахыгІв драчважвауа дщчІваз йтабанчыла зынла дхысын аквта йта-

³⁹⁹ КІват – ачІвыгІвбжъара.

⁴⁰⁰ НыхІва-ныщ – Анчва йыхъызла рахв щра, къвырман.

⁴⁰¹ Ныщ – йа асас, йа гІаншаракІ ахъазала йыршуа рахвы.

чІваз акъарагІвыль дахъирышвттІ, хвырчвхІва датахысхын йгІвыджь-хуз дылайыршватІ, йхыгІвхуз абна дылаххтІ. Араъа Бабыгв льяжъа йымамызшва дгІащтІчІван аборала дыгІвтІ. Абора йыгІвназ ауагІи йари алалын абора ашв лыржватІ, ауагІагъи хвитхан йгІатыкъьатІ.

– Швымшван, зджъаралагъи швахъымцІын, сунашва шваздзыргІвы, хвырчвхІва йшвырхъйа, – йхІван Бабыгв ауагІа йгІархІата йшвуз дрыквцІыртІ.

Араъа далаган ахІ йымлыквта йаъаз зымгІва кІыдата йдирычпатІ, ауат йан, йаба, антахъгъытІ ауагІаква йритын, – «ХІайда, сахІат бзи, хвырчвхІва швпщІыцІ, йахъъашвтахъу ахъатала швца, мо швхІвума – сара сахъъацауала швнай, йызбауа жвбапІ; швхъа швахвитпІ, швсакъха, зальмыгІа швзысхаз ачвгъахачваква тшдшвмыркІыхын, швымгІва хъйатІ», – йхІватІ Бабыгв.

СахІатбжакІла «ХвымызкІ чІварта» ачвкъъара зынги йаъамызшва йымцырагъашвахатІ. Бабыгв йыгІвзачви йари рахІ йымлыквгъи гІадирыгын ркыт йгІайхтІ. Ауаъа гІвысквша йтабзасан йшкытабгаз йгІатыпан уахъчІва «Бабыгв» – зырхІвауа ашыпІа апны йгІачІвалтІ. Ауи агІан Бабыгв йгІацІанакІуаз адгъыл зымгІва бна дууын. Абараъа йангІачІвал ауат гІаздчІвалыз адзыхъ «Бабыгв йдзыхъ» ахъырцІатІ, ари адзыхъ йамнадауа ашыпІагъи «Бабыгв» ахъырцІатІ. Ари акІвпІ «Бабыгв» – хІва йапхъара гІазхъшаз, ауи акІвымкІва, йшырхІвауа апшта – нагІвай ахІыкІ йыхъыз Бабыгв ахъцІахатІ – зырхІвауа гъцІабыргым. АнагІвайква ауи агІан араъа йгъгІамчІвалсызтІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 75 – 78 ан.*

КЪЛЫЧ ЙПА ТОКЪВ-ЗАЛЫМ

Апхъа заманыжв агІан ахІчви агІымстачви ауагІа швабыжта рыла гъкІылдмырпшуазтІ, ауат дырлыгуан, йырзакуан, йырхъвым ауысква йрыдырцалуанта мчыла йддырхун.

Абари йапшдзата ужвы ЙынджыгъчкІвын ъачІву акыт апны Кълыч кыт чІван, рахІ Кълыч йпа Токъв-Залым – хІва йыпхъун. Ауи швабыж зджъара йгІанымхауата йуагІа дырзычвгъан, ахъачваква ныжъхта, апхІвыс хІатлаква ркъару йшгІанамгуазгъи уыс дйырхун.

Ауи акІвымкІвагъи ауи йлыгчва дрыуата пхІа пшдза дызмаз дгІай-кІуанта мчыла жбыдзата дитиуан дызпхІаз дйымцІгІауа. Ауи йхІваз йазымдзыргІвуаз швабыж агІазаб мчква рхътихуан, акъванчагІараква рзихун. Арибырг апшта йлыгчва драйгвауа ахІайуанквгагъи зальмыгІа ду рзихун. Ауи зны йынхачва дрыуата заджвы данйызгвыжвкІ ауи йчвчІвысзаджвыкІ гІадйыркІытІ, йшбаз ачва ахъдирыхын йа-уиштхтІ. Кълыч йпа Токъв-Зальымгъи ауи далахъыччун.

Кълыч йпа Токъв-Зальым йымчра, йчвгъара йахъбакІвызлакІгъи йгатІ, йуагІа дшрыквымпшуаз ахабар зымгІвадзугъи йырдыруан. Ауи йыкІадыгв йачвыхъарамкІва дзхІвынчІвыкІ аман, ауаъа адаква щар-дата йтан. Ауат адаква ауралагъи хъвлапныла, уахъынла дара рбзаза-ща йшаквыргІапсула йцІыруан, йалахІвачвун закІ абархІвуазшва. Кълыч йпа Токъв-Зальым ауат рбжбы йгІахъшахъиштта ауагІа къван-чагІа, зальмыгІа аларзихарныс мурадта йчпатІ.

Ауи азаман ауагІа зымгІвадзугъи уыс дйырхун, акыт йтаз анхара зымч йгІанамгуата йаъаз апхІвыс хІатлаквa ракІвын. Ауи ауат дры-лахъыччара, ауат къванчагІа рхъирыдзарала Кълыч йпа Токъв-Зальым рахІагъи дшахІ мчу дйырдырра ахъазла акыт йтаз ауагІа гІазиддан унашвата йырзичпатІ:

– Сара скыт ахІыпІ, хвыкІ сымазлара, тынчта, заджвгъи дгІасы-дымсылуата, закІгъи сгІанамрыхІауа сынкъвыжвгара атахъыпІ. Ари акыт йту зымгІвадзугъи уыскІ-уыскІ швхитІ. Ауаса йанаъазара, сара суагІаква йрылапІ уыскІгъи рымхауата къомыгІвкІ, ауат рхъа ацІнадыргитІ, закІгъи йгъахъвум. УачІвы йнашІарышвта сыдзхъа йа-му адзхІвынчІв тагыла гІарыцкъамкІва амаль змам акІвпІ. Ауи гІазрыцкъуш ари акыт йнымхауата йту апхІвыс хІатлаквa ракІвпІ. Са-ра уахъынла сзымрычвуа, сзымыртынчуа, сывча апызкъауа, ауи адзыжв йапаму адаква ракІвпІ. Ауат адаква зымгІва закІы-закІ йгІа-швкІуамцара адзыжв йгІатшвпсуштІ. Ари йсхІваз змырзачІауа йрыз-ниуаш дара бзита йырдыритІ, сара ауат джъабагІа мчыта рыхъвда йхъасыршвушгъи рдыритІ.

Ари йхІваз загІаз ауагІа швабыжта йхІальабальыкъхатІ, ауаса йырчпарызйа? Рхъа йгъахвитым, закІгъи гырнапІыщІам.

Ащымта йангІаша ахІ йтшчва акыт йгІарылалын, акыт пхІвыс хІатлата йтаз азырццан адзыжв гІадрыцкъарныс йыларцатІ. АпхІвыс хІатлаквa йырхІауа, йшвауа, тшырзынамыркъвуа, ахІвынчІвы апны рхъа рзынкъвымгауа йгІватІыматІуа йылагылапІ. Ауат дрыуата йзы-нымхузгъи къамчыла дырбкъун, дазадырцалуанта дындырхун.

Ари азаман алыгчва дрыуата Швогъвыр йпа – хІва йыпхъауа заджв дабан. Ауи акытква рпны йтаз ахІчва дырмайгъдзауа йхъищ-гІун, анхачва рща йхахуан. Ауи йщуаз ахІ йуагІаква хвитта йауищт-хуан.

Зны Швогъвыр йпа сасыта Кълыч йпа Токъв-Зальым дйызгІайтІ. Ауат гъабамдыруазтІ. ЙчатІ, йыжвтІ. Ауи амцтахъ Кълыч йпа Токъв-Зальым Швогъвыр йпа дицІгІатІ:

– Уабаъаз? ЙумагІныйа? Уызщтаныкъвауа ачІвыйа? Ауаса йансхІварагъи йамыкІвта йсзумбан, уара йуфуши уызланаздасуаши млыкв сара йсымапІ, угвы йауымрысын.

Швогъвыр йпа йырцІабыргуа йхІватІ:

– Саргъи ари йапшу акыт апны сахІыпІ. Райша уара суызгІайтІ. Ухабарква сагІун, нбжъагІвта ускІра шарда цІуата йсгвалапІ, ауаса ахамдзашала⁴⁰² сызгІамиуата ауралагъи сапкъъун. Ужвы сгвы аншыгъ, – «СджвыквылпІта сгІамдапІ, Токъв йпынгъи снадзапІ, ауи нбжъагІв-айгвата дсчпапІ, хІацныкъвапІ, сгвы пшыхъ тасрыспІта сгІадгылхпІ», – схІван упны сгІайтІ.

Швогъвыр йпа йхІваз Токъв дайгвыргъбатІ, ауи йымлыквы йуагІи асас ййырбарныс ймурадта мшкІы ртшква йрыквчІван шардара йкъахквата йгІамдатІ. Швогъвыр йпа ауи йычрынчва-нхачва, арахв, атшква, ауасаква – зымгІва йбатІ, йшгІайхуазымца рыцІа йджъащакъвахыз атайбахтІ: апхІвыс хІатлаква ахІвынчІвы йылагыла йшала-ргІватІуаз, ауат гІапсарата йрыквыз.

Швогъвыр йпа йджъайщауа Токъв-Зальым дицІгІатІ:

– Арат апхІвыс хІатлаква йырчпауа ачІвыйа?

– Ауат алапсква адзыжв йту адаква гІатдсырситІ. Уахъынла-хазтын адаква тынчта сгъдрычвуам, – йхІватІ Токъв дкъахвдза.

Ари загІаз Швогъвыр йпа йгвы йасын закІгъи гъйымхІвахтІ, йшйымгвапхазгъи Токъв йгъиймырдыртІ. Ауасамцара агІвыджъгъи рпны йгІадзахтІ, ртшква йгІартшыжвцІын атдзы йнашылхтІ. АхІчва-ква тшырджвджватІ, тшырхІвхІван ачара йалагатІ. Ауат йъачуз Швогъвыр йпа араса йхІватІ:

– Ужвы, Токъв, сара уызбатІ, сурысастІ, хІанбжъагІвхатІ. Ауаса йанаъазара, саргъи уачІвы щымта сцахпІ, спшыхра йагІапІ.

– ЙбзипІ, ауаса йубаз сбзазаща ушпалапшуа? Йугвапхама? – хІва Кълыч йпа Токъв-Зальым дазцІгІатІ.

– Йальяжъайа? Дара йбзипІ! Ауаса закІ гъсымгвапхатІ, – йхІватІ Швогъвыр йпа.

⁴⁰² Ахамдзашала – сахамдзауамца.

– АчІвыйа рыцІа йуымгвапхаз? ЙгІасахІв.

– Сгвы йасыз ужвы салачважварныс схъагы ухъагы йгъырквнасыргум. Ауаса уари сари ужвы зынгы хІгъачвыдзхрым, ауи ахабаргы глаусрайдзахпІ. Апхъапхъа хІанбжъагІвыгІамта ауи гъхІтахъым, – йхІватІ Швогъвыр йпа.

– ЙауаштІ, дара йбзипІ, – йхІватІ Кълыч йпа Токъв-Зальым.

Ачара йаналга Кълыч йпа Токъв-Зальым ауат рынбжъагІвыгІара йырцІабыргра, йштІихра ймурадта Швогъвыр йпа араса йайхІвтІ:

– Щта, уачІвы уанцахуашзара счва алахъаубушта сымлыкв йауата йутахъу, йугвапхауа уыстуаштІ. АчІвыйа рыцІа ухъызхуа? Угвы йгІащтІнахуа запшу урылапш.

– Баракъат-босын! ЗакІгы сара йгъстахъым, сгвы закІылагы йгъуабгъум, – йхІватІ Швогъвыр йпа.

– Ауи гъаурым, уъацахуагы пхашарапІ закІгы уымамкІва. Сара уара йузысымхуш гъаам, скъаругы сынасыпгы йгІанагуаштІ, йутахъу закІ гІасахІв, – йхІватІ Токъв.

– Йануымуазара, ууагІа дрыуата пхІвыспа пшдзакІ дызбан – ауи дгІасыгта сауштх.

– Дара йбзипІ! Ауи гъуысым! Ужвужвы ауи лаба дгІадсрыд-пІта йпхІа дадисыргалпІ, – йхІватІ Кълыч йпа Токъв дазыразта.

Ауи йлыг нхагІвчва дрыуата апхІвыспа пшдза лаба Ислъам дгІадирыдтІ. Токъв-Зальым йдамаква хъайгылуа йхІватІ:

– Ужвужвыбырг уцахта упхІа дадгал, дгІарыхІазыр. УачІвы йшгІашауа упхІа ари йчІву ахІ – сынбжъагІв тлапІа дйыстуаштІ. Ауи таумырзачІаз упсы сара йшнапІыцІу удырдазахъатІ. Ласыта дрыхІазыр.

Ислъам йпхІа дйымарыцІахауата йыладзквагы гІахъххылтІ, ауаса закІгы йымхІвауа дгІаджвылцІхтІ.

Кълыч йпа Токъв-Зальым йысас днайдасра ймурадта ащымта унашва йчпан чвыкІ дйырщытІ, йаргы Швогъвыр йпа араса йайхІвтІ:

– Унай, сайгва, уцахымта мачІкІ хІацныкъвапІ.

Швогъвыр йпа йхІварныс йгвы йтаз Токъв йангІайхІва ажвакІгы ацйымцІауата дадгылтІ, йгвылагы – «Сара суызхъапІта суыгІвсхпІ», – йхІватІ.

Ауат ртшква гІадыргалтІ, рабджъаркквагы гІарахвтІ, ари амштахъ Токъв унашва йчпатІ:

– ХІара хІгъкъвушым, ласыта ажы жвжвы.

УацІыхъван агІвыджъгы ацыта гІамдара йджвыквылтІ.

Ислъам шагІанцІакІ дчІвыуа йпхІа длыдзхъачІван, ауаса лара дашІамсуа йалхІвуан:

– УачІвыдзагъи бзидздза бжъапІ, угвы уымрыдзын, йгІаншушгъи гьудырам. Заджвы йыхъазла маша зыжуа йара дташвахитІ.

Щарда ахъымцІуата, ахІчваква анхъаранага, Швогъвыр йпа дкшан Кълыч йпа Токъв-Зальым атшы дгІакІницІатІ, йыхъвда алахъчІван дпсытІ. Ауи данйылга, атшы дгІаквицІан акыт дгІайгхтІ. Ауи рпны дангІатшкІарайгах араса райхІвтІ:

– ХІшымгІвайсуаз ажъакІ гІацІкъбатІ. Ауи аниба дацталын, йшынкъвицузымца йтшы ахъышвтын дащытІ ахъацІа харзына.

Швогъвыр йпа ауат рпны дангІагварцІх ауагІа гІазиддан йгвы йа-суазшва йрайхІвтІ:

– Ужвы, сабачва, санчва, сайщчва, сахщчва, уачІвы йнашІарышвта швхъа швахвитпІ, амлыквгъи адгъылгъи швара йшвчІвыпІ. Сара йшызбаз апшта, Кълыч йпа Токъв-Зальым йтшы дгІакІашватІ, йыхъвда алахъначІватІ, дпсытІ. Ислъам упхІагъи лыхайыр убатІ, ауи сара дшзымгушызгъи лара йылдыруан. Саргъи суыс садгылхпІ, – йхІван дджвыквылхтІ.

АуагІа гвыргъьачІван Швогъвыр йпа йархІвтІ:

– Ауи щарда цІуата дщра атахъын. ЙквнагитІ! Уаргъи уызгІвадахатІ, хІара агІазаб хІатла хІгІацІызгата хІгІазырхвитхыз. УымгІва хъйатІ, хІычкІвын!

Кълыч йпа Токъв-Зальым акыт анышвынтара даларымцІауата кІыдата зджъара алакв дъагІацІырххуашыз дыцІарцІатІ, – «Ауи йапшу ащажвыгІв ауагІа-нхачва йбзахъагъи йпсхъагъи дгъхІтахъым», – рхІвауа.

Абари апшта Кълыч кыт рахІ зальым Кълыч йпа Токъв йынхачва дырнапІыцІадзхтІ. Даргъи йхвитта, радгъыл, рырахв йшыртахъыз апшта йынкъвыргауа йбзататІ.

Абаза турыкква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 79 – 83 ан.

АЩТАНЧІВИ АХІВЫНАПИ

ХъацІакІ йыкІадыгв апны ащтанчІвыкІи хІвынапыкІи табазун: ахІвынап агІвара агІвна йаргванын, ащтанчІв ачІвы – ачватара. Арат агІвба абабалун, ауаса аргваныта йгъадымгылуазтІ. АщтанчІв ахІвынап мурад гвымха азаман, ауи тІахсата йазалырквын йгІанакІырныс агвалан. АхІвынап ауи адыруазшва йсакъуан: йара ащтанчІв йшакв-

пшуазбырг хъатакІла йахъуан. АщтанчІв агІвара апны йара йгІанацІаз ащтанчІв квтІагъьква танацІатІ.

Абар мшкІы ахъацІа ачватара апны днахъвшвагІахъвшвауа дштагылаз йымдырдзакІва ащтанчІв квтІагъьква дрыквгылын йалайырбцІытІ. АщтанчІв шгІакІврыхуаз ауи агІвара йахъагылаз ахъацІа дабатІ. Ауи аквтІагъьква шырбцІхаз йалнадыргІазйа! АхъацІа данаба йшван тшыкъаначІвахтІ, данныцІх йгІакІврыхтІ, ауаса аквтІагъьква анаба ауат ахъацІа йшйырбцІыз адыртІ. АхъацІа йысырныс йайшварацизтІхІва – ауаъа дгылахызма, ачватара дгІатыцІхын йыгІвна днашылхтІ. АщтанчІв апхъалагъи ахъацІа бзи дгъамбузтІ, ауаса ужвы ауи даба амура рыцІагъи йымчхатІ. ЙъайзаллакІгъи щтахъла йгІатымхъауа йысырныс швабыжта йгвыннакІылтІ. АщтанчІв мбальарыгъуа ахъацІа йызкІылпшитІ, ауаса йшатахъу апшта ауи йгъйыквшум.

Йара ауи атшын ахІвынап аныла-арыла йнаквххгІаквххуамца агІвна йыгІвнаххытІ. АхъацІа ахІвынап аниба йльульа⁴⁰³ гІауищтІ, ауаса дгъаквымшватІ. ЙыргІаз ахІвынап йызланаххылыз ашвхъымса амдырхуа щардара агІвна ауацІа гІамнакъашатІ. АхъацІа ауи шгІващаз гвы анайт, ашв айыркІыхырныс дтрысызтІхІва аркІра дахамдзауа ахІвынап йчвгІаджвылкъьатІ. АхъацІа ауи дащтагІаджвылкъьан агІвара йазынадзахъата агІвымсарга ауищтын ахІвынап хъылайырцІыжвтІ. Ауи зынла йгІащтІчІвахтІ, датша хъатакІла йджвыквххын тшарыдзхтІ. АхІвынапгІвара апахъбырг йщтІаз агІвымсарга гІайахвхырныс даназца ахІвынапгІвара йыла наквшватІ.

– А-а, абар ауи ъапаму! – йхІван чІвгІван прыдзадзкІла⁴⁰⁴ агІвара гІайбгъьатІауа далагатІ. Араъа ауи ахІвынапчыр пшка къьатІамазква гІацІйырпІлатІ. Ауат хпа йнадзун. ЙпІатІау-матІауа, йщапІкъьауа йщтІаз ачырква йырбцІын йгІвымсарга йыма агІвна днашылхтІ.

АхІвынап гІайхтІ, ауаса агІварагъи ачырквагъи абаъаху?! Араъа ахІвынап йгвыннакІылтІ: «Сара закІсылшадзахуазтын, ари сзызхаз ахъацІа гвыхъкІ шизысхахра», – хІва. АщтанчІв апшта ахІвынапгъи мурад гвымхала ахъацІа йцІыхъва йтагылтІ, ачватара апны датша гІвара шІыцкІ ачпан йбзазитІ...

АхІвынап агвтыхъ ащтанчІв йанахІвуашызтІхІва йачвшвитІ, йара ащтанчІвгъи – «Бзи сзымбауа ахІвынап гвлата йызсызгІаййа?» – хІва йджъанащитІ.

Абар мшкІы ащтанчІв агІвара йгІаткІврын амара тшаннаршуа зыквхъа йщщтІаз ахІвынап йамдырдзакІва йнахъаххытІ. АхІвынап

⁴⁰³ Льульа – атутын зтарцІата йызларчвауа (трубка).

⁴⁰⁴ Прыдзадз – пыкв цІара.

гIархIатI, ачвапсаква гIакIязызын йтрысхырныс агвалата тшанаца-
нарпа йджвыквымххскIва:

– Арахь угIашIас! Уымшван, уыскIла суачважвуштI, – ахIватI
ащтанчIв.

Ари анагIа ахIвынап швачван йгыланхатI. АщтанчIв гвымхара
шагвалам алакви ащагащи йгIадырбауа псайспадзата ахIвынап аргва-
ныта йязыгIакIвыртI.

– Сыгвла, усчвымшван! ЗакIыла суцIгIуштI, джьауап гIасыт! –
ахIватI.

АхIвынап кIязызуа, йгвыс-шысуа, йщтIакIдзата, – «УгIасцIгIа»,
– ахIватI.

– Уара уыгIвара агIвна йаргванын, ауи кIарышвта араъа
уызгIаййа? Сыгвлара утахъыта акIвма, момкIва датша закIы
угIаджвыквнацама? Уымшвауа ацIабырг гIасахIв!

– Уыгвлара, мцыкI аламкIва, сашIпсгIитI. Абари йацгIайуата,
сгIаджвыквызцаз ари хIызту акIадыгв зчIву ахъацIа йакIвпI,
йсзихазгьи абаратквa ракIвпI, – ахIван йгIаншаз зымгIва ащтанчIв йа-
нахIвтI.

Араъа ащтанчIв мачIкI йхъвыщын:

– Щта, сыгвла, арат рапш ачIыдагIаква уызхаз ахъацIа йзухахйа?
ЙызуыргIвама? МомкIва датша закIы йзугвалума?

– Ауи чIыдагIата йсзихаз зынгьи йгъйызсыргIварым, йшсылша-
уала аща схауаштI.

– УызгIадахатI! Ауи акIвпI йатахъу. УахъчIва уари сари
хIанагвлахазара, айгварагьи хIызбжьазара атахъыпI. УахъчIва йнанар-
кIыта уари сари хIайгвачвапI. Зынгьи сзарар гъуыквшварым. Йгъам-
уашма? – ахIватI ащтанчIв.

– АлахI-алахI, йауыпI, сара сызшIпсгIауа ауи гъакIвымма! ХIчIвы
закIыта хIацбзазапI. АгIвылакI азакIы анчIвыуа азакIы шым-
гвыргъауа, азакIы ангвыргъауа азакIы шымчIвыуа апшта хIацбза-
запI, – ахIватI ахIвынап.

– Щта, ауи акIвызтын, уахъчIва уара учIвыуара саргьи йсчIвы-
уарапI. АчIыдагIа нкъвызгауа ахъацIа хIгIвыджьгьи хIалалпIта
йквнага данхIырайапI. Йгъамуашма?

– Йстахъу ауи гъакIвымма! УхъацкIы сцатI!

– Щта, ауи акIвызтын, йшучпалакIгьи ахчаквакI йчвыгIагъыч.
АзакIы йшвхъымса апахъ йщтIацIа, йгIвбахауа ауи дукI йачвыхъа-
рамкIва, йхпахауа ари ачватара агвашв апны, йпщбахауа абараъа,

йхвбахауагъи сыгІвара йгІатпшуа йтацІа. УадыргІвана йыншауа убапІ, – ахІватІ ащтанчІв.

– ЙауыпІ, дара йбзипІ. Уахъа ахІа пІатла амамкІва йгІасаухІвквас зымгІва сырхъйапІ.

Арыла ахІвынапи ащтанчІви ангІалын йакъвыцІхтІ.

Ауахъ ахІвынап ахчаква гІанагъычтІ йгъи ащтанчІв йшахІвас апшта йщтІанацІатІ.

ЙшатІ. АхъацІа дгІагылтІ. ДджвылцІырныс ашв ангІайтІы ашв-хъымса апахъ йщтІаз ахча йыла наквшватІ. Ахча гІащтІихтІ, тши-рычІвайтІ, дгІачІвырхъан йгІвбахуз ахча йбатІ. Ауыгъи гІащтІихын йпахъла данпшы йхпахузгъи йбатІ... Ауат гІащтІихуа дшна-мгІвайсуазымца агІвара йгІатпшуаз ахчагъи йыла наквшватІ.

АхъацІа дначІвалын дгвыргъауа ахча гІатихырныс йнапІы агІва-ра йантайкІы ащтанчІв йнапІы йгІастІ. Ахча йльажъахымкІва ахъацІа йнапІы зынла дгІахъхтІ. АщтанчІв апыц йалаз ауау йща йалалын ахъацІа дпсытІ. АщтанчІви ахІвынапи шварагІвара рымахымкІва акІадыгв йтабзазауа йджвыквылхтІ.

Абаза турыкхва.

ЙалазцІаквас: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 83 – 86 ан.

ЗЫМГІВАГЪИ ЙРАЙГІАЙУА

Агъынчыльа ангІатал амшква швабыжта йхъшвашвахатІ, адзыгІв-квасгъи мчыта йшвытІ.

Зны ари азаман апны гІвтшыкІ адзыгІв дзыжвра йталтІ. Ауат кІынхІара-дзыжвирта йазыпшгІауа ацхІашвы йшыквныкъвузымца атшыкІ гІвзытІ, йкІахІан ащахва хъвашатІ.

Ауи йацыз агІвза йщтІаз йгІадгылын йазцІгІатІ:

– Уара, сыгІвза тларыхІ⁴⁰⁵, йучпа ачІвыйа? УгІамгылхума? Тшуыргъвгъвата уызщтІу ачІвыйа?

– Сара стларыхІзарквныз ацхІашвы сщахва арыхъвашузма, – ахІватІ йщтІаз атшы.

Атш згІвада ацхІашвы йазцІгІатІ:

– Уа, цхІашвы-цхІашвы, утларыхІума?

– Сара стларыхІзарквныз амара сарартуазма, – ахІватІ ацхІашвы.

⁴⁰⁵ ТларыхІ – зкъару мчу, чхІара ду зму.

Атш зГІвада амара йазцІГІатІ:

– Уа, амара-амара, утларыХума?

– Сара стларыХІзарквныз апстХІва сцІанакІуазма, – аХІватІ амара.

Атш зГІвада апстХІва йазцІГІатІ:

– Уа, апстХІва-апстХІва, утларыХума?

– Сара стларыХІзарквныз аква счвГІаквузма, – аХІватІ апстХІва.

Атш зГІвада аква йазцІГІатІ:

– Уа, аква-аква, утларыХума?

– Сара стларыХІзарквныз адггыл сажвуазма, – аХІватІ аква.

Атш зГІвада адггыл йазцІГІатІ:

– Уа, адггыл-адггыл, утларыХума?

– Сара ссахвазарквныз аХІвра счвыГІайуазма, – аХІватІ адггыл.

Атш зГІвада аХІвра йазцІГІатІ:

– Уа, аХІвра-аХІвра, утларыХума?

– Сара ссахвазарквныз ажв сахІвуазма, – аХІватІ аХІвра.

Атш зГІвада ажв йазцІГІатІ:

– Уа, ажв-ажв, утларыХума?

– Сара ссахвазарквныз сыхш ацгвы йажвуазма, – аХІватІ ажв.

Атш зГІвада ацгвы йазцІГІатІ:

– Уа, цгвы-цгвы, утларыХума?

– Сара ссахвазарквныз агІвычІвГІвыс атдзы сГІаджвылирышвт-уазма, – аХІватІ ацгвы.

Атш зГІвада агІвычІвГІвыс йцІГІатІ:

– Уа, агІвычІвГІвыс-агІвычІвГІвыс, утларыХума, ухахвума?

– ХІай-хІай, ссахвапІ, стларыХпІ! Сара атшы мыГІвзыхуашта наль азысчпитІ, ква ъаным акъвымква рпны адзыГІкква срыГІвитІта адггыл йасрыжвитІ, агІайыраквагьи бажвхитІ. Ажв ахшгьи гьсрыдз-уам, йапшым абаста дкІылква гІалсхитІ. Апсабара сабакІуамца йстахъу асрычпауа йГІасрыъуарычІвитІ⁴⁰⁶; амара, адзы, апша сара йсзынхауа йсчпитІ. Сара сынхара зрыласуаш йапшквам амашинаква счпитІ. Сара йстахъу сзырчпитІ, зымГІвагьи срайГІайитІ, – йХІватІ агІвычІвГІвыс.

Абаза турыкква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 86 – 87 ан.

⁴⁰⁶ РыъуарычІвра (рыкъварычІвра) – анапы йГІацІакІра (приручать).

Лыгажв нхагІвыкІ даьан, ауи пакІ йакІвмызтын датша заджвгьи дгьйымамызтІ. Алыгажв йпа Мурат – хІва йыпхьун. Мурат йаба йпсыгІа гІамдзаскІва йпа уасйат йзичпатІ:

– СычкІвын, Мурат, сара сажвытІ, шарда гынсцІыхуашым. Ауаса йанаьазара, суасйат уырзачІапІ. Сара млыкв дукІгьи йгІастын-хушта йгьсымам, йсыму уара йубитІ, хІтдзыжви атшшыс шІаши ракІвымкІва датша закІгьи гьхІымам. Сара санпера ари атшшыс уьа-цалакІгьи заджвгьи йыуымтын йгьи йуымрыхвгІан, йаргьи ахсквша йаннадзара акІвымкІва уаквымчІван, бзита йырча, йынкьвга. Атшшыс гІазрийыз айан швабыжта йтшбзийын, ахьыз зымгІвадзугьи рпны йгата йтшыгІвгІвын, ари атшшысгьи айан йапшхуштІ, уыла аквуымхуата уазсакьуа йынкьвга.

Алыгажв йпа уасйат ангІайзичпа амштахь шарда нйымцІыхуата дчмазагІвхан дпсытІ, Муратгьи дйыбата дгІанхатІ.

Мурат йчпарызйа – заджвгьи дгьйымахым, йхьа агІамаль йбара атахьыпІ. Ауи йтшшыс шІаша найахвын нхарта дазыпшгІауа дджвыквылтІ йгьи нхарта ймауа шарда дныкьватІ. ЙцІыхьвахауата ауи ахІыкІ йпны тшыхчата дйынгІалын далагатІ.

Мурат йтшква йхчуз рпны йрылата йтшшыс шІашагьи йыгІзун. Ауи йтшшыс шІаша, йаба йшгІайайхІвыз апшта, швабыж бзита дахьпшуан йгьи бзита йынкьвигун, йбжьун, йгІайрыгІвуан. Ауи атшшыс тшбзихатІ, йпшдзахатІ. Апрычкьва мачІта, ацІыхьвагьи хвхва айшыста, алымхІаква ажьа лымхІазшва йкІвыжьдза⁴⁰⁸, лагв тыхІва⁴⁰⁹ квайчІвата, амгва ламцІуар мгвата йацІархьата йгьи ащапІ-ква пслыхІва⁴¹⁰ щапІызшва йцІагІвдза, йштшыгІвгІву аквпшыра пшдза йгІаунарбауата йаьан. Ауаса ауи ахсквша гьнамхьасызтІта даквчІвата даланыкьва гьамуашызтІ, йаба йгІайзичпаз ауасйатгьи питшра гьамуазтІ.

Мурат дызрычрынуаз ахІ пхІа пшдзакІ дйыман. Ли джьымси зму зымгІва рацкІыс рыцІа дпшдзан. Ллакта пшдзарата йамаз йаквнагауата лажвакьва цхахьшан, лылакьва пшдзарати гвыргььарати йгІарыцІ-кььуз мальхадиста⁴¹¹ угвы йаладырхІун, гвщтІыхган.

⁴⁰⁷ ШІаша – зхьапахь шкІокІву, хьачІаш.

⁴⁰⁸ КІвыжь – кІбакІьата йгылу.

⁴⁰⁹ Лагв тыхІва – йгІакІылтІдза йаьу ала агвы (зрачок выпученного глаза).

⁴¹⁰ ПслыхІва – серна.

⁴¹¹ Мальхадис – магнит.

АхI йпхIа Мурат дылбалун, ауи йыжвгIваква тыбгIата, йымъашIа-хIвара цIагIвта, йылаква квайчIвата, йпынцIа хвхва пшдзата, йхъапахъ къаакъата, йлакта гIвиква⁴¹² цкъата, атшгъи, акIвдыргъи, абджьаргъи дырзычпата, дырзаъата дынхагIв тларыхIын. Мурат йквпшыра йшаквнагауа хъацIара дугъи йылан йгъи дчкIвын къахвын.

АхI йпхIа пшдза Мурат бзи дылбатI, ауаса ауи лаба зальымыжв дичвшвунта закIгъи гълымхIвузтI, абзибара лгвы йтакIыта дныкъвун. Йара Муратгъи ахI йпхIа дгъичвымгъмызтI, ауаса ауыгъи ахI дичвшвунта ауи йпхIа пшдза бзи йбаз закIгъи гълайымхIвуазтI.

Ауасамца Мурати ахI йпхIа пшдзи йгIарбжъашваз абзибарала тшазыхъыртIтI. Ауат йшбазузымцара зны ахI йпхIа лаба йпны хабар длыргатI ауи йлырдыруа:

– Сара спсы йапшу саба, йшуымдыруа йгъаъам, сысквшпхъадзара надзатI, хъацIа сйыщцуштI. Сара бзи йызбауа сйыщцуштIта угIаспырамсын. Уылпха саутI, саба хъагIа, сырхвит, суыхIвахитI.

АхI йпхIа йгIадлырхIваз аныагIа унашва йчпатI:

– Ауи хъацIа данйыщцуши дшйыщцуши сара йыздырпI, швымхIа-льабальыкъхан.

АхI зальымыжв йпхIа лтира йахъакIвызлакIгъи ахабар йыргатI йгъи йдйырдыруа:

– СпхIа хъацIа дйыщцуштI, дызстуаш ари йапшу амш тшыргIвра ду счпуштIта, ауи атшыргIвра апны зтшы гIапхънысуа йакIвпI. СпхIа дтызгауа сымлыкв аъарагIвшарагъи йчIвыпI.

Ари ахабар йъакIвызлакIгъи йнадзатI, йрагIатI.

Ауи йпхIа лтира ахабар загIаз йъакIвызлакIгъи абайачва атшыргIвра тшазадыргалуа йалагатI, дзачIвызлакIгъи ахI йпхIа дшигуш дащтан.

Ари ахабар здыруаз Муратгъи йтшычкIвын ахсквша шнамхъасызгъи атшыргIвра далалра ахъазла йтшы агIагIвра йазибжъауа далагатI. Ауи йтшы асквшпхъадзара шнамдзасызгъи йхчуз атш гварта ауи йтшы йагъята тшбзи гърыламызтI.

АуагIа атшыргIвра йгIадгылуа йалагатI, ахI йпхIа пшдзагъи хъацIа дшйыщцуш тшазадыргалуа далагатI, Муратгъи лгвы дтапI.

Ауасамца атшыргIвра амш гIадзатI.

Ауи атшыргIвра апны ахакв хъараква йгIартыщIын атш алыпква йрыквчIвата абайачва, агIымстачва щардагIвгъи гIайззатI.

Атшква йырпшырныс йгIаладыргылтI, йгIадрыгIвуашыз атшква Мурат йтшы шIашагъи йгIайрыгIвра ймурадта йнарылайыргылтI.

⁴¹² ГIвиква (гIвайква) – квайчIва (смуглый).

Мурат йтшы збаз ахI, абайачва, агIымстачва ахъыччара йакIытI йгъи йара зпхIа дызтиуаз ахIгъи Мурат йтшы гIайымрыгIвырныс да- лагатI йгъи йгIайхъалтI.

Ауаса йнайчважватI-йгIайчважван:

– АчIвыйа Мурат йтшы йрыла-йрыламызтынгъи йхIзацапшпI, ауи алыпква йгъызрыцIагIвуашым йаргъи амгIва аъарагIвшара дгIаквхуштI, хIйылахъыччапI. Йара, ацIабырг хIхIвушызтын, йтшы агIвикъахырныс ауаштI, – рхIван Мурат йтшы йгIадрьгIвуашыз атшква йрыларыжътI йаргъи йылахъыччауа.

Тшыта йгIадрьгIвуашыз 35 йнадзун, ауат верста 25 йгIагIвра ата- хъын.

АхI йпхIагъи атыдзаквгыла апны ахъышв дгIакIылпшуан йгIагIв- квуш шылбушыз апшта.

Атшчва агIагIвра тшазадызгалыз Муратгъи дрылата йъагIаджвы- квылуашыз ашыпIа йцатI.

АхI йпхIа пшдза Мурат дылтахъыпI, бзи дылбитI, ауаса йтшы шIаша ъачкIвыныркIву лгвы гъахъым дгIарапхъаныспI – хIва.

Зынла анакъыра абжъы гIагатI, атшчвагъи абагIаджвыквцатI. Ауат ангIаджвыквыл йгIайхъыддын⁴¹³ Мурат зымгIва рцIыхъва дгIатахатI. ЙгIайуа-йгIайуамцара Мурат йтшы шIаша хгIвы ахIа апхъа йгылахымкIва ацтахъла йгIаннажътI.

АхI йпхIа Мурат йтшы шгIайуаз лбатI, ауи лгвы гвыргъьарала йкшауа, лылаква аквылкIын дпшуа йылхIвитI:

– УгIайла, Мурат, угIарапхъыс зымгIвагъи, сара бзидздза йызбауа!

Мурат йтшы шIаша тшыкI ахIа апхъа йгъгылахым, ауасамцара ауи йгIахъыдзан йадзхъагылата йшгIайуа рбитI. Ауи збаз ахI йпхIагъи дгвыргъьитI, ауаса Мурат йтшы йадзхъагылу алып швабыжта йтшыгIвгIвыпIта ауи апхъа йгъгIанаргылуам, ауат рпсква абатыхитI. Мурат йтшы шгIагIвуаз збаз ахI зальымыжв йгвы тпсгIатI, абайачва, агIымстачва йгIайззазгъи йгъыргвапам, ауаса уагIа-нхачвата йгIайззаз гвыргъьитI:

– Абари акIвпI тшы – ззырхIвауа, Мурат йакIвпI нхагIв хъацIа – хIва йызпхъауа. Йабадзагъи бзита йынкъьвига, дызгIвадахатI. УгIарапхъыс абайачва, анхагIв хъацIа Мурат! – рхIвауа йалагылан йпшуа.

Атшчва гIаргванхатI, ауаса Мурат йтшы шIаша йадзхъагылу алып йгъгIаунацтуам, ауи йацгIайитI. Ауат йгIадзауа йаналага Мурат –

⁴¹³ ЙгIайхъыддын – йгIайыгIвсын, йгIайапхъанысын.

«Сара сшIаша, саба йшихIваз апшта узыгIзатI, йууа? ЙуызкIашва ачIвыйа? Ари атшы унагIвшвтта унамйума?» – йхIвауа йтшы дакв-цIыртI.

Мурат йхIваз ажвакв йтшы йанагIа зынла йадзхъагылаз алып уымбахуата асаба ашIанапсауа йгIагIвшвтын зымгIва йрапхъата ашыпIа апны йгIадзатI.

Ари збаз ахI йпхIа дгвыргъачIван лнапIква аквылрыстI, лгвгьи чIвахтI.

Ауаса йанца ахI йхIваз йажва дазайгIваджъхуа далагатI. АхI зальымыжв йычрын Мурат йтшы абайачва ртшква йъагIарапхънысыз ахъазла йаргьи Мурат-лыг ахI йпхIа дгъиквнаймыргузтI, ауи йтахъыз дымхIв байан.

АуагIа ахI йажва амцра йалахъыччауа йалагатI, йшихIвазла, ахI йпхIа Мурат дштигазла, дшичIву уыста йырчпан йалачважвун, ауат ахабарквaгьи ахI зальымыжв йдрагIахуан.

АхI ауыс тайщахIата йпхIа Мурат дйыйымтра ахъазла ауи уагIа йзищтитI йгьи йдйырхIватI:

– Мурат сомшвкI гIаситуазтын, спхIа дйыстуаштI.

Ари Мурат йанйархIв араса йгIадйырхIватI:

– Сара ауи йпхIа ахчала дгъсхвгIум, йара йшихIваз апшта стшы зымгIва йгIарапхъныстI. Хабзала йпхIа сара дсыквшвитI, дгIатызгатI. Ауаса йара йшихIвауала уапшырквын, стшы атшыргIвра апны атшква йгIарапхънысызтIхIва сара ауат абайачва сгъгIарапхънымстI. Абайа сара сшпайхъыдзуш йгьи сызлайхъыдзушйа? СомшвкI сара йсыма ныжъхта – лала йгъзымбастI йабаркIыта. Ахчата йсымугьи гъаъам, йстиуашгьи гъсымам. ЙпхIа лыхайыр йбатI, йара дипхIапI, дйымазтI.

АхI йщтиквaз Мурат йшихIваз апшта йгIайархIвхтI, закIгьи ал-дымрышвтуата.

АхI зальымыжв дгвыжвкIтI, йгIайхъалтI, дхъапалтI, тшалайыжв-жвахтI, ауаса йара йхIваз йажвакв ймырцIабыргхра дачвпхащакитI, ауагIагьи дгъагIдырбум: йпхIа атшыргIвра апны дгIатызгаз дичIвыпI.

АхI дхъвыщтI-дхъвыщын Мурат йпны уагIа атайщтихтI йгьи йдйырхIватI:

– Мурат сом швбжакI гIаситуазтын спхIа дйыстуаштI.

Ари Мурат йанйархIв, араса гIарайхIвтI:

– Сара сшаъам тшгъысчпахрым йгьи тшгъысчпушым, схъа йа-квымгьи гъаквсцIушым, сом швбжакI гъсымам. Йтахъымызтын йпхIа заджвгьи дгъйамайкIуам, датша хвыкIла дитйыхыргIатI.

АхI йуагIа Мурат йажвакв гIайархIвхтI.

АхI йчпуш гьидырам, алыг Мурат йхъа дгъачвайшум йпхIа тагв-жвата дйыйтра, ауаса йажваква дырчвцитI. Йхабар ьагаз ахакква рпынгьи йара йыхъазла зджъара йгIанымхауата йпхашара дупI.

АхI йцIыхъвахауата ужвыгьи зны Мурат йатайзищитхI йгьи йдйырхIватI:

– Мурат йтшы гIаситуазтын спхIа дйыстуаштI.

Ауат йщтиквас Мурат дгIарайсуа йгIарайхIвтI:

– АхI псынамхъа, зажва ззырцIабыргхуа, стшызаджвыкI зкIыли-бгIайа, ауи йтшгварти рахвыта йымуи абайгуш? Ауи сара дсымамызтынгьи сбзауштI. Ужвинас ауи ажва йзынамырдзахуашта йымхIвахыргIатI. Ауи стшы йыстнадзыкIара адуней дыквызтын абыгIв апшта дзарахапI⁴¹⁴ алаквагьи дрымфауа. Сара ауи стшы йыстныжхта ауи ацIыхъва йа апырчв йгIалхта хъвыкI напIыла йгьисыркIрым, йгвы йгIанайымрыргIатI, тшыта йыстуагьи гъаьам йгьитшимырлагаргIатI дыгъамайгвгъаргIатI.

Мурат йхIваквас ахI йангIайархIвх ауи ауыс датшала тшызла-цIнайыргушызи тшызлахънайыргушызи амалькIгьи йымахымкIва дгIанхатI, йпхIа дтызгаз дйыйтхра атахъхатI.

Щарда йнамихуата ахI ауагIа гIазиддан, ахабар шйыргаз йаквыргIапста, ауи йпхIа йымлыкв аьарагIвшарагьи лыквта Мурат дйыйттI.

АхI йымхIв Мурати йтшы шIаши рхабар бзиква йьакIвызлакIгьи рыцIагьи бзита йрагIатI.

ТшыргIврата йгIаншалакIгьи ауи йтшы гIарапхъанысуан, йаргьи апхъагыла акIуан.

Мурат йтшы агIапхънысра йара ахI рапхъа дгылата абайачви агIымстачви рхъа кIанагвун, ауат ауи йарчкIвынуан, йарпудуан, ртшхъваракIгьи гьырзыгIатымгузтI.

АхI йгвы акъвпитI, ауи данамудзах йымхIв Мурат йтшы шIаша гIвгIвы ширьдзуашыз дацталтI.

АхI зальымыжв агъычва дрынгIалтI ауат атшы ргъычуазтын млыкв ритырныс, йаргьи дгIадыргвыгъатI.

Зны ауи атшы ргъычырныс уахъыкI Мурат дшычвас пхызта йбатI йтшы зджъакIы йыргъычуазшва, ауи абора йтырдауа, ймаухуа.

Мурат ащымта дгIашIыхатI, йпхыз дацIархIахтI. «ЙцIабыргумищтI», – йхIван йтшы ьатагылаз абора апны пшра дцатI. Мурат абора ашв гIайтIыта даныгIвнапшы йтшы гIвнагылахымкIва мцырата йбатI.

Ауи йчпахрызйа – днагIвгIагIвызтIхIва йтшы гъаьам.

⁴¹⁴ Зарахара – багъяхара.

АхI дгвыргъьитI атшрыгIвраквa рпны йымхIв Мурат йтшы шIаша ьарылахым ахъазла, ауи ахабар бзи ьамгауа ахъазла. Мурат йтшы аьамзара здыруа абайачви агIымстачви йыргвыргъьара дупI, ауаса Мурати анхачви швабыжта йырлахъаквцIарапI.

Мурат йтшы уахъынлагъи тшынлагъи дазхъвыцитI, ауи зынги йгъихъаштылуам.

Ауасамцара зны Мурат йпны факъракI дгIатшкIаралтI кIыжкIыж-кIгъи йнапIыщIакI.

Афакъра бзитагъи ддырчатI, кIарагъи йырттI.

Афакъра кIара ьайыртыз ахъазла акIыжкIыж йымаз дахъуа, ашва йхIвауа далагатI. Ауи арыцхIа йхIвуз ашва Мурат далан:

Уа, Мурат,
Муратта хъацIа бзи,
УызлахъацIабзийыз утшы бзи,
Утшбзи ьану зуымдыруайа?
Ухабар бзи зумыргауайа?

Ари арыцхIа йхIваз ашва Мурат швабыжта дархъвыцитI, рыщIагъи йтшы шIаша гIайнаргвалашватI.

– Сара стшы ахъазла пшгIара сджвыквылуаштI, йджвыквызгуш схъа гIадгал, – хIва ауи йтагвжва-акIважва йлайхIвтI.

Муратгъи йангIахъвла ахIамач йтаз атшквa дрызцатI, ауи алащцара йымбауата йгIайнапIыщIашваз тшыкI гIайкIын дгIатыцIхтI, ауи адигалтI. Ащымта йангIаша Мурат атшы йадигалыз даквчIван йтшы шIаша дазыпшгIарныс дджвыквылтI.

Ари апшта Мурат дпшгIауа щарда дныкъватI, йысквш цIитI дджвыквлищтара. Ауи данычвуагъи йыла пхызта йгIацIалитI йтшы шIаша йчвыдзыз дахъьдзауазшва. Ауи щарда дгъычвуам, дашIамсуа дымгIвайситI.

Мурат, ахабарквала, дшымгIвайсуазымцара йтшы шIаша дахъьдзауа далагатI. Зынла ауи йгвы бзихатI, ауаса йтшы шIаша йара апхъа далампшуа йгIайнапIыщIашвата йгIайкIыз атшыла дьагIахъьдзаз йгвы йастI, йаргъи йтшы шIаша дазыцIыруа йхIватI:

– Эй, сара сшIаша, салампшуата йгIаскIыз атшыла сгIаухъьдзатI. Ауи аьара бзита уынкъвызгата, уыхъызгъи бзита йгауа, артшхъвара дугъи уымата, утшыгIвгIыта йуызкIашваз ачIвыйа? ТшауацIумхума!

Мурат йбжьыла ауи йтшы шIаша дадырхтI, ауи йхIваз анагIа – ауи акIвызтын, йшыгIвуа сара йусырбапI – ахIван йыщIшвттI, йаргъи зынла Мурат лахъьвгIахъасракIла йымбахуа йцатI.

Мурат дашІамсуа йтшы ахъамгІвайсуазла ауи ацІыхъва ауыымщтуа, дазцІгауа дымгІвайсуан.

Мурат йшІаша йайхІвыз ажвакв швхІакІвата йшазалыз гІайнарбарныс ахъазла швабыжта йджвыквххыз ашІаша Мурат дызквчІваз шахъымдзушыз анадыр ачІвырхъа армачІгІ, агІврагъи йацырнахтІ йшадыруз.

Абари йгІалцІын Муратгъи йшІаша днахъыздатІ.

Араъа атш шІаша йаквчІвази Мурати гІамцІасын Мурат ауи атшы дгІакІниціатІ. Мурат йтшы шІашагъи гІайызхъайыргылын дгвыргъауа йтагвжва длызгІайхтІ.

Ари амщтахъ атшыргІвракв рпны Мурат йтшыла апхъагылри артшхъвари йымата, ахІчви агІымстачви йырпудуа, ргвы акъвйырпуа дджвыквылхтІ.

АхІ зальымыжв агвакъвпра йгІалцІла дагІвкъан дпсытІ, ауи данпсы Муратгъи ахІ йымлыкв йгІанхаз йызпхдзыз акыт йтаз ауагІа йрылайшахтІ. Муратгъи прагылагІв йымахымкІва дхвитта, дтынчта дбзауа дджвыквылхтІ.

*Абаза турыкв.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 87 – 94 ан.*

АБАГИ АЧИ РАЙГВАРА

Зны багакІ ача йазгІайтІ, аджъымсаквагъи аргъвгъватІ, ацІыхъвагъи пщзата йарычххвырын ача йадзхъачІван йазкъахвта, йацІабыргта ауи йанахІвтІ:

– Уа ача, сыгвла бзи, анцІралагъи хІгъачвымгъым, ужвыгъи ауи акІвпІта йшаъу, рыцІагъи бзита хІабабара ахъазла хІпсыхнадзкІара айгва цІабыргыта хІадыргыл азаджв азаджв дибахуа.

Ача абага йахІваз йаздыргІвытІ, йнахъвыцІахъвыцын абага йанахІвхтІ:

– Сыла йапшу сыгвла, йухІваз дара йбзипІ. ХІайгвачва цІабыргхара йагІапІ, хІадыргыл.

Ауаса ауат йпсыхнадзкІара йайгвачва цІабыргыта йацІбззарныс йадгылтІ.

МшкІы абага ача тшазынанархан йахІватІ:

– Уа ача, сайгва бзи, тІакІв сурыфында!

– Ауи уысхама! ХІджвыквылпІта – «КъычІ-мычІ» – ахъасхІвауа-
ла унай уГІашІамсуа, – ахІватІ ача.

Абаги ачи джвыквлын йшымГІвайсуазымцара гІвычкІвынчва
ацІыкквала архъа хырчІвмырчІва⁴¹⁵ шыргуз йнарыквпштІ. Ари
амцтахъ ача зынла йГІамцІасын абага йанахІвтІ:

– Ужвы сара ауат тшдсыркІра йхънасырхуамцара рцІыккква
дсырргылпІта йджвыквыздапІ. Уара ауи амцтахъ ацІыккква йырту
ахырчІвмырчІва уыжвпІ, уымгвагъи чвыхпІ.

Ача йшахІваз апшта агІвычкІвынчва тшднаркІра йхънанарых-
уамцара рцІыккква днарргылын ача ацІыхъва йтагыламца йхъарана-
гатІ. Абага надзан аджвгъи даъамкІва йанаба ацІыккква йырхъагылын
ахырчІвмырчІва ажвтІ.

– Учама? – хІва ача абага йазцІГІатІ.

– УызГІвадахатІ, сайгва бзи, дара йнахъата счатІ, сымгвагъи
чвыхтІ, – ахІватІ абага.

Ауат ацбазумцара зны абага тшархІатлауа, алахъ аквдза айгва
ача йанахІвтІ:

– Сыла йапшу сайгва, амалькІ чпата мачІкІ суырхъыччазарквныз
сгвы пшыхъ тасуашын, сызГІвадарагъи рыцІа йбзихушын.

Ача зынла йГІаштІчІван абага йанахІвтІ:

– Анахъ упшыстІ, йубума ани амашв? Ауаъа унай, ахІвра уна-
лачІвата сара йГІансыршауа рхъвых, унапшы. Ауи швабыжта уар-
хъыччуштІ.

– ЙауаштІ, йбзипІ, снайпІ, – ахІватІ абага.

Ача псегІатІ. Абагагъи гІврала йъархІваз ашыпІа апны йцан
ахІвра дура йылачІватІ. Абага йъапшуа йабитІ амашв апны лы-
гажвкІи йтаци атшыГІвра дрыпшауа. Ача псегІан атаца лхъаквта
йаквчІватІ. Ауи алыгажв йаниба йтаца псайспа йлайхІвтІ:

– Атаца, зны тынчта бгыл, бымпІатІауын. Бхъа ачакІ гІаквчІватІ,
ауи сщуаштІ.

Алыгажв тшназичпатІ-тшГІазичпатІ, тшГІайыргъвгъван къару ду
алата ачвыргъвы йымазла дкшатІ. Ача тшацІнарышвтхын ачвыргъвы
аудын атаца лхъа йаквшватІ, алыгажв йчвыргъвы йрыхъвашатІ.
Аудын атаца йанлыквшва дмахын тшылымдырхуа дГІакІахІатІ. Алы-
гажв – «Атаца дсщытІ», – йхІван дчІвыуа дылхъачІвапІ.

Ари збаз абага тшазамкІхуа йхъыччатІ.

– Ухъыччама? – хІва ача абага йазцІГІатІ.

⁴¹⁵ ХырчІвмырчІва – хъкы зхъырымхуа йдырчІвуа хырчІвы.

– Саша бзи, швабыжта суырхъыччатІ, сагІвкъьарныс мачІкІ ахІа гьстахъыхмызтІ. УызгІвадахатІ! УауитІ, – ахІватІ абага.

Ауасамцара мыш щардакІ анца зны абага алахъ аквыта ача йа-нахІвтІ:

– Сайгва цабырг, уара уакІвымзарквныз сара агвакъвпра сагах-рын. Дара съапІкъ-тлапІкъква йхІатладза йаъапІ, амаль чпата мачІкІ сгІаурыгІвырквыныз сласхушын йаргъи бзи йызбун.

– Йзамуайа! Дара йбзипІ, сайгва. Ухъа класыжвкІла йшлахІыр-хІвата – «КъычІ-мычІ» – схІвауа уаргъи сыщта утагылта унай. Швабыж бзита угІасрыгІвпІ, – ахІватІ ача.

Ауат анГІалын йджвыквылтІ. Йшнауаз нагІвай кыткІ йталтІ. АнагІвайква зхъа шлахІваз абага анырба:

– Сту! Сту! Абага хІшвырщы, – рхІван йцІыруа йалагатІ, абагагъи алаква гІажвылтІ.

Абага ангвжвай ахъа злашлахІваз акІас гІахънажватІ, йнапшы-гІапшрагъи йахамдзауа ахъа ахъанархазла йтрыстІ. Абага ауагІаква-гъи алаквагъи ащталтІ. Ауи ауат щардара йынкъввырцатІ, йгІапсатІ, ахыдж йнадзатІ, ауи йахъысырквын йыркІуаштІ. Ауасамцара ауи йанхъаранага тшпснащарныс зджъара йчІватІ. Йгвысшысуа йчІваз абага ача азыгІадзахын йазцІгІатІ:

– УгІагІвма? УъапІкъ-тлапІкъква ласхама?

– Дара зджъара йгІанымхауата швабыж сгІагІвтІ, ауаса схъа сыхьитІ, сгвгъи чвгъахитІ. УгІаскІъата схъа мачІкІ йкІы, – ахІватІ аба-га.

Ача абага ахъа акІырныс йаназгІай ауи зынла йамцІасын йашІана-рышвтІ.

– Ужвы сара йшгІадрыгІвуа усырбапІ, – ахІвауа.

Ача абага тшанамрыфра, тшахчара ахъазла амаль йазыпшгІан йа-нахІвтІ:

– Уа сайгва бзи, сара уара бзи уызбитІ. Упщдзахара, пІатІу уы-квызлара стахъыпІ, йузысымхарагъи гъаъам. Уара – «Абаза-абаза», – хІва хын йухІварырквын адуней йыкву абна швырка рацкІыс рыщІа упщдзата, пІатІу дугъи уыквта уцуштІ. Сара суфарыгъи мгва рчвыгас сгъуыхъварым, ауи ацкІысгъи йумыркъввауата ласылас йуасхІвыз ауыс науырздзата уара абна йылу ашвырка рпны пІатІу ду уыквта уаъазара рыщІа йагъьпІ.

Абага ари абжъагажва пщдзаква анагІа йгвыргъьан зынла – «Аба-за-абаза», – ахІварныс йаналага ауи ашІа шхънатІуаз ача гІатыпссгІан хъарата йгІагылхтІ.

Ача абага тшгІазынанархан йгІанахІватІ:

– УахьчІва йнашІарышвта уари сари хІгъайгвахым. УбагапІта убагадзапІ!

Абари апшта абаги ачи райгвара дрыдзхтІ.

Зажва кІынхІару айгвас дуымкІын – ача йазнийыз уызнипІ.

Абаза турыхква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 94 – 97 ан.

АЛЫГАЖВ ЙЫЧВ

Лыгажв нхагІвыкІ чвыкІ йыман. Ауи йычв ауи аъара йдууынта ачв ахъа апны йгылаз данхысра ачв аквта йгылаз агІылахІва йагІун; аквта йгылазгъи данхысра, ацІыхъва йгылаз агІылахІва йагІун.

Алыгажв йычв, йуаса, йабыгъь адзы атшпы апны йырхІвуан. Ауи ауат дшрыдзхъагылаз амш чвщхатІ, ажвгІванд зынла йгІаддытІ, апша чвгъа гІаджвыквылтІ. Алыгажв дшван ажвгІванд ахъагІаддызла дацапштІ. Ауи ауыла аква гІадзама – хІва дъадзапшуаз зынла пслачва дукІ адзы атшпы йгІамцІасын алыгажв йычв адзыгІвбжъа⁴¹⁶ йбжъанатІ. Аквашуагъи гІадзатІ. Алыгажв аква дамырбгІара ахъазла йабыгъь дазцан ажакІъа дыцІачІватІ. Ауи ауаъа дшыцІачІваз дпшызтын – апслачва йагаз йычв уарбакІ йашІакІыта йгІанагитІ. Алыгажв ауи джъайщауа дшчІваз ауарба ачв гІанагтІ, абыгъь дызцІачІваз агІвычІвгІвакІ рбжъара йгІабжъанацІан йафуа йалагатІ. Ауи шафуаз ажвгІвымсакъъа гІанапІыцІшвтын алыгажв йыла йгІацІашватІ. Алыгажв ауи дагІнамырбауа даналага рпны дгІайхын йыпхІчваква йрайхІвтІ:

– Ари сыла дара сгъартынчуам, кІара гІацІашвазтын швапшыстІ.

Алыгажв йгІвыпхІчвагъи ауи йыла йыцІапшуа йалаган ажвгІвымсакъъа гІараутІ.

– Уыла ачв ажвгІвымсакъъа абыгІв гІацІашватІ, – рхІватІ.

АжвгІвымсакъъа алыгажв йыла чвыргъвыла йгІацІдрышвттІ, акыт йалырган хъарата зджъара йкІадрывтІ.

Ауи ауаъа сквщарда аква аквквуауа, асы гІаквсуа, асаба гІаквна-хІвауа йщтІан. Ачв ажвгІвымсакъъа ауи аъара щарда йщтІанта ауи ахъахъ адгъылхатІ, уацІыхъван ауи адгъыл апны кыткІ ыквчІвахтІ.

⁴¹⁶ ДзыгІвбжъа – агІвдзыкІ йырбжъу адгъыл (остров).

Ауаса йбазумцара зны акыт йрымдырдзакІва йцІсытІ, ауаса ауи гІазхъшахъыцІыз гърымдыртІ. Ауи амщтахъгъи акыт йгІванхауата швабыждзата йатацІсхуа йалагатІ.

– Ари йгІаншаз ачІвыйа? ХІкыт зцІсуа амагІныйа? ЙыгІдырра атахъыпІ, – рхІватІ акыт йтаз ауагІаква.

Ауат шабгаз акыт йтыцІтІ, ацІыхъва йаннадза бага дукІ ачв ажвгІвымсакъба йгІахъуа йшашІыхъуаз рбатІ. Ауаба ауи абага акыт шабгаз аквибаган йырщытІ йгъи ачва абжа гІахъырхтІ. Ауи йгІахъырхыз акыт йтаз зымгІва хъылпаста йрызхъатІ пхІвыс рыцхІакІ лпа йахІа дгІанымхауа. ЙгІанхахыз абага ачва абжа гІахъырхырныс йыргвалата йалаган йгъырзахъымрышвтІ.

АпхІвыс лпа хъылпадаба дангІанха:

– Йгъаурым спа хъылпа йымамкІва, – лхІван дджвыквылтІ, акыт дналсын акыт шабгаз йырзацамырпаз абага щачвпынцІлала дасын йахъылрышвтІ. АпхІвыс абага ачва абжа йгІанхахыз гІахъылхын рпны дгІайхтІ. Ауи йгІалгыз абага ду ачвабжа лпа хъылпата йзырдзахырныс йалагатІ, ауаса ауи ачкІвын йызбзихушыз хъылпа гъгІалымцІтІ, ауасахІвагъи хъылпаста йгъизынамхъатІ. Ари ачкІвын акыт хъылпаста йрызхъаз абага ачвабжа йара хъылпаста йшизымхъаз акыт йрагІатІ. Акыт уагІата йтаз зымгІва ауи уыста йырчпан йа- лачважвун йгъи агІвыма кытква йрагІатІ.

– Ари ачкІвын йхабар акыт ахІ йагІарыквын ауи йхІвушйа? Ауи йчпушйа? Ауи йзихуш ачІвыйа? – рхІвауа аджъамгІат зымгІва ач- кІвын йылачважвун. АчкІвын йхабар акыт йтаз абайачви агІымстачви йрагІатІ. Ауатгъи ахІ йунашва йазпшуа закІгъи рымхІвауа, йдзыргІвуа йныкъвун.

АчкІвын йхабар ахІгъи йагІатІ. Ауи швабыжта дшватІ йгъи дгІа- рхІатІ. Ауи зынла йуагІа гІазиддан араса райхІвтІ:

– АджъамгІат, швылпха саутІ. УахъчІва ари акыт апны уыс ба- лахІкІ гІаншатІ. Ауи цІыхъва ахІымткІва амаль змам акІвпІ. Ари йапшу апхІвыс лпа акыт хъылпата йрызхъаз абага ачвабжа йара хъылпаста йгъизымхъатІ. ШвапшыстІ, ауи йамагІынуысу! Ари зхабар гауа ачкІвын хІарала дгъхайырхым йгъи ауи хІара хІыквиххпІ. Ауаса йанабазара пІатла амамкІва дщра атахъыпІ!

АуагІа йалаз азаджви азаджви йахъвлапшытІ ауи йхІваз йшазы- разым рлактаква йгІадырбауа, ауаса ауат йырнапІыцІазйа? АхІ за- льымыжв йчвшван ауи йгІайхІваз ажвакІгъи гъацрымцІатІ.

АхІ зынла гвыпкІ азикІкІын ачкІвын хвыц ддйырщырныс йщтитІ, ауат йрызхъайымцІауата йаргъи дрыщтацахтІ. Ауи йцаз агвып

ачкІвын дГаркІытІ, йысын йхъа хъырсаТІ, акыт йтырган хъарата зджъара йкІадрывхтІ.

Ауи йхъабыгІв сквшщарда йщтІан, адгъыл аквначпахын йтоба духатІ.

АхІ зальымыжв йкытгъи йаргъи джъыкІа рымахымкІва зны йГІанхатІ. Ауи йунашвала джъыкІа гІаргырныс уандыршвкІ ауищтІ. Ауат шымгІвайсуазымцара йрымдыруата ахъабыгІв йщтІаз апынцІа акІынхІара йтанагатІ. Ауат ауандыршвкІ быжъмышкІы амГІва рмаухуа ауаъа йтахъынхІвуа йтан. Ауат швабыжта йГІапсаТІ, рфачІвгъи йалгатІ. Ауи амщтахъ щарда йнамихуата йызлатанагаз амГІва гІараухын йГІатыцІхтІ.

Ауандыркава йапцІырхвхва йшГІайуаз уасахчакІ йуасаква дрыдзхъагыла йГІайынайатІ. АмГІвайсыгІвчва ауи сальам йархтІ, руыс шалызгъи йархІвтІ.

Ауасахча дукІ дымхъвыцуа йхІватІ:

– Ауи гъуысым! Швуандыркава гІалашвыргыл, джъыкІа сара йгышвысымтума!

Ауат руандыркава гІаладыргылтІ. Ауасахча йджъып дтасын джъыкІа тшыткІ гІатихтІ, ауи мачкІ гІадзхъпитшГІан ауандыркава йырнырцІауа йалагатІ. Ауаса ауи йджъыкІатшыт ауандыршвкІ йгырнымшвалтІ. ЙГІажвдыр: арат йшвагІаз акъомкІ рыуа рыцІа йхахваз, йдууз?

Абаза турыкква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 97 – 99 ан.

АБАГА АКВЫДЖЪМА ШАРЛАГАЗ

Амшв ацха бзи йшабауа йшкытугъи йырдыритІ. Абар зны амшв абжъакъва⁴¹⁷ йцан цха мартан дукІ гІанагъычтІ. Ауи абна ачвыцІа зджъара ламбартакІ йкъаначІвахтІ. Амшв ауи амамачІхан, – «Ужвыгъи мартанкІ гІазгхпІ», – ахІван абжъакъва йатацахтІ.

Ари ауыс абага йархъвыхтІ, ауи амартан йкъаначІвахыз йазцан ахъа гІахънатІуа йалагатІ. Амартан йтаз ащхаква анГІажвыл ласыта йхънагІвахтІ.

⁴¹⁷ Бжъакъва – ащхаква цха гІадырхарджъра ахІатырла амартанква гІаладыргылуа.

Абага хъвыцитІ: «Йшпасчпауа, арат ащхаква шпахъдахауа? Арат ахъыздуш заджв дГІасаура атахъыпІ», – ахІван йджвыквылтІ. Йшнаиуаз квыджьмакІ гІанайаутІ.

– Йшпабзийыз, сайгва, ушГІасауыз! – ахІватІ абага. – УахъчІва йГІашан ура сузыпшГІумца схъа хъынХІвытІ.

– Йсзугвалайа? Йсзурыхъйа? – ахІватІ аквыджьма агвы хІалъабалыкъхауа.

– Йуызгвалайа – цха усрыфуаштІ.

Аквыджьма ари анаГІа йгвыргъан, – «Ауи уыс бзипІ, унай», – ахІватІ.

Аквыджьми абаги абаджвыквдан амартан йкъачІвахыз йазцатІ.

– Абар ацха, – ахІватІ абага. – Уара уымгвжважвауа йшутахъу апшта йфа! Сара мачКІ араса снаскІапІта аджвырагІв гІайуазтын снапшыГІапшуа сгылазлапІ.

Абага наскІан аквыджьма йГІазкІылпшуа йгылхтІ. Аквыджьма амартан ахъа гІахънажван ацха йажвылтІ. Араъа ащхаква гІацІсын аквыджьма ахъа йГІажвылтІ: ашІа, алымХІаква йырталитІ, апынцІа йкІылащцитІ, алаква йрыцІащцитІ. Ауипхъадза аквыджьма гвыжвкІитІта ашІа, ала, алымХІа агыква йрымцІаситІ. Ауипхъадза ащхаква рыцІагъи йгвыжвкІитІта йГІажвлитІ. Ари апшымца аквыджьма ахъа чымпІыкъвв духатІ. Ари амцтахъ йаназамчІах аквыджьма йуыуа йалагатІ, йджвыквххтІ, ацІлаква хъала йрыситІ, хъакІвырблыгъа ачпитІ, йанамудзах ащхаквагъи шацраХІваз абна жвПара нанауахвын йцатІ...

АбагачКІвын арат шкытугъи абатІ, йаргъи хъыччауа аквыджьма йащтапшитІ. Ауасамца аквыджьма анхъаранага амартан йазынадзан йтнарбзакъьатІ.

Гъычра йцаз амшв гІаджвыквырцан мартанКІгъи азГІанамгуа ахъа агІыла-псылахІва йГІанагхтІ. Амартан ъакъаначІвахыз апны йцахызтІхІва ацха гъамаухтІ.

– Ацха зфада? – хІва йчІвагІГІуа йазцІГІауа уахъагъи уачІвгъи абна йыцІата йГІамнадитІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 100 – 101 ан.*

АТШАДИ АЦГВИ

Амш швабыждзата йшуаран, абари йгІалціла атшада ашуара чвгъа азамчІауата абакъ йыціагылан.

Цгвыкі агвлачва рлаква йгІаджвыквырцатІ, царта анамаух ажъора йыціагылаз атшада йхъапалтІ. Атшада рхІан аурам йбжъаххытІ. Ацгвы – «СкІашвухтІ», – ахІван атшада азкв ащапІх цІараква аланацауа йалагатІ. Ацгвы швапхъадза ащапІхква рыціагъи йаланацитІ, ауипхъадза атшада рыціагъи йаціаситІ, ахъа ачІвыхымкІва йыгІвитІ. Араса йшыгІвуазымца аурам йалацуз пхІвыскІ гвытшпыла йлыстІ, дкІанакъъан йаргъи ацгвы шаквчІваз акыт йтыкъъатІ.

АпхІвыс цІыкв дукІ азна хвша рчвата йылгун. Ауи данкІахІа аціыкв лнапІыцішвтІ, адгъыл гІвара йаквшван йхъвашатІ, ахвшагъи аурам йыквтІтІатІ. АпхІвыс дчІвыуитІ, ауи лчІвыуабыжь ауагІа гІазнаддатІ. Ауат йрылан атшада, ацгвы, алаква зчІвыз.

АпхІвыс атшада зчІвыз тшизыналырхан йалхІвтІ:

– Сыхвшагъи сціыквгъи гІашвах! Ауат счвызрыдзыз утшада акІвпІ.

– Стшада лъажъа гъамам, йкъванчу ацгвы акІвпІ, – йхІватІ атшада зчІвыз. – Ауи зчІву йгІайшвахыргІатІ.

– Момо, сцгвы лъажъа гъамам, – йхІватІ ацгвы зчІвызгъи. – Йкъванчу ацгвы гІаджвыквызцаз алаква ракІвпІ, алаква зчІву йшвахыргІатІ.

– Момо, слаква лъажъа гърымам, – йхІватІ алаква зчІвыз. – Йкъванчу ауат гІазыршыхаз ацгвы акІвпІта, ауи зчІву йгІайшвахыргІатІ.

ЙгІажвдыр, арат ахыгІв дрыуата ахвши аціыкви ршвахра зквшвауа.

Абаза турыхква.

Йалазціакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 101 ан.

АМШВ, АКВЫДЖЪМА, АБАГА

Зны мшвыкі, квыджъмакІ, багакІ йангІалын шварацра йацджвыквылтІ. Ауат шварацуамца щарда гІамырдатІ, йціыхъвахуз бначвыціакІ апны шварах хІвыс псыкі гІарауатІ.

– Аквыджъма, ура щарда убахъатІ, – ахІватІ амшв аквыджъма тшазынанархауа, – ари хІыхыгІв йхІзыша!

Аквыджъма алаган ашварах хІвыс хпата йашатІ: ахъа, ащапІква, ахъвади.

– Ари ахъа, – ахІватІ аквыджьма, – амшв, уахІбапІта, уара йухъвыпІ; абага, уайцІбапІта, арат ащапІква уара йухъвыпІ; ахъва-дигъи сара сквтанайпІта, сара йсхъвыпІ.

Араъа амшв тшгІанаргъвгъван аквыджьма йашІатасын аща гІашІ-наржжытІ.

УацІыхъван абага тшазынанархан, – «Уара учкІвынызтІхІва угвы-бзыгъапІ, йша!» – ахІватІ.

Абага алаган ашварах хІвыс ххъвыкІта йашатІ. ЙацтагІайуата алаквa аргвыргъъауа йахІватІ:

– Ари ахъвыкІ, амшв, уара йучІвыпІ, щымтачара йуфапІ. ЙгІвба-хауа ахъвгъи, амшв, уара йучІвыпІ, ауи щыбжъанчара йуфапІ. Ари йхпахауагъи, амшв, уара йучІвыпІ, хъвлапынчара йуфапІ.

Ари амшв йанаба йгІапшвырхъыччан абага йацІгІатІ:

– Ари апш шаща узырдырда?

– Аквыджьма апыкв йаквшваз аудын йыснардыртІ, – ахІватІ абага тшаррыцІауа.

Абаза турыхква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 102 ан.

АБАГИ АКВЫДЖЬМИ

УахъыкІ абага квтІугъычра акыт йцатІ, аквтІу ама аурам йышгІауацІсхуаз алаквa йгІардыртІ, йацІахан абага джвыквырцатІ, ауаса йырзымкІуа йырчвцатІ. Абага аквтІу ашІакІы йшцузымца абна атшпы квыджьмакІ йашІашватІ. Абага аквыджьма анаба, апсы ахъыцІтІ, аквтІу гІашІышвтын йаргъи гыланхатІ.

– Уымшван, – ахІватІ аквыджьма, – ари аквтІу ъагІатугаз гІасахІв!

Араъа абага агвы бзихатІ йаргъи аквыджьма йанахІвтІ:

– Ари аквтІу сара хъвыта йсзалырхыз йрыуапІ. Акыт аквтІуквa хІара, абна швырквa, йхІзыршатІ. Сара хквтІукІ гІасадзан ари азакІы ахІа гъсызгІамгІтІ, агІвба гІанхатІ. Уара хквтІукІ узалырхын – йанба-гІаугхуаш – хІва йуызпшитІ. Ужвужвыбырг уцарыгъи йгІауыртта угІарштихуаштІ.

– Щта, ауи акІвызтын, сара ужвужвыбырг йнасырцзапІ, – ахІван аквыджьма акытла йджвыквылтІ, абагагъи гвыргъбатІ, аквтІу щтІнап-гІан абначвыцІа йыцІаххтІ.

Аквыджьма акыт йтаххытІ. Ани йацІахата йалаз алаква йнарылашван йГІаладрыгъагъатІ.

– ШвГІасмайсын, швГІасымцІан, сара гычра сгыГІамитІ. Хъвыта йсзалырхыз сквтІуква згахырныс сГІайтІ, – ахІватІ аквыджьма йарцІабыргуа.

– Уара ухъвы абари акІвпІ, – рхІван алаква аквыджьма ржвжвауа йалагатІ.

Араџа аквыджьма – «Арат сгыГІарцхушым, йамуазтынгъи уадыргІвана зны сГІайпІта йызгахпІ», – ахІван йырчвджвыквылхтІ. Алаква ауи йшваз аквыджьма ацІыхъва йнатагылын ачва аџарагІвшара ахІа гІаквымхахуата жъайдзата йырххытІ, йаларкъакътІ, йыржвжватІ. АгІыла-псылахІва аквыджьма рнапІыщІын абна йнадзатІ. Араџа аквыджьма гІашІасын ахвыртаква арбзауа йшчІваз абага йамдырдзакІва йГІахъаххытІ. Абага швачван йачпара амдырхуа йгыланхатІ.

Аквыджьма ацапшын абага абатІ:

– Уымшван сайгва, арахъ аргваныта угІаскІа! – ахІватІ.

– Уари сари хІайгвачвапІ, сгышвум, ауаса учва гІвабджьа-лащцара џакъапщхаз сарыхІан сгылапІ. Йуызни ачІвыйа? – ахІватІ абага.

– Алаква гІасыжвлын сыржвжватІ абари йшубауа апшта аща гІасцрыхъуа.

– УашвцытІ, сайгва, ауи апшта машвала акыт уталра гъатахъымызтІ. Ауи къвлъей-амаль атахъыпІ. Ауаса акыт утал ауума! Арахъ ухвыртаква ласыта йырбзиха! УачІвыхъа уари сари хІацапІта хІхъкьва гІагІгхпІ, – ахІватІ абага йацІабыргта.

– Ари аџара хвырта уачІвыхъадза йбзихума? Ауат рбзихара йкІарышвта мызкІы атахъыпІ.

– УачІвыхъадза ухвыртаква зырбзихуш сара йыздыритІ. ЙуасхІвуаш ахъвшкьва йнардзата йуыдугалырквын уачІвыхъа ныжъхта – амара ташванадзыкІара убзихапІ, – ахІватІ абага.

– ЙсчхІапІ, сзырбзихуш сымчхІакІва ауума? ЙГІасахІв уара! – ахІватІ аквыджьма.

– Щта, ауи акІвызтын, ужвужвыбырг уцата ахъваца швабыжта тшыларблыгъа, ужъайдзараква абылуаштІ, ауаса йчхІа. Ари амщтахъ атщцамыгъ жвпІара швабыжта тшыларблыгъа, амыгъква ужъайдзараква йГІарылахуаштІ, ауаса йчхІа. Ари уаналгара агвал⁴¹⁸ уцата утапа, адзыщІГІа ухъа ахІа гІампшуа къомракІ утачІвазла, ацІГІара ужъайдзараква йырталуаштІ, ауаса йчхІа. Агвал цІГІа уанГІатыщІхра

⁴¹⁸ Гвал – дзтагыла (озеро).

уыгІвара апны уцахта уцІыхъва гІатпшуа утачІвазла. Атоп⁴¹⁹ хысыргыи уыгІвара угІатымцІын. Абарат йуасхІвквас уырхъйарыквын амара тамшваскІва ухвыртаква зымгІва бзихуштІ. Йалахъвларквын, хІгІвыджьгыи акыт хІцапІта хІхъвква гІагІгхпІ, – ахІватІ абага.

Аквыджьма абага йгІанахІвыз ахвырта хъвшквва аднагалырныс агвалата йтрыстІ. Ахъваца тшыланарблыгъатІ. Араъа ауи гвжважвагІвата йгІайдзас уазымцІгІан! Ахъваца йылкъбан атшцамыгъ йылаххтІ. Араъагыи ауи джъабагІата йгІайдзас, ауи йаквыз зымбаз йаухІвитІхІва йгъхъайцІарым. Ари йылкъбахын агвал цІгІа йтапатІ. Араъа акІвпІ ауи йазамчІахуа йъауыуыз. Арат ахвырта хъвшквва анаднагал амцтахъ аквыджьма агІвара йгІайхын, абага йшахІвас апшта, ацІыхъва агІвара йгІатпшуа йтачІватІ. ЙгвжважвадзитІ, ауаса йачхІара атахъыпІ, ауи акІвмызтын амара ташванадзыкІъара ахвыртаква гъйыхуашым. Йанхъвлара абагагыи йаргыи рхъвква гІаргхырныс акыт йцуштІ.

Абага хъарачІвыла йгылапІта аквыджьма йахъпшылитІ. Ауи ауыуци гвжважвагІвата йаквуи йрайхъыччитІ. Аквыджьма ацІыхъва гІапшуа агІвара йтачІвата йанаба, абага джвыквххын шварацыгІвкІ йлаквва тшднарбатІ. Алаквва абага джвыквырцатІ, ашварацыгІвгъи йхъылпа йхъчІвакъ йхъарамкІва йлаквва дрыцтагІвитІ.

Абага нагІвуамца аквыджьмагІвара йнахъаххытІ, йагІвкъбан тшарыдзтІ. Алаквва аквыджьма ацІыхъва рбан, ауи йахъуа йалагатІ. Акыт лаквва бжажвжвата йырчпаз аквыджьма ацІыхъва арат алаквва закІгъи гІанымхахуата йгІакІыдыржватІ, ауаса аквыджьма агІвара йгъырызгІатымгатІ. Араъа ашварацыгІв днадзатІ, йлаквва акъвицатІ, агІвара дтахысуа далаган аквыджьма тайщытІ.

Абаза турыквва.

ЙалазцІаквас: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 102 – 104 ан.

АКВЫДЖЬМИ АТШАДАЧКІВЫНИ

Зны аквыджьма тшадачкІвынкІ джвыквнацатІ. Атшада абначвыцІа йнацІкъбагІацІкъбауа йыгІвитІ, аквыджьмагыи айшыста ауи ацІыхъва йтагыла йцитІ. АтшадачкІвын агвы йаннадза абна йылкъбан атшпыла йархаутІ. Ауи ахъатала ашварацыгІв йжыта машакІ аман. АтшадачкІвын ауи йахъыпан йцатІ, ауаса аквыджьма ауаъа хъала

⁴¹⁹ Топ – пушка.

йташватІ, агІвщапІыкІгъи арыхъвашатІ. Аквыджьма амаша йгІакІыд-бахалызтІхІва йгъызгІахъалхуам, апахъ щапІква гъахъвахуам. Аквыджьма уыуа амаша йгІатахатІ, тшажвжвитІ, тшакъбитІ. Ауаса йшаъаз амаша ажъачкІвынкІ ахъаххытІ. Аквыджьма ауи анаба:

– Спсы йапшу сахщачкІвын, – анахІвтІ ажъа. – Бара бабадза пшдзадзу! Бхъа зрыпшдзауа быгІвлымхІакІ ракІвпІ, бцІыхъва кІа-гвапІ, ала йгъазакІуам. РахІа йджъащахъвадзаху бщапІычкІвынкІва ракІвпІ. Бпахъ щапІква айшыспІта, агІвада ласыта бхъаххылитІ, алагъь бхъвмаруа, хъакІвырблыгъа бчпауа бталитІ. Бара бгвчІагІв⁴²⁰ дупІ, бхъацкІы сцатІ, ари амаша снатгах, йбзысымхара гъаъам.

– Момо, – ахІватІ ажъа. – Уара уажва кІынхІарапІ. Акъвзана дзы акІума? Зынгъи сара йгъуызхъасцІарым, сара угІатысххнадзыкІара утачІвазтІ!

Аквыджьма уыуитІ, тшажвжвахитІ. Ауи йшалаз багакІ амаша йнахъаххытІ. Аквыджьма ауи анаба:

– Уай, сыла йапшу сахща тлапІа, – ахІватІ. – Бара бацкІыс гвыбзыгъа абна швырка дгърылам. Бара бакъыль шдуу бхъа алаща йгІанарбитІ. БцІыхъвагІваца акъыльта йаму аъара антахъгыт ашвырка йгърымам: бцІыхъва ашварацыгІв йлаква ажбитІ. Спсы бшІашватІ, ари амаша снатгах, йбзысымхара закІгъи гъаъам.

– АчІвыйа уара йсзухуш? – ахІван йазцІгІатІ абага.

– Акыт квтІу, къаз, бабыщ, гвагвыщта йту зымгІвадзугъи бзыгІаскІпІ, – ахІватІ аквыджьма, – йбфауа брыдчІвалазла.

– Щарда цІума уара ауи апшта уджъумартхищтара⁴²¹? Сара угІатызгахнадзыкІара утачІвазтІ! – ахІван абага джвыквылхтІ.

Аквыджьма уыуитІ, тшажвжвахитІ. Ари йшалаз, алымхІаква наквнарышвгІаквнарышвуа тшатакІ амаша йнахъагылтІ. Аквыджьма ауи анаба:

– Уай, спсы бзи йызбауа саша хъагІа, – ахІватІ. – Улакта зачІвлашарайа! Улакта сантапшы сызгІва схъаштылхтІ. Уара уацкІыс акъыль ду зму адуней дгъыквым. Уара пшдзарата йуымамкІва йаъайа? УлымхІаква – ажъа лымхІапІ, ущамзаква – тшщамзапІ, уцІыхъва – чвцІыхъвапІ, уыпІкъ асаща джъащахъвадзапІ, укъару – уазымцІгІан, хвтшыкІ йырзыщтІымхуа ахъантара щтІухитІ. Саша, сыла йапшу, ари амаша снатгах, йузысымхара гъаъам.

– АчІвыйа йсзухуш? Мцы аламкІва йгІасахІвстІ! – ахІватІ атшада.

⁴²⁰ ГвчІагІв – рыцІашара.

⁴²¹ Джъумарт – хІальаль.

– Ащхъаква зымгІва знапІыщІу сара сакІвпІ, – ахІватІ аквыджьма.
– АхІвыртаква рахІа йбзикву ура йуыстпІ, кІвбыргыи чвынцІгыи ъа-
ным ашыпІаква, йапшквaм адзыгІвквa, адзыхъквa ъамакву ура
йучІвыпІ. Уызкв тзырцыз агІвычІвгІвыс анцІрала уъаймаухуаш тха-
джьырта уазсырцапІ.

Атшада лага арат ажва хъагІаква анагІа ашІадзы гІагІвуа йалагатІ,
аквыджьми йари шагъачваз ахъаштылхтІ, щамхъала йгылын апыкв
араутІ. Араѡа аквыджьма гІамцІасын агІвпахъпыц цІаракІ атшада
апыкв йаланацатІ. Атшада апыкв швабыжта йанарыхътІ, ауи йгІал-
цІын атшада зынла йгІахІвынчІатІ. Араѡа апыкв йацраxІвата аквы-
джьма амаша йгІатнахІвахтІ. Ауаса аквыджьма атшада апыкв гъау-
наштуам, рыцІагыи йарыбагъытІ. Атшада аквыджьма аныла-арыла
йынкъвнахІвауамца йгІапсатІ, апсып мачІхатІ, алакцІа хъынхІвытІ,
йцІыхъвахуз ймахын йкІахІатІ. Аквыджьма ласыта ауи атамакъ йа-
мцІастІ, ахъвламчвапщ⁴²² ацгІайуа акъыркъы ажвжватІ. Абар араѡа
атшада йнапІкъѡа-щапІкъѡауа йпсытІ. Йымлащыйыз аквыджьма
атшада йажвлын йафтІ, амгва арззатІ. ЙкІвыруамца къомкІ амнадатІ,
ламбартакІ апны йщтІалын йашІачвтІ.

Ауи ауаса йшаѡаз амаша зжыз ашварацыгІв йыгІвлакІ аквыджьма
йгІахъаххытІ. Алаквa шуа йаналага ахы йтышвтыз апшта ашвара-
цыгІв дгІадзатІ, аквыджьма ахъа тайырпІапІатІ, ачвагыи найахвын
дджвыквылхтІ.

Уагъа йажва хъагІа хъауымцІан, атшада йазнийыз уызнипІ.

Абаза турыквa.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 105 – 106 ан.

АЛЫГАЖВИ АКВЫДЖЬМИ

ЛыгажвкІ абна кыд хъвашамаша гІайхъвшватІ, ауат амашакв
йтайпсатІ, ахъа шІайхІван дшгІамгІвайсхуаз квыджьмакІ тшарры-
цхІауа, алаквa гвчІагІвра гІадырбауа йгІайыдзхъаххын йгІайыхІватІ:

– Уа, лыгажв бзи, ашварацчва сгІаджвыквырцан сгІарцитІ. Сду-
мырщуата зджъара скъачІвахы. Йузысымхара гъаѡам, спсы ухъа-
шватІ, лыгажв бзи!

⁴²² Хъвламчвапщ – пишевод.

Алыгажв аквыджьма амашакв йтайырчІватІ акІвын ашварачвагьи гІадзатІ. Ауат алыгажв салъам гІайархын йгІайцІгІатІ:

– Уара, лыгажв бзи, квыджьма кІара убадза?

– Щарда мцІуата дукІ йсчвыхъарамкІва квыджьмакІ сыгІвкъьатІ, – йхІватІ алыгажв.

– Ашварацтва джвыквылхма? Хъара йнадзама? – ахІвауа алыгажв йгІайцІгІатІ аквыджьма.

– ЙхъарахатІ, йгъубахуам, – йхІватІ йаргьи.

– Щта, ужвы амашакв ахъа ртІлата снатыщтх, – ахІватІ аквыджьма тшаррыцІауа.

Алыгажв аквыджьма амашакв йгІатищтхтІ. Ауи амцтахъ аквыджьма йнапшыгІапшын, заджвгьи данамба, алыгажв йгІайнахІвтІ:

– Ужвы сара уара, алыгажв, усфапІ.

– Сара уара бзира узысхатІ, усхчатІ, йсымаукІайа? Сзуфуш ачІвыйа? – йхІватІ алыгажв.

– ХІара ауи хІалагІайтІ, – ахІватІ аквыджьма.

– Ауи агІан суфара зны уакъвыцІта абараса хІрычпа, – йхІватІ алыгажв тшйыррыцІауа. – ХІуыс хызджъара йалахІырпшпІта, уадыргІвана йутахъдзу сзыха, сфа.

Алыгажв йшихІваз апшта йангІалын руыс йаладырпшырныс йджвыквылтІ. Ауат йымгІвайсуа-йымгІвайсуамцара йапхъахауата тшыжвкІ гІарпшІашватІ. Салъам абархын руыс зквыз архІвтІ. Атшыжв йнахъвыцІахъвыцын, алымхІаквагьи аркашван, йымгвжважвауа йгІарнахІвтІ:

– Адуней апны йщардадзапІ збзихара йашІамшвахыз. Саргьи абар сызчІвыз сйызцІабыргта сизынхатІ, ауаса ауи бзирата йзысхазгьи дампышуата сажвынтахъа акІадыгв сгІатшкІарицахын схъа гІаджвыквызгатІ. Ауаса йанаъазара, аквыджьма уафра йамгІвазшва йазызбитІ.

Ауат йатаркІвах мгІва йыквылхтІ. ЙшымгІвайсуаз йгІвбахауата лажвкІ гІаршІашватІ, салъам абархын руыс зквыз архІвтІ.

Алажв йнапшыгІапштІ, тшаргъвгъватІ, ацІыхъвагьи аркашван псайспа йгІарнахІвтІ:

– Сара сызчІвыз йыкІадыгв, йырахв йгьи йымлыкв схчауа йыпщІа спщІан, йаргьи сйызцІабыргта бзита йзысхчун. Ауаса ауи сбзирахаракІгьи дампышуата санажвы йпны сгІагварицахтІ. Швуыс ауаса йанаъазара, алыгажв аквыджьма уафра йамгІвазшва йазызбитІ йгьи йауаштІ.

Алыгажви аквыджьми атаджвыквылхтІ. Ауат шымгІвайсуаз йхпахауата багакІ йгІапсадзата йгІаршІашватІ, салъам абархын алыгажви аквыджьми руыс зквыз, йшакІвшаз ауи йархІвтІ.

– ЙшпакІву уара, аквыджьма ду, ани аъара пыкв чІври цІыхъва чІври зму, амашакв ушташвауа? Амц ухІвитІ, – ахІвауа абага швабыжта йхъыччатІ.

Ари аквыджьма йгъамгвапхатІ йаргъи йгвыжвкІуа йалагатІ. Ауи абагагъи алыгажвгъи зынла йафуашын, ауаса мачІкІ йшвахтІ.

– УымгвыжвкІын, сайгва, мцы уымхІвузтын амашакв уталта сылаквала йсырба, – ахІватІ абага йацІабыргта.

Ари йахІваз аквыджьма адгылтІ йгъи ауи алыгажв дацхърагІумца амашакв йталтІ, ауаса ацІыхъва мачІкІ гІатпшуан.

– Йубама мцы шухІвауа, амашакв хъашІахІвартагъи гъамам, уцІыхъвагъи гІапшитІ, йшвхІвауа сара йшпахъасцІуш, – ахІватІ абага.

Ари аквыджьма йанагІа, ацІыхъва ацІанахъатІ швабыжта тшарайджьуа.

Аквыджьма амашакв йанташва, абага йахІватІ:

– Лыгажв бзи, ужвы амашакв ахъа шІахІвах.

Алыгажв амашакв ахъа хвырчвхІва йшІайхІватІ.

– Ужвы, лыгажв бзи, – «Чвгъара зхаз ачвгъара данйахитІ, бзира зхаз абзира данйахитІ», – ахІвитІта ажважв, йгІаумырльальауа укша! – ахІватІ абага, ахъа артшхъвауа.

Алыгажв хвырчвхІва алаба дула дкшауа далагатІ. Ауи аквыджьма йчІвагІгІауа, тшакъбауа амашакв йтайщытІ. Аквыджьма ачвагъи ахъиххтІ, ауи кІарагъи гІатниххтІ. Абаги алыгажви бзирала, згІвадарала салъам абархын дасу йымгІва йыквылхтІ.

Абаза турыхква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 107 – 108 ан.

АЛЫГАЖВ ЙСУД

КыткІ апны лыгажвкІ дтабазун. Ауи алыгажв гІарикІгъи црикІгъи дйымамкІва акІвын дшаъаз. Алыгажв дахІвата йгІакІылихуи йара йкъару мачІкІ йгІанагуи ахІа датша хъахІаракІгъи гъйымамызтІ.

Алыгажв зны закІгъи йымахымкІва дангІанха абайа йпны дцан ахча псарчІвы дыззыбжу закІы алайхвгІарныс йгІайыквихын дгІайхтІ.

Алыгажв дыззыбжаз зымгІвагьи гІазтнихуашыз ахча гЫйымамызтІ, ауи ахІатырла йгІайахвыз ахча псарчІвы зынла далгатІ. Ауасамцара псарчІвыта йгІайахвыз ашвахра пІатла ангІадза абайа дызшІиттІ:

– Ахча псарчІвыта йуыстыз ашвахра апІатла гІадзатІ, сахча гІасытх, – йхІван алыгажв дищыхІалтІ.

Араџа алыгажв абайа дйыхІван апсарчІвы ашвахра апІатла мшквакІла йраухатІ.

– Ауи хІџангІалыз апІатла апны ахча џасызгІауымгхыз уастта суд уыквдсырхуштІ, – йхІватІ абайа.

Алыгажв йылахь аквыта йпны дгІайхтІ. Ауи апІатла дгџамай-гвыргџуызтІ, дызхьгвыргІвуз ахча псарчІвы агІагырти йгІазлихуашызи акІвын.

Щарда йнамихуата абайа алыгажв пІатлата йгІайыйтыз гІадзан ауи датазшІитхтІ:

– Ахча псарчІвы йуыквыз гІаугхма? – йхІван дгІайцІгІатІ.

– Момо, йгьгІазымгхтІ. Сара млыкв гьсымам, ахча гІагырта гьсымам, срыщІапІ. АчІвыйа йгІазылсурыхуаш? – йхІватІ алыгажв тшйыррыщІауа.

Ари амщтахь абайа ауи дгІайцІгІатІ:

– Йугвыгџайа, щта?

– Йсгвыгџайа? Ахчата йсызуытхуа гџаџам. Сара гІагырта сымазарквныз упны сгІайта псарчІвы згузма? Йутахьызтынгьи асуд сат, – йхІватІ алыгажв.

– Ауи агІан сара ауыс асуд йастуаштІ. Ауаџа хІабабапІ. Уцах! ПсарчІвы шгІарахвуи ауи шыршвахуи сара йусырбапІ, – йхІватІ абайа йырхџауа.

– Асуд саут-сауымтыргьи сара ахчата йуызсауа гџаџам йгьи угІасмайгвгџан, – йхІван алыгажв дгІайхтІ.

Алыгажв дангІайх швабыжта дназхъвыцгІазхъвыцын ауи ахча псарчІвы йзышвахуашта гІагыртакІгьи гЫйымам. Йгвыла – «Анасагьи арасагьи спситІ, ауаџагьи араџагьи псыртапІ, сайтыргІатІ асудгьи», – йхІватІ алыгажв.

Ауасамцара зны алыгажв рпны дшчІваз асуд дызшырттІ. Йчпахрызйа? ДадымгылкІва йгџауашым. Ауи йгвалата дшымгІвайсуаз абайагьи ауи днайхьыдзахын йацымгІвайситІ. Ауат шымгІвайсуазым-цара ахІыкІ мшы шйызгІаргуаз ауандыр ахІвынчІвы йылахата йнанйатІ. Ауандыр йацІахІваз атшада ауи гьызгІалнамгузтІ, ауандыргьи рыщІа-рыщІа йлалуан...

Асуд йцуз алыгажв ауандыр ахІвынчІвы йгІалгахра дацхърагІарныс йгвалата атшада днадгылын ацІыхъва дгІахъуа далагатІ. Швабыжта дангІахъ – йтихватІ. Ауи амщтахъ ахІ йхІвачІвгІвы алыгажв дгІайыщкІлахатІ араса йгІайайхІвуа:

– Ари атшада ахІ йбарыквын, йгъуызйыргІвушым, уаргъи саргъи асуд хІайтпІ. Ауаса йанаъазара йшутахъдзугъи йчпата атшада гІашвах, уаргъи саргъи йхІзагъьхапІ.

– АчІвыйа сара ауи зласуыршвахуаш? Ауи атшада сымшвахкІвагъи ари йсыцу йахча сзышвахында! Сара кІара гІазлысхуаш закІгъи гъсымам. Абар ари йубауа асуд сайтын сйырцитІ, – йхІватІ алыгажв.

– Щта, ауи агІан саргъи судла суайдауаштІ, атшада гІаусыршвахпІ, – йхІван ахІ йхІвачІвыгІвгъи ауат дрыцлын асуд йджвыквылтІ.

Алыгажв, абайа, ахІ йхІвачІвгІвы йацыта йымгІвайситІ. Ауат щузымца алыгажв рапхъа данкІашва абайа зынла ахІ йхІвачІвгІвы араса йайхІвтІ:

– Уара закІ уасхІвуаштІ, угІадзыргІвы! Ари алыгажв чвкІвры, асуд йхІырцауа, ачІвыйа йхІзыгІайшІгуш? Ауи закІгъи гъымам. Ауаса йанаъазара судгъи хъагъи хІаламкІва ари адзыгІв ъагІацІчІвауа абыхъв хІзынйуш апны дгІабгъахІырцІата дахІыррщы. Ауи йсуд ахара ари йшсхІвауа рыцІа йхІфайдарапІ.

Абайа йыгІвза йайхІвыз дадгылтІ, ауат ангІалтІ. ЙшымгІвайсуаз абыхъв йазнайтІ, ауи ацІахъ йгІагІвуа адзыгІв апны ауагІа тшыркІвабун. АгІвыджъ алыгажв дгІаркІын абыхъв дбгъарцІатІ. Ауи дшнайуаз тшызкІвабуз ачкІвынчва днарылашватІ, чкІвынкІ дйыквшван дищытІ, йара алыгажв дабгата дгІанхатІ.

Ари збаз ачкІвынчва ауи йщхаз ачкІвын йаба йпны йцан йархІвтІ. Алыгажв йыгІвзачва абыхъв йшыквыларкІваз йщхаз ачкІвын йаба дгІадзан алыгажв дгІайцрахатІ:

– Спа дгІашвах уара, лыгажв жвынтачвгъа, момо ухІвума судла ухІаквым дсырхапІ.

– Ари сшубауа саъапІ, гІаригъи цригъи гъсымам. Анат агІвыджъ йгылаквугъи асуд сартын сдырцитІ, азаджв йахча псарчІвы сыквпІ, азаджвгъи йтшада ацІыхъва тсхватІ. Абарат ъасзымшвахыз ахъазла асуд сшгІардуаз агІвыджъ абадыртІ, сгІаркІын абыхъв сгІабгъарцІатІ. СшгІайуаз уычкІвын сангІайыквшва дщхатІ. Ауи сара дгъсымщытІ, сара йгъсльажьам. Йшутахъдзугъи сзыха, сшубауа саъапІ, – йхІватІ алыгажв.

– Щта, ауи ауыс ахабза йалнаргапІ, саргыи снайта суд уыквдсыр-хуштІ, – йхІватІ йщхаз ачкІвын йаба. Арат апщыгІвгыи йшацыз асуд йцатІ.

Ари амштахь асуд ауысква алыргауа далагатІ. Асуд зымгІва рапхъадза алыгажв дгІайцІгатІ. Ауи мцыракІгыи аламкІва йуысква шакІвшаз зымгІва йхІватІ, ауи йаццауата кІара йыйтуашызшва, дазыыргвыгъузшва йыкІва джыып даквстІ, йыла йзичпауа дйачважватІ. Асуд зхузгыи алыгажв асуд дгІалиштхуазтын ауи кІара йыйтуашызшва йщаквйыргылтІ.

Абари апшымца апщыгІвгыи дгІарцІгатІ, уацІыхъван къазула йгІазшІитуа, руыс шихаз гІарайхІвхуа далагатІ. Ауи абайа апхъа дгІайыргылын йайхІвтІ:

– Уара ари алыгажв уызлайайдауа ахча псарчІвы, сара сшалапшызла, ауи йызлайшвахуаш гІагыртакІгыи гъйымам. Ауаса йанаъазара, ужвыгыи ахча псарчІвы атайытхта ауи йфумцара упны днырха, ахча псарчІвы ангІайынхара амштахь швахъвдаквыцІхпІ.

Ари загІаз абайа араса йхІван дгІаджвылцІхтІ:

– Йауа? Йсыквшва ачІвыи ауи сахча ахъахь ахча затайыстхуа? Ауи дызгІвычауа, дсырчауа дсымазларквын сфайдата йылайа? Йахчагыи йаргыи дызбарныс дгъстахъым!

Ауи йащтагІайуата асуд ахІ йхІвачІвгІви алыгажви гІайыргылын ауыс шихаз гІарайхІвтІ:

– Уара ари алыгажв уызлайайдауа атшада ашвахра, сара сшалапшуала, ауи йзышвахуашта закІгыи гъйымам. Ауаса йанаъазара уара утшада уандыр ари алыгажв йытта ауи тшадакІ гІайынханадзыкІбара даланырха. Ари амштахь утшадагыи узыщаквйыргылхпІ.

– Йабадзагыи бзи йубуз ауи алыгажв стшада уандыр йыстта атшада алайсыршвахырныс. Ауи йыстуагыи гъаъам, йтшадагыи йаргыи дгъстахъым! – йхІван дгІаджвылцІхтІ.

ЙцІыхъвахауата ачкІвын йщхаз йаба йайхІвтІ:

– Йшубауа апшта, ари алыгажв упа дгызышвахуам. Ауаса йанаъазара уычкІвын дъащхаз дуыцырцата абыхъв ацІахь дыцІарчІва. Уара абыхъв угІахъал, угІабгъапа, алыгажв угІайыквпата упа йапшта дщых.

Ари йщхаз ачкІвын йаба йанйагІа араса йхІвауа асуд дгІаджвылцІхтІ:

– Йауа сара сычкІвын йхъахь ари йыхъаз абыхъв сгІабгъапата зтшасыршуа?! Йыбыхъвгыи, йщрагыи, йаргыи дгъстахъым! Сара салатзуашын салатзтІ, ауи йазысхахуа гъабахым.

Абари апшта алыгажв рыщІа асуд зымгІва рпынги дгІалищтІ. АуагІа анамціыціх алыгажв асуд зхаз йпны днашылын араса йайхІвуа тшйыкІвйыршатІ:

– УызгІвадахатІ, сычкІвын! Асуд тамамта йакІвуыршатІ! Сара гвыргъашата йуыстуашыз сымазарквныз араѡа сгІардуазма? Ауаса – бзира зхауа абзира данйахитІ, чвгъара зхауа ачвгъара данйахитІ – ззырхІвауа цабыргыпІта, сара скъару йгІанамгуала бзирата йсзу-зымхауа уара уанйахуаштІ, сычкІвын.

Ари амщтахъ алыгажв псарчІвыкІгъи гыгІаймахвхтІ, абайачва дрыуата заджвгъи дгыцимхърагІахтІ. Ауи псайспадза мачкІ гІайын-хауа ауагІагъи гІайцхърагІауа апхъала апшта дшбзазузымца дпсыхтІ.

*Абаза турыкхва.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 109 – 112 ан.*

ФАТИМАТ

АхІчви агІымстачви йанырзаманыз агІан кыткІ апны тажвкІи лы-гажвкІи табзазун. Ауат швабыж йрыщІата, йкъвльейсызта, кІара ры-мамкІва акІвын йшаѡаз. Ауат йшацбзазуз алыгажв йтажв дчмазагІв-хан дпсытІ. Алыгажви ауи йпхІа ФатІиматчкІвыни рхъазы йгІанхатІ.

Алыгажв рыщІа мшигІадзапхъадзагъи акыт йтаз рахІ зальымыжв йпны дцалунта анхачва дрылата ауи йпны йпхдзы кІайрычІвауа дчрынуан. ФатІиматчкІвын лаба йгІайынхауа анлыргІалуа дын-къвылгун, дизыджвджвун, дизыхІвхІвун. Абари апшымцара ауат агІвыджъ бзазун.

МшкІы ФатІиматчкІвын лаба йфушыз лчпан, дара джъкІа гъры-мамызтІта джъкІапшгІара агвлачва рпны дгІамдатІ. Ауи зпны дцаквазгъи рбзахаша дара рбзахаша йапшын, йрыщІан, ауаѡагъи джъкІа лмауата дгІадгылхтІ.

Алыгажв йтдзы ахІ йхакв йачвыхъарамкІва йгылан. ФатІимат-чкІвын дангІагвжважва ахІ йтагвжва лпны дцатІ, дгвышхвауа акІважва лпны днашылтІ, ауи джъкІа псарчІвы гІагра дшлызгІайыз лалхІвырныс. Ари азаман йазалуата акІважва лхъауыскІ лхауа дчІван, ауи ФатІимат данылба дгІалцІгІатІ:

– АчІвыйа, бара агвымхачкІвын, бызгІайыз? Йбтахъыйа?

ФатиматчкІвын дласыта, дджѡауапчыта дъаныз йгІалцІла шарда дамкІуа дыззцаз лалхІвтІ. АкІважва лылаква гІацІылрыхъван йгІалалхІвтІ:

– Бара апхІвыспачкІвын бзачІвмаджъанйа! Ауаса баъата бара хъацІадъа саби дбаупІ. Ауаса бцах, джъкІата йбауагъи гъаъам. ЙбагІама?

Арат акІважва лажваква ФатиматчкІвын лгвы швабыжта йастІ, лгвы йталкІытІ, ддуханадзкІъара йгъылхъмаштылтІ йгъи ауи аща шылхахуашыз ацІыхъва аурала дтагылан.

Абари апшымцара зны ахІ ныкъвара дшджвквылуашыз йалачважвауата Фатимат йлагІатІ. АхІ данджвквылуаз атшын Фатимат ауат дрызкІылпшуан, акІважва йлалхІвквуш анлыргІалуа, дазхъвыцуа, йаквылцІауа-йаквылхуа дгылан. АхІ йыгІвзачваква зынла йгІайззан дымкъвахуата дджвквылтІ. Ари амщтахъ Фатимат ахІ йтагвжва чвгъа лпны дгвжважва тшылчпауа днаххылтІ, зынла дгІамцІасын йылхІватІ:

– Сара ахІ сгІайщтитІ. Ауи дшымгІвайсуаз йгІасайхІвтІ: «Бцата стагвжва акІважва сгІахъынхІвхнадзыкІъара рыпага (лапса) аламкІва бахсыма шылчпуш, ауи йхІазырта сшгІанлырйахуаш лахІв».

Ари азаман акІважва лхъа лъажъата лхъацІа йджвквылра дазхъвыцуа дчІван. Ауи Фатимат даннашылгъи лхъа гІащтІылхта дгъгІалымпшытІ, ауаса йылхІваз даздзыргІытІ, ахІ йунашвагъи лмырхъйарныс дгъахвитмызтІ. Ауи лхъа шаркъвыз Фатимат швабыж дгІалыквцІыртІ:

– ЙауыпІ, барадъагъи йыздыритІ ауи йгІайхымта кІара йзычпара шатахъу. Бцах! Щарда сыла бгІацІамлын! ЙбагІума?

АкІважва лгвауара Фатимат лгвы йатасхтІ, ари гІванта ауи ажва гвауа гІалалхІвтІ. Арат зымгІва Фатимат лгвы йта рпны дгІайхтІ.

АхІ йхІвазшва Фатимат йшылхІваз апшта, акІважва лунашвала лапса аламкІва бахсыма ацІарцІатІ, йгІадыршын йцІдрычІвахтІ. АхІ дымкъвахуата йгвыпгъи йыцта ныкъвара дъаныз дгІадгылхтІ. АкІважва лхъацІа ахІи йгвыпи йабга-згІвадата йъагІадгылхыз ахъазла ауат йырчІалхІра лмурадта зынла айшва аддлыргалын агвып гІалалырчІватІ. Айшва апны лапса зламыз абахсымагъи гІаквдыргылтІ.

АхІ йыгІвзачви йари йхІвахІвтІ, ауаса абахсыма рыжвырныс йаналага зымгІвадзугъи рашІаква гІацадырпахтІ. Ауи лапса ѡаламыз ахъазла квырпІаршызшва хъагІаракІгъи, амщаракІгъи, чІвкъбаракІгъи гъамамызтІ. Абари йгІалцІла йалачІваз агвып абахсыма заджвгъи йгъизымыжвтІ йаргъи йшаъаз апшта йгІанхахтІ.

Ари збаз ахI йгIайхъалтI, ауи йтагвжва дищырныс далагатI, ауаса йынбжъагIвчва дщаквыркIыхтI. АхI атамам ййырдырра йтахъыта дазцIгIатI:

– ДзачIвыйа бара апхIвыс бзи – «Бахсыма лапса аламкIва йрыхIа-зыр», – хIва гIабазхIвыз? – йхIван йылаква йрычвгъауа акIважва дылцIгIатI. – МомкIва сынбжъагIвчви сари бхIылахъвмарума?

– Сара йгъсльажъам. Уара зтшын уджвыквылуаз угварцIтI акIвын пхIвыспакI дгIайтI, дзапшу гъсыздырхуам. Ауи бахсыма лапса аламкIва йгIасыршыта угIансырйахырныс ухIвата йгIасалхIвтI. Араса йуызныйра ацкIысгъи спсы убанда, – лхIватI акIважва.

Ари анылхIва ахI рыцIа тшщаквикIыхтI, дтаусынхатI, мачI-мачIымца тшгIайдырхтI, дпхащауа йынбжъагIвчва найдасхын дгIайхтI. Ауи амщтахъ ахI йнапа йхъызхыз, йтагвжва акIважва дызжъаз апхIвыспа дгIайауырныс мурадта йчпатI. Ауи акыт йтаз ауагIа гIазиддатI, ауатыкв апынгъи хIахъв дукI уандырла йгIади-рыгын йщтIадырцIатI. Ари амщтахъ араса йхIватI:

– АджъамгIат, швгIадзыргIвы! Сара адуней сгIаквлищтара, схъа акъыль гIаталынгъи заджвгъи сара сгъизымжъастI, снапагъи гъсхъыйымхстI, схабаргъи гвымхарала йгъымгастI. Ауаса ужвы ари акыт апны уагIвырсызкI дтата дгIацIцIтI. Ауи ныкъвара сангIайх амщтахъ схабар, йшшвагIаз апшта, снапа схъыцIуа, спхащауа йыргатI. Схъапщыла акIважвагъи саргъи лъажъакIгъи хIымамкIва пхIвыспакI дхIылахъвмартI. Сара ныха схIватI ауи апхIвыспа дъаныз-лакIгъи дгIасаута лквнага дансырйарныс. Ари ззысхIвауа апхIвыспа дгIазлыщIыз, дгIазрийыз швара йалагылу швакIвпI. ДзачIвызлакIгъи сунашва ануагIара амщтахъ уазхъвыщхта йутахъу гIалх. Йапхъахауата: апхIвыспа дъанызлакIгъи дгIашваута дгIажвдра. ЙгIвбахауата: апхIвыспа дшвмауазтын ари ахIахъв ачва ахъышвхра. ЙцIыхъвахауата: агIвуыскIгъи швзынамырдзузтын ари йгIайззаз сща швыласры-чIвара. Патлата йшвыму уачIвщымтадза акIвпI. Амаль шамула дзачIвызлакIгъи апхIвыспа дшгIауауаш уащтал.

Ари айззара ФатIимат лаба алыгажвгъи далан. Ауи аналга йыла-квагъи къапщхан дшчIвыуыз удыруата рпны дгIайхтI, ахI йгIарай-хIвыз йпхIа йылйырдыртI. ФатIимат даназдыргIвы агъвра алым-рысдзакIва лаба йалхIвтI:

– Уа, дада, ауи ауыс ауи аъара уазымхъвыщын, ауи амаль сара йгIасаупI. Уара тшыртынчх, ущтIалта тынчдза уычвх.

Алыгажв йпхІа йылхІваз ауасахІвагы йгъхъайымцІатІ. Йчпарызйа? Ауи шагІанцІакІ ачва дгъамгатІ, ахІ йгІарайхІвыз дазхъвыщуа, йгвы бжата, йгІайайсуа мыждаха йыршатІ.

Алыгажв щажбыта дгІагылын тшигІвычатІ. Чари жври даламгаскІва йпхІа дгІазшІитын йгІалхъвыцызла дылцІгІатІ йылахъ аквыта.

ФатІимат щарда дымхъвыщуата лаба йалхІвтІ:

– АхІ йпны швадгылхта дангІашвцІгІара амцтахъ апхІвыспа дшшвмауыз йдыруаштІ. УацІыхъван, – «АхІахъв ачва ахъышвх», – йхІвата дангІашвщыхІалра ауи джъауапта йытх: «ЙамагІнызлакІгъи апсыхъвда прымкъуата ачва гъахъырхуам. Уара уахІбапІ, убзипІ, кыткІ рапхъа угылапІ, апсыхъвда пкъыта хІара ауи ачва ахъыхІхпІ йгъи йуызнагІгхпІ».

Ари йылхІвази йгІалхъвыцызи алыгажв дайгвыргъьатІ, йджъайщатІ. Ауи бзитагы дчан айззара апны гвжважвагІвала днадзатІ. Алыгажв йгвы йтаз заджвгъи йгъйайымхІвтІ, йара дкъахвта айззара далан.

АуагІа ангІайзза амцтахъ зынла ахІ йбжбы гІагатІ. Ауи йбжбы ауи аьарала гвауата йгІагунта ауагІа йалаз ргвы йгъыквымшвузтІ:

– АпхІвыспа дгІашваума? ДгІазауда? ЙгІашвхІва!

АуагІа йгІайззаз ахІ йыззихІваз апхІвыспа заджвгъи дгІайаута дгъгІайымдтІ. ЙгІайззаз ахІ йархІвтІ апхІвыспа заджвгъи дшгІаймауыз.

Арат йырхІваз ахІ йгІайхъанажбылын дгІарыквцІыртІ:

– ДангІашвмаузара йшызбауа швалагата ари ахІахъв йщтІу ачва ахъышвхта йсызнажвгх!

АхІ йунашва гвауа ауагІа йалаз рылахъ швабыжта йаквнацІатІ, йауа ухІварыквын, ауат ахІахъв ачва шахъымцІуашыз рдыруан. Ауи йгІалцІла закІгъи рымхІвауа рхъаква кІашвата йалагылан. Ауаса йшаъаз ФатІимат лаба дгІагылын ахІ хвитнагІа гІайыквихын йхІватІ:

– ХІпсы йапшу ахІ! Уара йухІвата хІара йхІымчпуш гъаъам! Ауаса йанаъазара, уаргъи сара сапшта йудыритІ, йамагІнызлакІгъи апсыхъвда прымкъыскІва ачва шахъырымхуа. АхІахъв ачвагы йаргъи уара йучІвыпІта, уылпха хІаутІ, кыткІ рапхъа угылапІ, укыт ахІыпІ, убзипІ, ари ахІахъв апсыхъвда уара йпукъыпІта хІара ачва ахъыхІхпІ.

Алыгажв йхІвушыз даналга, ауагІа йалаз рхъаква гІаштІырххын йалагІваласуа йалагатІ, ахІгъи дъагылаз жваны тширыхъынхІвтІ. АхІ йчпахрызйа? Аджъауап дакІытІ, алыгажв йажва закІгъи гызаламцІахтІ. АхІ дгвыжвкІын ауагІа амцІицахтІ йаргъи йпны йхъа ащха асызшва дгІайхтІ. Ауи дшгІадзахуаз акІважва апхІвыспа дыззыпшгІуз

лунашвала дгІайцІгІатІ, йаргьи йгвы йшасуа удыруата алыгажв йхІваз лайхІвхтІ.

Ащымта йшгІашуз ФатІимат лаба ахІ дшызшІитуазла уагІа йзыгІайщтитІ. Араџа алыгажв йщапІы угІалагата йхџаквтадза дгІа-кІџазызтІ, швабыжта дшватІ. Алыгажв йхџа дгџахвитым, йтахџы-мызтынгьи дымцакІва йгџауашым. Ауи йылахџ аквыта дхџвыщца дшчІваз йпхІа ФатІимат дгІайцІгІатІ:

– АчІвыйа, дада, уылахџ закву? КІара уыхџума?

Алыгажв дгвмачІуа йылахџ заквыз ахІ дџазшІитуаз шакІвыз йпхІа йалыргата йлайхІвтІ.

– Дада, уа анасагьи арасагьи ухџа угџахвитым, уымцакІвагьи йгџауашым, ауаса йанаџазара, йаллакІгьи алтІ, уцата йхІвауа уагІапІ.

Алыгажв рыцхІа йпхІа лгвбзира йымата ахІ йпны дцан райша йыкІџадыгв дтшкІаралтІ.

Алыгажв дызбакваз алыгчва рыуа заджвы дцан ахабар йыргатІ. Араџа ахІ зынла алыгажв агІвна днадйырдылтІ, йащтагІайуата ауи ахІ зынла йырхџауа, йылаква йрычвгџауа дгІайцІгІатІ:

– АчІвыйа уара, лыгажв жвынтачвгџа, йацы снапа зсхџухыз сны-хагьи зсуырџяз? Ужвы, йшаџула, ауыс уахџкІџала сгІалагуштІ, уара упсгьи сара йснапІыцІакІпІ. Уаста, апхџапхџадза апхІвыспа дгІауаура – закІы, йа ари анычва лабатшыт йуыстуа сбашлыкьи снапІтара шкІвокІвакви гІалухта йхІазырта йсызгІаугхра – гІвба. АгІвба рыуа закІгьи узынамырдзузтын ухџа сара йхџысхитІ.

Алыгажв рыцхІа дџагылаз дпхдзыхІватІ, дратытІ, ауаса ауи йчпа-рызйа? Анычва лабатшытгьи йыма дчІвыуа рпны дгІайхын ауыс зквыз зымгІва йпхІа йлайхІвхтІ.

– Щта, ауаса йанцазара, щымта ахІ уйызцахта йахІв уара йгІауай-хІвыз апхІвыспа дшумауа, ари анычва лаба ачва йгІалухта йучпаквуш злаучпуш џамапсыма шуымам; ауаса йанаџазара, ари зчва зхџухыз алабатшыт йгІалхта ачпагаква зымгІва шгІауитуаш, уаргьи йбаш-лыкџгьи йнапІтараквагьи шизучпуш, – лхІватІ ФатІимат.

ЗныкІ ахџазла ФатІимат йылхІваз ажваква алыгажв йгвы дыр-бзитІ, ауаса ауи ахІ швабыжта дџагІайыршваз ахџазла токџаль гызымчпузтІ ауи араса йайхІвырныс.

ЙшатІ. ФатІимат лаба алабачкІвын найахвын ахІ йпны дцатІ. Ауи ахІ йыгІвна дшнашылуаз дгІайцІгІатІ дгІайыквцІыруа:

– ЙуасхІвыз учпама? Дабаџу апхІвыспа йгІауауыз? Алаба йуы-стыз йгІалухыз абашлыкьи анапІтари сырбастІ! МомкІва ухџа сара йшсчІвыз удырта усызгІайма? – хІва.

Ари амцтахь алыгажв рыцхІа дьагылаз ахІ тшизынайырхан дкІаызыуа йайхІвтІ:

– АхІ, спсы йапшу, уылпха саутІ. Сара сшудыруа саьапІ. АпхІвы-спа дгьсмаутІ йгьи дгьсызгІауашым. Сара срыцхІапІ, сыга-уыга, ьамапсыма гьсымам, ари йгІасаухІвыз аласырхъйушта. Ауаса йа-наьазара, йсчпушгьи зчІву уара уакІвпІ, ари алабачкІвын йгІасутыз ачва сара йахъысхтІ, уара ачпага ьамапсымаква сызгІалхта сауцтх. ЙухІваз ауысгьи насырдзапІ, уара йшутахъу апшта башлыкьи напІта-ри гІалсхпІ.

АхІ зынла дкьапщхатІ, амца апшта дгІалашватІ, ауи ацхІашвы апшта дхъыхтІ, зынла дгІащтІчІван алыгажв джьауапкІгьи гІайыйым-туата датачІвахтІ. Алыгажв рыцхІагьи ауи дйызпшуа йгвы тпсгІан дчвышдза йьиманква йхъыщІын дгылапІ.

АхІ йчІвара аннахъа ачва дгІалкьъазшва зынла дгІащтІчІван алы-гажв дгІайыквцІкьъауа, ауи дгІайысырныс тшгІайзичпауа акІадыгв дгІагварицатІ. Араъа алыгажв рыцхІа ахІ дйымщуата зныкІ ахъазла дабгата дьагІащаквхаз дайгвыргъъауа, дшгІапсаз удыруата йпхІа лпны дгІайхтІ. Ауи дшгІадзахуаз ФатІимат тшлыкІвйыршан ауысква шакІвшаз лайхІвхтІ.

Ари амцтахь алыгажв йджьауап ахІ рыцхІагьи йгІайхъанажътІ, ауи уахъынла дымчвхуа тшынлагьи йхъа йляжъата дгІанхатІ. Йтагв-жва акІважви йари ракъыль гьаквшвахуам, ауи йымлыквгьи йбзаза-рагьи йыла йгьгІацІалхуам. Ауасамцара ахІ ФатІимат лаба дгІадиры-дырныс уагІа атайыщтайщтихтІ, унашва тІкІьи ритуа. Цабыргыта, алыгажв ахІ дичвшватІ, ауаса йхъа дгъахвитым, ауат дгІарыцлын дгІайтІ.

Алыгажв дшгІадырдзуз ахІ зынла йгІайайхІвтІ:

– Уара, алыгажв жвынтачвгъа, арат уджьауапква уара-уара йгьгІауымхъвыцтІ, ауи апш акъыльгьи хъацІарагьи гьуымам! Ауаса йанаьазара пІатла амакІва йуасхІвуа рхъйа! Ужвужвы унадзахта ауат аджьауапква гІауазхІвуа йлахІвх йа йахІвх: дгІайуата-дгІамиуата, дгІвычата-дгІвычамкІва, дтшыгІвта-дтшыгІвымкІва, ашвандыкьъара йазната-кІара тамкІва дшсызгІайуашла ахабар ргах. Ари йуасхІвыз ауыс наумырдзауата джьауапкІла йа мцыкІла сишЫщпІ – хІва уьагІацапахыз суымцІгІауата ауагІа йшырбауа ухъа хъысхуаштІ.

Алыгажв рыцхІа йгвы ьдздзата дшамлагахазгьи йквпшыра йгІау-нарбауа йпсгьи днадзан рпны дгІайхтІ. Алыгажв йыхъвда уыс хачІвыта ахІ йгІахъайцІаз йпхІа дчІвыуа йлайхІвтІ.

– Ауатква гьуысым, уара ууыс уалгатІ, дада. Ауат ахьацІи апхІвыси сара срызхьапІта срыгІвсхпІ! Апхьа гьакІвмызтІ ауат рыхьыз гвумхата йангаз, ужвы акІвпІ ауат рхабар анхысуаш! – лхІватІ алыгажв йпхІа.

Ари амцтахь ФатІмат ахІ йшгІайцхІаз апшта дйызцарныс швабыж джьащахьвата тшадылгалтІ. Ауи швындыкьварачкІвынкІ ацІис талырчІварыквын йшазбзихуш апшта йылчпатІ, гІважьакІгьи йшбзас йгІалкІытІ. Ачва йшалагІващущ апшта угІакІылкІлауа ъахвтанкІ лдзахытІ, абыгььжв йрымаз акІвдыри агьври азбзита йазылчпатІ.

ФатІмат йылтахьквас анадылгал амцтахь лъахвтан гІалшвылцІатІ, ашвындыкьварачкІвын ацІисгьи тачІва, агІважьакІгьи гІалыдылхІвалын абыгьь даквчІвата ахІ йпныла дджвыквылтІ. Ауи дшы-мгІвайсуази дшадгалази угІалрыхІушта йджьащахьван, ауи йгІалцІла ауагІа шардата тшазыркІкІын йлыцтахьпшуан. Ауи дьацуз, дыззцуз, йылчпушыз заджвгьи йгьйымдыруазтІ. ФатІмат дшнайуаз ахІ йыкІадыгв дтшкІарамылуата абыгьь дшаквчІваз агвашв днагылтІ. Ауи дызбаз ахІ йыпщІа йпщІаквас ахабар йархІвтІ. АхІ ари даниба дгІархІатІ, дызшысыз гьйымдыртІ, йпсы йхьыцІтІ. АхІ ауи йыкІадыгв дтшкІарадйымрыжьра ймурадта йуагІа унашва рзичпатІ:

– Ласыта алаквa гІаушвцтта даладшврыжвжва, лыбыгІв гІаным-хахуата.

Алыгчва алаквa закІ ахІа гІанырымжьуата йгІауырщтын йгІалыжвырцІатІ. Алаквa ангІалыжвыл ФатІмат зынла йлыдхІвалаз ажьакІ гІауылщттІ, алаквaгьи ауи йацталтІ. Алаквa анджвыквыл ФатІмат абыгьь дасын ахІ йыпщІа йпщІалцатІ. Ари дызбаз ахІ зынла йычрынчва дгІарыквцІыртІ:

– Ла кІара гІанхахызтын йгІалыжвшвцІа!

Алыгчва алакІ йгІанхахыз ауи йлызгІауырщттІ. ФатІмат йлымахыз ажьакІ гІауылщтын йанджвыквхх алазаджвыкІгьи ауи йацталхтІ. Ари амцтахь ФатІмат дгІатшыжвцІын ахІ днайыдгылтІ.

– Ма, ахІ, йшухІваз апшта суызгІайтІ, – лхІван йлымаз ашвындыкьвара йшахьарпацІарпаз йылттІ. АхІ ашвындыкьварачкІвын ангІахьитІы – йазната кІара тапІ, ауаса йту йамагІну гьидырам. Ауи шйымазымца ацІисчкІвын ашвындыкьвара йгІатыпсегІан йджвыквылхтІ ахІгьи ашвындыкьвара мцыра гІайнапІыцІахатІ. Ари збаз ахІ йычрынчва йджьарщатІ йара ахІгьи дшвачван йыгІвна днамшылхуа дгылапІ. Ари амцтахь ахІ ФатІмат йгІалайхІвтІ:

– БсайгІайтІ, сыла йапшу, спсы йапшу! Йбтахъу гІасахІв, йбхІва-та сыздымгылуаш, йбзысымхуш закІгъи гъаѡам, йсырхъйапІ.

– Сара закІгъи гъстахъым. «ДгІайыргІатІ», – ухІватІ йнауштийын, йшухІваз апшта суызгІайтІ. Ауаса ари ауыс гІазхъшахъыцІыз сара сакІвпІта, сара йшстахъу апшта бахсыма срычпата уара уынбжъагІвчвагъи уыцта йшвсрыжвуаштІ, йшвчІасхІуаштІта сцахуаштІ. Ари амцтахъ уари сари хІуыс ауыла хІалгитІ. Ужвы уымлыкв унашва ахъсцІумцара ачаражвра йакІвсыршуш ажва аламкІва сахвитчІв.

ФатІимат йылхІваз ауысла ахІ ажвакІгъи алайымцІауата хвитнагІа гІалитатІ. Ари амцтахъ ахІ акІважва дгІазшІиттІ, йыпшцІа йпшцІаз йынхачвагъи гІазиддан унашва багъа рзичпатІ швабыжта йырхъауа:

– УахъчІва йнашІарышвта швара зымгІвадзугъи ари йылхІвауа швырзачІуштІ, луыс швацхърагІуштІ. Амлыкв лара дахвитсчІвитІ; бара стагвжвагъи ари апхІвыспа йылчпуш ауыс закІылагъи бунашва алабымцІан, баламчважван. Ачаражвра анылчпауагъи закІы швымхІвауата швгылазла. Йылчпуши йылхуши сара запхъа сгылу хІгъапырагылуашым. Сунашвакв назмырдзауа сара дызбапІ.

Арыла ФатІимат лабажв, згвы бжата, йакъвпуата йчІваз йпынгъи лхабари луыс шакІвшази гІадылрыгхтІ. Алыгажв дтынчхатІ. ФатІимат зынла унашва лчпан бахсыма ацІадлырцІатІ. Лара йшылтахъыз апшта абахсыма мчханадзыкІѡара йацІылымхуа йацІан. Абахсыма агІашра нахъатІ, йцІдрычІвахтІ. ФатІимат луысква данрылга ахІ йпны днашылын ауи ачаражвра дшазыхІазырыз, йынбжъагІвчва шгІайдуашыз йалхІвтІ. АхІ ахабар йынбжъагІвчва йдйырдыртІ.

АхІ йынбжъагІвчва йѡазихІваз апІатла йазалуата йгІайззатІ. Ауат ахІгъи дрылата йадгалаз айшва йгІадзхъачІван абахсыма ажвра джвыквырцІатІ. Абахсыма ауи аѡарала йбзийынта тшагІвнауыркъѡарын. Ауи ауи аѡарагъи йымчыхын. АхІ йынбжъагІвчви йари абахсыма дыртшхъвауа тшагІвнадыржвахуашызшва йрыжвуан.

Ауат йѡарыжвуаз агвып йалачІваз абахсыма къахв рнатын дасу дѡачІваз дахъышвтуа йалагатІ. АхІ ужвыгъи дашІамсуа йыжвуаркІвитІ. ФатІимат ауи бахсыма йзыталчвауа, йылрыжвуамца къахв ду йылрауын антахъгъытІ рапшта дахъышвттІ. Ари амцтахъ ФатІимат ахІ йхъатачІв уандыр унашва лчпан йгІацІадлырхІватІ. Къахв змаз ахІ ауандыр дгІандлырцІан райша лаба йпны дгІалгтІ. Ауи лпещ апны дштІадлырцІан йгІауылштхтІ. Ари ауыс збаз, йзагІаз, акыт уагІата йтаз йджъарщатІ, ахІ йхабар акыт гІвымакв рпны йгатІ, абайачва йрагІатІ. АхІ йынбжъагІвчва акъахв рхъыцІхта йангІагылх ауатгъи

ахабар рагIахтI. Ащымта акыт зымгIва гIайыцIапшуа ахI йхъа кIа-
шван рпны дгIайхтI.

Абари апшта алыг йпхIа ФатIимат акIважва йгIалалхIвыз
ашвхIакIви ахI къванчагIарата йынкъвигази йгIархъшахъылщтын, ау-
ат дрызхъан дрыгIвсхтI.

*Абаза турыкIва.
ЙалазцIакIваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 112 – 121 ан.*

АЙНЫЖВИ АБАЗА ЧКIВЫНЫЖВИ

Лыгажв рыщIакI хыгIвпачва йыман. Ауи йпайцIба йызлайыпхъуз
ЧкIвыныжвын. Алыгажв йажвынтахъа дчмазагIвхан ачварта дылата
йпачва дрыгIзун. Ауи щарда нйымцIыхуата дшпсуашыз хIакъта йа-
нидыр йыхыгIвпачва уасйат гIарзичпатI:

– Сара сычкIвынчва, швара швъадзасабийыз бзита швсыгIзатI,
ужвы швдухатI. Сара сажвытI, сынцIрагыи гъауырахым, ауаса йа-
наъазара, швара агIвахIбачва ари шващайцIба ЧкIвыныжв швйыз-
сакъха, йбазара апны швицхърагIа, швйыцIагыл. Ауи рыцIа далыр-
гамкIва, дбжалагадза дъану ахъазла дшвмырпудын, дшвымрыдзын.
Сара разыта сшвчпушызтын, абатагыи сшвпхъадзузтын ари суасйат
швырхъйапI, швацацхърагIауа швацбзазапI.

Ари амщтахъ дукI днамихуа алыгажв дпсытI. АхыгIвайщчва
йацасауа, йацIагыла, йацацхърагIауа къомракI йацбзазатI. Ауасамцара
ахыгIвгыи тагвжва дгIаргтI, даргыи кIыда-кIыдата тыдз рчпакватI,
рымлыквгыи алата йынхауа, йчауа, йбзазауа йджвыквылхтI.
Тшызрыгвыбзыгъаквуз агIвайщчва дара ращайцIба ЧкIвыныжв уа-
сахчата дырчпан ауи гъынгыи пхынгыи дашIамсуа ауаса дырпщылан.
ЧкIвыныжв тагвжвата йызгIаргызгыи рыцIа дрымалагата, далырга-
мкIва дырпхъадзун.

МшкIы ЧкIвыныжв ауасаква дзы дирыжвырныс йырцатI. Ауи
йуасагыи йаргыи адзыгIв ду йатшпынчIвалан. Ауи дшчIваз лашбжы-
зшва дгIанарыхIауа быжъчIвыхъкI гIайагIатI. ЧкIвыныжв данацапш
багакI йызгIайуа йбатI, йаргыи ауи йачпуш йымдыруа дапшуа дчIван.
Абага райша ЧкIвыныжв йызгIайын йгIайыдгылтI йгыи араса гIай-
нахIвтI:

– Бзирала фачІвы кІара уымазтын йсрыф, йгыґІасыуымтума – усхъварапІта сджвыквылхпІ.

ЧкІвыныжв быґІвнифа мачІкІ йыман, ауи абага йайымрыфра ймурадта йайхІвтІ:

– Сара уара йусымрыфкІвагы са йсфуш сауында. Йсымадзатынгы йгыуысымтрызтІ.

Ари амцтахъ абага ґІамцІастІ, ЧкІвыныжв дкІанагватІ йбыґІвнифагы афын йджвыквылхтІ. Араба ЧкІвыныжв къару дукІ шйыламыз абага йанадыр ауи ансимшґІадзагы йызґІайуан, йбыґІвнифа йчвафуанта тшархъацІауа йцахлун.

Ауасамцара мшкІы ЧкІвыныжв йуаси йари адзыґІв ду йшатшпынчІвалаз щыбжьанква рапшта адзыґІв ауыла уырста бжьыкІ ґІайаґІатІ. ЧкІвыныжв данпшы айныжвкІ закІ йнапІыцІакІта дибатІ.

– Ари дзы шґІацІсцауа апшта дзы ґІауыцІсцапІ! УґІайта ари адзыґІв снарга! Йутахъымызтын ухъа сара йсчІвыпІ.

Айныжв йхІваз ЧкІвыныжв йанйаґІа швабыжта дшватІ, ауаса ауи айныжв йймырдырра ймурадта араса йайхІвтІ:

– Абари дзы шґІацІсцауа апшта дзы ґІауыцІсцапІ! УґІайта снарга! – йхІватІ ЧкІвыныжв йартмакъ йтаз ашв рсара⁴²³ шйырбцІуа ййырбауа.

ЧкІвыныжв йхІваз айныжв йанйаґІа дгвыжвкІын адуней ацІайырхауа ауи дґІайыквхІвхІвтІ:

– Ари ахІлахъв сабата йшсрыхъвашауа апшта усрыхъвашапІ! Бзирала угІарста ари адзыґІв снарга.

ЧкІвыныжв дґІамцІасын айныжв джъауап атайыйтхтІ:

– Ари шылата йшсчпауа апшта шылата уызлагапІ, – йхІватІ ахвырджьын йтата йымаз ашыла ґІатйырпІлауа. – Адуней убзазауа уыквызлара утахъызтын снауымцтиуата бзирала угІарста адзыґІв снарга!

ЧкІвыныжв йджъауапква рыцІа йырхъата, йбагыаквата йанґІайхІва амцтахъ айныжв адзыґІв дґІаталтІ, ауи йаґІвикъын райша дшвауа дґІарстІ.

ЧкІвыныжв айныжв данґІайыдгыл дшвачван йчва ахІаш апшта йшкІвокІвахатІ, йща ашІасызшва дгыланхатІ. Ари амцтахъ ауи йпыцква зынла йґІабайрыфтІ, йгвгы ґІайрыбагыан щарда дымхъвыщуата тшйырхъацІауа айныжв йайхІвтІ:

– Ласыта йґІасхъамылскІва щамхъаша угІагыл, уыхъвда снахъарчІвата ари адзыґІв сырга.

⁴²³ Рсара – тшыт.

Айныжв йчпахрызйа – мцыра аламкІва дшватІ. Ауи зынла шамхъаша дгІагылын ЧкІвыныжвгьи йартмакъ йнапІыцІакІ айныжв йыхъвда дхъачІван адзыгІв йырсырныс йталтІ.

Ауат адзыгІв аквта йаннадза айныжв дгвышхвауа ЧкІвыныжв йгІайайхІвтІ:

– Уара, къару ду зму, ари аъара уызласыйа?

– Сара сгъузыргарым схІвитІта тшсрыласитІ. Йутахъызтын тшсырхІатлапІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв, йартмакъ йтаз адзадз гІатихын йкъару йшгІанагуазла айныжв йыхъвда йалайцатІ. Айныжв ауи швабыжта йнарыхъын адзыгІв шамхъаша дыланаргылтІ.

– Ей, ей, ауи аъара тшумырхІатлан! Йучпауа ачІвыйа?! – йхІван дгІачІвагІгІатІ.

– Щта, ужвы йудырпІ штшсрыласуаз, тшсымрыласкІвагьи сшузырымгуш, – йхІватІ ЧкІвыныжв.

Ауат адзыгІв йанырс амщтахъ айныжв гвы йзымчпауата ЧкІвыныжв йайхІвтІ:

– Ужвы адзы угІарызгатІ. Йутахъу гІасахІв йа сутахъыхмызтын хІпныла сауштх, сцахпІ.

– Момо, уъацауа гъаѣам! Ужвы уыхъвда сшхъачІву райша швпны сугуштІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв.

Айныжв ауи дджвыквиган йаби йайщчвакви ъабзауз ашыпІа псайспа йазнайтІ. ЧкІвыныжв дызланагаз айныжвква йдууын, ауи йгІвычІвгІвыс фгІвы ауат зынла йрахІатІ.

– Фу! Фу! ДабагІанша гІвычІвгІвыс? ЙфгІвы гІахІыхІитІ. Дабаъу ауи? – рхІван йалафгІвышвауа, йнапшыгІапшуа, йдзыргІвуа йалагатІ.

– Швара йшвыхІауа афгІвы зчІву агІвычІвгІвыс дабар. Ауаса ари агІвычІвгІвысчкІвын ауахъауат дгърапшым, къару ду йылапІ. Сара дсайгІайтІ, швабыж зджъара йгІанымхауата дхахвапІ. Ари ахъацІа заджвгьи швйыквымгвышхван. ЗакІыла дъашвыргвыжвкІыз йа закІ ъайымашвкІыз уалгатІ, зымгІва хІалъакъ хІылайцІата йаргьи абна дылалхуаштІ, – йхІватІ ауи дызгаз айныжв.

Ари амщтахъ ауи йаби йайщчвакви ЧкІвыныжв йчвшван хвду йзырчпауа, йхІвалакІгьи зынла йдырхъйауа, йыздзыргІвуа йалагатІ. Айныжвква шшваз ЧкІвыныжв йанидыр рыцІагьи тшйырхъацІауа далагатІ.

Ауасамцара щыбжъанчагІа ангІадза айныжвква раба йпачваква унашва багъѣа рзичпатІ ЧкІвыныжв дшичвшвауа гвы адйымрытуа, тшйырхъацІауа:

– Ласыта швГламацІауы, ари асас йГІапсата йГІадзас кІара йшврыфта дшвыртынчх. Ауи йГІапсаз дывра атахъыпІ.

Айныжвква зынла щамакъквкІ гІаркІытІ, ауат амхъыржвжватІ, ахъвшва дуква йыртарпсан йыржвуа йалагатІ. ЧкІвыныжв айныжвква раба йхІваз швабыжта даршватІ, ауаса ахъацІара тшайыргатІ, дшхаву айныжвква йхъадйырцІара йгвалата ажбы мжвыскІва ауат йрай-хІвтІ:

– Сара ачара саламгаскІва ажбы йсфауа абыГІвква ъатаспсуш машакІ жвжы ауи адзхъагъи чІварта тынчкІ сзышвчпа!

Айныжвква ауи йхІваз джъарщатІ, – «Ауи ачкІвын щарда йфушма?» – хІва ргвы йГІанагуа азаджви азаджви ахъвлапшытІ, ауаса ймаГІну гъырдырам, йхІваз ауыс дмырхъйакІва амаль змам акІвпІ. Ауат гІалагъагъатІ, машакІ гІаржын ауи адзхъагъи чІварта бзикІ йзырчпатІ.

Ажбы анжвы, ауат ЧкІвыныжвгъи дрылата кІара рфарныс йГІала-чІватІ.

Ачара йалагатІ. Ажва гъалам, ЧкІвыныжв айныжвква йырфауа аъара йзыфуата дгъаъамызтІ, ауаса йкъару дйырдырра ймурадта, ауат тшырдимырбауа ажбы йГІайахвуаз зны ахІа дамцІаскІва зынла амаша йтайрышвхуан. Айныжвква рымгва чвын йгылхтІ, ЧкІвыныжв ужвыгъи дчауа дчІваркІвапІ. Ари збаз айныжвква йджъарщитІ, йшвитІ. Ауасамцара ЧкІвыныжв жбыта йыржвыз зымГІва закІгъи гІанимыжъуата йфа тшичпумцара амаша йтайпсатІ. Йара ачара даналга араса йхІван дГІагылхтІ:

– Йабадзагъи жъбзийыз, ймачІын акІвмызтын.

ЧкІвыныжв йажваквкІва айныжвква рыцІагъи йчвнаршватІ, йщаквнакІытІ. Ауат – «Ари агІвычІвГІвыс закІ хІзыйымханда», – рхІвауа-зшва йахъвлапшуа йгыланхатІ. Ауасамцара ЧкІвыныжв айныжвква закІгъи гІаймархІвуа, йунашва рымкІуа мызкІы йацбзатІ.

Зны ЧкІвыныжв йкъару дырхъвыхра ргвалата йыхІван мшГІагра абна дырщтитІ. ЧкІвыныжв ажвакІгъи йымхІвауа ашахъа ду найахвтІ, абна дцан ауыла ацІлаквва рхъаквва адихІвалуа далагатІ...

ЧкІвыныжв дгъГІайхуам, айныжвква ргвы акъвпитІ, ауи йызныйыз гъырдырам. Ауи данГІамидзах йызныйыз гІаддырдырра рмурадта айныжвква абна йцатІ. Йъанайыз ЧкІвыныжв ацІлаквва рхъаквва адихІвхІвалуа днарбатІ.

– Йучпауа ачІвыйа? Щарда хІуызпшлушма? ХІмацІауыта хІчара атахъыпІ, – рхІван ауи йцІгІатІ.

– Ей, швара ахъыччахъваквa, мшигIадза абна хIгIайуа хIашIы-злушма? Ари цIлата йадсхIвхIвалыз зымгIва зынла хIъану йна-згуаштI, – йхIватI ЧкIвыныжв.

Ари йгIарайхIвыз ауат йгърымгвапхатI. Ауат зынла закIы-закI цIла ду гIалыржван ЧкIвыныжвгъи рцIыхъва дтагыла йгIайхтI. Ари йгIашIарышвта ЧкIвыныжв зынгъи абна мшIгIагра дгърымщтихтI.

УадыргIванагъи зны айныжквa ЧкIвыныжв адзыгIв дзгIагра дырщтитI. Ауи абельла адзы атшпы йгIашIайрышвын андакъ йжуа далагатI. ЧкIвыныжв щарда дкъватI. Ауи дангIамидзах дара адзыгIв апны пшра йцатI. Ауат ъанайыз ЧкIвыныжв андакъ шйыжуа рбитI. Ауи йаницIгIа:

– Йсчпауа гъжвымбума? МшигIадза дзгIагра хIгIамихуата, ари андакъ йызжуала адзыгIв хIъану ахъкIъала йнагIвуата йсчпуштI, хIуыс рыцIа ймайрахуштI, – йхIватI ЧкIвыныжв.

Ари айныжквa йанрагIа араса рхIватI:

– Ари адзыгIв йаннамыгIвхъидара хIара хIагахуаштI. Ужвинас ари дзгара дгIаштих гъауашым.

Ауат дара-дара ахъвшва дула дзы гIаргын йгIайхтI. Ари амщтахъ цIабыргыта айныжквa ЧкIвыныжв рыцIагъи йчвшвауа йалагатI, ауи йгIалцIла ддрыдзра мурадта йыркIытI. Ауат йназхъвыщIазхъвыцын араса абархIвтI:

– Абыхъв ацIахъ апны хчара дхIщтипIта хIара цIыхквтаква рапш-та хIйызцахпI, ауаѡа адзыршы абыхъв йгIабгъахIчвумцара дахIры-былпI.

Ари йаналачважвуз йырхIваквaз зымгIва ЧкIвыныжв йагIатI, ауа-са закIгъи гъйымхIватI, дывчуазшва тынчта дымпIатIауа дщIан.

Амш ангIалахъвла, зымгIвадзугъи гIалачIван йабадыруата ЧкIвы-ныжв араса гIайархIвтI:

– Ужвы, хIаща, угIадзыргIвы! Йшудыруа апшта, хIара агъачва хIщардапI, тшыхIхчара атахъыпI. Ауаса йанаѡазара, уахъа ачIапщара уара йуыквшвитI. Ари ауапIажвгъи нахв, абыхъв ду ацIахъ йыцIсуа амгIва апны уахъа уцата учIапща, уымчвын. Йыздыруада, аджвырагIв гIайуата йубузтын закIгъи рауымхIвын, хIа апхъа ахабар гIахIырдыр.

– ЙауаштI, дара йбзипI, – йхIватI ЧкIвыныжв, тшадигалын абыхъв ду ащапIы дазцатI.

Йара ЧкIвыныжв дджвыквылтI акIвын айныжквa йшырхIваз апшта ахъвшва дуквала дзы хъвырцIан йгIадыршуа йалагатI. Ауат цIыхквтаква рапшта тшадыргалын абыхъв ду ахъахъ йгIахъалтI, ЧкIвыныжв дадрыбылра рмурадта адзыршы бгъарчвауа йалагатI.

Ауаса ЧкІвыныжв дгъымчвуазтІ: ауапІажв йымаз хІахъв дукІ йаквипсан йаргы тланыкъвакІла дгІакІылпшуа тшпхъайкІхтІ.

Айныжкква ашахв гІацІнапнадзыкІъара йашІамсуа адзы абыхъв йгІабгъарчватІ, ЧкІвыныжв дгІацымхушта йазырбауа, ауаса йара дзыкІгы гызыгІамдзатІ: айныжкква шагІанцІакІ адзы зквырчваз ауапІи ахІахъви ракІвпІ. Айныжкква анджвыквылх ЧкІвыныжвгы дгІайхын йуапІажв дыцІалхтІ тширычвуа, ддзыргІвуа, мачІкІгы дшвауа, ауаса тшдимырдырра ахъаз йхъа йаквйымцІауа.

ЙшатІ. Айныжкква ЧкІвыныжв адзыршы дшаблыз ддырбарныс пшра йызгІайтІ. Айныжкква рыцІа йызлагвыгъуз ауи дабылта, даъахымкІва акІвын, даргы рхъа йахвитхара йазыгвжважвун. Ауаса арат ргвы йшгІарнахІвуаз апшта ауыс гыгІацІымцІхтІ. ЧкІвыныжв йуыс датшан: ауапІа дгІацІпшуа айныжкква йызцауа йаниба, рыцІагы ачвамц тшайыргатІ. Айныжкква ауи йзаргванхата дцтІата данырба йыквцІыртІ, ауаса ауи ймагІа тшичпатІ, дгыгІампІатІаутІ. Ауи асхъан адзыршы дабылта йщаквдыргылтІ, ауаса атамамдза ддырдырра рмурадта ауат ужвыгы зны дута йатайыквцІырхтІ:

– УгІагылх! Щыбжъан науырдызатІ, ачІапщагІв бзи.

ЧкІвыныжв тширычІвайуа дхІатладза дгІащахъчІвалтІ, йылаквagy гІалайыркъвчІын дгІарпшытІ. Ари збаз айныжкква азаджви азаджви йахъвлапшуа йгыланхатІ, ргкква тпсгІатІ. Ауат йырхІвушыз анрымдырх йшаъазлакІгы йцІгІатІ:

– Йахъа ушпачв, аджвырагІв гыуымбама? Ууысква шпакІвша? Угъымшвама? МомкІва утынчызма?

– Йшзымдыруа, заджвгы дгъзымбатІ, ауаса дара гвыгІвмыгІвта сычвтІ, сгІапхдзыхІвауата ква пхакІгы гІасыккватІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв.

Айныжкквагы ЧкІвыныжвгы рыгІвна йгІайхтІ, ймацІауын йчатІ. ЧкІвыныжв йычва намхъазшва, ргвы ймыргІвара йгвалата, ужвыгы зны дрыздыргІвырныс дцтІалтІ, шарда днамиуата ачва тшайыргатІ. Ари йащтагІайуата айныжкква ауи дшдрыздуашла йунашва йалачважвауа йаталагахтІ. Ауи адзыршы дамбылуа дшгІацхаз швабыжта йджъарщун, псы мыжда, псы багъа йхъата дырпхъадзатІ. Ауасамцара ЧкІвыныжв йрыдзра амаль гІайауырныс айныжкква раба йыхъвда йхъарцІатІ. Алыгажв шарда дазхъвыцтІ, уацІыхъван йпачва гІазиддан йрайхІвтІ:

– Ауи ужвыгы зны йара дъаныз абыхъв ду ацІахъ апны чІапшара даташвцтих. Ари амщтахъ ауаъа хІйыщтацахпІ, абыхъв ахъахъ хІгІахъалпІта шагІанцІакІ ахъахъыла ахІахъв дуквала хІгІабгъакшу-

мца йыуа гІанымхахуата дхІырпІапІапІ. Сара датша амальта йшвызсауа гъаѡам, ари йшсхІваз апшта йзыхІымхузтын хІара ауи хІинапІыцІадзхпІ, хІалъакъ гІахІылайцІапІ.

ЧкІвыныжв йзырхІваз зымгІва йшитахъыз апшта дара йалыргата йагІатІ. Айныжвква ахъвлапын чара йгІалачІван ачара джвыквырцІатІ. Ауат рыуа заджвы дшвауазшва агвып йалачІваз йгІарайхІвтІ:

– Ахабарква шгІагауала, хІуысква дара йшварагІварапІ. ДзачІвызлакІгъи усакъра, ухъа ухчара атахъыпІ. Уахъа зынги йапшхымкІва зымгІвадзугъи хъата-мата хІамцІыцІта хІчІапщара атахъыпІ. ЧкІвыныжвгъи йахъа уъачІапщаз абыхъв ду ащапІы апны чІапщара уатацахпІ, датша йъауымдыруа шыпІакІ ухІщтиуа ацкІысгъи йъаудыруа уцахырквын уарала рыцІа йагъыпІ, йгъшварагІварам.

– ЙауаштІ, дара йбзипІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв ауат унашвата йырчпаз рыщцІихуа.

Ахшамква рапшта агвып йшырхІваз апшта чІапщара йамцІыцІтІ. ЧкІвыныжвгъи йуапІа найахвын йъазырхІваз апны дчІапщарныс датацахтІ. Ари дшнадзуз ахІахъв ду йщтІаз йуапІа аквипсан йаргъи, апхъа йшичпаз апшта, айныжвква йырчпуш, йырхуш дгІазкІылпшуа тланыкъвакІла тшпхъайкІтІ.

Цыыхквтаква рапшта ЧкІвыныжв дъачІваз жвгІванд ддразшва быжъчІвыхъкІ гІайагІатІ. Ауи зынла гвы айттІ айныжвква дырщра рмурадта ахІахъв дуквала абыхъв йшгІабгъакшуз. Ари азаман ЧкІвыныжв ауат дрылахъыччауа тланыкъвакІла дгІацІпшуа дчІвапІ, ауи хІахъвкІгъи гІайыквшва ныжъхта ауасахІвагъи рыуа закІгъи йаргван йгъгІайуам.

Абари апшта айныжвква ауахъ йъадзартахъыз абыхъв ду ахІахъв дуквала йгІабгъакшан, йшауа йаналага рпны йцахтІ. Ауат шцахуаз ЧкІвыныжв йуапІа ѡащтІаз ашыпІа дазгІайхтІ. Ауи дъагІайхыз йуапІажв абгаракІгъи гІаламхахуата алыхвта апш йгІаквшвакв аз ахІахъкв йакъвдырццытІ, укІылпшуата йцатІ. ЧкІвыныжв йшаѡазлакІгъи ауапІажв ахІахъкв йгІарылиххтІ, йыквипсан дщтІалхтІ, апхъа апшта айныжвква дрызгІакІылпшуа. Ага ауаса йаѡазтынги, ауи ауат дырчвшваркІвун. ЧкІвыныжв рпны дгІайхра рыцІа йгІалихитІ, ауаса ауи дгъызгІайхуам: сырщыпІ – хІва дшвитІ.

Ауахъ шагІанцІакІ ахІахъв дуква нкъвызгаз айныжвква гІапсатІ, ачва рыгхатІ, даргъи щыбжъандза йгІамшыхауа багъадза йычвтІ. Ауат раба дгІарыквцІрын йгІайыршыхахтІ, кІарагъи рфан ЧкІвыныжв йпны пшра йгІайтІ. ЙъагІайыз – ЧкІвыныжв ахІахъкв дрыла, ауапІа йхъыгІвугъи ашырццыта днарбатІ.

– Абаружвы акІвпІ ауи данхІазырха, данхІщы, – рхІван ауи ддырхъвыхра ахъазла йыквцІыртІ, ауаса ЧкІвыныжв дгъгІамшІыхатІ, дгъымпІатІаутІ. Йара дгІакІылдзыргІвгІауа ауапІа дыцІапІ. Ари амцтахъ айщчваквa рыуа азаджв йгвы бзихан, ауи днайхъадзгылын далайрыкацауа далагатІ. Араъа ЧкІвыныжв дгІархІазшва ауапІа анГІайхъих айныжв дмахын дкІахІатІ. Ауат йырпшуа йалагылаз айныжвквaгъи йшвачван закІгъи рзымхІвахуа, йымпІатІаухуа йгыланхатІ. Аджащахъва рбатІ.

– АцІх дара йгвыгІвмыгІвын, саргъи сгътынчмызтІ. ЖвгІванд ддра бжъызшва, агъгъи гІасуазшва зджъакІ гІасыквпІлауа сычвтІ. Арат ахІахъквa абагІанша? – йхІван тширычІвайуа ахІахъквa дгІарылцІтІ, йуапІажвгъи йымата.

Ймахыз айныжв тшанГІайдырх агвып зымгІвадзугъи ацылын рпны йгІайхтІ. Абараъа айныжквa цІабыргдзата йхъарцІатІ ЧкІвыныжв аджъаль йымамызшва, ауи йпсы багъьата йгъи заджвгъи дйапшымкІва къару ду йылата, айныжквaгъи драйГІайуата.

Ауасамцара ауат къомракІ йацбзазатІ. Ага ауаса йаъазтынгъи, айныжквa апхъала ауи ашыпІа апны дара йшыртахъыз апшта, ргвы йгІанагуаз рзычпауа йгъабахым. Ауат сахІат мыжда йанйатІ, ЧкІвыныжв аджъаль апшта йчвшвитІ, йшикъвыцІхуаш амаль гърауам йа дабахымкІва дгъырзрыдзуам.

Зны ауат ащымта чара йаналга зымгІвадзугъи йабадыруата ЧкІвыныжв йгІайцІгІатІ:

– ХІара хІгвы закІ аситІ: араъа уыззгІайыз гъхІыздырам, угвы йту гъгІахІаухІвуам. Уари хІари айщчваквa рапшта хІацбазитІ. Угвы йту гІахІахІв. Швпны уанбацахуаш? МомкІва хІара нцІрата йуыму ухІылазлушма? Йумурадйа? ХІаргъи йхІчпуш гъхІыздырам.

– Сара сымцахырныс сгъгІамитІ. СунагІва садгылхра атахъыпІ. Санцахуаш жвымдыруазтын – швгІадзыргІвы. СыззгІайыз хъапщ згарныс акІвпІ. Сара сгылпІта йсзыщтІыхуа аъара хъапщ гІасышвтырквын садгылпІ. Ауи амцтахъ саргъи мгІва сыквылхпІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв тшйырхъацІауа, йырцІабыргуа. Ауи йхІваз загІаз айныжквa гІархІатІ, йауа ухІварырквын, ауи йзыщтІыхуаш хъапщ ауат йрымамкІва, йырмауашта йщаквдыргылтІ. Ауи йгІалцІла ауат йацшІакІта ЧкІвыныжв йгІайыхІвауа йархІвтІ:

– ХІыла йапшу, хІпсы йапшу хІаща! Ари йухІваз аъара хъапщ хІара йгъхІымам, йузыщтІыхуаш аъара хъапщ уыхІтапІ – хІхІварырквын мцы уахІхІвпІ. Ауаса йанаъазара, йхІыму уыхІтитІ, мачпІ уымхІвауата йнахв, йухъацкІыпІ.

Айныжквва рыуа заджвы зджъарала дцан хъапщ гІвартмакъкІ гІайгын дгІайхтІ. АртмакъкІква ауи аъарала йдууынта йщтІых ныжъхта азакІы йтаз аъарагІвшара щтІихта йгІайгра гъылым-шушызтІ. Арат аниба ЧкІвыныжв дымгвжважвауа, артмакъкввагъи дрымпшуа айныжквва тшырзынайырхан йгвы йасуазшва, ахъапщ йымамачІызшва ауат йрайхІвтІ:

– Сара ари ахІа хІатла сыквымкІва кІара гІайгтІ рхІвауа акыт сгъталрым, тшгъдсырбарым, ауат гъгІасыласырхъыччарым. Ауаса йа-наъазара, швыуа заджвы аратгъи йыквта саргъи ауат рхъахъ саквчІвата хІпны райша сигахыргІатІ. Момо швхІвума, сымцахуата араъа хІацбзаапІ, йсзыщтІыхуаш аъара хъапщ ангІашваура сара-сара хІпны сцахпІ, заджвгъи усысмырцауа. Швалапш. ЙгІалшвхуайа?

Айныжквва йнахъвыщгІахъвыщын ЧкІвыныжв гІвзакІ дйыщыр-цІата дырщтихра рыцІа йгІалырхтІ. Ауаса йыщцушда? Ауат рыуа заджвгъи ауи гІвзата дизалра дгъадгылуам, йчвшитІ. Ауат йнамар-кІыгІамаркІуамцара артмакъкви ЧкІвыныжви ргахра йара дгІазгыз раща йыквдыршватІ йгъи ауи араса йархІвтІ:

– ДгІазгыз уара уакІвызтын йшутахъу дгах.

Ари амщтахъ ЧкІвыныжв гІвзата йгІайыщырцІаз айныжв арт-макъквва йыквийырцІатІ, айныжкввагъи салъам райххтІ, ауи йыхъвда дхъачІван райша рпныла дгІаджвыквылхтІ.

Ауат ЧкІвыныжв йгвашв йгІадзанадзыкІа йызбаз ауагІа йджъа-рщатІ, айныжв йчвшван рышв-хъышквва багъьата йадыркІытІ.

ЧкІвыныжв дангІадзах айныжв йайхІвтІ:

– Уара ари агвашв апны угылазла, сара хІыгІвна снашылпІта спшыпІ, уанызшыстра унайгвапІ, тшпсущапІ, учапІ-уыжвпІта псайспадза швпны уцахпІ.

– ЙауаштІ, – йхІватІ айныжв токъаль йзымчпауа. ЧкІвыныжв йыгІвна дгІашылхын дыдзта даъахымкІва дызпхъадзата йчІваз йтагв-жва дибахтІ. Ауат тшакІвдыршатІ. Ари амщтахъ ЧкІвыныжв дчвыш-хан йтагвжва йлайхІвтІ:

– ХІара хІыдзгІа гІадзатІ! Ани агвашв йгылу айныжв дббума? Ауи хІгъгІайцхушым. Ауаса йсхІвауа бчпарыквын хІабгата хІгІа-щаквхуштІ, ауи йыму ахъапщгъи хІалабазарныс йхІзыгІанхуштІ. Ауи йшаъазлакІгъи дгвархІщтхра атахъыпІ. Ауи ахъазла хІангІашылхра, – «БгІамацІауы», – шсхІвауа зынла атдзакв бхъалта батасзыгІацІырх: «Айныжв жбы зынжвырума момкІва гІванжвырума йнакІнызгуш?» – хІвата. Йара ауи аниагІара дхІзымкІхуа дцахпІ. ХІаргъи хІгІайцхапІ.

ЧкІвыныжв йшихІвазла йанГалын айныжв дГладрайгватІ. Ауат шалачІваз ЧкІвыныжв йтагвжва дылзыщІыртІ: «БГІамацІауы», – хІва.

ЧкІвыныжв йтагвжва зынла атдзакв дхъаххылын лхъацІа дзыгІацІыртІ:

– Зъарайа айныжв жьыта йнакІнызгуш? Зынжвырума момкІва гІванжвырума?

– Зынжвыра бакъвыщІта гІван-хынжвыра гІакІынга, – йхІватІ ЧкІвыныжв дГІапсадза.

Арат злачважвауа ажбы аунашва айныжв йанйагІа дГІархІатІ, дшван дазцІГІатІ:

– Ари ачІвыйа? Швара айныжв жьгъи швфума?

– Эй, сынбжъагІв, ура уыунагІва мшхатІ! ХІара фачІв апхъата асасгъи дызлахІрысасуа айныжв жьыпІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв дъа-чІваз.

Ари айныжв йанйагІа зынла дГІащтІчІватІ, ауи йГІайыщІцІыз апша ЧкІвыныжв тланыкъвакІла дхъыланарцІыжвтІ. Ауи дшымпІаз айныжв йаниба дГІайцІГІатІ:

– АчІвыйа йучпауа? УыззыпшГІауа ачІвыйа?

– Уызласщуаш ахІваспа гІасахвитІ, – йхІватІ ЧкІвыныжв дГвыжв-кІуазшва дцІыруа. – ДГІашвкІы! Ауи днашвымщтийын! ДсщуаштІ!

Айныжв дГІацапшуа, дузымкІуашта – ЧкІвыныжв дГІайума – хІва дыгІвуан. Ауи дщцуз ЧкІвыныжв дкІазгвата йбыгІвнифа зфалуз абага гІайпыраххын йГІайцІГІатІ:

– Уара уабагІвуа? ДзачІвыйа угІазрыхІаз?

– Сара ЧкІвыныжв йхъапщ йызгІазгхын йпны сшыгІвназ сищыр-ныс даналага сГІайнапІыщІцІтІ. МачІкІ атахъхатІ ауи сГІайкІырныс, – йхІватІ айныжв дГІацапшуа, дкІъазызуа.

Айныжв йхІваз абага йанагІа йхъыччауа йалагатІ:

– ЙшпакІву ура йухІвауа сара йшхъасцІуз. ЧкІвыныжв ауи апш хъацІара абагІайгыз?! Ауи сара дара бзита дыздыритІ. Ауи ауасаква анихчуз агІан сйызгІайлун, дкІазгвунта йхъагъи йчвысфуанта сымгва чвыта сцахлун. Арахъ угІацапа! Сара ауи йзысхаквауа усырбапІ.

Ари амщтахъ айныжв йгвы бзихатІ, абага йахІваз хъайцІан ауи ацІыхъва дтагыла дГІацапахтІ. Ауат анГІаргванха агвашв йгылата йпшуаз ЧкІвыныжв йбатІ, зынла абага гІайдырхтІ. ЗныкІ ахъазла ауи швабыжта дшватІ, уадыргІванагъи йгвы гІайрыбагъьан швабыжта дырзыщІыртІ:

– Йшпабзийыз швшгџацапахыз! Уара абагачкџын, ауи айныжв чвгџахъша дгџацазырпахыз, уызгџадахатџ! Швкџыц⁴²⁴ шлыржвауа сара ауи йсырбапџ! Ауи йпсы сара йснапџыцџапџ!

Чкџвыныжв йхџваз айныжв йанйагџа абага дажъата йщаквџыр-гылтџ, ацџыхъва дамџластџ йаникџъан йщытџ. Ари амџтахъ ауи зынла дацапахын дшзыгџвуазла дгџацапшуа райша рпныла дыгџвхтџ.

Чкџвыныжв йпсы гџайаухтџ, йгвы чџвахтџ, дтынчхатџ. Ауи йыгџвна дгџашылхын кџарагџи йфатџ, тшпсищан, йызниквџаз зымгџва йтагвжва йлайхџвхтџ. Ауи ахъапщ йгџайгызла тыдз шџыцгџи дыргылхтџ. Тшызрыгвџыбзыгџуыз йайщчва ахџбачва рацкџыс рыцџагџи бзита дбза-зауа дджвкџвылхтџ. Ауи ауат руасаквагџи ауи ахџа йгџырзыйымх-чхатџ.

*Абаза турыхква.
Йалазџақвџаз: Щакџрыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 121 – 132 ан.*

МАХџМУД, МУХџАДИН, МУРАДИН

Кыткџ апны нхагџв рахвхчакџ Махџмуд йыхъызта дтан. Ауи йтгџачва гџщардагџвымызтџ: йтагвжва Хыбра, йыгџвпачва Мухџадини Мурадини ракџвын йнадзузгџи.

Ауат рбзазаща гџхарзынамызтџ, швабыж йкџвльейсызта, йчгџвы-чада-фачџвыдата акџвын йшаъаз. Ауат џатабзазуз йтаз ауагџа райхџа-рагџв ауи аунагџва йызларагџъыз гџаъамызтџ. Абайара, ашара-бзара – зымгџва знапџыцџаз акыт ахџчва ракџвын.

Махџмуд дшчкџвыныз угџалагата акыт рахв рахвхчата дрыщын. Ауи йтагвжва Хыбра ауи йгџайгуаз анлыргџалуа, лысабиква дыр-хъпшуа йынкџвылгун. Хыбра зджъара йгџанымхауата дпхџвыс бзи-йын, лхабар хъарата йгатџ, апхъала йшырхџвуз апшта, ажв лыршџыц-хуата, лнапџы бзита, зымгџва дырзычпата даъан.

Махџмуд йыгџвпачва ангџадзынгыл ауат џанатџакџгџи гџырмаутџ, йара йыцта акыт рахв рхчун.

Ауи атлахан агџан абайачва ркџванчагџахараква гџашџамсуазтџ, ауат ауагџа нхачва дрытхџаусыхауа, мыждаха, гџазаб ду рыквта йдыр-бзасун. Ахџчва џаныз анхачва дрыуата хъацџакџгџи йыхъыз бзила йга-та йгџрымуазтџ. Анхачва дгџарылџта заджвгџи тагвжва бзи, таца бзи,

⁴²⁴ Швкџыц – ашв аблыын йызладгылуа агџвы (дверной косяк).

пхІа йгьи па бзи дрымазларныс йгърымуазтІ. Ауат рхабарква бзирала йымгара ахъазла ауагІа бзиква ргъычуан йа мчыла йыркІуанта йдрычрынуан. Абари йгІаквхта, ауыс гвымхаква йрыштата ахІчви абайачви йпшгІауа мадза-мадза акытква гІамырдун.

Зны МахІмуд йтгІачви йари ъатабзазуз акыт тшыгІвкІ дгІаталтІ. Ауи дбайан, дахІын, йаргьи акыт апны рыцІа пхІвыс бзита йту длызцІгІауа, йгІаййырдыруа далагатІ. Ауи Хьыбра лацкІыс ауи апсы-хІва рыцІа пхІвыс бзи дштамыз ахабар йагІатІ.

АтшыгІв Хьыбра лтдзы ййырдыртІ, аргваныта дгІайын МахІмуд йыгІвпачвагьи йыцта арахкква ахІвырта йштырцуз йырхъвыхтІ йгьи ауат ъадырцаз ййырбатІ. Ари амцтахъ ауи зынла акыт дгІаталхтІ, райша Хьыбра длызгІайтІ, дгІамцІастІ, дджвыквиган дджвыквылхтІ.

Амара анташва МахІмуд йпачвагьи йаргьи рахвхчара йъаныз йгІапсата йгІайхтІ. Ауат ъагІайхыз рунагІва Хьыбра дапамахымкІва йгІанйахтІ, агвлачваква гІамыркъъашатІ, ауаса зджъарагьи дгъыр-маухтІ. Абари апшта МахІмуд йтагвжва Хьыбра шыбжъан агвы дыдзтІ, дъацагьи-дъагІайгьи рымдыруа. Ауаса ахабар йгаквузла МахІмуд йгвы йгІанагтІ ауи йтагвжва чвгъахагІв напІыкІ дшанапІы-цІашваз.

Ауат йырзымацІауашызгьи йырзыдзахуашызгьи йырхъпшу-ашызгьи дрымахымкІва къомракІ йырхъазыта, йгІапсауа, ауагІа йры-марыцІата йбзататІ. Ауыс йыншаз уазчІвушта йгъаъамызтІ йгьи ауат амгІва йырфушыз быгІвнифагьи нарахвын йджвыквылтІ Хьыбра дгІараухра рмурадта.

Ауат щардара йпшгІатІ, ауаса ауи зджъарагьи дгъырмаутІ, лха-баргьи йырхІвата йгъырмагІатІ.

Ауат агІвпачва рабагьи дрыцта дзыгІв дукІ атшпы йатшпын-чІвалата айцІба Мурадин дзы йыжвырныс адзы данахъал ауаъа дта-шватІ, дрызгІамымххуа адзы дджвыквнаган ахІатшп дуквала дцІыруа дагатІ. Ауат ахІатшпква ауи аъара йхІагІанта аби апи ауи йыщта-лызтІхІва йаргван йцарнысгьи дырбарнысгьи гърылымшатІ, абари апшта дырчвыдзтІ.

Аба МахІмуди ауи йпа МухІадини адзы йагаз Мурадин дахъватш-та, ауи дбзахымкІва йщаквыдыргылын Хьыбра йылзыпшгІауа йджвы-квылхтІ. Ауат шцузымца акъындк⁴²⁵ рапшта кІваркІ йштысуаз йа-лайыз ахІвра апны аквыджъма гІалшвтын МухІадин йгІайымцІастІ, днанауахвын йджвыквылхтІ. МахІмуд йчпахрызйа – швокъ гъыма-мызтІ, аквыджъма закІгьи гъизазымхатІ. Абари апшта арахвхча

⁴²⁵ Къынды – амара анташвахуа асахІат.

МахІмуд йтагвжва бзи Хьыбра дичвыдзтІ, йпа Мурадин адзы дичвагатІ, йпаркІвах МухІадингы аквыджьма дичвагатІ, йара йхъазаджвыкІ архъа агвы дгІаквхатІ. МахІмуд дангвжвай йхъа зджъара йкІырныс рыцІа йаргваныз кыткІ днаталтІ.

Ари азаман апаштыхІ дпсыта акІвын йшаъаз. Ауи гІарикІгы, тынхакІгы дгъйымамызтІ. Ауи йгІалцІла паштыхІ далырхырныс ахъазла акыт айззара дукІ гІандыршатІ, ауаса апаштыхІыгІвара акыт ахІ рапхъа дтагылата абайачва йырзамакІырахатІ: дзачІвызлакІгы йара дгылра йтахъын. Ауаса йанца, абайачва датшата йангІалтІ: ахІвыхІв бжъахъа ауырцтта ауи зхъа йаквчІвауа дпаштыхІарныс. Ари айззара ъакІвшуз апны ауагІа дрылагылата дгылан МахІмуд насыпыдагы.

Абайачва зымгІвадзуггы гІайззан унашва рчпатІ. АхІвыхІв бжъахъа гІауырцттІ, ауи абайачва йрылапшуа йырхъыпсгІун зхъа йаквчІвушыз дамдыруа. ЙцІыхъахауата абанахъ хъарата йалагылаз ауагІа йырзыпсгІан райша арахвхча МахІмуд йхъа йаквчІватІ ауагІа йджъарщауа.

Ари амцтахъ ауи дрымдыруата, дыртахъымкІва рхІван абайачва МахІмуд дпаштыхІара гърымуытІ. АхІвыхІв бжъахъа йгІванхауата йатадрыпсгІахтІ, ари йгІванхузгы МахІмуд йхъа йатагІаквчІвахтІ.

Араъа акыт знапЫцІаз ахІ дгвыжвкІын МахІмуд ахІвыхІв йхъа йаквымчІвахра ахъазла зджъара дыгІвнадйыркІытІ, апаштыхІыгІвара йамайкІуа. Ари амцтахъ йхынхауата ахІвыхІв бжъахъа атагІауырцтхтІ. Ари йхъынхІвуа, ауагІа йгІарылапшуа сахІаткІ айхІа йырхъыпсгІатІ, уацІыхъван МахІмуд дъагІвнаркІыз атдзы ахъышв йышнауаз йастІ йпнатшын ауи йхъа йаквчІвахтІ.

АхІ ауыс шамуашыз анидыр абайачва азыразта алыгажв ймагІнызлакІгы паштыхІта ддыргылырныс йангІалтІ. Абайачва йшырхІваз апшта, ахІ дцан МахІмуд чІахІ ду йзичпауа айззара ъалаз апны дгІайдхтІ. МахІмуд ахІчви абайачви ъалачІваз дрыладырчІватІ, ауагІагы ддырдыртІ МахІмуд паштыхІта акъраль нкъвигарныс дшалырхыз. Абари апшта закІгы змахымкІва, рыцІлата йгІанхаз МахІмуд дпаштыхІхатІ.

МахІмуд драхвхчатагы дуымдырхуашта тшигайхын дагІвкъауа дбзазитІ, ауаса ауи йпаштыхІра йыла йгъгІацІамылуазтІ, уахъгы тшынгы йтагвжва Хьыбри йпачва МухІадини Мурадини шичвыдзыз швабыжта дрызхъвыцуан, ауат йымахзарквныз апаштыхІрагы гыта-хъымызтІ. МахІмуд дпедзауа ацкІысгы зныкІ ахъаз йымгвапхарыгы ауи йъанатІа апны дгылан.

Ауи йтагвжва дызгъычыз ахI Хвырсан дангIайх агIан Хьыбра швындыкъвара дукI дтачIвата, ауи заджвгъи диймырбауа, ддирыхчауа дынкъвигун. Ауи йыпщIа апны йпщIан МухIадини Мурадини, ауаса щарда ъахъыщIыз йгIалцIла ауат гьабамдырхI.

Ауасамцара ашвындыкъвара ачIапщара ауахъ МахIмуд йпачвата йчвыдзквас йгIарадзатI. Ауат ахI унашва гIарзичпатI ашвындыкъвара закI ъазнийыз ауат рхъа ауагIа йырбауата йхъихырныс.

АгIвычкIвынчва цIыхквтадзагъи йамайчважвауа ашвындыкъвара ду ахъатаквала йгылан, ари амщтахъ азаджв араса йхIватI:

– Ей, уара, ари хIшгылу ацIх гъхIзыршарым. Ауаса йанаъазара, ауи рыцIа йайшысхара ахъазла турых хIырхIва, йанамуыхрагъи хIычвара гъгIайрым.

– Запшыйа рыцIа турыхта йуасхIвуаш: сылала йызбази, момкIва слымхIала йызгIази? – ачкIвынкI арахъари дгIайцIгIатI.

– Сара йстахъу улымхIала йугIаз атурых мцы гъакIвым, йцIабыргыта къангъаш злахым уылала йубаз акIвпI йгIасаухIвуаш, – йхIватI йыгIвза.

Абари апшта ауат ангIалтI турых рхIварныс.

– Щта, сара ужвы турых уасхIвпI, йануымуазара. Сара сыхъыз МухIадинпI, сан лыхъыз ХьыбрапI. Сара саба драхвхчан, йыхъызгъи МахIмудын; сачайцIбагъи Мурадинла йыпхъун. Абарат ракIвын хIтгIачва йнадзуз. Сачагъи саргъи хIаба хIйыцта мшигIадзагъи акыт рырахв архъа йтхIцунта йхIхчалун. Сан лапш пхIвыс бзи хIкыт апны дгътамызтI. Ауи дгIанхалунта йхIфушыз лчпун, дхIзыдзахуан. Ауасамцара мшкIы хIангIайх хIан агIвна дыгIвнамкIва хIанйахтI. Сачи сари хIаба йунашвала агвлачвакв гIамхIкъъашатI, ауаса дгъхIмаутI. Ауи дгIадгылхуаштI – хIва щардагъи йхIхъазыта хIбзататI, ауаса дгIайх ныжъхта лхабар гъхIмагIахтI. Абари апшта ауи дыздзтI. ХIара ауи швабыжта хIарынашхыйун йгъи ауи дхIымахымкIва йгъамуашызтI хIбзазара. Ауи ахIатырла хIара ауи дгIахIаухырныс хIджвыквылтI. ХIшымгIвайсуазымцара дзыгIв дукI атшпы хIгIашIастI мачIкI хIчарныс. КIара хIфауа хIшалачIвас сача Мурадин дзы йыжвырныс хъала адзы данахъал ауаъа дташван йцIыхъва хIштагылазымца дхIчвагатI. ХIаби сари хIацыта кIварыкI хIштысуаз саргъи аквыджьма гIасымцIасын сджвыквнагатI. Ауи сшгIанагуазымцара ауасаква сырбан ауи сгIашIыркъахтI. Ауищтара абараъа, йшубауа апшта, ахI йыпщIа спщIлата сынхитI. Абараъа йгIашIарышвта саба МахIмуд, сан Хьыбра, сача Мурадин счвыдзын йгъсмаухтI, ауат рхабар зджъарагъи йгъсмагIатI. Сара йсчпалакIгъи сыла йгъгIацIалуам хIтгIачва

хІалъакъта йшыдзыз, уахъгъи тшынгъи, зынзаджвыкІгъи йгъсхъаштылуам, – йхІватІ.

МухІадин йтурых далымгаскІва ауи йыгІвза зынла дгІащтІчІван йыхъвда тшгІахъайрышвтІ:

– Уара уащата адзы йагаз Мурадин сара сакІвпІ! Сара адзы сшгІа-нагуаз апслачвакІчва сгІамырххын араъа йубитІ сшаъу, – йхІватІ.

Араъа агІвайщчва абадырхтІ йгъи ауат тшакІвдыршахтІ, йчІвыутІ, йхъдзахтІ йгъи араса рхІватІ:

– ХІара бзидздза йыгІбауа хІани хІаби хІымахзарквныз гъакІв-мызма! Йабадзагъи ауи хІарала йнасып дууыз, йхІгвыргъьараз хІгІвайщчвагъи.

Абари апшта ауат шайчважвуз ашвындыкъвара ауацІа заджв дгІасын араса йрагІатІ:

– Шван йыдзыз сара сакІвпІ, сысабичва! Араъа стачІвапІ сгІаргъычищтарагъи, снатышвщтх!

Ари анрагІа амщтахъ агІвайщчва йасын ашвындыкъвара ахъарпа гІахъыржван ран дгІатырщтхтІ.

Ауат тшакІвдыршатІ йгъи дасузлакІгъи руысква шакІвшаз, йрыз-никваз зымгІва абархІвхтІ. Ауат ргвы анымчвгІауата йшалачІваз йрыквшатІ йгъи ахабар ахІ йдрагІатІ ауи йырхчуз ашвындыкъвара ахъарпа шхъыртІыз.

Араъа ахІ Хвырсан дгІадзатІ йгъи агІвычІкІвынчва ран ашвындыкъвара дтайрышвхтІ, МухІадини Мурадини йырчпаз ахъазла рхъаква шхъихуашгъи райхІвын атутанакътара йтайырчІватІ. Абари апшта йабайаухкваз йатаркІвах йабачвыдзхтІ, цхърагІагІвкІгъи дрымакымкІва рыцхІа-рыцхІадзата ахІ йщапІы йыцІашватІ.

АхІ Хвырсан хъахъыхырта шырчпушызла зынла унашва йчпатІ йгъи ахабар йыргатІ. АхІ ахІаквымхара апІатла гІадзауа йаналага ауи апаштыхІ йпны дгІайтІ ауыс шаъу алыыргарныс.

АхІаквымхара азаман ангІадза ауагІа зымгІва гІайззатІ, акыт гІвымаквa йгІартыщІын ахІчва гІайззатІ, ахъахъыхырта апны МухІадини Мурадини гІардтІ йгъи ауат злакІнырхІушыз аркъанква рхъаква йырхъадрышвтІ хІазырта. Ауи ахъахъыхырта дачвыхъарамкІва апаштыхІ МахІмудгъи ахІчва дрылачІвата дпшуан.

ЗымгІва анхІазырха ахІ Хвырсан ауатыкв дгІатагылын ауыс зквыз зымгІва ауагІа йалачІваз йгІарайхІвтІ йгъи ауат кІнырхІарныс ахІ йхъахъыхчва ауат гъаквдыргылыз йгІахъалтІ.

Ари амщтахъ МухІадин йайззаз ахІчва дгІарыхІватІ. АхІ Хвырсан ауи дгІайырчважварныс хвитнагІа гъыйымттІ. Ауыс закІыта йшаъаз

апаштыхІ МахІмуд гвы айтті йгьи ауи дгІачважварныс дйырхвитті. МахІмуд йпачва ауи аьарала йдухан йгьйымдырхті.

МухІадин дгІачважварныс хвитнагІа англайырт дгІагылын йуыс шакІвшаз зымгІва ахъахыла йшгІахІырбаз апшта йглайхІватІ, йгьи дрыхІватІ ауат ауырщтхырнысла.

МухІадин дьадзагІачважвуз апаштыхІ МахІмуд ауат зхъа хьырхуаш йпачваква шракІвыз йдырхті йгьи ауи тшизымкІхуа дчІван.

Ари амщтахъ ахІ Хвырсан апаштыхІ йайхІвтІ:

– ХІалгама? Ужвы рхъа хъыхІх ауашма?

– Уцата, ашвындыкъвара йтачІву дгІадта арат дрыдзхьаргыл. УылщІгІа арат ауи йгІалрийи йгІалымрийи, – йхІватІ апаштыхІ МахІмуд.

АхІ йчпарызйа? Ауи апаштыхІ дизымдзыргІвыкІва гьамуашызті, дцан апхІвыс дгІайдті. Ауи лпачваква дрыдйыргылын дылщІгІатІ:

– Арат агІвычкІвынчва бдырума? ЙырмагІныйа?

– Арат агІвыджьгьи сара йсчІвыпІ, МухІадини Мурадини ракІвпІ. Сара сгІаугьычта мчыла сангІаугуаз агІан ауат йшчкІвынызгьи раба йыцта акыт рахв йыщырхчун, – лхІватІ Хьыбра дчІвыуа.

АхІ йуыс алагІватІуазшва йаниба ауат ахыгІвгьи рхъа хьырхырныс унашва рзичпатІ. АпаштыхІ МахІмуд йтагвжва ага тшылпсахызтынгьи дидырхын зынла дгІащтІыкъьан ауат ашІайрыстІ йгьи Хьыбра тшылзынайырхан дылщІгІатІ:

– БхъацІа дбдырхырма йгьи ауи дабаъу? – хІва.

– СхъацІа дабар, уара уакІвпІ, – лхІватІ дчІвыуа.

МахІмуд йтагвжва Хьыбра дгІайдырхті йгьи йызта йщаквйыргылыз йыгІвпачвагьи гІайаухті. Ари ауыс йалапшыз ауагІа йджьарщатІ.

МахІмуд ахІ Хвырсан дгІазшІитын дицІгІумцара Хьыбра дшгІайгьычызгьи хъагьи зымгІва гІаййырхІватІ, ауагІа йалаз йышрагІуз. Ари амщтахъ апаштыхІ МахІмуд ауагІа йгІарылайхІватІ ауи йуыс ахъа дгІалагата ацІыхъвадза йшакІвшаз дара йалыргата, йащтацауа.

МахІмуд зынла унашва йчпатІ ахІ далашІархІварныс йгьи ауи йхъа хьырхырныс. Араъа апны ауагІа йшырбуз ахІ Хвырсан къванчагІарата йынкъвигакваз рыхъазла йхъа зынгьи йхъамызшва ахъахъыхырта апны йхьырхті. МахІмуд йтгІачви йари йбзазауа йджвыквылхті.

Абари апшта арыщІа йынасып хьалті, ауи тшауацІнахті. Ауат рыхъазла маша зжыз абайа йара йжыз амаша дташвахті.

Абаза турыхква.

ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 132 – 139 ан.

АБАГА ТЛАЧА

ПхІвыскІ лхъацІа ачвахырта даьан. Ауи хІампІал лжвын акІлат йтата лхъацІа йзылгун. АпхІвыс лпхІатшытгыи длыцын. Ауат найуамцара ачвахырта йналатІ. Йпшын, амгІва апны багакІ щтІапІ. Йанаргванха абага тлачауа йджвыквылтІ. «Абага тлачапІ, ужвужвы йгІахІкІыпІ», – рхІван ауат ауи йащталтІ. Абага гынхадахымма – швабыжта тшартлачитІ. «Абар, абар ужвужвы йгІахІкІыпІ», – анырхІвара йтрыситІ. УадыргІвана йанамудзах ркІлат дыргылын йащталтІ, рыцІа ласы хІахъыдзапІ рхІван. Абарасамца абауахъ хъарата йарцатІ. УадыргІвана абага зынла йгІахъынхІвыгъагъасан акІлат йазгІагІвтІ, анат гІайхнадзыкІьара ахІампІалква афын йджвыквылхтІ. Ани апхІи гІадзахтІ, – рхІампІалква абаъаху? Щта, йырчпахуазйа? ЙгІахъынхІвыхтІ. УадыргІвана атшын ани апхІи хІампІал атарыжвхын йатаджвыквылхтІ. Йнайуамца абага йатанйахтІ: чІвырдза йщтІапІ.

– Бара абага гІабкІуашва ацІыхъва бтагыл, сара араъа счІвазлапІ, – лхІватІ апхІвыспачкІвын лан. АпхІвыспа абага дащталтІ, абагагыи йтлачауа йымгІвайситІ. АпхІвыспа лан лаба швпІакІгыи лымата лыкІас лыквылпсан акІлат дадзхъачІвапІ. Абага апхІвыспа ауахъ хъарата дарцатІ, йгІахъынхІвыгъагъасан акІлат йазгІагІвхтІ. Ауи ахъа танарщцын хІампІал шафуаз апхІвыс алабала ащтахъ шапІы дасын йылрыхъвашатІ. Абага джвыквххызтІхІва йгъзыщум, йкІахІитІ. АпхІвыс ауи ахъа дасуамца йылщытІ. АпхІвыспагыи дгІадзахын агІвыджыгыи хъыччатІ. АкІлатгыи абагагыи нарахвын ачва зхуаз лхъацІа йпны йцатІ.

Абага ахабар лхъацІа йалхІвтІ. АхъацІа швабыжта дхъыччатІ йгыи йгІалайхІвтІ: – Йаквнагуз азыбхатІ! Абага хІайльапІ, рхІвитІ. Бара рыцІагыи бхІайльата бгІацІцІхтІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 139 – 140 ан.*

АЧКІВЫН ЛЫГ НХАГІВЫ

КыткІ апны агІымстакІ дбазун, ауи йыпщцІа лыг щардагІв пщцІан. Йымгвапхахуа йлыгчва атйырта йыквидунта йтиуан.

Ауи зны йлыгчва дрыуата чкІвынкІ дгъизынымхузтІ, дхІайльянта йхъа ацІнайыргун, мцы рчвхІвун, йжъунта уыс гырызыйымхузтІ. АгІымста зальымыжв ачкІвын йзихара аныымдыр атырта дигатІ. Ауаъа дшыквгылаз йара йапш агІымстакІ дгІайыдгылын салъам абархтІ.

АгІымста хвгІагІвы дазцІгІатІ:

– Ари ачкІвын дзутйыхуа ачІвыйа, рыцІа йыдуцІауайа?

– Сара ари йыдсцІауа дукІгъи гъаъам, ауаса мачкІ дымцхІвапІта акІвпІ, – йхІватІ агІымста тигІвы.

– Ауи гъуысым, йылсххпІ йымцхІвара, – йхІватІ ахвгІагІвы.

АгІывджь ачкІвын йыхвла йангІалын дихвгІатІ.

АгІымста ачкІвын дйырцан йара йыпщцІа апны дпщцІайыргылтІ. АчкІвын швабыжта дгІапсун, агІымста ауи мцы гыймырхІвахуазтІ, уыста йкъару йгІанагуа ййрычпун. АчкІвын йынхаша йнахъауата йгъымауазтІ, йымгвали йчгІвычали дгънамхъузтІ. АлыгчкІвын агІымста лыгажв йзальымыгІара аща шихахуашыз амаль дазыпшгІун.

Ауаса йшбазузымцара зны агІымста ныкъвара дджвыквылтІ, ачкІвынгъи абна мшгІагра дцатІ. АчкІвын дангІайх атажв лылахъ швабыж йшаквыз йбатІ.

– Йбуа, акІважва, былахъ заквыйа? – хІва дылцІгІатІ.

– Йызуа здырума? Алыгажв уагІвырсыз сгъйырбазум, йчпа гъсыздырам, йсамальугъи гъсыздырам.

– Щта, ауи амаль сара йбызгІасаупІ, – йхІватІ ачкІвын.

– Сыла йапшу, ауи амаль сзухузтын ари адуней йузысымхара гъаъам, – лхІватІ атажв.

– Ауаса йанаъазара, бара йбчпуш ари акІвпІ: блыгажв дангІайхра чвартагъи бзита йзычпа, дырча, дыртІлата дрычвх. Ауи данычвра мадза-мадза апсарт нахв, бйыдзхъагылта йыхъвда ахъвы йауата хъвыкІ гІапкъы. Ауи бзычпузтын сара ауи закІ бзазысхапІ, – йхІватІ ачкІвын.

– ЙауаштІ, ауи гъуысым, – лхІватІ атажв.

АчкІвын йшихІваз апшта йангІалтІ. Атажв ллыгажв дангІадгылх дгвыргъауа дипшІалтІ, дылджвджватІ, дылхІвхІватІ, длырчатІ, дылрыжвын, чварта йзылчпан дщІалцІахтІ. УацІыхъван апсарт гІалахвын ачва йылаз алыгажв днайыдгылтІ, тшнаызылчпан йыхъвда ахъвы шгІапылкъуаз ажъы гІаналыркІытІ. Алыгажв дцІыруа дгІащІыкъыатІ.

– Йбчпауа ачІвыйа, атажв зина? СбщуаштІ гъакІвымма? – йхІватІ ауи, ласыта йакъама дгІамцІасын атажв лхъа хъисатІ.

Ари збаз ачкІвын хІайльа атажв лайщчваква ъатаз акыт дыгІвтІ йгы йрайхІвтІ:

– Уа, марджьа, швахщазаджвыкІ агІымста уагІвырсыз къамала длысын льяжьадаѡа дищытІ.

Атажв лайщчваква ари анрагІа тшгІадыргалтІ, рабджьарквашагы гІарахвын агІымста рымхІв йпны йгІадзатІ, дгІаркІын, ажвакІгы йдмырхІвауа дырщытІ. АчкІвынгы рща ѡадйырхахыз ахѡазла алыгажви атажви рымлыкв зымгІва гІайырттІ.

АчкІвын лыг нхагІв йыба, ауралагы йгІапсуз, зынхаша змаухуаз дхвитхатІ.

Абари апшта абайачва зымч рыквымхѡуз ачкІвын йара йхІайльа-рала ауат абахѡырщгІатІ. Йаргы дынхауа, дчауа дджвыквылхтІ, амлыквгы йызчІвыз ауагІа рыщІаква йритхтІ.

*Абаза турыкква.
ЙалазцІакваз: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.
– Черкесск, 1955. – 140 – 141 ан.*

АКІВАЖВА САФЫРХАНИ ЛТАЦАЧВИ

КыткІ апны ахІыкІ дтан, ауи Джьатгъан – хІва йыпхъун, пхІчва гъйымамызтІ, хыгІвпачва йыман. Ауи йпачваква шчкІвыныркІваз, ауат акъыль гІармаускІва йара дпсытІ. Джьатгъан йтагвжва акІважва Сафырхани лыхыгІвпачви йырхѡазыта амлыкв дугы рымата йбзазауа йгІанхатІ, акыт апынгы ахІыта датша заджвы Кѡвырман – хІва ддыргылхтІ.

АкІважва Сафырхан ахІыгІвара лнапІыцІахымкІва дгІанхазтын-гы ауи ахІ хабза гъкІалымрышвуазтІ йгы дкІважвата дчІван.

– Швара швбайапачвапІ, арыщІачва шврылал, ауат шврыцныкѡва гѡауашым! – хІва ралхІвуан лпачваква.

Ага ауаса даѡазтынгы лычкІвынчваква ауи йгъылзымдзыргІвуазтІ, акыт йтаз анхачва рысабичва йрылата йгІадзынгылтІ йгы йырбатІ акыт ахІ къванчагІарати гІазабти ауагІа йдирайдзуз. Абари апшта ахыгІвайщчва ахІчва, абайачва бзи йрымбауата йгы ауагІа нхачва рахъкІъала йнархата, нхачва сабийымкІва йуымдыруата йгІадзынгылтІ. Ауат йдухата ауагІа йрылалуа, ахѡвмарраква йцауа йанджвыквыл агІан ран йгІалалырчІван араса ралхІвтІ, швабыжта йлырхѡауа:

– Швара, сычкІвынчваква, швгІадзынгылтІ, швдухатІ, унагІварагыи швалалуаштІ. Ауаса йанаъазара, швара швгІазлыщІыз ауагІа рапш тагвжвата йгІажвгхра атахъыпІ. Швалапшы, байапхІамкІва, рыщІа-нхагІвы тпхІчва гІажвымгын, дгІазгуагыи угъспам!

Ауаса ауи лпачваква гылымдзыргІвытІ, ауагІа нхачва йрылата акыт хъвмарраква йрылалрагыи гъашІадымрыстІ. Ауи лпахІба йгІагра аннадза йан йшлымуазымцара тагвжвата нхагІв рыщІакІ йпхІа дгІайгтІ.

Атаца дшлымуа, ауи дшылквналмыргауа, лхъа дшачвалымщауа лпырдырра ахъазла ауи лнакъахІ аныргІвуаз агІан арызкъ бажв дугъи амлыквгыи арахвгыи шлымаз айшва апны уаса шапІыкІ ахІа ыквымкІва атаца лпны йнадлыргылтІ агвлачва рыхІвссачкІвынква.

Атаца ауи зуысхъвыз зынла йылдыртІ, ауаса лхъацІа йхъкъа-чІвыла закІгыи лымхІвауа кІара лфан амачваква гІаджвылдлыргахтІ.

Ауасамцара йшбзауаз атаца хІалъабальыкъра щтІылхуа далагатІ, лымгва азна ъалымфуз, ауагІа рчгІвыча апш чгІвыча ъалшвымыз, аунагІва апны лгвы йгІахъанагылыз лчпара йа йылхІвара дъахвитмыз, ланхъва акІважва Сафырхан лыла лмырпшуа дъалзычвгъаз ахъазла. АкІважва лахъкІъала ауи ахІа чхІара шлымахым лхъацІа дангІайх йалхІвтІ.

– Момо, зны башІас, мачкІ тшщаквкІы, йачпара гъаъам. Ужвыгыи хІайцІбачва аъаркІвапІ. Ауатгыи унагІвара рчпуштІта, уадыргІвана хІапшыпІ ауысква шакІвшауа. Саргыи йыздыритІ ауи бшлымгвапхауа йгыи дшгІабмайгъдзауа, – йхІватІ ауи лхъацІа.

Абари йхІваз ахъазла ауи уыста йылчпата акІважва дылщыхІалта хІалъабальыкъра гылыщтІымххтІ йгыи къванчагІарата йгІаншалакІ-гыи лчва йталырдызауа дбазун.

Абари апшымца акІважва лпа квтанайгыи йтагвжвагІагра надзатІ. Ауи йгІайгуашызгыи акІважва чвгъа тацата дгълымуазтІ, ауи дъабайа-пхІамыз, дъанхагІвтпхІаз ахъазла. Ауи лпа дашІамсуа дйайсуан, лара йылтахъу дгІайылыргырыныс.

ЙгІагра апІатла ангІадза ауи йащахІба дйыдзхъачІван ауыс зквыз йайхІвтІ:

– Сара бзи йызбауа хІан дгІасылыргырыныс гылыуам. Сара ауи йгІасылыргуаш ауагІа зхъа рачвазымщауа, зхъа зырдукуауа сара йызбарнысгыи гъстахъым! Йшпасчпуш? ЙгІасахІв.

– Уара хІан йылхІвауа уакъвыщІта бзи йубауа, йыззутахъу тагвжвата дгІаг. Ауи хІара къванчагІарати зальмыгІарати йхІы-

щтанкъвылгауа мГІва гыГалнатуашым, йылхІваквуауи йылмурадквуи гыГалдахІвуашым. ХІара ужвы хІхъачвахатІ, – йхІватІ ахІба.

ЙащахІба араса анГайайхІв щарда йнайымгхуата анхаГІвы йГайылцІыз, йара бзи йбуз апхІвыспа дГайгтІ. Ауи акІважва Сафырхан йанлагІа тшалалыжвжватІ, тшанылкъбатІ, тшанылххтІ, дхъапалтІ, тшлырмахтІ, дГабзагылхтІ, ауаса лпа дгылымдзыргІвытІ йгьи йгвы йтаз найырдатІ.

Атаца кванай лнакбахІ аныргІвуаз агІан атажв акІважва махагъа⁴²⁶ ауи дшылтахъымыз лпырдырра йгьи ауаГІа йдлырбара ахъазла ауи лайшва апны уаса щапІыкІ йаъарата йаГІвшата ахІа гыквлымцІатІ.

Атаца ланхъва дшлымгвапхуз йгьи чва шылхъалымбуз зынла гвы алттІ, ауаса зныкІ ахъаз закІгьи гылымхІватІ, кІара лфан айшва джвылддыргахтІ.

Абазара йазынархата атдзы, акІадыгв, арахв, афачІвы, ачГІвыча – зымГІва унашва рхъызцІуз акІважва лакІвын. Ауи лпачваквгагьи рхъа закІылагьи йгъахвитмызтІ, лбзира гІайырквын зны бзита дарадара йджъарщахуа йлырчун, йанГІалхъалрагьи мшпхъадзарала йгылымчыртІ.

Ауаса йшббазузымцара атацачва-айцалачва рбазара рыцІа-рыцІа йымчхауа йалагатІ, ауат фачІв бзи зфуз, чГІвыча пшдза зшвызцІуз, зхъа йахвитта зунаГІва йыГІвната зыкІадыгв йтшкІараббазуз йрайхІвапсун, аунаГІва апны агІвтацачвагьи закІзаджвыкІгьи йгъахвитмызтІ. Ауат ранхъва лзальымра ргвы йалсын ауи ахІа йгырзымчхІахуазтІ йгьи ауаГІа йырчвымпхащазарквныз ауи дГаркІрынта цкІыцкІы дашІыржвжварын, ауаса ауи рхъа йгырзаквнамьргузтІ. Йанамудзах ауи атажв йбыжкІыта жъайдзarakІгьи згвы йтахмыз лтацачвакв йылзырхІвун:

– СахІаткІ ахІа хІымббазухуатагьи ари лылакв гІакІылылцауата таца чвгъакІ уыжв йызгІаггІу лпайцІба дГайгта длызхъауа йыГІбанда.

Ауаса ауат ргвы йтаз дырхъйара йгьи йГардахІвра ахъазла, йапхъахауата, йызгІаггІу рабхъвынд айцІба йан йылхІвауа дазымдзыргІвуа, атацачва дрылата, ауат йырхІвауа йхауа дчпара атахъын. Ауи йаргьи йбун, йаГІун йан къванчаГІарата лтацачва йрыщтанкъвылгуз, ауаса йнапІыцІазйа? Йунашва зджъарагьи йгъалайымцІузтІ, зымГІвадзугьи йгвалан.

Атацачва йырхІвауа рыщихІвара, ауат дрыздыргІвра ахъазла ауат ачкІвын швабыжта зджъара йГІанымхауа бзита, цкъата, ачІвыла

⁴²⁶ Махагъа – мчы.

днадмырдзауа – зырхІвауа йапшта дынкъвыргун, хвду йзырчпун, бзи дырбауа, йызсакъуа акІвын йшизаъаз. Ауасамцара йаргъи йан лацкІысгъи йтацачваквa рыцІа бзи йбауа, йгвы йту ауат йырчвыщІа-йымкІуа йрайхІвуа, йаргъи ауат йырхІваквaуа зымгІва хъайцІауа дцатІ.

Зны атацачваквa абадырын ауи йцІгІатІ:

– ДзачІвыйа уара, хІабхъвынд хъагІа, айцалата йхІызгІаугуаш? ДанбагІаугуаш? ЙылмагІныйа?

Ари апшта йангІайцІгІа ауат араса райхІвтІ:

– Сара айцалата йшвызгІазгуаш швара йшвгвапхауа, бзи йыжвбауа, швара йззышвхІвауа лакІвпІ, швара йгІасашвхІвуа апІатла йахъзымгауатагъи дгІазгуаштІ.

Ари апшта ауат анайчважва йгъи дшрыздзыргІвуаз анырдыр ауат таца чвгъа йылзыпшгІауа йалагатІ. Ауат йъакІвызлакІгъи йазцІгІун йгъи йпшгІун, рыцІа тпхІа пщдза дызму, ауи дчвгъата уыла гІакІы-лылцушта, дгвычпагІвта. Ауасамцара ауат акыт апны пхІвыспакІ дгІараутІ – швабыж зджъара йгІанымхауа дчвгъата йгъи азыргІвара-кІгъи лымамкІва, йъамуыхыз апынгъи ауи айсрала дгІауыжвылуа.

Атацачва абадыруата айцала дшгІарауыз ачкІвын йдрагІатІ, йаргъи ауи дылпшырныс дцатІ, апхІвыспа йззырхІваз дибатІ, дигвапхатІ, пІатла амырхын рпны дгІайхтІ.

Ауи анхагІвы йгІайылцІыз пхІвыста дшгІайгуашыз йан акІважва йлагІатІ йгъи лпа дгварылцарныс далагатІ, аунагІва апны хІальабалыкъра ду щтІылхтІ. Ауи лыгІвпачва ахІби лтацачви ала йарымхІвуашыз ралхІвтІ, ауи дшгІайымгуашызла йъаймайбжъаз ахъазла, ауаса ауи йылхІваз заджвгъи йлымхІа йгътамылтІ. Ауаса лпайцІбагъи йара йтахъыз апхІвыспа тагвжвата дгІайгтІ.

АкІважва зальымыжв Сафырхан, тшызрыбалахІуа, ауагІа зхъа йачвазымщауа, ауат лакъырды рылызхуа, ачвгъахараква йрыщцаз, ауи лтаца айцІба лнакъахІ аныргІвуаз ахІбачва йырзылхаз йайчвата лтаца айцІба нцІрата йлымаз лгвы йтымцІхуашта йылзылхатІ: лайшва апны уаса щапІыкІ пщба йчпата азакІы ахІа гыквлымцІатІ.

Атаца айцІба ауи акІважва Сафырхан лымчыра дпхІвыспата данчІвазгъи йлагІахъан, ауаса ауи мачІкІгъи йгъхъалымцІузтІ ауи аъара къванчагІа лхауата йгъи дырзымкІуа дымчыта. Ауи зымгІва ужвы лыла йабахтІ йгъи лгвы къангъашра алахымкІва ауи атажв лычвгъараква хІакъта йхъалцІатІ. Ауаса ауи ужвыгъи дъатацачкІвы-ныркІваз зынла акІважва длыжвылта закІгъи гълалымхІвуазтІ, ауи йылчпаквуз йгъи йылхІваквуз зымгІва бзита дрыздзыргІвуан йгъи

ауат зымгІва лгвнылкІылуан. Ауасамцара атаца айцІба акІважва хІальта йлылаз зымгІва гІаллырдыртІ йгьи дрызхъвыцтІ.

АкІважва зальымыжв лтацачваквва хгІвы йнадзатІ, ахыгІвгьи йылтахъымкІва йлызгІаргта акІвын йшаъаз, йаргьи йбайа тгІачвата йгьяъамызтІ. Лпачвакввагьи йъалзымдзыргІвыз ахъазла дрыквпшрагьи гьлымуазтІ, атацачва хвыкІгьи гьрымамызтІ йгьи аунагІва гьрызхъалымцІузтІ. Ауи зджъара данцушыз агІан лфачІвквва: ахъкІы-хвшаква, ажбы ъагІвназ акІъальагІвына⁴²⁷ чІвышва⁴²⁸ шЫцта йгІандлырцІунта дджвыквылуан, дангІадгылхра аджвырагІв нашылта кІара гІаджвылыргарквын ащтала йшылдырхуаш апшта. Ауи аъарала акІважва лтгІачва дырзычвгъан.

Ауи лтаца айцІба щардара тшылхІвынчІатІ акІважва длыжвлырныс, ауаса ауи лхъацІа дгъауыймщтуазтІ йгьи араса лайхІвуан:

– Зны мачІкІ башІас, тшщаквкІы, йгІанша гьяъам. Бара бапхъа йгІагІвнанагаз уагІагьи йбахІбачвата йаъаркІвапІ. Ауат ужвы йъагІадзазгьи закІгьи гьрымхІвастІ, ауагІа йзагІауа йырхІвуш йачвпситІта. Ауат кІара рхІвузтын йгьи йырчпузтын баргьи ауат брапшхапІ.

Ауи лхъацІа йажваквала тшщаквылкІуанта ларгьи лгвы йтаз лзымхІвауа йгІатахахуан, ланхъва лща лзыгІашрыгьи.

Ауасамцара зны ауат рыгвлачваквва рпны заджвы дпсытІ, акІважвагьи акІъальагІвына ачІвышва бзита йгІандлырцІан чІвыуара рыгвлачва рпны дцатІ.

АкІважва данджвыквыл атаца айцІба ауи лгвауара йгІахъшахъыцІрала лгвы акъвлырпырныс лайцалачваквва араса ралхІвтІ:

– ШвгІай, уахъчІва хІхъа хІахвитпІта тшхІшвыррытхаджъ йгьи къомракІ йхІызхъуш фачІв зигІва акІъальагІвына йгІаджвылхІшвыргата зджъара йкъахІшвырчІвахта йхІшвырыф.

Ауи йылхІваз лайцалачва зныкІ ахъазла акІважва йылчвшван йгьядымгылтІ, ауаса ауи ауат къванчагІарата йгІадылрадзас ангІаргвалашвах ауат ауи йылхІваз йадгылтІ. Атаца айцІба лунашвала ауат ацха, ахвшва, ажбы, ашв, ашыла, аджыкІа агыквва зтарцІаквушыз гІадыргылтІ, тшаздрыхІазыртІ. Арат зымгІва анхІазырха уыскІ атагІаншахтІ: акІважва йгІандлырцІаз ачІвышва бгІадза йлымдырхра ахІатырла йшгІаквщыххуашыз шЫц-шЫц. Атаца айцІба йгІалхъвыцын араса лхІватІ:

– Ауи йгьюыс дууым, йшхІчпуш ари акІвпІ. Сара йшгІасгвынгІвуала, хІаспІта атшада гІахІкІыпІ, ауи сара саквчІвапІта

⁴²⁷ КІъальагІвына – афачІвквва ъагІвнарцІауа пеш кІыда.

⁴²⁸ ЧІвышва – нышв зту апол.

акЪальагІвына снашылпІ, йхІтахъквугъи гІаджвылызгапІта атшадагъи хъкІы, шыла, цха, хвша ахъыхІщпІта йаухІщтхпІ.

Ауи йгІалхъвыцыз айцала ахІбачва ажвакІгъи аларымцІахуа йадгылтІ. Атаца айцІба ахІламач дталын атшада гІалкІытІ, агъвра ахъалцІатІ, акЪальагІвына йгІаджвылылгаквушыз зталцІушыз зымгІва налахвын атшада даквчІва днашылтІ. Атшада акІважва зальымыжв лчІвышва бгІадза зымгІва хІальакъта йгІатнарццытІ, атаца айцІба йылтахъкваз зымгІва гІаджвылылган дгІаджвылцІхтІ. Ауи амцтахъ атшада ахъа хъкІы, хвша, цха ахъылщтІ, ахъвгъи шыла алапсатІ, агъврагъи гІахъылххтІ, райша йлырцан йъагІатылдаз ахІламач йталыжъхтІ.

Атацачваква гІамацІауын фачІв чІащыгІвата йгІаргвалашваз йнахъанадзыкІара йырфатІ, йгІархъшвалыз афачІвквагъи аджвгъи йшимауашыз апшта йкъарчІвахыхтІ. Атацачва руыс йаналга араса рхІватІ:

– Ужвы хІанхъва дгІайхта ари анылбара йлахІхІвхуайа?

Атаца айцІба щарда дазымхъвыцуата йылхІватІ:

– ЙхІхІвуш гъжвымдырума? Атшада лхІырбапІ. «Ауи згІаджвылшвымцайа?» – лхІвузтын – ауи гІаджвылхІцахырныс хІнашылзарквныз ауи йафыз хІара йхІызахушынта акІвпІ.

Ауат айчважватІ акІвын ранхъва дгІадзахтІ.

– А, сара йхъчІваз, дзачІвыйа араъа йнашылта кІара гІаджвылызгаз? ДгІашвхІва ужвужвыбырдзакІ, алапс йгІанарийыз абзыльхвыгІаква! Сара швыззымуаз абари акІвын! – лхІватІ акІважва.

– ХІара ахъазыкІгъи бгІахІщымхІалын, бара йхІызхъабымцІауата ачІвышвагъи гІандбырцІан бджвыквылтІ, атшадагъи нашылын йъадзатахъыз йыгІвнан, йаннахъа йара-йара гІаджвылцІхтІ. ХІара ауи шыгІбуз хІнашылта йгъгІаджвылхІымцатІ, хІнашылыргъи атшада шІархарата⁴²⁹ йхІчпата хІнашылта кІара гІаджвылыгІгата шбхІвушыз гІдырын, хІбчвшван хІгънамшылтІ. ЙхъабымцІузтын – атшада щарда гъцІуам араъа йгІаджвылцІхищтара, ахІламач йтагылапІ. Бца, бапшы, йхІхІвауа ацкІысгъи рыцІа йхъабцІапІ, – лхІватІ лтаца айцІба.

Ари ангІалалхІв амцтахъ акІважва лхъа йаквлымцІадзауата ахІламач дцан атшада дапшытІ йгъи ауи анылба лтацачва закІгъи гъралымхІвхтІ.

Атацачва ахщчва цриква рапшта бзи йабабун, ргвы йтаквазла йайчважвун йгъи рбззара апны цІакІыракІгъи, цныхчылракІгъи азрымамкІва йацбазун. Ауат йкъарчІвахыз афачІвы акІважва зджъа-

⁴²⁹ ШІархарата – швхІаусыгІвата.

ра данцара йырфумцара кьомракI йрызхьатI. Ауасамцара ауыгьи йалгатI.

Ранхьва Сафырхан рыцIа-рыцIа дымчхара акIвмызтын йгьгIал-мырльальузтI: атачачва уыста йырхуз лгвы йгьнамдзузтI, йырмацIа-уаз гьлымфузтI, дрыдзхьачIвата дгьрыщымчузтI, ауат ъагIвназ дгьнамшылуазтI, айгвачва дгьрыщтанымкьвузтI, даргьи ауи лпны йгIайра гьрымуазтI. Абаратква рыхьазла атачачва рхьацIаква йырчвымшвазарквныз ауагIа йырхIвушгьи йачвымпсыхуа ранхьва адуней дыквхымкIва дырщущашын, ауаса ауат ауи ахвитра гьрымамызтI. Ага ауаса йаъазтынгьи, ауи лтаца айцIба заджвы дйапшхымкIва ауи йгIапкIыз атажв дьлщырныс лгвы йталкIытI. Ауи атажв йлыдзщахушыз щардала дазхьвыцтI йгьи йгIалхьвыцыз лайцалачва йралхIвтI:

– Ужвы, сара сахщчвакьва, закI швасхIвуаштI, швгIадзыргIвы! ЙсхIвушгьи ари хIбзазара мчы аунашва акIвпI. ХIара йхIгIадзынгь-лымтата, абзазара хIалагагIвацата, бзи йыгIбаквузгьи хIрыцгIайта, ауаса хIыла кIылзмырпшуа, хIара гIазаб хIзырбауа ари йбыжкIыз атажв лунашва акIвпI. ЙгIасхьвыцыз ари акIвпI, ауыгьи насмырдзакIва гьауашым, сара ауи ахIа чхIара гьсымахым, сбзазарагьи гьстахьыхым. Ауаса йанаъазара, ауыс араса йхIшврычпа. Сара атажв лпахIба па дьагIайрийыз ахьазла чаражвра шизыхIчпушла слынгIалпIта, ауи ауыс хIалагапI. АъанатIаква араса йагIвхIшапI: атаца ахIба ачлахIвара⁴³⁰ апны бцата ахIалыбуа гIазлыхIхуаш ахьвдзы лахIвата йшбрыхIазыруаш ацIыхьва бтагылазлуштI; аквтанайгьи абахсыма цIбрычIвуштI, ауи ажвпIара сара сьыздзхьачIву абкьвыл йгIатабпсалуштI, саргьи ауи анарсакьыгала⁴³¹ йсырпIапIахуаштI. АчлахIвара апны йаъу зны хIпны бгIайхитIта закIгьи бымхIвауа бцахитI, йгIванхауагьи ауаса, йцIыхьвахауа бангIайхра атажв дгIабцIгIуштI бызщтанымкьвауа лпырдырра лтахьыта. Ари амщтахь ауи араса йлахIв: «А, сара, йхIчпауагьи хIъацауагьи гIдырхума? Щымта сшгварцIуаз – атаца айцIба лаццазаджвыкI дпсытI – хIва тшыгIвкI йгIасайхIвын, ауи схIвапI – схIвитIта йгьсзыхIвум, араса сбжьаныкьвитI».

Атачачва ари йылхIваз ажвакIгьи аларымцIауа йадгьлтI йгьи ауи ауыс надырдарныс йангIалтI.

Ари амщтахь атаца айцIба ланхьва Сафырхан йлалхIвтI ауи лпахIба йгIайрийыз асаби йыхьазла чаражвра дьлрычпарнысла. Ата-

⁴³⁰ ЧлахIварта – ахьвдзы ъарлахIвауа.

⁴³¹ Нарсакьыга – апхьа заман абахсыма адзы злагIацIырцуз токьвмакьвпI.

ца дызлахІвазла ланхъва хвитагІа гІалылтатІ, ачаражвра тшазадыр-галуа йалагатІ йгы дасузлакІгы йъанатІа дадгылтІ атаца айцІба йшылхІваз апкъ йыквта.

Атажв-кІважва Сафырхангы ауат йырчпуз ауыс унашва ахъыл-цІарныс агІвна, атшгІва апны ахъчы зкву лрымдза дгІаквчІван дгІарыдзхъачІватІ.

Ауыс ацІыхъва йтагыла ауи йшадзхъачІваз ачлахІвара апны йаъаз атаца ахІба рпны дгІайхын, закІгы лымхІвауа дджвылцІын дъаныз дцахтІ. Ауи амцтахъгы къомракІ анахъыцІ ауи датагІайхтІ, ари азынгы ауи атажв дгълымцІгІазтІ датацахтІ. Атаца ахІба йцІыхъвахауата дангІай ауи атажв дылцІгІатІ:

– АчІвыйа бара, атаца, ари аъара бызцтаныкъвауа?

– ХІызцтаныкъвауа гІдырхума? ХІчаражврабырдзакІ йаквшвауата атаца айцІба лацазаджвыкІ дпсыта ахабар тшыгІвкІ йгІайгтІ. Ауи ахІваща зымдыруа сгІайуа-сцахуа сбжъапІ, – лхІватІ атаца ахІба.

Ари ангІалхІва атаца айцІба, анарсакъыга змата абкъвыл йахъачІваз, дмах тшылчпатІ, дхъвагІгІатІ, – «ТшысщхуаштІ», – хІва анарсакъыгала дкшауа далагатІ йгы ауи ларгван йчІваз атажв лхъа дасын длырмахтІ.

Ари амцтахъ йабадырквуз атачачва фачІвыта йадыргалызгы хъарата йкъарчІвахыхтІ, атажвгы дгІашцІырхын ачвартагъвы дыквырцІатІ. Ауат атажв дылхъдырпшырныс амуъазин йпны йцан дгІардтІ, йархІвтІ атажв лыбыз акІыта дшзымчважвахуа, йлыхъуагы шрымдыруа.

Амуъазин Сафырхан длыдзхъачІван длызцІгІауа далагатІ, ауаса ауи дгъызра акІвымкІва закІгы гъылзымхІвахуазтІ, лыбызгы гъным-хахуазтІ. Ари амцтахъ атажв лылаква мачІкІ йгІахъылтІыхтІ. Амуъазин дылцІгІауа даталагахтІ:

– АчІвыйа, Сафырхан, йбчпаз? Йбыхъуа ачІвыйа?

Ауаса атажв закІгы гъылзымхІвахтІ, ауи ашв йкІылагылаз лта-цачваквва рахъкІъала лнапІы лрауанта дгъызуа даталагахуан.

– АчІвыйа ари сылцІгІапхъадзагы лнапІы швахъкІъала йыз-налрауа? – йхІван амуъазин атачачва дырцІгІатІ.

Атаца айцІба араса лхІватІ:

– Ауи лнапІы зыгІалрауа сара сакІвпІ: «Ауи стаца айцІба йшста-хъыз апшта йылтахъу насырхъауа дгъсзымгІзатІ, ауи сперыгы сгвы йгІатахахуаштІ».

Ари йылхІваз амуъазин йанйагІа ауи атажв дылцІгІатІ:

– Ауи акІвма, Сафырхан, йбхІвауа, рыцІа йбылсуа?

Ари амцтахъ атажв дгъамуыхтІ. Ауи лтаца йылхІваз лгвы йасын рыцІагы дгъызуа, лнапІы лтачачва рахкІьала йгІалрауа даталагахтІ. Амуъазин ауи йылтахъыз закІытагы йгъгІайгвнымгІвытІ йгы ауи йчпушыз йымдырхуата дылпшуа дчІван.

Ауат шалачІваз атажв лнапІы атагІалраухтІ дгъызуа.

– Ауи йылхІвауа ари акІвпІ: «Санпсра схъапщ хъылпагы схъапщ мъагы стаца айцІба йлышвтх, ауи сара йшстахъыз апшта дгъсзым-батІ», – лхІватІ атаца айцІба.

Ари загІаз атажв чымазагІв швабыжта дгІагъзын ачварта апны тшлыргъвгъватІ закІгы лзымхІвахуа. Ари амцтахъ щарда днамихуата тшызрахІуа йныкъвуз атажв-кІважва Сафырхан лтаца айцІба йлыквылцІаз аудыни ауи лгвы йтыхъуата йгІалхІваквас ажваквы йгІарылцІла дпсытІ.

Амуъазин ауагІа гІазиддан атажв дыцІадйырцІатІ. Атачачваквы йшыртахъыз апшта рхъацІачваквы дари ракъыльква аквшвауа, амлыквгы йахвитта, ауат йхІвапсагІвата йбзахауа йджвыквылхІ.

Абаза турыккы.

ЙалазцІаквас: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 142 – 151 ан.

АГВЫЦКЫИ АГВЫЧВГЫИ

Даъан-дбзасун гвымхара йгваламкІва хъацІа гвыцкыа бошкІ⁴³². Ауи тшзаджвыкІ ахІа тыдзгы гварагы датша млыквкІгы гыйымамызтІ.

Абар ауи зны йтшы даквчІван чрынырта дазыпшгІауа дджвыквылтІ. Псайспадза дшымгІвайсуаз щъагІвкІ днайхъыдзатІ. Сальам амырхын атшыгІв ащъагІв дицІгІатІ:

– Уабацауа, саца, уыхъыз ачІвыйа?

– Чрынырта сазыпшгІитІ, – йхІватІ ащъагІв, – сыхъызгы КІытІапІ. Уара уабацауа, уыхъызгы ачІвыйа?

– Саргы чрынырта сазыпшгІитІ, сыхъызгы МытІапІ, – йхІватІ атшыгІв.

– Щта, ауи акІвызтын, хІгІвыджыгы хІуыс азакІыпІ. ХІацыпшгІапІ, зджъара чрынта хІацпшцІалпІ.

⁴³² Бош – хІайльара зымдыруа, згвы хътІу.

– ЙауыпІ, дара йбзйпІ. Ауаса уара йызбауа угІапсатІ, ари стшы угІаквчІвата псайспадза хІацымгІвайспІ.

КІытІа МытІа йтшы даквчІватІ, кьомракІ йацымгІвайстІ. УадыргІвана КІытІа атшы дасын зынла дыцІкьбатІ, МытІа ауи дйыщтацІрызтІхІва – дгІашІасуазма, лахъвгІахъасракІла дызтІ. МытІа гвыцкьамыгІва йчпахуазйа? ДщъагІвта агвы дгІаквхатІ, агвымхара згвалаз ауи йтшызаджвыкІ йчвйырцатІ. МытІа дхъвыцуа псайспадза дщъагІвта дчІвырхьитІ. Ауи дшымгІвайсуазымца йымгІва рыцІарыцІа йтшвахуауа йалагатІ. ЙцІыхъвахуз ауи йымгІва амгІващ йазцатІ. МытІа амгІващла дымгІвайсуамца бна дукІ дыцІанагатІ, амгІващгьи йчвыдзхтІ. АбначвыцІа шгІамидузымца йыквхъвлатІ. Йармала данпшы тыпчкІвынкІ йылапш наквшватІ. АтыпчкІвын апны дпхъара йгвалата днашылтІ. Атып мцырапІ, заджвгьи дгъапамам. МытІа днагІатІ, йара чвапсымтакІ никІылтІ акІвын быжъквкІ йлымхІа йгІатастІ. Ауи дцІарата ачва дгІалкьбатІ, йлымхІаква аквирышвын абыжъква дрыздыргІвуа далагатІ...

Ари атыпчкІвын апны ансиуахъгьи мшвыкІ, квыджьмакІ, алымкІ⁴³³ гІайуанта йайчважвалун. Абар ауат ари атыпчкІвын йазгІайын ачважвара джвыквырцІатІ.

– Ари абна аквта апны йаму адз гьагьа атшкьва рпны йгІайуа ахІвра хъа чІыхкьва рбыгъкьва гъазагІва ду рымапІ. Ауат гІаршыта йгІарыцІцуа адзы ачымазагІв йыжвырквын дбзихитІ, – ахІватІ амшв. – АгІвычІвгІвыс ауи гьидырамта азгІва тшайрыфитІ-тшайыргитІ.

– Сара, – ахІватІ аквыджьма, – ансиуахъа ауасагварта апны сцитІта гІвуасакІ рчвгІазгитІ. Ауасахчаква рлакьва сгьырзыкІуам. Сара сызыкІуаш адуней йгьыквым, ахъахча лыгажв йла гІвабджьажв акІвмызтын.

– Саргьи, – ахІватІ алым, – ансиуахъа атшан гварта апны сцитІта, йшсыщтумца набгъашвкІ⁴³⁴ рчвгІазглитІ, йгьгІасхьыдзум. Сара йгІасхьыдзара, щамхыла сызгара зылшушта адуней йыкву ауат рхакІва гърагІваца акІвпІ.

Арат абна швыркьва араткьва абархІвын йамлысхтІ. МытІагьи ауат йабархІвкьваз гвникІылтІ. Йанша МытІа адз гьагьа гІайаутІ, ауи атшпы йгІайуаз ахІвра хъа чІыхв быгъкьва йджьыпкьва рызна гІашІихтІ, абна дгІалцІхын днайуамца ауасагварта гъакьыз ауатар днаквнагатІ. Арагъа ауасахчакьва аквыджьма ахабаркьва гІайархІвтІ.

⁴³³ Алым – барс.

⁴³⁴ Набгъашв – гІвба-хпа сквшы йырту атшы.

– ЙгІашвыщцаз аквыджьма швлаква йгырзыкІуашым. Ауи ззыкІуашта йабу акыт ахъахча лыгажв йла гІвабджьажв акІвпІ, – райхІвтІ МытІа ауасахчаква, – ауаса йанаъазара, ауи закІыла швйачважвата йла гІайшыжвга. Ауи швгварта йапамазтын аквыджьма гыГІанысылхрым.

МытІа мгІва дыквылхтІ. Ауасахчаквагы ахъахча-лыгажв йла гІарнапІыцІадыршван агварта йапамапІ. ЙшгІайлуз апшта аквыджьма гІайтІ. Ауаса ала гІвабджьа анаба хвырчвхІва йхъынхІвыхтІ. Аквыджьма гІван-хын йатагІайхтІ, йгІайпхъадзагы ала гІвабджьажв абитІ, ауи абапхъадза апыцкв абанарыфуа ласыта йамшвтхитІ...

МытІа дымгІвайсуамца алым знабгъашкв зчвагуз руатау⁴³⁵ дыквнагатІ. Араъагы атшанхчаква алым ахабаркв гІайархІвтІ.

– Ари алым йгІашвыщцаз швара швызквчІву аркъантшквала швгъахъыдзушым, швахъыдзаргы ауат швтшкв ауи шамхыла йгырзыгушым. Ауи йахъыдзуш йгыи шамхыла йызгуш швхакІва гъра акІвпІ, ауи акІвпІта, швхакІва гъра гІашвкІыта хІазырта йшвымазла, йанГІанысылра швацтал. – Ари райхІвын МытІа мгІва дыквылхтІ.

МытІа йшгІайхІваз апшта атшанхчаква рхакІва гъра гІаркІын хІазырта йрымапІ. Алым шгІайлуз апшта атшан йрызгІайтІ, ахакІва гъра хІазырта йышрымаз анаба зынла йамшвтхтІ. Ари амцтахъ гІван-хын йатагІайхтІ, йгІайпхъадзагы ахакІва гъра хІазырта йшрыму абитІ, ауи абапхъадза апыцкв абанарыфуа ласыта йамшвтхитІ...

МытІа дымгІвайсуамца кыт дудздзакІ дтанагатІ. Акыт аурамхъакв рпынкв йхІвхІвауа агІвоукв гылапІ, ауат йырхІвитІ:

– АхІ йпхІа быжъсквша цІуата дпкъыуата⁴³⁶ ачварта дылата дынкъвыргитІ, ауи ачымазагІв дзырбзихауа йымлыкв аъарагІвшарагы лыквта хъчылас дййтуаштІ. МарджьаргІа, ъазагІваза здырквауа ахІ швйызца!

МытІа ари аниагІа райшата зпхІа дчмазагІвыз ахІ дйызцатІ. Ауаъа ауи джыпла йынкъвигуз ахІвракв гІайыршын ачымазагІв йлирыжвтІ. АчымазагІв льяжъакІгы лымахымкІва дбзихатІ.

АхІ дгвыргъьатІ, чаражвра йчпатІ, хахъа-хымш йапымшвтуа теуа ду тайцІатІ, ауагІа-жвлара йджьарщауа агІвадза⁴³⁷ дзыгІвта йынкъвигатІ. Ари амцтахъ ахІ йхІваз дамагІваджьхуа йпхІагы йымлыкв аъарагІвшарагы МытІа йгІайытын дгІаджвыквйыжъхтІ.

МытІа йкытла йырхаухын ащца – хІва дымгІвайсхитІ. АцІыщтырта-тшпещарта даннадза тшпсищарныс МытІа дгІашІастІ. Араъа ажвгІванд дгІакІашвазшва МытІа йтшы йчвырцаз, мурад гвымха змаз КІытІа дгІайыдгылтІ. Ауат абамдырхкІва йаурызма! ЙабадырхтІ,

⁴³⁵ Уатау – атшанхчаква ргып, рчквъара.

⁴³⁶ Пкъыуа – змахъа-щахъакв зымхъвахуа, йзымпІатІаухуа (парализованный).

⁴³⁷ ГІвадза (агІвдзы) – агІв (виноград) йгІалху жвчІвы, чагІыр (вино).

ауаса МытIа ани аъара чвгъара згвалу агIвчIвгIвыс кIара йайхIвыр-
ныс йхъа йгъаквнаймыргатI. КIытIа йхаз агвымхара дачвым-
пхашауата МытIа дгIайцIгIатI:

– Саща, ари азаман мачI ауацIа ари аъара млыкв шпагIауырхIа,
ари абзыльхвыгIагъи дзачIвыйа?

– Ари абзыльхвыгIа сара дстагвжвапI, – йхIватI МытIа, – ари
амлыквгъи шгIасырхIаз абари акIвпI: абари йапшу абна чвыщIа апны
тыпчкIвынкI гылапI. Ауаъа ансиуахъа абна швырка гIайзтитIа
амлыкв гIархIащаква йрылачважвитI. Абауаъа ауат йырхIваквас бзита
срыздыргIвын ари йубауа амлыкв гIасырхIатI.

КIытIа ари аниагIа, – «КIвдыр мшы аквсцIатI, майрата млыкв-
рхIаща амгIва гIасаутI», – йхIван абнала дтрыстI. ДпшгIумца
атыпчкIвын гIайауын ауаъа дыгIвначIватI. Цыхквта аннадза
аквыджъми алыми атыпчкIвын йазгIайтI. Ауат ачважвара джвыквыр-
цIатI, КIытIагъи йлымхIаква цIарата ауат дрыздыргIвитI.

– Суысква швабыжта йалагIватIытI, – ахIватI аквыджъма, – анси-
уахъа йсфуз сфачIвы салхъвдахатI. Ахъахча лыгажв йла гIвабджъажв
уагIвырсыз агварта йапамапI. Насып сымапIта йара самбаскIва сара
йызбитIа сгIамшвтхитI. Ауи ауаъа щарда йыквызлушызтын схъчIватI
– амла сагуштI. Ари ала уагIвырсыз чакъ аламкIва бзыкI йгIанагтI.

– Сара суысквагъи уара ууысква йрапшдзата дара йгвымхапI, –
ахIватI алым, – ахакIва гъра уагIвырсыз ауатау атшхъапарта йхъары-
швта, алаква гIатыцIуа йнапшыгIапшуа йгылапI. Ауи збарыквын
сымлащира схъаштылхитI. СхъчIватI, ансиуахъа набгъашв сшIыдз-
гIатI. Ари зыбыз йгIахъшаз здырырквныз зынла йсшIасхъарын.

– ХIара хIхъзырчIвас амшв лага акIвпI, – ахIватI аквыджъма, –
абар, ауи йшван уахъа йгъгIамихтI.

– Момо, швара швхъзырчIвас амшв гъакIвым, – гIарнахIвтI,
йгIарыздыргIвуа ацIла йыквчIвас абна квтIу, – амшв абыз ашIауацIа
тынчта йгъызтахъынхIвуам, ауи лъажъа гъамам, шващымхIалын.
Лъажъа зму дшвтахъузтын, ари атыпчкIвын йыгIвначIву йакIвпI.

Араъа аквыджъми алыми ахы йтышвтыз апшта атыпчкIвын
йыгIвнапатI. Мурад чвгъа змаз КIытIа мыгIва зынла йыжвлын апса-
бара зынгъи дыквмызшва дахъвырчIвтI.

Абари апшта агвыщкъа йымгIва хъйатI, агвычвгъа мгIва мыжда
данйатI. «Чвгъа хата бзи уамайгвгъан», – ахIвитI ажважв!

Абаза турыккв.

ЙалазцIаквас: Щакърыл К.С., Тобыль Т.З.

– Черкесск, 1955. – 151 – 154 ан.

Абаза шІалахІвара йазынарху агІацІштраквa

1. Ломтатидзе К.В. Тапантский диалект абхазского языка (с текстами). – Тбилиси, 1944.
2. Абаза турыхква / ЙалазцІаз Т.З. Тобыль йакІвпІ. – Ставрополь, 1947. – Напа 145.
3. Абаза кытчакви ажважккви / ЙазыкІыз Тобыль Тольыстан йакІвпІ // Труды Черкесского НИИ. – Черкесск, 1954.
4. Ломтатидзе К.В. Ашхарский диалект и его место среди других абхазско-абазинских диалектов (с текстами). – Тбилиси, 1954.
5. Абаза турыхква / ЙалазцІакваз: К.С. Щакърыл, Т.З. Тобыль ракІвпІ. – Черкесск, 1955. – Напа 155.
6. Абазашта алокІква / АгІацІштра йазызрыхІазырыз, йадынхалыз, апхъажва згІвыз ТЫгв Владимир йакІвпІ. – Черкесск, 1965. – Напа 205.
7. ЛокІ, локІ, лакІвыща / АгІацІштра йазызрыхІазырыз, йадынхалыз, апхъажва згІвыз ТЫгв Владимир йакІвпІ. – Черкесск, 1968. – Напа 119.
8. НартыргІа. Абаза уагІа рэпос / Йазызгазгы, йадызгалызгы, йатазкІызгы, акомментарийква азтхызгы Меремкъвыль Владимир йакІвпІ. – Черкесск, 1975. – Напа 336.
9. Афористическая поэзия абазин (Пословицы, поговорки, приметы и крылатые выражения). Оригинал и перевод на русский язык / Составила и перевела на русский язык Н.Т. Табулова. – Черкесск, 1977. – 144 с.
10. Ломтатидзе К.В. Историко-сравнительный анализ абхазского и абазинского языков. I. Фонетика. Фонология (с текстами). – Тбилиси, 1977.
11. Тобыль Т. Ашахв акІкІара / АзкІкІра агІацІштра адызгалыз йгьи йанзыргІалыз Тобыль Нурьи ТЫгв Владимир ракІвпІ. – Черкесск, 1982.
12. Абаза уагІа рлокІква / Йазызгазгы, йадызгалызгы, йызлагІалагауа астатьягы, акомментарийквагы, ажваргы згІвыз Меремкъвыль НыхІв йпа Владимир йакІвпІ. – Черкесск, 1986. – Напа 360.
13. ЦаракІвыжв сакІвпІ... / АгІацІштра йазызрыхІазырыз, йадынхалыз ТЫгв Владимир йакІвпІ. – Черкесск, 1987. – Напа 192.
14. Абаза уагІа ражважкква // Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. Оригинал и перевод на русский язык / Составители: Р.А.-К. Ортабаева, М.И. Мижаев, С.У. Чикатуева, А.И.-М. Сикалиев. – Черкесск, 1990. – С. 191 – 298.

15. Алыгажви ахвымбырцІакІы. Абаза локІква. – Черкесск, 1994. – Напа 52.
16. Ауасаражвква рытшгІва / Ахабарква азызгаз, йанзыргІалыз, литература бызшвала йахьпшыхыз ХІвран ШахІымби, Аджьбакъ ХІаджьисмель, ТЫгв Владимир ракІвпІ. – Черкесск, 1994. – Напа 400.
17. ХІапхъанчІвиква рашваква / ЙазызкІыз, аГІацІцтра йазызрыхІазырыз Шаз Роза лакІвпІ. – Черкесск, 1997. – Напа 25.
18. Батал Къ. Агъыбза «Кына йпхІа Минат» авариантква // Къвби-налокт – Къвбина – Кубина. – Черкесск, 1999. – Анапаква 328 – 341.
19. ЧквтІу М. АцІла йгІакІашваз ачІва. Ановеллаква. Ахабарыжвква. – Черкесск, 2008. – Напа 261.
20. Айсра апхъала абаза литература / АГІацІцтра йазызрыхІазырыз, йадынхалыз ЧкІала Пшта йакІвпІ. – Ставрополь, 2008. – Напа 190.
21. Абаза уагІа рлокІква / Йазызгазгы, йадызгалызгы Меремкъвыль НыхІв йпа Владимир йакІвпІ; йатазкІыз – Оздемир Озбай йакІвпІ. – Анкара, 2012. – Напа 325. (Трыкв бызшвала).

Урышв бызшвала йатакІга абаза локІква зыншвалыз азкІкІраква

1. Волшебная сабля. – Ворошиловск, 1939.
2. Сказки четырех братьев. – Ставрополь, 1964.
3. Абазинские сказки // Чудо-яблочко: Сказки народов Карачаево-Черкесии / Составление и литературный перевод Н.В. Капиевой. – Ставрополь, 1983. – С. 8 – 44.
4. Абазинские народные сказки / Составление, перевод с абазинского, вступительная статья, примечания В.Б. Тугова. – М.: Наука, 1985. – 411 с.
5. Абазинские сказки // Сказки народов Карачаево-Черкесии / Составление: Р.С.-Б. Лайпанова, Ф.Х.-О. Гочияевой. – Черкесск, 1992. – С. 3 – 88.
6. Абазинские сказки / Подготовка материала к изданию, составление, перевод, комментарии П.К. Чекалова. – Ставрополь, 2014. – 108 с.

Абаза бызшвала йатакІу алокІква

1. ЙпссгІауа ахъвахІ: амарагІатшкІарыцІыртала йбзазауа аславянква рлокІква / ЙатазкІыз Уаз М. йакІвпІ. – Ставрополь, 1950. – Напа 82.

АХЪАКВА

Абаза шІалахІвара: йырхЪяхъу, хачІвыта хІпахъ йгылу. (АпхЪажва- цынхЪвы)	5
Алыгажви атажви рыджъма	9
Абага	10
АцгвычкІвын	11
Айдамыр-къан	13
Гвабанакъ	18
Лыхв	21
Атажв лыхыгІвпачва	26
Лпа йхЪацІара гъылдмырбатІ	28
АхІ пынцІа къвагва	30
ПхІвыс чвгЪа	31
ГІвайщчва	33
Амари амзи рпхІа Даха	36
Швара зымдыруа Бальяцажв	44
ХІвсин-абрагъ	50
Дадыра	54
ГІвкъвышчва	58
Дадамыжв йпа ГЪырпІи	61
КІТІым, КІТІыщ, КІакІана ртурых	69
Арахвхча Бати ауи йпхІа ауасахча Зачи ртурых	109
ТІатІыщ	133
Атшанхча Мидпи атенгЪыз хакІви ртурых	141
АгІвшварацыгІвчви ауасахча лыгажви ртурых	161
АхгІвайщчва ахІ дшгІаржъаз	167
Къвартпа	175
Дадыри аунагІва швкІи ртурых	181
Хаджъат	203
КІатІащ	209
Батыр	217
Назыкъ лтурых	224
Атшыхча	227
Зурым-гвыхЪи Джъамбари ртурых	234
Мурат йща шихахыз	239
Барамби-хЪабыжъ	258
АгІвнагІвы йпа КІыта йтурых	265
ХвымызкІ чІварта	269

Кълыч йпа Токъв-Зальым	273
АщтанчІви ахІвынапи	277
ЗымГІвагъи йрайГІайуа	280
Атш шІаша	282
Абаги ачи райгвара	288
Алыгажв йычв	291
Абага аквыджьма шарлагаз	293
Атшади ацгви	295
Амшв, аквыджьма, абага	295
Абаги аквыджьми	296
Аквыджьми атшадачкІвыни	298
Алыгажви аквыджьми	300
Алыгажв йсуд	302
ФатІимат	306
Айныжви абаза ЧкІвыныжви	314
МахІмуд, МухІадин, Мурадин	324
Абага тлача	330
АчкІвын лыг нхагІвы	330
АкІважва Сафырхани лтацачви	332
Агвыцкъи агвычвгъи	340
Абаза шІалахІвара йазынарху агІацІщтраква	344

Абазинские сказки

На абазинском языке

Составление, вступительная статья, примечания – П.К. Чекалова.

Редактор, корректор – Г.К. Чекалов.

Дизайн обложки – А.А. Биджев.